Kau Finemuí

Tohi Lēsoni Fika 1

Kau Finemuí, Tohi Lēsoni Fika 1

Pulusi ʻe he
Siasi ʻo Sīsū Kalaisi ʻo e Kau Māʻoniʻoni ʻi he Ngaahi ʻAho Kimui Ní
Sōleki Siti, ʻIutā, USA

Ma'u Mafai Pulusi he © 1994 'e he
Siasi 'o Sisu Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Ma'u 'a e Ngaahi Mafai Fakalao Kotoa Pe
Paaki 'i he U.S.A.

Fakamafai'i he Lea Faka-Pilitaniá: 5/94
Fakamafai'i ki he Liliu Leá: 5/94
Liliu 'o e *YOUNG WOMEN MANUAL 1*

Fakahokohoko ʻo e Tohí

	Fika ʻo e Lēsoní mo e Tefitó	Pēsí
Talateú		vii
Ngaahi Fakahinohino Makehe ki Hono Fakakau ʻo e Kau Mēmipa ʻoku ʻi ai ʻEnau Ngaahi Palōpalema Fakasinó		xi
Moʻui ʻo Taau mo e ʻOfefine ʻo e ʻOtuá		1
1	Ko e ʻOfefine ʻo e ʻOtuá	2
2	Ko Sīsū Kalaisi, ko e Fakamoʻuí	6
3	Muimui ki he Sīpinga ʻa Sīsū Kalaisí	9
4	Fekumi ki he Fakahinohino ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní	13
Fakahoko ʻo e Ngaahi Fatongia Faka-ʻOtua ʻo e Kakai Fefiné		17
5	Maʻu ha Fiefia ʻi Hotau Mālohi Fakalangí	18
6	Maʻu ʻa e Fiefi he Taimí Ni	20
7	Ko e Tauhi-ʻapí	24
8	Ngaahi Fakakaukau Fekauʻaki mo Hotau Ngaahi Fatongia Fakalangí	29
Tokoni ki he Moʻui Fakafāmilí		33
9	Fakaʻapaʻapa ki he Ngaahi Mātuʻá	34
10	Poupouʻi ʻa e Kau Mēmipa ʻo e Fāmilí	41
11	Tupulaki mo Anga-Fakapotopoto ʻi he Falala Kiate Kitá, Konga 1	46
12	Tupulaki mo Anga-Fakapotopoto ʻi he Falala Kiate Kitá, Konga 2	51
Ako ʻo Kau ki he Lakanga Fakataulaʻeikí		57
13	Poupouʻi ʻa e Kau Maʻu Lakanga Fakataulaʻeikí	58
14	Ko e Taki Fakapēteliake ʻi he ʻApí	63
15	Ko e Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí	69
16	Ko e Kakai Fefiné mo e Kau Lakanga Fakataulaʻeikí	74
Ako ki he Hisitōlia Fakafāmilí mo e Ngāue Fakatemipalé		79
17	Ko e Taumuʻa ʻo e Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Ouaú	80
18	Ko e M ali Temipalé — Fie Maʻu ki he Moʻui Fakafāmili Taʻe Ngatá	84
19	Ko e Ngaahi Lekooti Fakaekitá	90
Kau ki he Ngāue Fakafaifekaú		97
20	Ala Atu ʻo Tokoni ki he Kakai Kehé	98
21	Ko e Faʻifaʻitakiʻanga Lelei ʻokú Ne Tokoniʻi ʻa e Niʻihi Kehé	103
Tupulekeina ʻi he Anga-Fakalaumālié		107
22	Ko e Fakatomalá	108
23	Ko e Fakamolemolé	112

24	Ko e Lotú mo e Fakalaulaulotó	117
25	Ko e ʻAho Sāpaté	122
26	Ko e Fakamoʻoní	127
27	Ako ʻa e Folofolá	132
28	Tekeʻi ʻa e Angahalá	137
29	Ko e Hāʻele ʻAnga Ua Maí	142
30	Ko e Ngāue-ʻofá	146
Ko e Moʻui Anga-maʻá		151
31	Ngaahi ʻEkitivitī Fakakulupu: Ko e Kamataʻanga ia ʻo e Fakakaumeʻa ʻOku Fakapotopotó	152
32	Anga-maʻa Fakaekitá ʻoku Tupu ia mei Heʻete Lava ʻo Mapuleʻi Kitá	158
33	Fakaʻehiʻehi mei he Ngaahi Mālohi Fakatuʻutāmaki ʻo e Mītiá	163
34	Ngaahi Fakakaukau Maʻa mo Feʻungá	169
35	Moʻui Anga-tonu ʻi he Lotolotonga ʻo e Ngaahi Fakafepakí	174
36	Ko Hono Mahuʻinga ʻo e Moʻoní ʻi he Moʻui Anga-maʻá	180
Tauhi ke Moʻui Lelei ʻa e Sinó		185
37	Tokangaʻi Hotau Ngaahi Sino Fakamatelié	186
38	Meʻakai Fakatupu-iví mo e Lea ʻo e Potó	190
39	Ko Hono Fakaʻaongaʻi Hala ʻo e Faitoʻo Kona Tapú	195
40	Tauhi ʻo e Moʻui Leleí ʻi ʻApí	202
Tupulaki Fakasōsiale mo Fakaelotó		209
41	Ko ʻEte Lava ʻo Ikuná	210
42	Ko e Loto-toʻa ke Feingá	215
43	Ko e Moʻui Anga-tonú	219
Fakapotopotoʻi ʻo e Ngaahi Maʻuʻanga Tokoni Fakatāutahá		223
44	Fakaʻaongaʻi Fakapotopoto ʻa e Taimí	224
45	Ko e Mahuʻinga ʻo e Ngāué	229
46	Ko Hono Taumuʻa mo e Mahuʻinga ʻo e Akó	235
47	Poupouʻi Hono Fakatupulekina ʻo e Ngaahi Talēnitί	239
Fakatupulaki ʻo e Ngaahi Poto Fakatakimuʻá		245
48	Hoko ʻa e Ngaahi Taumuʻa Fuonounoú ko e Ngaahi Makatuʻunga	246
49	Ko Hono Vahevahe Atu ʻo e Fatongiá ki ha Niʻihi Kehe	250
50	Ki he ʻEtivaisa ki he Kau Finemuí: Ko Hono Faʻu ʻo e Ngaahi Lēsoni mei he Ngaahi Malanga ʻo e Konifelenisi Lahí	254
Ngaahi Fakatātā		

Talateú

FAKAMATALA FAKAKĀTOÁ

'Oku fakataumu'a 'a e lēsoni ki he kalasi ko ení ke faka'aonga'i 'e he kau finemui 'o e Siasí. 'I he funga 'o hono ako 'o e ngaahi lēsoni ko ia 'i he tohi lēsoni ko ení, 'oku totonu ke toe mahino lelei ange ai ki he finemui taki taha 'a e palani 'a e 'Eikí kiate iá, pea tokoni ai kiate ia ke fakatefito 'a 'ene ngaahi fili fakatāutahá pea mo hono 'ulungāangá 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o ongoongoleleí.

Na'e fai mai 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālati (M. Russell Ballard) 'a e fale'i ko 'ení, " 'E lelei kapau 'e 'ilo'i 'e he kau faiakó 'oku totonu ke nau ako fakamātoato 'a e folofolá pea mo 'enau ngaahi tohi lēsoní ki mu'a pea nau toki fekumi ki ha ngaahi toe nāunau tokoni kehe. Kuo tokolahi fau 'a e kau faiako kuo nau hē atu mei hono ngāue'akí 'a e ngaahi nāunau lēsoni kuo fakangofua 'e he Siasí ke ngāue'akí, ta'e te nau toe vakai faka'aufuli ia. Kapau 'oku ongo'i 'e ha faiako 'oku fie ma'u ke ne ngāue'aki ha ngaahi nāunau lēsoni lelei kehe mavahe mei he folofolá mo e ngaahi lēsoni ko ia kuo tuku atu ke nau ako'í, 'oku totonu ke nau tomu'a fakakaukau ke faka'aonga'i 'a e ngaahi makasini 'a e Siasí" (M. Russell Ballard, 'i he Conference Report, Apr. 1983, p. 93; pe *Ensign*, May 1983, p. 68).

Ako'i Faka'iunití

'Oku kau foki 'i he ako'i faka'iunití 'a hono toutou ako'i, ako 'o toe lahi ange, pea mo 'ilo foki ki ha ngaahi tefito'i mo'oni 'oku nau fekau'aki kae 'oua kuo mahino lelei kiate kinautolu pea mo nau faka'aonga'i ia 'i he 'aho kotoa pē. Kuo vahevahe 'a e ngaahi lēsoní 'o fakatatau ki he ngaahi 'iuniti ko ení:

Mo'ui 'o Taau mo e 'ofefine 'o e 'Otuá

Fakakakato 'o e Ngaahi Fatongia Faka-'Otua 'o e Kakai Fefiné

Tokoni ki he Mo'ui Fakafāmilí

Ako ki he Lakanga Fakataula'eikí

Ako ki he Hisitōlia Fakafāmilí pea mo e Ngāue Fakatemipalé

Kau mo Tokoni ki he Ngāue Fakafaifekaú

Tupulekina 'i he Tu'unga Fakalaumālié

Mo'ui Anga-ma'a

Tauhi 'a e Sinó ke Mo'ui Lelei

Fakalakalaka Fakasōsiale mo Fakaelotó

Faka'aonga'i Fakapotopoto'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Fakafo'ituituí

Fakatupulekina 'a e Ngaahi Poto Fakatakimu'á

'I hono ako'i ko ia 'a e ngaahi 'iuniti ko ení, hanga 'o fakafuofua'i 'a e ngaahi fie ma'u ko ia 'a e kau finemui 'i ho'o kalasí 'aki ho'o fai 'a e ngaahi fehu'i ko ení kiate koe:

Ko e hā 'a e ngaahi palōpalema 'oku nau fehangahangai mo iá?

Ko e hā nai ha ngaahi lēsoni kuo nau 'osi fai 'oku fekau'aki mo e tefito ko ení?

Ko e hā ha ngaahi me'a kuo nau 'osi 'ilo 'o kau ki he tefito ko ení?

Ko e fē 'a e lēsoni 'i he ngaahi lēsoni ko ení 'e lava 'o tokoni lelei ki he'enau ngaahi fie ma'ú?

'I he 'osi ko ia ho'o fakafuofua'i fakalelei 'a e ngaahi fie ma'u 'a ho'o kau finemuí, peá ke ako 'a e tefito pea mo e taumu'a 'o e lēsoni ko ia 'e tokoni lelei taha ki he'enau ngaahi fie ma'ú. 'I he funga ko ia 'o ha'o palani 'i ha taimi lahi ki mu'a, te ke lava 'o fakapapau'i 'e ma'u 'e he finemuí 'a e ngaahi lēsoni 'i he 'iuniti kotoa pē, pea te ke ako'i kiate kinautolu 'o kakato, mo potupotutatau 'a e ngaahi lēsoni ko ia 'oku tuku atu ke ke ako'i 'i he ta'ú.

Ngaahi ma'u'anga tokoní

Ko e Folofolá: Ko e makatu'unga 'o e kalasí ko e folofolá. Poupou'i 'a e kau finemuí ke nau 'omai 'a 'enau ngaahi tohi tapu 'oku ngāue'aki 'e he Siasí ki he kalasí 'i he *uike kotoa pē.*

Ako'i 'a ho'o lēsoní 'i he founga ke faka'aonga'i ai 'a e folofolá 'i he uike kotoa pē. Kapau 'oku nounou 'a e taimí pe mole 'a e tokanga 'a e kalasí, peá ke fili pē 'a e ngaahi potu folofola ko ia 'oku 'aonga mo fakamānako tahá. Faka'aonga'i fakapotopoto 'a e folofolá. 'I he funga 'o teuteu lelei ho'o lēsoní, 'e lava ke hoko 'a e folofolá ko ha me'angāue mālohi 'aupito ke ke faka'aonga'i.

'Oku totonu ke lau fakafo'ituitui 'e he kau finemui 'i ho'o kalasí 'a e folofolá 'i he meimei lēsoni kotoa pē. Faka'ai'ai mo poupou'i kinautolu 'aki hano fai ha fehu'i pe fakahā ha palōpalema. Mahalo pē te ke loto ke hiki'i 'a e ngaahi potu folofola ko ia ke nau sio ki aí. 'Oku fa'a fai ma'u pē ha fehu'i ki mu'a pea toki lau ha potu folofola. He ka 'ikai, kuo pau ke toe toutou lau 'e he kau finemuí 'a e potu folofola ko iá pea nau toki lava ke tali ki he fehu'í.

'E 'i ai ha taimi 'e ni'ihi 'e lava pē ke fai 'e ha finemui ia 'a e tali 'oku totonú 'i he'ene lea pē 'a'ana ta'e te ne vakai ki he potu folofolá. 'I he taimi ko ia 'oku hoko ai ha me'a peheé, peá ke toe fai kiate ia mo ha ngaahi fehu'i kehe koe'uhí ke tu'unga ai ha'ane lau 'a e folofolá; 'o hangē ko ení, "Ko e hā 'a e founga na'e fakalea 'aki 'e Paulá?" pe "Ko e hā ha toe ngaahi mo'oni kehe te tau lava ke ako mei he potu folofola ko ení?" Ki mu'a peá ke toki lava ke taki 'a e tokanga 'a e kau finemuí ke nau manako ki hono ako mo lau 'a e folofolá, kuo pau ke tomu'a manako mo ako ia 'e ko e foki. Teuteu koe 'aki 'a e ako lahi, fa'a lotu, pea mo e fakakaukau-loto ki he ngaahi potu folofola ko iá 'okú ke 'amanaki 'e fehu'i mai ki ai 'a e kau finemuí 'i he lolotonga ko ia 'a e kalasí.

'Oku 'Ikai ha Ui 'e Toe Mahu'inga Ange 'i he Faiakó (33043 900), ko ha ma'u'anga tokoni 'aonga mo mahu'inga ia ki he kau faiako kotoa pē. 'Oku 'i ai ha ngaahi fokotu'u ki hono teuteu 'o e ngaahi lēsoní; ngaahi teuteu fakalaumālie; pea mo e ngaahi founga faiako 'o hangē ko e ngaahi me'a ke fakafaiva'i, ngaahi fealēlea'aki fakakulupu fakatokosi'i, ngaahi fehu'i, ngaahi fakatātā 'i he palakipoé, ngaahi lēsoni taumu'á, pea mo e ngaahi fokotu'u ki hono fakakau 'o e kalasí 'i he lēsoní. 'Oku toe 'i ai foki mo ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo hono mapule'i lelei ko ia 'o e kalasi 'i he loki akó, mo hono fokotu'utu'u 'o e loki akó, pea mo ha ngaahi fokotu'u lahi kehe ke fakatupulekina ai 'a e ngaahi 'ilo mo e poto fakafaiakó. Toe vakai ki ai ke ma'u mei ai ha ngaahi tokoni 'i hono teuteu pea mo ako'i 'o e ngaahi lēsoní.

Ngaahi Makasini 'a e Siasí: 'Oku 'i he ngaahi makasini 'a e Siasí ha ngaahi lea mo ha ngaahi talanoa 'e lava ke hoko ko ha fakamaama ki he lēsoní. 'Oku totonu ke hoko 'a e Tūhulú ko e 'uluaki ma'u'anga tokoni ia ki he ngaahi kalasi 'a e kau talavoú mo e kau finemuí.

FOUNGA FAKAHOKO 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Ngaahi tefito'i me'a mahu'ingá

'Oku kau 'i he lēsoni taki taha 'a e ngaahi me'a ko ení:

1. **Taumu'á:** 'Oku hā 'i he konga ko ení 'a e 'uhinga mo e taumu'a 'o e lēsoní — 'a e me'a ko ia 'okú ke loto mo fie ma'u 'a e kau finemuí ke nau 'ilo ki ai mo nau fakahoko ko e ola ia 'o e lēsoní.
2. **Teuteú:** 'Oku kau heni 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke fakahoko 'aki 'a e lēsoní, 'o hangē ko e ngaahi fakatātā mo e ngaahi nāunau tufa, pea mo e ngaahi ngāue 'oku fie ma'u ke tomu'a vahe ki mu'a ki he kalasí ke nau fakahoko. 'Oku meimei ke ma'u kotoa 'a e ngaahi fakatātā ko ia 'oku fie ma'u ke ngāue'aki 'i he ngaahi lēsoní 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoní. Ko e fika 'o e fakatātaá 'oku lava ke hā ai 'a e anga 'o 'enau fakahokohoko 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoní. Ko e ngaahi fika ko ia 'oku ha'í 'oku 'uhinga ia ki he fakatātaá 'i he 'e ma'u atu mei he ngaahi fakatātā 'a e laipelí. 'Oku 'ikai totonu ke toe to'o 'a e ngaahi fakatātā ko ení mei he tohi lēsoní. 'Oku fa'a 'oatu 'i he ngata'anga 'o e lēsoni

taki taha ʻa e ngaahi nāunau tufá mo e ngaahi peesi ngāué. **ʻOua** naʻa toʻo ia mei he tohi lēsoní. ʻOku lava ʻo hiki fakaʻilekitulōnika hano tatau ke ngāueʻaki.

Fakatokangaʻi ange: Ko e lahi taha ʻo e ngaahi lēsoní, ʻoku fie maʻu ki ai ʻa e folofola, sioka, pea mo e palakipoe.

3. **Founga Fai ʻo e Lēsoní ʻoku Fokotuʻu Atú:** Ko e ngaahi fakamatala ko ia ʻoku hā ʻi he tafaʻaki toʻohemá ʻoku fokotuʻu atu ai ʻa e ngaahi founga akoʻi ʻo e lēsoní, pea mo e konga mahuʻinga taha ʻo e lēsoní mo e ngaahi meʻa ke akoʻi. Mei he ngaahi fakamatala ko ia ʻoku ʻoatú, hanga ʻo fili ai ʻa e ngaahi nāunau pea mo e ngaahi founga lelei taha ko ia ʻe feʻunga ki hono tokoniʻi ʻa e ngaahi fie maʻu ʻa hoʻo kau finemuí ʻi he taimi lēsoní. (Kapau ʻe lava ʻe fie maʻu, pea ʻe lava pē ke vaeua ʻa e lēsoní ke fai ʻi ha taimi kalasi ʻe ua.)

   Ko e konga lahi taha ʻo e lēsoní ʻoku kau ai ʻa e ngaahi meʻa ko ení:

   a. **Talateu.** Ko e founga eni ʻoku fokotuʻu atu ke kamata ʻaki ʻa e lēsoní, pea lava ke takai mai ai ʻa e tokanga mo e manako ʻa e kau mēmipa ʻo e kalasí.

   b. **Ngaahi leá.** ʻOku ʻi he ngaahi konga taki taha ʻo e lēsoní ha ngaahi tefitoʻi fakakaukau. Akoʻi ʻa e konga taki taha ʻaki hono fakaʻaongaʻi ʻo e ngaahi fakatātā, ngaahi talanoa, ngaahi fakamatala, pea mo e ngaahi ʻekitivitī ʻoku ʻoatú.

   c. **Fakaʻosí.** ʻOku hā ai ʻa e fakaikiiki ʻo e lēsoní, pea ʻoatu ai mo e fokotuʻu ki he anga ʻo hono vahevahe atu ʻa e ngaahi ongoʻi ʻo kau ki he tefitoʻi moʻoni ʻoku aleaʻí mo e fakamoʻoni ki he tefitoʻi moʻoni ʻo e ongoongoleleí.

   d. **Fakahoko ʻo e Lēsoní.** Ko ha fokotuʻu eni ki he tefitoʻi palani ki hono fakahoko, ngāue ʻoku vahe ke fai, pe taumuʻa ke tokoni ki he finemui taki taha ke nau fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi tefitoʻi moʻoni naʻe aleaʻí ʻi heʻene moʻuí. (Kapau ʻe fie maʻu, pea te ke lava pē ke tuku ha taimi ʻi he kamataʻanga ʻo e kalasi ka hoko maí ki he kau finemuí ke nau vahevahe mai ʻa e ngaahi meʻa naʻe hoko kiate kinautolú. Mahalo te ke lava pe ke ngāueʻaki ʻa e kupuʻi lea ko ení ʻo pehē, " ʻI he uike kuo ʻosí naʻa tau lau ai ʻoku kau ki he _____. Naʻa mou feinga nai ke fakahoko ia? Ko e hā hoʻomou ongoʻi ʻo kau ki aí?" Kapau leva he ʻikai ke tali mai ʻa e kau finemuí, pea te ke pehē ange, "Naʻá ku feinga foki ke fai pehē, pea ko e meʻa eni naʻá ku ako mei aí." ʻI hoʻo hanga ko ia ʻo vahevahe atu ʻa e ngaahi meʻa naʻe hoko kiate koé, te ke lava ai ke tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke nau ako ke fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi tefitoʻi moʻoni naʻe akoʻí ʻi heʻenau moʻuí.)

   e. **Ngaahi ʻEkitivitií.** Ko e ngaahi ʻekitivitī fekauʻaki eni ʻa ia naʻe palani ke ne poupouʻi mo tokoni ki hono akoʻi ʻo e lēsoní.

AKOʻI ʻO E KAU FINEMUÍ

ʻOkú ke hanga ʻo akoʻi ʻa e kau finemuí, ka ʻoku ʻikai ko hoʻo akoʻi pē ʻa e ngaahi lēsoní! Lotu fakamātoato ke maʻu ha fakahā ke tokoni kiate kinautolu ke nau ako mo fai ʻa ʻenau lelei tahá ʻo tuha mo tatau mo e ngaahi ʻofefine ʻo e ʻOtuá.

ʻOku kau ʻi he faiako leleí ʻa hono ʻiloʻi ʻo e finemui taki taha, mo ʻene ongo mātuʻá, mo hono fāmilí.

Fakakaukau ki he finemui taki taha. Fakakaukau ki hono fāmilí.

Fakamahuʻingaʻi pea mo vakai ki he finemui taki taha ʻo hangē ko e ʻafio kiate ia ʻa e Tamai Hēvaní.

Tali ʻa e toko taha kotoa pē ʻi he tuʻunga ʻokú ne ʻi aí, peá ke tokoniʻi ia ke ne tupulekina ʻi he ongoongoleleí.

Ako maʻu pē ʻo kau ki he finemui taki taha ʻaki haʻo fehuʻi pē kiate koe ʻo pehē:

Ko e hā nai ʻa hono ngaahi manakó, lotú, ngaahi talēnitί, mo ʻene ngaahi taumuʻá?

ʻOku anga-fēfē ʻa hono tupuʻangá, pea mo e ngaahi meʻa kuó ne ʻilo mo ako ki ai: ʻI ʻapi? ʻI he lotú? ʻI he akó? ʻI he ngāué? Pea mo hono toʻú?

Ko e hā ʻa ʻene ngaahi fie maʻú?

Te u lava fēfē ke tokoni kiate iá?

Ko e founga lelei taha ke te tokoni ai ki he finemui taki taha, ko hono tokoni'i ia ke ne ako mo mo'ui 'aki 'a e ongoongoleleí. Na'e fai foki 'e Palesiteni Melioni G. Lomení 'a e fale'i koení 'o pehē: "Ko e mo'oni, 'oku 'ikai ke fe'unga 'a hono ako pē 'a e ongoongoleleí mei he ngaahi lea 'oku tohí. Kuo pau pē ke mo'ui 'aki ia foki. Ka neongo ia, kuo pau ke vakavakaua pē 'a e ma'u ha 'ilo ki he ongoongoleleí pea mo hono mo'ui'akí. Kuo pau ke na 'alu fakataha pē. He 'ikai ke lava 'e ha taha ke ne ako kakato ki he ongoongoleleí 'i he ngaahi tu'unga kehekehe: 'e ako si'isi'i pē ki ai 'e ha taha, peá ne talangofua ki he me'a kuó ne akó; pea ako ki ai 'e ha taha kehe 'o lahi ange peá ne talangofua 'o fakatatau ki he'ene 'ilo ko iá. 'Oku vilo takai pē 'a e mo'oni ko ení 'o 'ikai hano ngata'anga. 'I he foungá ni 'e lava ai 'e ha taha ke ne fakalakalaka atu ki he 'ilo kakato ki he ongoongoleleí" (Marion G. Romney, "Records of Great Worth," *Ensign*, Sept. 1980, p. 4).

Ngaahi Fakahinohino Makehe ki Hono Fakakau ʻo e Kau Mēmipa ʻoku ʻi ai ʻEnau Ngaahi Palōpalema Fakaesinó

ʻI he kamata ʻe Sīsū ʻa ʻEne ngāue fakafaifekau ʻi he moʻui fakamatelié, naʻá Ne hū ai ki he fale lotu lahí ʻi ha ʻaho Sāpate ʻe taha ʻi Hono kolo ko Nāsaletí, peá Ne tuʻu hake ke lau ʻa e folofolá.

"Pea naʻe ʻatu kiate ia ʻa e tohi ʻa e palōfita ko Īsaiá. Pea ʻi heʻene folahi ʻa e tohí, naʻá ne ʻilo ʻa e potu kuo tohi ai, ʻo pehē, ʻOku ʻiate au ʻa e Laumālie ʻo Sihová, koeʻuhí kuó ne fakanofo au ke u malangaʻaki ʻa e ongoongoleleí ki he masivá; kuó ne fekau au ke fakamoʻui ʻa e loto-mafesí, ke malangaʻaki ʻa e huhuʻí ki he kau pōpulá, mo e fakaʻā ʻo e kuí, ke vete ange ʻa kinautolu kuo laveá" (Luke 4:17–18).

Naʻe ʻuluaki tokanga maʻu pē ʻa e Fakamoʻuí ʻi he lolotonga ʻEne ngāué, ki he kakai ko ia naʻa nau fie maʻu ha tokoni makehé. Neongo ʻe ʻikai maʻu ʻe he faiako ʻi he loki ako ʻo e Siasí ʻa e poto fakatekinikale pe ko ha meʻangāue ke ne fai ai ha tokoni mataotao ki he kau mēmipa ʻoku ʻi ai haʻanau ngaahi palōpalema fakaesinó, ka ʻoku ʻi ai pē ha ʻamanaki ʻe maʻu ʻe he faiako kotoa pē ʻi he Siasí ha loto-tokanga mo e loto-ʻofa, mo ha holi ke ne fakakau mai ʻa e kau mēmipa ko ʻení ʻi he taimi ʻe faingamālie aí ki he ngaahi ʻekitivitī ako kotoa pē ʻa e kalasí. ʻOku kau ki he kau mēmipa ko ia ʻoku nau fie maʻu ha tokanga makehé, ʻa e kau mēmipa ko ia ʻoku ʻi ai haʻanau palōpalema fakaeʻatamai, fakaefanongo, fakaesio, fakaesino, fakaelea, fakaeʻulungāanga (kau ai ʻa e leá), fakaeloto, fakasōsialé, taʻu motuʻá, mo e akó. ʻOku totonu ke ʻaonga ʻa e ngaahi fakahinohino ko ʻení ke he kau faiako kotoa pē ʻi heʻenau feinga ke nau tokoni ki he kau mēmipa ko ʻeni ʻoku ʻi ai ʻenau ngaahi fie maʻu makehé:

ʻIloʻi ʻa e ngaahi fie maʻu mo e ngaahi poto ʻo e mēmipa taki taha ʻo e kalasí. Fetuʻutaki ki he kau taki lakanga fakataulaʻeikí, mātuʻá, kau mēmipa ʻo e fāmilí, pea kapau ʻe ngali feʻunga, pea kau ai ʻa e kau mēmipa tonu ʻoku ʻi ai ʻenau ngaahi palōpalema fakaesinó, ke fakapapauʻi ʻa ʻenau ngaahi fie maʻu makehé.

ʻOku totonu ke ke tomuʻa fetuʻutaki ki he kau mēmipa ʻo e kalasí ki muʻa peá ke toki kole ange ke nau lau ha faʻahinga meʻa, pe lotú, peá ke fehuʻi ange kiate kinautolu, "Ko e hā haʻo fakakaukau kapau ʻe kole atu ke ke lau ha meʻa ʻi he kalasí, pe teke fai ha lotu, pe ko ha ngaahi meʻa pehē?"

Feinga ke ke fakaʻaongaʻi lahi ange ʻa e kau mēmipa kotoa ʻo e kalasí ʻo fakaʻapaʻapaʻi pea nau tokaʻi ʻa e kau mēmipa ʻo e kalasí ʻoku ʻi ai haʻanau ngaahi palōpalema fakasinó.

Fakapapauʻi ʻokú ke feinga lahi ke fakapapauʻi ʻoku fakaʻapaʻapaʻi ʻa e mēmipa taki taha ʻo e kalasí, pea ʻiloʻi ʻa e tuʻunga ʻoku ʻi ai ʻa e mēmipa taki ta ha.

Anga-fakakaumeʻa mo loto-fiefia mo ngāueʻaki pē ho anga-mahení. Ko e fānau ʻa e ʻOtuá ʻa e toko taha ko ia ʻoku ʻi ai haʻane palōpalema fakaesinó, pea ʻoku ʻi ai ʻa ʻene fie maʻu ke ʻofaʻi mo tokaʻi ia, ʻo tatau ai pē pe ʻoku lahi fēfē ʻa ʻene palōpalema fakaesinó.

Kuo pau ke manatuʻi ʻe he kau faiako ʻi he Siasí, ʻoku maʻu ʻe he mēmipa kotoa pē ʻo e kalasí ha mālohi fakaofo ke ne tupulaki ke ne aʻusia ʻa e tuʻunga faka-ʻOtuá, neongo pe ko e hā ha tuʻunga fakaesino, fakaeʻatamai, fakaeloto, pe fakasōsialé ʻokú ne ʻi aí. ʻOku ʻi ai hotau fatongia ke tau feinga makehe kapau ʻe fie maʻu, ke tau akoʻi kotoa kinautolu ʻo fakatatau ki he meʻa te nau lava ʻo akó. Manatu ki he folofola ko ʻeni ʻa e Fakamoʻuí, "Ko e meʻa ʻi hoʻomou fai ia ki ha taha ʻoku kihiʻi siʻi hifo ʻi hoku kāinga ní, ko hoʻomou fai ia kiate aú" (Mātiu 25:40).

Mo'ui 'o Taau mo e 'Ofefine 'o e 'Otuá

Lēsoni
1

Ko e ʻOfefine ʻo ʻOtuá

TAUMUʻÁ	Ke toe mahino lelei ange ki he finemui taki taha ʻa hono vā makehe mo ʻene Tamai Hēvaní.
TEUTEÚ	1. Teuteuʻi ha papa fakaʻaliʻali pea tohi ai ʻa e *Ko e ʻofefine ʻo e ʻOtuá.* 2. Fakatātā 1, Ko ha Tamai mo Hono ʻofefine, ʻa ia ʻoku ʻi he ngataʻanga ʻo e tohi lēsoní. 3. Teuteuʻi ha takainga pepa, kaati, pe lauʻi pepa ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí, kuo tohiʻi ai ʻa e ongo lea ko ʻeni ʻi he ngataʻanga ʻo e konga ko ʻení, "Naʻe ʻOfaʻi pea ʻOku Kei ʻOfaʻi Koe." 4. Vaheʻi ha finemui ke teuteu ke ne lau ʻa e fakalea ʻo e himi ko e " ʻE Tamai ʻI Hēvani" (*Ngaahi Himí,* fika 185). 5. Vaheʻi ha finemui ke ne lau ʻa e ngaahi veesi folofolá, ngaahi talanoá, pe ha ngaahi leá ʻo ka fie maʻu ʻe he faiakó ke lau.
FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU	**Talateú: Ko Hai Koe?**
Fakafeʻiloaki ʻo e kalasí	Kamata ʻa e kalasi ko ʻení ʻaki haʻo fakafeʻiloaki koe, pea toki tuku ki he finemui taki taha ke nau fakafeʻiloaki mai ʻa kinautolu. Poupouʻi ʻa e finemui taki taha ʻi heʻenau fakafeʻiloaki mai kinautolú, ke fakamatala ki ha faʻahinga meʻa kau kiate kinautolu, ʻa ia ʻoku tupu ai haʻanau mahuʻinga makehe ʻi honau fāmilí pe ngaahi kaungā-meʻá. Kole ki he kau finemuí ʻi he ʻosi ʻa e fakafeʻiloakí, ke nau fakakaukau ki heʻenau ngaahi fetuʻutaki ʻi heʻenau moʻuí. Fakamahinoʻi ange ʻoku kehekehe pē ʻa e ngaahi fetuʻutaki ʻa e kau finemuí taki taha, pea ʻoku ʻikai hano tatau ʻo e ngaahi tokoni ʻoku nau fai ki heʻenau ngaahi fetuʻutaki ko iá, koeʻuhí he ʻoku ʻikai te nau tatau mo e kakai kehé. Hili ia peá ke fakahā ange, ʻoku ʻi ai foki mo ha ngaahi fetuʻutaki ʻa e kau finemuí ʻoku faitatau. Ko e finemui kotoa pē ko ha ʻofefine ia, pea ʻoku ʻi ai ʻene faʻē mo ʻene tamai, ngaahi kui, ngaahi kui ua, mo e ngaahi fetuʻutaki peheé.
	Ko e ʻOfefine ʻo e ʻOtuá ʻa e Finemui Kotoa pē
Fakatātā mo e fealēleaʻaki ʻi he palakipoe	ʻI he taimi kuo ʻosi ai hono fai ʻo e ngaahi fakafeʻiloaki fekauʻaki mo e niʻihi kehé, hanga ʻo fakamahinoʻi ange ʻoku ʻikai ke tatau ʻa e ngaahi vā ʻo e finemui taki taha mo e kakai kehé (mahalo naʻe ʻoku ʻi ai ha niʻihi ia he ʻikai ke ʻi ai hano tokoua, mo e faʻahinga peheé). Ka kuo pau pē ke ʻi ai ʻa e tamai mo e faʻē, ko ia ai kuo pau ke hoko ʻa e finemui kotoa pē ko e ʻofefine. Fakahā ange kiate kinautolu kuo pau ke mou fakamamafaʻi ha taha ʻo e ngaahi fetuʻutaki ko ʻení: ko e fetuʻutaki ʻa e tamaí mo e ʻofefiné. Fakaʻaliʻali atu ʻa e fakatātā ʻo ha tamai mo hono ʻofefine. Kole ki he mēmipa taki taha ʻo e kalasí ke nau fakakaukau ki ha sīpinga ʻo ha fetuʻutaki lelei ʻa ha tamai mo hono ʻofefiné. Kole ki he kau finemuí ke nau fakamatalaʻi mai ʻa e meʻa ʻe fai ʻe he tamaí ke ngaohi ʻa e fetuʻutaki ko iá ke ola lelei. Hiki ki he palakipoé ʻi lalo ʻi he foʻi lea "Tamaí" ʻa e ngaahi talí, pea fakataumuʻa ʻa e fealēleaʻakí ke fakahā mai ʻa e ngaahi fakamatala ko ia ʻoku hangē ko e fakatātā ki he palakipoe ko ia ʻoku hā atu ʻi laló. Hili iá peá ke kole ange ki he kalasí ke nau fakamatalaʻi ʻa e meʻa ʻoku totonu ke fai ʻe he ʻofefiné ke poupouʻi ʻa e faʻahinga fetuʻutaki lelei ko ia ʻa e tamaí mo e ʻofefiné. Toe hoko atu ʻa e fealēleaʻakí pea toki hiki ʻa e ngaahi talí ʻi he palakipoé ʻi lalo ʻi he " ʻOfefiné."

Fakatātā ʻi he palakipoe

Tamaí	Ofefiné
1. Tokonaki ki he ngaahi fie maʻu fakatuʻasinó	1. Fakahā haʻane fakamālō
2. Fakafanongo	2. Fealēleaʻaki mo ʻene tamaí ki hono faingataʻaʻiá
3. Fakahinohinoʻi	3. Loto-fakaʻapaʻapa
4. Akoʻi	4. Talangofua
5. ʻOfaʻi	5. ʻOfaʻi
6. Fakafiemālieʻi	6. Tokoni
7. Fetuʻutaki lelei maʻu pē	7. Fetuʻutaki lelei maʻu pē

Fakahā ki he kalasí ʻe ʻikai ngata pē ʻi heʻenau hoko ko e ʻofefine ki ha tamai fakamāmaní, ka ʻoku nau ʻinasi foki ʻi ha fetuʻutaki makehe ʻe taha — ʻa ia ko e ʻofefine kinautolu ʻo ʻetau Tamai Hēvaní. Fakaʻaliʻali ʻa e siate ʻoku tohiʻi ai ʻa e "Ko e ʻOfefine ʻo e ʻOtuá."

Ko hono lau ʻo e hivá

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki heʻenau ngaahi fetuʻutaki ʻi heʻenau hoko ko e ʻofefiné, lolotonga hono lau ʻo e lea ʻo e himi " ʻE Tamai ʻi Hēvaní ē," koeʻuhi ke tokoni ai kinautolu ke nau ʻiloʻi ko e ngaahi ʻofefine fakalaumālie moʻoni kinautolu ʻo ʻenau Tamai Hēvaní. (ʻE lelei taha kapau ʻe lau ʻa e lea ʻo e himí, kae tā ʻa e pianó pe ko hono mūsiká ʻi ha foʻi tepi ne ʻosi hiki ki muʻa, ka ʻe lava pē ʻo lau ʻataʻatā pē ia pe hivaʻi.)

Fakamatala fakanounou

Toe lave ki he himí, peá ke fakamahino ange ki he kalasí ʻa e ʻofa naʻe fai ʻe heʻetau Tamai Hēvaní ʻi he maama fakalaumālié. Ko e tamai Ia ʻa hotau ngaahi laumālié; pea ko ʻEne fānau kitautolu. Naʻá Ne tauhi mo akoʻi kitautolu, pea ʻokú Ne ʻafioʻi ʻa kitautolu foki.

Naʻe ʻOfaʻi pea ʻOku Kei ʻOfaʻi Koe

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Fakahā ange ki he kalasí ʻoku fai ʻe he ʻEikí ha fehuʻi mahuʻinga ʻa ia naʻá ne ngaohi ʻa Siope ke ne fakakaukau ki hono kamataʻangá. Tuku ange ki ha mēmipa ʻo e kalasí ke nau lau ʻa e Siope 38:4–7. Aleaʻi ʻa e potufolofola ko ʻení pea mo ʻene fekauʻaki mo e finemuí taki taha. Mahalo te mou loto ke mou ngāueʻaki ha niʻihi ʻo e ngaahi fehuʻi ko ʻení:

- Ko e hā ʻa e kuonga ʻo e hisitōlia ʻo e taʻe ngatá ʻoku lau ki ai ʻa e potufolofola ko ʻení?
- Ko e hā ʻa e ʻuhinga naʻe hiva fakataha ai ʻa e ngaahi fetuʻú pea mo e fānau ʻa e ʻOtuá mo nau kalanga ʻi he fiefiá?
- Ko e hā ʻa e tali ʻoku totonu ke fai ʻe Siope pe ko koe, ki he fehuʻi ʻa e ʻEikí, "Naʻa ke ʻi fē?"

Lea

" ʻOku ʻi ai ha ʻOtua ʻi Hēvani ʻa ia ʻoku ʻikai hano ngataʻanga pea ʻokú Ne taʻe ngata, ko ha toko taha ʻoku taʻe ngata, pea ko ha toko taha ʻoku nāunauʻia, pea kuo ʻosi hakeakiʻi. ʻOkú Ne maʻu ha sino ʻo e kakano mo e hui. Ko e toko taha Ia kuó Ne ʻosi toe tuʻu pea kuó Ne māʻoniʻoni pea ko ha tangata kuo fakahaohaoaʻi, pea ko ʻEne fānaú kitautolu. Ko ʻEne fānau fakalaumālie kitautolu. ʻOkú Ne moʻui ʻi ha ʻiuniti fakafāmili. Ko e kau mēmipa kitautolu ʻo Hono fāmilí. Naʻa tau moʻui fakataha mo Ia ʻi he maama fakalaumālié ʻi ha ngaahi kuonga ʻoku taʻe fakangatangata" (Bruce R. McConkie, "*Making Our Calling and Election Sure,* Brigham Young University Speeches of the Year, [Provo, Utah, Brigham Young University Press, 1969], p. 5).

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Fakamahinoʻi ange ki he kalasí naʻe ʻofaʻi ʻa e finemui kotoa pē ʻe heʻene Tamai Hēvaní ʻi he maama fakalaumālié. ʻOku taʻe ngata ʻa ʻEne ʻofá mo taʻe faʻaliliu ia. ʻOku ʻofa foki ʻiate Ia ʻa ʻEne Tamai Hēvaní he taimí ni. Tuku ange ki he kalasí ke nau tala mai ha niʻihi ʻo e ngaahi tāpuaki ʻa ia ʻoku mahino mei ai ʻoku ʻofaʻi kitautolu ʻe heʻetau Tamai Hēvaní. ʻAlu takai tuʻo taha pe tuʻo ua ʻi he kalasí ʻo fakahā ange ki he taʻahine taki taha ke ne fakahā atu ha ngaahi tāpuaki kuó ne maʻu mei heʻetau Tamai Hēvaní.

ʻI he taimi ʻe ʻosi ai ʻa e ʻekitivitī ko ʻení, sio ki he lisi ʻi he palakipoé ʻo e ngaahi meʻa ʻoku ʻamanaki ki ai mei he tamaí koeʻuhí ke fakahoko ai ha fetuʻutaki lelei ʻi he vahaʻa ʻo e tamaí

mo e ʻofefiné. ʻI he taimi te mou aleaʻi ai ʻa e ngaahi tāpuaki ʻoku fokotuʻu atu ʻe he kalasí, peá ke hanga ʻo fakamahinoʻi ange ʻa e ngaahi founga ʻa ia ʻoku lava ke fakahaaʻi ai ʻe heʻetau Tamai Hēvaní ʻa ʻEne ʻofa ki Hono ngaahi ʻofefine kotoa pē.

Ako mo hono aleaʻi ʻo e folofolá

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau kumi mo lau ʻa e ngaahi fakamoʻoni folofola ko ʻení ʻa ia ʻoku mahino mei ai ʻa e ngaahi tāpuaki lalahi ʻa ia ʻoku talaʻofa mai ʻe he Tamai Hēvaní ke fakalato ʻaki ʻa ʻetau ngaahi fie maʻú.

Sione 14:16–18 (fakafiemālie)
Sēkope 4:10 (tataki mo e faleʻi)
Mātiu 7:7–11 (tokoniʻi ki hono fakaleleiʻi ʻetau ngaahi palōpalemá, foaki mai ʻa e ʻiló)
Sione 3:16 (Ko hono fakamoʻoniʻi mahuʻinga taha ʻe he ʻOtuá ʻa ʻEne ʻofá)

Lea

Fakahā ange ki he kau mēmipa ʻo e kalasí ke nau fakamatalaʻi pe ko e hā ʻa hono ʻuhinga ʻoku mahuʻinga ai ke tau ʻilo ko e ngaahi ʻofefine kitautolu ʻo ʻetau Tamai Hēvaní.

Ka ʻosi hono fai mai ʻo e tali ʻa e kalasí, pea lau ki he kalasí ʻa e lea ko ʻení:

"Ko hono moʻoní ko e . . . fānau ʻa e ʻOtuá ʻa e tangatá — ko e tupuʻi ʻOtua ia. . . .

"Ko e ʻilo mahuʻinga taha ʻoku maʻu ʻe he tangata fakamatelié, ko e fānau ʻa e ʻOtuá ʻa e tangatá" (Marion G. Romney, ʻi he Conference Report, Apr. 1973; peesi 136; pe *Ensign,* July 1973, p. 14).

" ʻOku ou fai ha tukupā kiate kimoutolu ke mou lea mo toutou lea ʻaki kiate kimoutolu pē ʻo pehē, . . . ʻKo e (foha pe ʻofefine) au ʻo e ʻOtuá,' pea ʻi heʻene peheé, mou kamata leva he ʻahó ni ke mou moʻui ke ofi ange ki he ngaahi taumuʻa ʻa ia te ne ngaohi ʻa hoʻomou moʻuí ke mou fiefia mo toe ʻaonga ange koeʻuhí ko hoʻomou ʻiloʻi kimoutolú" (Harold B. Lee, ʻi he Conference Report, Oct. 1973, p. 10; pe *Ensign,* Jan. 1974, p. 6).

Ngaahi takainga pepa

Tufaki atu ʻa e ngaahi lauʻi pepa kuo ʻosi takatakai ʻa ia ʻoku tuʻu ai ʻa e ngaahi lea ʻoku ngāueʻaki maʻá e mēmipa taki taha ʻo e kalasí. Fakalotolahiʻi ʻa e kau finemuí ke nau ako maʻu loto ʻa e ngaahi lea ko ʻení pea ke nau toutou ngāueʻaki ia ʻi heʻenau moʻuí.

ʻOku Fie Maʻu ʻa e Tamai Hēvaní ke Tau ʻUnuʻunu ke Ofi Ange Kiate Ia

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakahā ange kuo tau ako mei he ngaahi tohi tapú mo ʻetau kau palōfitá, ko e toko taha kotoa pē ʻiate kitautolu ko e fānau ʻa ʻetau Tamai Hēvaní. Naʻa tau nofo fakataha mo Ia pea ʻokú Ne ʻofa ʻiate kitautolu. Kuo tau maʻu mei he folofolá ʻa e ngaahi tāpuaki ʻoku tau maʻu ʻi he kalasi ko ʻení, ʻoku tau ʻiloʻi ai naʻe fakahā mai ʻe heʻetau Tamai Hēvaní ʻa Hono finangalo ke fetuʻutaki lelei mo Hono ngaahi ʻofefiné.

Fealēleaʻaki

Tuku ki he kau finemuí ke nau fokotuʻu mai ha faʻahinga founga te nau lava ʻo fakahaaʻi ai ʻa ʻenau holi ke hokohoko mo fakatupulekina maʻu pē ʻenau fetuʻutaki mo ʻenau Tamai Hēvaní.

Lave heni ki he ngaahi meʻa kuo hiki ʻi he palakipoé, ʻa ia ʻe lava ʻe he fai ʻe he ʻofefiné ʻi heʻene fetuʻutaki mo ʻene tamaí. Fai ange ʻa e ngaahi fehuʻi ko ʻení, ke fakamahinoʻi ai ʻa e founga ʻoku ngaueʻaki ai ʻa e ngaahi ʻulungaanga tatau ki hono fakatupulekina mo hono tauhi maʻu ʻo ha fetuʻutaki mo ʻetau Tamai ʻi Hevaní.

• ʻE lava fēfē ke tau fakahā ʻa e hounga kiate kitautolu ʻa ʻetau Tamai Hēvaní? (ʻI heʻetau talangofuá, ʻi heʻetau fakahā ha loto-hounga kiate Iá.)

• Te tau falala fēfē ki heʻetau Tamai Hēvaní pea fealēleaʻaki mo Iá? (ʻI he lotú.)

Fakahā ange ʻoku ʻi ai ʻa e taimi ʻe niʻihi ʻoku hangē ʻoku fihi ʻa e loto ʻo ha finemuí koeʻuhí he ʻoku hangē ʻoku ʻikai ke tali mai ʻa ʻene lotú. Ka kuo tuku pē ʻe heʻetau Tamai Hēvaní ʻi Hono potó ke tau fefaʻuhi mo haʻatau ngaahi palōpalema lahi, peá Ne fononga mo fakahinohinoʻi kitautolu he taimi ʻoku tau fie maʻu aí.

• ʻOku anga-fēfē ʻetau ako mei heʻetau Tamai Hēvaní? (heʻetau ako ki Heʻene folofolá, mo ʻetau fanongo ki Heʻene kau palōfitá, pea mo ʻetau fakafanongo ʻi he hili ʻetau lotú.)

• ʻOku tau fakahaaʻi fēfeeʻi ʻa ʻetau ʻofa ki heʻetau Tamai Hēvaní? (ʻOku tau fakahaaʻi ia ʻaki ʻetau tauhi ʻa ʻEne ngaahi fekaú [vakai, Sione 14:15] pea ʻi heʻetau tokoni ki he kakai kehé [vakai, Mātiu 25:40 mo e Mōsaia 2:17]).

Faka'osí: Ko ha Fetu'utaki Faka-'Otua

Folofolá

Tuku ki he kau finemuí ke nau kumi mo nau lau mai 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:63. Hili iá peá ke fakamahino'i 'oku finangalo 'a 'etau Tamai Hēvaní ke tau 'unu'unu ke ofi ange kiate Ia.

Fakamatala 'a e faiakó

Toe fakamanatu ange ki he kau finemuí ko e ngaahi 'ofefine kinautolu 'o 'etau Tamai Hēvaní pea 'okú Ne 'ofa mo'oni 'iate kitautolu. 'Oku nau fakafuofua'i 'a e mālohi 'o 'enau fetu'utaki mo Ia 'i he'enau ngaahi ngāué pea 'i he'enau ngaahi filí. He 'ikai 'aupito te Ne tafoki meiate kinautolu. Ko e taimi ko ia 'oku nau fai ai 'a Hono finangaló pea mo fa'a lotu ki he 'Ene ngaahi tatakí, te nau lava ke 'ilo'i 'a e hala ki he mo'uí pea 'oku totonu ke nau muimui ki ai pea 'e fakapapau'i atu ai kiate kinautolu ko e ngaahi 'ofefine kinautolu 'o e 'Otuá 'a ia 'oku 'ofa lahi kiate kinautolu 'a 'enau Tamaí.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Mou toe sio ki he lea 'e ua 'a ia na'e 'oatu 'i he ongo lau'i peesi ne tufaki atú peá ke fakatukupaa'i 'a e kau finemuí ke nau ako ma'u loto 'a e fakamatala ko 'ení pea nau ngāue'aki ia 'i he'enau mo'uí.

Lēsoni

2

Ko Sīsū Kalaisi, ko e Fakamoʻuí

TAUMUʻÁ

Ke mahino ki he finemui taki taha ko Sīsū Kalaisí ko hono Fakamoʻuí ia, pea ʻoku hanga ʻe Heʻene fakaleleí ʻo fakaʻatā ia ke ne toe tuʻu pea toe nofo fakataha mo e ʻOtuá.

TEUTEÚ

1. Fakatātā 2, Ko e Fakamoʻuí, ʻa ia ʻe lava ke maʻu ia mei he konga ki mui ʻo e tohi lēsoni ko ʻení. Ki muʻa pea kamata ʻa e kalasí, fakaʻaliʻali fakalelei ʻa e fakatātā ko ʻení ʻi ha tēpile koeʻuhí ke ne hanga ʻo ʻomai ha ongo fakalaumālie mo ʻapasia ʻi he kalasí.
2. Vaheʻi ki ha niʻihi ʻo e kau finemuí ke ne teuteu ke fai ha ngaahi talanoa mo lau ha ngaahi veesi folofola, mo ha ngaahi lea ʻa ia ʻ e fie maʻu ʻe he faiakó ke lau.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

ʻOku Fakamoʻoniʻi ʻe he Folofolá ko Sīsū ko e Kalaisí Ia, ko e Fakamoʻui ʻo e Māmaní

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe mo e folofola

Hiki ʻa e *Ko Sīsū ko e Kalaisí* mo e ngaahi veesi folofola ko ʻení ʻi he palakipoé. Tuku ki he finemui taki taha ke ne kumi ʻa e ngaahi fakamoʻoni ko ʻení ʻi heʻene ngaahi tohi tapú. Lau fakataha ia. Tuku ki he finemui taki taha ke ne hanga ʻo fakaʻilongaʻi ʻa e ngaahi potufolofolá. Aleaʻi fakalelei ʻa e ngaahi potufolofola taki taha.

Ko Sīsū ko e Kalaisí

Sione 3:16–17
Sione 14:6
Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:40–42
1 Nīfai 22:12
1 Sione 4:14
Mōsaia :17–18

Fakamahinoʻi heni ko e niʻihi pē ʻeni ʻo e ngaahi potufolofola ʻa ia ʻokú ne fakamoʻoniʻi ko Sīsū ko e Kalaisí Ia, ko e Fakamoʻui Ia ʻo e māmaní.

ʻOku Hanga ʻe he Fakalelei ʻa Sīsū Kalaisí ʻo Fakaʻatā Mai ʻa e Fakamoʻuí mo e Hakeakiʻi Kiate Kitautolu

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Vaheʻi ki ha taha ke ne lau maʻu loto mai ʻa e tefito ʻo e tui hono tolú. Fealēleaʻaki mo e kalasí pe ko e hā koā ʻa e fakalelei ʻa Kalaisí pea ko e hā hono mahuʻinga kiate kitautolú. ʻOku totonu ke kau ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení ʻi hoʻomou fealēleaʻakí:

1. Naʻe finangalo lelei pē ʻa Kalaisi ke feilaulauʻi ʻEne moʻuí, koeʻuhi kae fakamoʻui ai ʻa e kakai kotoa pē.
2. Naʻe tomuʻa fakanofo ʻa Kalaisi, pe fili Ia ki he ngāue naʻá Ne faí, ki muʻa ʻoku teʻeki fakatupu ʻa e māmaní.
3. Naʻe hanga ʻe he angahala ʻa ʻĀtamá ʻo fakatupu ʻa e maté ʻi he māmaní. Naʻe hanga ʻe he feilaulau ʻa Kalaisí ʻo totongi ʻa e tautea ki he fono naʻe maumauʻí, peá Ne fakaʻatā mai ke tau ikunaʻi ʻa e maté.

4. Na'e 'ikai ke ngata pē 'i hono totongi 'e Kalaisi ki he ngaahi angahala 'a 'Ātamá, ka na'á Ne totongi foki mo 'etau ngaahi angahalá 'o kapau te tau talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongoleleí.
5. Koe'uhí ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá, ko Kalaisi toko taha pē na'á Ne lava ke ikuna'i 'a e mālohi 'o e maté. Na'á Ne ma'u mei he 'Otuá 'a e mālohi 'o e mo'uí pe mo'ui ta'e fa'a maté. Pea koe'uhí ko Ia toko taha pē kuó Ne 'a'eva 'i he funga 'o e māmaní 'oku haohaoa, ko Ia toko taha pē na'e 'ikai lava ke ikuna'i 'e he mālohi 'o Sētané. Ko ia ai, ko Ia toko taha pē kuó Ne mo'ui te Ne lava 'o fakahoko 'a e Fakaleleí.
6. Koe'uhi ko e feilaulau na'e fai 'e Kalaisí, 'e toe tu'u ai 'a e tangata *kotoa pē.*
7. Na'e fakamo'oni kia Kalaisi 'a e kau palōfita ki mu'a 'iate Iá mo kinautolu hili 'Ene mo'ui 'i he māmaní.

Hiki 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofola ko 'ení 'i he palakipoé:

'Alamā 11:42–43
'Alamā 11:40

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau fakalongolongo 'a e ngaahi potufolofola ko 'ení, koe'uhí ke nau lava 'o 'ilo'i mai ai 'a e ola mahu'inga 'e ua 'o e fakalelei na'e fai 'e Kalaisí. (Te tau lava 'o toe tu'u, pea 'e lava 'o hakeaki'i 'a kitautolu pe ko 'etau ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá.)

• Fakatatau ki he lau 'a 'Alamaá, ko fē 'a e fa'ahinga kakai ko ia te nau lava ke ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá? (Ko kinautolu pē 'oku nau tui ki he huafa 'o Sīsū Kalaisí.)

Talanoa

Fehu'i ange ki he kalasí pe kuo nau 'ahi'ahi tu'o taha ke fakakaukau'i pe na'e anga-fēfē hono hanga 'e hotau Fakamo'uí 'o fua 'etau ngaahi angahalá. Lau le'o-lahi pe vahe'i ki ha finemui ke ne lau le'o-lahi 'a e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā 'Oasoni F. Uitenī:

"Pea na'e hoko mai leva ha fakahā fakaofo pea mo ha na'ina'i mei he feitu'u na'e mā'olunga ange ia, 'a ia ko ha me'a ia 'e 'ikai ke lava 'e ha taha 'o ta'e tokanga ki ai. Na'á ku tokoto 'i hoku mohengá 'i he ki'i kolo ko Kolomupia (Columbia) 'i he vahefonua Lengikesitā, Penisilivēnia, peá u misi ai pe ko ha mata me'a-hā-mai 'i ha misi. Na'e hangē ai 'oku ou 'i he ngoue ko Ketisemaní, pea na'á ku hoko ai ko ha toko taha fakamo'oni ki he fu'u mamahi lahi 'a e Fakamo'uí. Na'e hangē tofu pē 'a 'eku mamata kiate Iá ko ha'aku mamata ki ha tangata mo'uí. 'I ha'aku tu'u fakaungounga mai 'i ha fu'u 'akau 'i he konga ki mu'a 'o e ngoué na'á ku mamata ai kia Sīsū mo Pita, Sēmisi, mo Sione, 'i ha'anau hū mai 'i ha ki'i matapā mei hoku tafa'aki fakato'omata'ú. Hili Ha'ane tuku 'a e kau 'aposetolo 'e toko tolú 'i he feitu'u ko iá peá Ne fakahā ange ke nau tū'ulutui 'o lotu kae fononga hake leva 'a e 'Alo ia 'o e 'Otuá ki he tafa'aki 'e taha 'o e ngoué pea na'á Ne toe tū'ulutui ai foki 'o lotu. Ko e lotu ko ia na'á Ne faí ko e lotu tatau pē ia 'oku 'ilo'i 'e he kakai kotoa pē 'oku nau lau 'a e Tohi Tapú: ''A 'Eku Tamai, kapau 'e fa'a fai, pea 'ave 'a e ipú ni 'iate au, kae 'oua na'a fa'iteliha pē au, ka ko Koe pē.'

"Pea 'i He'ene lotú na'e mokulukulu pē 'a e lo'ifofongá mei Hono fofongá, he na'á Ne tū'ulutui 'o hanga mai kiate au. Pea na'e pehē fau 'a e ongo faka'ofa kiate au 'a e me'a kuo hokó, he na'á ku tangi foki mo au 'i he'eku fu'u fie kaungā-mamahi mo Iá. Na'e 'iate Ia 'a hoku lotó kotoa; pea na'á ku 'ofa 'iate Ia 'aki hoku laumālié kotoa pē, pea na'á ku faka'amu ange ke u nofo mo Ia ma'u ai pē, he na'e 'ikai te u toe faka'amu au ki ha me'a kehe.

"Na'á Ne tu'u hake peá Ne 'alu atu ki he feitu'u ko ia na'e tū'ulutui ai 'a e kau 'Aposetoló — 'o nau mate mohe! 'O ne hanga leva 'o fafangu hake kinautolu, pea 'i he'enau 'ā haké, na'á Ne folofola ange leva kiate kinautolu 'aki 'a le'o-vaivai pe 'ikai ke teitei hā meiate Ia ha houhau pe 'ikai ke fa'a kātaki, 'o Ne kole ange kiate kinautolu pe te nau lava ke le'o mo Ia 'i he houa 'e taha. Na'e 'ikai te nau lava ke le'o mo Ia 'i ha houa 'e taha, 'o Ne fua 'e Ia 'i Hono laumālié 'a e mamahi'ia 'a e tangatá, fefiné, mo e fānau kotoa pē — ka na'e 'ikai te nau lava ke le'o mo Ia 'i ha houa 'e taha. (*Through Memory's Halls: The Life Story of Orson F. Whitney* [Independence, Mo.: Zion's Printing and Publishing Co., 1930], p. 82).

Ngaahi fehu'i fakatupu-fakakaukau

• 'Oku tau fa'a fakama'ama'a'i nai 'a e mamahi ko ia na'e fua 'e Kalaisi ma'atautolú? 'Oku ngalo nai ke ta fakahounga'i 'a e me'a'ofa mahu'inga ko ia kuó Ne foaki mai ma'atautolú?

• Ko e hā nai ha me'a kuo pau ke tau fai ke faka'aonga ai 'a e Fakaleleí 'i he'etau mo'uí?

Kuo pau ke Tau Fakatomala mo Tafoki ki he Fakamoʻuí Kae Hakeakiʻi Kitautolu

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Hiki ki he palakipoé ʻa e: *Hilamani 14:13*

• ʻOku pehē ʻi he Hilamani 14:13, kapau ʻoku tau tui moʻoni kia Sīsū Kalaisi, ko e hā ha meʻa te tau ongoʻi ʻoku tau fie faí?

Tānaki atu ki he palakipoé ʻa e: *Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:16–19*. Lau leʻo-lahi ʻa e ngaahi veesi ko ʻení.

• ʻE anga-fēfē hano ngaohi koe ke ke ongoʻi peá ke ʻilo naʻe faingataʻaʻia ʻa Sīsū Kalaisi koeʻuhi ko hoʻo ngaahi angahalá, pea kapau te ke fakatomala, he ʻikai te ke toe mamahi koeʻuhi ko e ngaahi angahala ko iá?

Tānaki atu ki he palakipoé ʻa e: *Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:43.*

• Fakatatau ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:43, ko e hā ha meʻa ʻe fai ʻe he toko taha kuó ne fakatomala moʻoní?

Ko e fakatomala moʻoní ʻoku fai ia ʻi he taimi lahi pea mo ha ngaahi ngāue lahi. He kuo pau ke tau fakamoʻoniʻi kiate kitautolu pea mo e ʻEikí kuo tau liʻaki ʻaupito ʻa e ngaahi fehalaakí.

Lea

" ʻOku ʻi ai ha niʻihi ʻoku nau tui ʻe lava ke fakafokifā pē ʻa hono fakahoko ʻo e fakatomalá. ʻE lava pē ke ke tuku fakafokifā ʻe koe hano fai ha faʻahinga meʻa . . . ka ko e fakatomala moʻoní ʻoku toki lava pē ia ke hoko ʻi ha taimi kuó ke fakahā ai ko e meʻa ko ia kuó ke fakapapau ke ke faí kuo ʻosi fakahoko ia pea kuo ʻikai ke toe ʻi ai ha nofoʻanga ʻo e angahalá ia ʻi hoʻo moʻuí" (Loren C. Dunn, *Read, Ponder, Pray,* Brigham Young University Speeches of the Year [Provo: 7 Mar. 1972], p. 4).

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Fakahā ange ʻoku mahuʻinga pea ʻoku totonu ke vete pea tuku ʻa e fai angahalá. ʻOku ʻi ai ʻa e ngaahi angahala ʻoku totonu ke tau vete ki he kau taki lakanga fakataulaʻeikí. Ka ʻoku lahi mo e ngaahi meʻa ia ʻoku fie maʻu koeʻuhí ke lava ka tau maʻu ʻa e fakamolemolé.

• Ko e hā mo ha ngaahi toe meʻa kehe ʻoku fie maʻú?

Fakahā ange ko e kakai ko ia ʻi he ngaahi folofola ko ʻení ʻe tolu ʻoku hā atú ne nau ʻosi fakatomala pea nau fekumi ke fakamolemoleʻi ʻenau ngaahi angahalá, pea ko e meʻa tatau naʻe hoko kiate kinautolú. Tuku ke lau fakalongolongo ʻe he kau finemuí ʻa e ngaahi folofola ko ʻení lolotonga hano lau leʻo-lahi ʻe ha taha:

ʻĪnosi 1:4–8
Mōsaia 4:1–3
ʻAlamā 38:8

• ʻI he ngaahi fakamoʻoni fakafolofola ko ʻení, naʻe anga-fēfē nai hano maʻu ʻe he kakaí ha fakamolemolé?

Toe fakamanatuʻi ange ki he kau finemuí ʻe lava ʻo fakamolemoleʻi ʻetau ngaahi angahalá kapau ke tau tafoki fakaʻaufuli ki he Tamai Hēvaní mo e tui kia Sīsū Kalaisi. Kuo hanga ʻe Sīsū Kalaisi ʻo foaki mai kiate kitautolu ha meʻa-foaki mahuʻinga ʻe ua. ʻOku ʻatā ʻa e toe tuʻú ki he toko taha kotoa pē. Ko e hakeakiʻi pe moʻui taʻe ngatá kuo pau ke toki maʻu pē ia ʻi he tui kia Sīsū Kalaisí pea mo e fakatomala ʻaki hotau lotó kotoa.

Fakaʻosí

Fakamoʻoni

ʻE lava ke fai ʻa hoʻo fakamoʻoní ki hono mahuʻinga ko ia ʻa e hoko ʻa Sīsū Kalaisi ko hotau fakamoʻuí. Tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu ʻa hono mahuʻinga ʻo Sīsū Kalaisi kiate kinautolú. He ka ʻe taʻeʻoua Ia ʻe ʻikai ke lava ke maʻu ʻa e toe tuʻú pe ko ha ʻamanaki lelei ki ha toe foki ʻo nofo fakataha mo Ia ʻi Hono ʻafioʻangá. Naʻe ʻikai ke ngata pē hono foaki mai ʻe Kalaisi ʻa e ʻamanaki leleí pē, ka ʻoku tau toe maʻu foki mo e talaʻofa ʻo e ngaahi tāpuaki ʻi he moʻui ko ʻení tuʻunga ʻi heʻetau tui faivelengá.

Muimui ki he Sīpinga ʻa Sīsū Kalaisí

Lēsoni
3

TAUMUʻÁ

Ke feinga ʻa e finemui taki taha ke muimui ki he sīpinga ʻa Sīsū Kalaisi ʻi heʻene ngaahi ngāue fakaʻahó.

TEUTEÚ

1. Fakatātā 2, Ko e Fakamoʻuí.
2. Faʻiteliha pē pe fakaʻaongaʻi pe ʻikai: Teuteuʻi ʻa e nāunau tufa ko ia ʻoku fokotuʻu atu ʻi he ngataʻanga ʻo e lēsoni ko ʻení, "Te Tau Lava ʻo Ako ke Muimui ʻia Sīsū Kalaisi."
3. Vahe ki ha finemui ke ne hivaʻi pe lau ʻa e foʻi hiva ko ia ko e "Muimui ʻIate Aú" (*Ngaahi Himi,* fika 57), pe teuteu ke tataki ʻa e kalasí ʻi hano hivaʻi ʻo e foʻi hivá.
4. Tuku ki he finemui ne ʻosi vahe ki aí, pe tuku pe ke hivaʻi ʻe he kalasí ʻa e himi ko e "Muimui ʻIate Au" (*Ngaahi Himí,* fika 57), pe fekau ke lau pē hono leá.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

Talateu

• Ko e hā hono mahuʻinga ki hoʻo moʻuí ke muimui ʻia Kalaisí? Fakahā ange ʻoku hoko ʻa Sīsū Kalaisi ko e sīpinga haohaoa Ia ke muimui ki ai ʻa e kakai kotoa pē.)

Hiva

Tuku ki he finemui ko ia ne ke ʻosi vahe ki aí pe ko e kalasí ke nau hivaʻi ʻa e himi ko ia ko e, "Muimui ʻIate Au" (*Ngaahi Himi,* fika, 57), pe lau pē hono fakalea ʻo e himí.

Kuo Tā Mai ʻe Sīsū Kalaisi ʻa e Sīpinga Haohaoá ke Tau Muimui ki ai

Kumi folofola mo e fealēleaʻaki

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau mo fakaʻilongaʻi ʻa e ngaahi veesi folofola ko ʻení:

2 Nīfai 31:10
2 Nīfai 31:16–17
1 Pita 2:21

Naʻe fehuʻi ange ʻe he Fakamoʻuí ki Heʻene kau ākonga ʻe toko hongofulu mā ua Nīfaí, "Ko e hā ʻa e anga ʻoku taau mo kimoutolú?" Pea naʻá Ne toe tali pē ʻa ʻEne fehuʻí, ʻo pehē, "Ko e moʻoni ʻoku ou tala kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aú" (3 Nīfai 27:27). ʻOku mahuʻinga tatau pē ʻa e akonaki ko iá ki he kau finemuí. Pea ʻoku tatau pē ʻa e tali ki aí.

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau pea fakaʻilongaʻi ʻa e Sione 13:15.

Palakipoe

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau fakahā mai ha ngaahi sīpinga ʻo e ngaahi ʻulungāanga mo e anga ʻo Sīsū ʻa ia te tau lava ʻo muimui ki ai. Hiki ʻi he palakipoé ʻa ʻenau ngaahi fokotuʻú, pea aleaʻi ha sīpinga ʻo e ngaahi ʻulungāanga ko iá. ʻE lava ʻo kau ki ai ʻa e niʻihi ko ʻení:

Anga-vaivai mo anga-fakatōkilalo
Mātiu 11:29 (Naʻe "anga-vaivai mo anga-malū ʻa Sīsū.")
Filipai 2:8 (Naʻe hanga ʻe Sīsū ʻo "fakamoʻulaloaʻi ia, pea talangofua ki he mate.")

Naʻá Ne fakafepakiʻi ʻa e ʻahiʻahí
Mātiu 4:1–11 (Naʻe fakafepakiʻi ʻe Sīsū ʻa e ngaahi ʻahiʻahi ʻa Sētané.)
T&F 20:22 (Naʻe ʻikai fanongo ʻa Sīsū ki he ngaahi ʻahiʻahí.)

Naʻá Ne ʻofaʻi mo tokoni ki he kakai kehé
Maʻake 1:40–44 (Naʻe fakamoʻui ʻe Sīsū ʻa e kiliá.)
Sione 11:20–46 (Naʻe fokotuʻu hake ʻe Sīsū ʻa Lāsalosi mei he maté.)
3 Nīfai 17:7, 9–10, 21 (Naʻe fakamoʻui ʻe Sīsū ʻa e kakai mahaki mo faingataʻaʻiá, pea tāpuakiʻi mo e fānau íkí.)

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamamafaʻi heni kuo ʻosi hanga ʻe Sīsū Kalaisi ʻo fokotuʻu ha sīpinga ʻi he ngaahi meʻa kotoa pē ke tau muimui ki ai. Pea kuo fekauʻi kitautolu ke tau muimui ʻiate Ia. ʻI he taimi ko ia ʻoku tau talangofua ai ki he fekau ko ʻení, ʻoku tau ongoʻi ha fiefia lahi ʻi heʻetau moʻuí. Toutou lave ki he lisi ko ia kuo ʻosi hiki ʻi he palakipoé.

• Te tau lava fēfē ʻo fakahā ha anga-fakatōkilalo ʻi heʻetau moʻuí? (Hangē ko ʻení, te tau lava ʻo talangofua kai heʻetau mātuʻá, mo tauhi ʻa e ngaahi fekau ʻa e ʻOtuá; pea te tau lava ʻo fakamuʻomuʻa ʻa e ngaahi fie maʻu mo e ngaahi holi māʻoniʻoni ʻa e kakai kehé ʻi heʻetau ngaahi fie maʻú.)

• Ko e hā ʻa e niʻihi ʻo e ngaahi tōʻonga moʻui fakaʻaho ʻe lava ke tau muimui ki ai ki he sīpinga ʻa e Fakamoʻuí? (Fakatātā, ko e hā ha ngaahi ʻahiʻahi kuo pau ke ke lavaʻi ʻi he ngaahi ʻaho taki taha? ʻE lava fēfē ke tokoniʻi koe ʻe he sīpinga ʻa Kalaisí ke ke lavaʻi ai ʻa e ngaahi ʻahiʻahi ko ʻení?)

Te Tau Lava ʻo Ako ke Muimui Kia Sīsū Kalaisi

Fakamatala ʻa e faiakó mo e lea

Kole ki he kau finemuí ke nau fanongo ki hono fakamatalaʻi ʻe Melioni G. Lomenī ha founga naʻá ne ako ai ke ne muimui ki he sīpinga ʻa Sīsū Kalaisí:

"Lolotonga ko ia ʻo ʻeku kei talavoú naʻá ku maʻu ha kiʻi tohi tufa naʻe ui ko e ʻKo e Hā ʻa e Meʻa ʻe Fai ʻe Sīsuú?. . . . Naʻe ʻomai ʻe he fehuʻi ko ʻení ʻa e meʻa naʻe faʻa fifili ki ai ʻa hoku lotó talu ʻeku kei siʻí. ʻI he taimi lahi naʻá ku fehangahangai ai mo ha ngaahi palōpalema mo ha ngaahi fili faingataʻa peá u fehuʻi ai kiate au ʻKo e hā ʻa e meʻa ʻe fai ʻe Sīsū? . . . ʻI he taimi ko ia naʻá ku fifili ai ki he talí naʻá ku ʻalu leva ʻo fekumi ki he talí mei he folofolá, pea ʻi he kōsipeli ko ia naʻe hiki ʻe Sioné, naʻá ku ʻiloʻi ai ʻa e tali totonu mo mahino ngofua tahá: Naʻe fai maʻu pē ʻe Sīsū ʻa e finangalo ʻo ʻEne Tamaí. He naʻá Ne toutou lea ʻaki ʻeni . . .' ' . . . ʻOku ʻikai te u fai ha meʻa ʻiate au pē; kā ko ia kuo fakahā mai ʻe heʻeku Tamaí kiate aú, ko ia ʻoku ou leaʻaki ai ʻa e ngaahi meʻá ni.

" ʻPea ko ia naʻá ne fekauʻi aú, ʻokú ne ʻiate au: pea kuo ʻikai liʻaki au ʻe he Tamaí; he ʻoku ou fai maʻu pē ʻa e ngaahi meʻa ʻokú ne hōifua ki aí.' . . . (Sione 7:15, 16, 18; 8:26, 28, 29; 10:30). . . . ʻI heʻeku ʻiloʻi ko ia naʻe fai maʻu pē ʻe Sīsū ʻa e finangalo ʻo ʻEne Tamaí, ko ʻeku taumuʻa leva hono uá ke u fekumi ko e hā ʻa e meʻa naʻe fai ʻe Sīsū ke Ne ʻiloʻi ai ʻa e finangalo ʻo ʻEne Tamaí. ʻI heʻeku fekumi ko ia ki he Fuakava Foʻoú, naʻá ku ʻiloʻi leva ko e meʻa ʻe taha naʻá Ne faí ko ʻEne ako ke Ne ʻilo pau ʻa e ngaahi meʻa ko ia ʻoku finangalo ʻa ʻEne Tamaí ke Ne faí ʻo hangē ko ia kuo tohi ʻi he Fuakava Motuʻá. Ko ia kuó Ne fai ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení ke fefakamoʻoniʻaki mo e ngaahi meʻa ko ia kuo tohi ʻi he Fuakava Foʻoú. Ne fakaʻaongaʻi ʻe Sīsū ʻa e folofola mei he Fuakava Motuʻá ʻo lahi hake ʻi he tuʻo teaú.

"Ko hono fakaʻosi, pea mahuʻinga tahá, ne u ako ʻo u ʻiloʻi naʻá Ne fetuʻutaki maʻu pē pea mo ʻEne Tamaí ʻi he lotu. Naʻe ʻikai ke pehē ko ʻEne fai pē ʻeni koeʻuhí ke Ne ʻiloʻi ʻa e finangalo ʻo ʻEne Tamaí ka ke Ne toe maʻu foki ai ha mālohi ke Ne fai ʻa e meʻa ko ia ʻoku finangalo ki ai ʻa e Tamaí. Naʻá Ne ʻaukai peá Ne lotu . . . ʻI he lolotonga ko ia ʻo ʻEne ngāue fakafaifekaú ne teʻeki ai ke Ne fai ʻe ia ha fili faingataʻa pe fehangahangai mo e ngaahi faingataʻá taʻe te Ne lotu (Mātiu 4:2; Maʻake 1:13; Luke 4:2; Luke 6:12–13; Mātiu 26:39; Luke 22:42, 44). . . .

"Makatuʻunga ʻi he fakatātā pea mo e ngaahi potu folofola ko ia ne u lave ki aí ne u fili leva ʻi heʻeku kei siʻí ko e tali lelei ke lavaʻi ai ʻa e ngaahi palōpalemá pea mo ʻeku ngaahi fehuʻí ke u fai ʻa e meʻa ko ia naʻe fai ʻe Sīsuú: ko ʻeku maʻu ha fakaʻamu ke u fai ʻa e finangalo ʻo e ʻOtuá; ako ʻiate au ke u ʻiloʻi ko e hā ʻa e meʻa kuo fakahā mai ʻe he ʻOtuá ke fai fekauʻaki mo e palōpalema ko iá; lotu fakamātoato mo e tui ke maʻu ʻa e fakahinohino ʻa Hono finangaló pea loto-toʻa ke fai leva ia . . .

"Ko e founga fakafiemālie taha ke lavaʻi ai ʻa e ngaahi palōpalemá pea mo e ngaahi tali ki he ngaahi fehuʻí naʻe lava ke u fai ʻi heʻeku moʻuí, Kuó u maʻu ai ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení:

"1. ʻOku ou fekumi maʻu pē ki he folofolá talu mei heʻeku kei siʻí.

"2. ʻOku ou feinga fakamātoato ke u tali ʻa e ʻahiʻahí pe fehuʻi ko ia ʻoku ou fehangahangai mo iá ʻaki ʻa e founga totonu ko ia ʻe fai ʻaki ʻe Sīsuú.

"3. 'I he ako fakamātoato pea mo e lotú, fekumi ma'u pē ke fakafuofua'i 'a 'eku ngaahi fili 'i he māmá 'o e me'a ko ia 'oku ou 'ilo'i fekau'aki mo e ngaahi ouau 'o e Ongoongoleleí.

"4. 'Oku ou fai leva ha fili ki hoku lotó.

"5. 'Oku ou 'ave leva ia ki he 'Otuá, peá u fakahā ange leva kiate Ia 'a e palōpalemá, mo fakahā kiate Ia 'oku ou fie ma'u ke u fai 'a e me'a ko ia 'oku totonú 'o fakatatau ki Hono finangaló, pea kole kiate Ia ke Ne 'omai kiate au ha 'atamai 'oku nongá 'o kapau 'oku ou fai 'a e fili ko ia 'oku totonú" (Marion G. Romney, "What Would Jesus Do?", *New Era*, Sept. 1972, pp. 4–6).

Fealēlea'aki

Alea'i 'a e ngaahi founga ko ia 'e nima na'e faka'aonga'i 'e Palesiteni Lomenī ke ne 'ilo'i ai 'a e me'a ko ia 'oku finangalo 'a Sīsū ke ne faí.

Palakipoe (nāunau tufa 'oku ke fa'iteliha pē ke ngāue'aki pe 'ikai)

Hiki 'a e ngaahi foungá 'i he palakipoé, pe teuteu ke faka'aonga'i kinautolu ko ha nāunau tufa ki he kau finemuí. Alea'i ha founga te nau lava ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi sitepu taki taha ko 'ení 'i he'enau mo'uí ke nau muimui ki he ngaahi sīpinga 'a Sīsuú 'aki 'a 'enau ako ki he ngaahi me'a ko ia te Ne fie ma'u mo finangalo ke nau faí.

Lea ke fakamatala'i fakanounou 'aki

" 'I he'etau muimui ki he sīpinga ko 'ení, na'e mo'ui 'a Sīsū 'i ha mo'ui haohaoa. Ko e mo'oni foki he 'ikai te tau lava ke haohaoa. ('o faitatau mo e me'a ko ia na'e fai 'e Sīsuú) ka te tau lava foki ke fai ha fakalakalaka lahi ke tau hoko 'o haohaoa 'aki 'etau muimui pau kiate Ia 'o 'ikai ki ha toe fa'ahinga founga kehé" (Romney, "What Would Jesus Do?", p. 5).

Te Tau Lava ai 'o Fakatupulaki 'a 'Etau Mo'uí 'i He'etau Muimui ki he Sīpinga 'a e Fakamo'uí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakahā ange ko e muimui ko ia ki he sīpinga 'a e FAkamo'uí 'o tatau ai pē 'i he fanga ki'i me'a iiki te Ne lava ke 'omai ha fu'u fakalakalaka lahi ki he'etau mo'uí. 'Oku hanga 'e he talanoa ko 'ení 'o fakahā mai 'a e anga 'o e mo'ui'aki 'e ha finemui 'a e ngaahi akonaki 'a Sīsuú, peá ne mamata ai ki ha fakalakalaka lahi 'i he'ene mo'uí.

Talanoa

"Na'e a'usia 'e Sālote ha taimi faingata'a 'i he'ene mo'uí. Na'á ne fonu 'i he loto-ta'efiemālie. Na'e hangē 'oku fehālaaki 'a e me'a kotoa pē . . . Ne ta'ofi 'ene ngaahi taumu'á; 'ikai te ne toe tokanga ki hono ngaahi kaume'á; 'ikai ke toe faka'ofo'ofa hono 'apí; 'ikai ke toe faka'ofo'ofa hono 'ulungāangá, 'i he'ene 'ilo pau ki ai na'e fu'u faingata'a pea lahi 'a e palōpalemá kia Sālote. . . .

"Ke ma'u ha tokoni kiate ia, na'e 'alu 'a Sālote kia Mākeleta 'Eimi, ko ha fefine ia na'á ne ma'u ha fa'ahinga mo'ui 'e fie ma'u 'e Sālote ke ne ma'ú. Na'e fakamatala'i 'e Sālote 'a e talanoa fekau'aki mo 'ene loto-mamahi kia Mākeleta, pea hili ha ki'i tokoni si'isi'i 'a Mākeleta, na'á ne pehē ange, 'Te ke lava pē 'e koe 'o liliu kotoa 'ena kapau 'okú ke loto-mo'oni ki ai. . . .

"(Ke kamata ha mo'ui fo'ou, na'e fokotu'u ange 'e Mākeleta kia Sālote 'o pehē), Feinga ke mo'ui 'i ha houa 'e uofulu mā fā 'o hangē tofu pē 'oku tangutu 'i ho tafa'akí 'a Kalaisí, 'o Ne mamata atu ki he me'a 'okú ke faí. Peá ke toe foki mai kiate au, pea te ta alea'i ia. Te ke fai ia?

"Na'e hangē na'á ne ki'i veiveiuá, pea na'á ne pehē ange, 'Io, 'e Mākeleta 'Eimi, . . .

" 'I he efiafi 'i he taimi na'e foki ai 'a Sālote ki hono 'apí. Na'á ne 'ilo na'á ne 'amanaki ke tokoni ki hono teuteu 'o e me'akaí 'i he tēpilé. Na'á ne 'alu ki he toloá 'o ne toho'i mai 'a e 'ufi'ufi tēpile manusinusí. 'I he'ene folahi ia 'i he funga tēpilé, na'á ne fakatokanga'i ha ngaahi 'uli ai. Pea na'e kamata heni 'a 'ene 'uluaki fakakaukau ke liliú.

"Kapau 'e hā'ele mai 'a Kalaisi 'o taumafa mo kimautolu, 'E 'ikai te u folahi 'e au ha konga tupenu 'uli pehē, ko 'ene lea ia kiate iá.

"Na'á ne kumi mai ha konga tupenu ma'a. Pea 'i he fakakaukau tatau pē na'á ne 'omai ha matala'i 'akau mei he ngoué. Na'á ne tuku 'a e patá ki he peleti ma'a kae 'ikai ki ha peleti 'uli. Na'á ne tofi fakalelei 'a e maá . . .

" 'Oku tau fakaafe'i mai ha ni'ihi 'i he pooni? ko e fehu'i ange ia 'a 'ene tamaí. . . .

"Ko koe pē, 'e Teti, 'pea malimali pē 'a Sālote . . .

"Na'e tangutu hifo ki lalo 'a 'ene fa'eé, 'okú ne kei teunga ngaohi kai pē mo ne pehē atu, " 'Oku 'ikai te u 'ilo pe ko e hā 'a 'ene fakakaukaú kuó ne teuteu pehe'i ai 'a e tēpilé ma'atautolú. 'Oku ou tui pē 'oku 'amanaki ke ha'u ha taha ki heni te'eki ai 'osi 'etau kaí. . . .

" 'Oku 'ikai te u toe teuteu ki ha toe taha kehe ka ko kitautolu pē, ko 'ene leá ia.

"Na'e ki'i sio fakamama'u 'a e fāmilí 'i ha ki'i miniti 'e taha nai. Na'e 'ikai ke anga pehē 'a Sālote.

" 'I he loki talanoá (hili 'a e kaí) na'e unuhi mai 'e Sālote ha makasini mei lalo 'i he fokotu'unga tohí peá ne kamata ke lau. Na'á ne 'omai 'a e makasiní 'e ia ki 'api, pea na'á ne tuku ia 'i lalo 'i he fokotu'unga tohí ni 'o kapau na'e tangutu 'a Kalaisi 'i hoku tafa'akí ke ma lau fakataha 'a e makasiní, ko 'ene fakakaukaú ia. Na'á ne to'o leva 'a e makasiní 'o ne 'ave ki tu'a, 'o ne lī ia ki he kapa vevé . . .

"('I he 'aho na'e hoko maí) na'e toe 'alu 'a Sālote ki he ngāué . . .

"Ko Kalaisi 'eni 'i hoku tafa'akí, ko 'ene fakakaukaú ia 'i he'ene luelue atu ki he fale koloá. . . . Na'á ne lea mālō lelei atu pea mo ne malimali ki he toko taha kotoa pē na'á ne fetaulaki mo ia. . . .

"(Ko e anga fakakaume'a ko 'eni 'a Sālote kiate kinautolu pea mo 'ene tokanga ki he'enau ngaahi palōpalemá na'e ofo ai hono kaungā-ngāué. Na'e a'u pē ki he'ene fakalelei'i ha ngaahi palōpalema mo e kau fakatau anga-kovi 'i he'ene fakatokanga'i hifo kiate ia 'a e me'a 'oku totonu ke ne faí 'o kapau na'e tu'u 'a Sīsū 'i hono tafa'akí. 'I he efiafi ko iá na'á ne foki ki he 'api 'o Mākeleta 'Eimí ke vakai'i 'a e me'a kuo hokó.)

"Na'á ku fai ia, 'e Mākeleta, 'o a'u ki he lelei taha na'á ku lavá, pea na'á ku ongo'i na'e kehe 'a e me'a kotoa pē. Kuó u tui kuo lava ke u sio ki he me'a 'okú ke 'uhinga ki aí. Ko e mo'oni, na'e 'ikai te ne hanga 'e ia 'o liliu 'a e ngaahi me'a na'á ku faingata'a'ia aí. 'Oku ou kei masiva pē, pea 'ikai te u lava ke 'alu ki he akó, pea 'oku ou kei nofo pē 'i ha ki'i fale kovi. . . .

" 'A hoku 'ofa'anga! Ka ko ho'o toki kamata pē 'eni ke lulu 'a e ngaahi tenga 'i he houa 'e ua fā kuo toki hili angé . . . Te ke lava 'o hoko atu 'i he me'a kuó ke kamatá? Kuó ke ma'u 'a e fo'i kī ki ai. Ko Kalaisi, ko e 'ite'itá 'oku 'ikai te ne liliu 'e ia ha ngaahi me'a lahi; ka 'oku lava ia 'e Kalaisi. Manatu'i ke ke 'alu he 'aho kotoa pē 'o ofi kiate Ia."

"Te u fai ia, ko e lea ia 'a Sāloté" (Janet Craig, 'i he *Stories That Live,* comp. Lucy Gertsch Thomson [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1956], pp. 34–43; na'e faka'aonga'i 'i he *The Latter-day Saint Woman: Basic Manual for Women, Part B [1979]* pp. 5–7).

Fealēlea'aki

Kapau 'e kei toe 'a e taimí, alea'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'e lava ke liliu 'e he kau finemuí 'i he'enau mo'ui faka'ahó 'o kapau 'e lava ke nau fai 'o hangē ko e me'a ko ia na'e fai 'e Sāloté pea muimui ki he sīpinga 'a Sīsū Kalaisí.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fakalotolahi'i 'a e finemui taki taha ke ne fokotu'u ha'ane ngaahi taumu'a 'a ia te ne lava ke tokoni'i ia ke ne hoko 'o tatau mo Sīsū Kalaisi 'aki 'ene muimui ki he 'Ene sīpingá. Fakatukupaa'i kinautolu ke nau liliu 'a e anga 'o ha'anau fai ha ngaahi me'a 'o hangē ko Sāloté.

Fekumi ki he Fakahinohino ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní

Lēsoni
4

TAUMUʻÁ

ʻE feinga ʻa e finemui taki taha ke ne taau mo feʻunga ke maʻu maʻu pē ʻa e fakahinohino ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní.

TEUTEÚ

1. Fakatātā 3, Ko Nīfai, Leimana, mo Lēmiuela, ʻa ia ʻe lava ke maʻu ʻi he konga ki mui ʻi he tohi lēsoni ko ʻení.
2. Fili pe ʻe fai ʻa e konga ko ʻení pe ʻikai: ʻOmai ha holoholo lahi feʻunga ke lava ke haʻihaʻi ʻaki ʻa e foʻi ʻulú.
3. Fili pe ʻe fai ʻa e konga ko ʻení pe ʻikai: ʻAi ha lauʻi kaati lahi (teuteuʻi ʻa e tafatafaʻakí) pea mo ha peni ki he taʻahine taki taha ke hiki ai ʻa e fealēleaʻaki ko ia ʻi he palakipoé.
4. Vaheʻi ha kau finemui ke nau teuteu ke fai ha ngaahi talanoa, lau ha ngaahi veesi folofola, pe ngaahi leá ʻo kapau ʻoku fie maʻu ʻe he faiakó.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

Talateú

Fakatātaaʻi

Tuku ange ki he taha ʻo e kau finemuí ke ne hanga ʻo fakaʻaongaʻi ʻa e holoholó ʻo haʻihaʻi ʻaki ʻa hono matá. Fekau ke ne tuʻu ʻi loto pea takatakai tuʻo lahi ʻi ai koeʻuhí ke ʻoua te ne ʻiloʻi ʻa e feituʻu ko ia ʻoku hanga ki aí. Fekau ki he toko taha ʻi lotó ke ne tuhu ʻi he taimí ni ki ha meʻa (fakatātā, feituʻu fakahahake ʻo e lokí, palakipoe, pe ko ha faʻahinga meʻa pē.) Mahalo pē te ne tala atu ʻe ia ʻoku ʻikai te ne ʻiloʻi ʻe ia pe ko feʻia ia pe te ne tali atu ʻo hala. Lolotonga pē ko ia hono kei haʻihaʻi hono matá ʻaki ʻa e holoholó, tuku ange ki he mēmipa ʻe taha ʻo e kalasí ke ne haʻu ʻo tuʻu ʻo ofi ki he meʻa ko ia ʻokú ke lea ki aí pea lea ʻi ha kiʻi leʻo siʻi, "Ko ʻeni ia," Taimí ni toe ʻeke ange ki he taʻahiné ke ne tala atu pe ko feʻia ko ā ʻa e palakipoé. Kapau naʻá ne falala ki ha kiʻi leʻo ko ia naʻe lea angé te ne lava ke ne tali totonu ʻa e fehuʻí.

Fealēleaʻaki

• Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku lava ke fakahā mai ʻe he fakatātā ko ʻení fekauʻaki pea mo ʻetau fetuʻutaki pea mo e Laumālie Māʻoniʻoní? (ʻI he taimi lahi ʻoku ʻikai te tau lava kitautolu ke sio ki he ngaahi feituʻu ko ia ʻoku totonu ke tau ʻalu aí. Pea ʻoku faʻa fakakuihi kitautolu ʻe he ngaahi meʻa kehekehe. Te tau lava ke ʻilo ʻa e feituʻu ko ia ke tau ʻalu ki aí ʻaki ʻetau fekumi ki he Laumālie Māʻoniʻoní. ʻOku ʻikai te tau lava ke sio ki he Laumālie Māʻoniʻoní, ka ʻoku tau lava ke fanongo pea ongoʻi Ia ʻi he ʻEne fakahinohinoʻi kitautolú. Koeʻuhí heʻe fanafana mai ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní kiate kitautolu ʻi ha kiʻi leʻo siʻi, kuo pau pē ke tau fakafanongo ke tau ongoʻi Ia. Pea ʻoku totonu foki ke tau falala maʻu pē ki he Laumālie Māʻoniʻoní ke Ne tataki ʻa kitautolu ʻi he hala ʻoku totonú.)

Te Tau Lava ʻo Moʻui ke Tau Feʻunga mo Taau ke Tau Feohi mo e Laumālie Māʻoniʻoní

Fealēleaʻaki

• Naʻe anga-fēfē hoʻo maʻu ʻa e meʻa foaki ʻo e Laumālie Māʻoniʻoní? (Hili pē ko ia hono papitaiso au ʻi hono fakauku ʻi he vai lahí, naʻe hanga leva ʻe he kau maʻu Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí ʻo hilifaki honau ngaahi nimá ʻi hoku ʻulú pea fakanofo au ko e mēmipa ʻo e Siasí, pea pehē kiate au ke u maʻu ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní.)

Fakamahinoʻi heni ko e taimi ko ia ʻoku fakanofo ai kitautolú, ʻoku ʻikai ke fakahā ange ki he Laumālie Māʻoniʻoní ke haʻu kiate kitautolu. Ka ʻoku fakahā mai kiate kitautolu ke tau maʻu ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní. Naʻe pehē ʻe Nīfai, "Ko e Laumālie Māʻoniʻoní . . . ko e meʻaʻofa ʻa e ʻOtuá kiate kinautolu kotoa pē ʻoku fekumi faivelenga kiate iá" (1 Nīfai 10:17). Ko kitautolu fakatāutaha pē ʻe makatuʻunga ai haʻatau maʻu ʻa e fakahinohino mei he laumālié.

Ngaahi kaati tāutaha ki he fealēlea'aki he palakipoé

'Oange ki he finemui taki taha ha fu'u kaati lahi kuo 'osi ngaohi mei ha pepa fefeka. Tuku ange ki he ta'ahine taki taha ke ne hiki 'a e ngaahi fealēlea'aki ko iá 'i he palakipoé ki he'ene lau'i kātí. Mahalo pē na'a fie ma'u 'e he tamaiki fefiné ke nau tautau 'a e kaati ko 'eni 'i he holisi honau 'apí ke nau faka'aonga'i 'i he kaha'ú.

Tohi'i 'a e lea ko 'eni *Fe'unga mo Tāú* 'i he palakipoé.

Alea'i mo e kau finemuí pe ko e hā 'a e me'a 'e fai 'e he ta'ahine taki taha ke ne fe'unga ai ke ne ma'u 'a e fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Hiki 'enau ngaahi fakakaukaú 'i he palakipoé. Fakapapau'i 'oku nau lave 'o kau ki he ngaahi me'a ko 'eni:

Fe'unga mo Tāú

1. Fakatomala mei he ngaahi angahalá.
2. Tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e Tamai Hēvaní.
3. Lotu ke lava 'o feohi ma'u pē mo e Laumālie Mā'oni'oní.
4. Kole 'i he tui.
5. Li'aki 'a e māmaní.
6. Mo'ui mateaki'i 'a e ngaahi fuakava 'o e papitaisó.
7. Ke ako'ingofua kita.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'i he hili ko ia 'etau fekumi ki he fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oní, 'oku matu'aki mahu'inga 'aupito ke tau fakafanongo ki Hono "kihi'i le'o fakalongolongó" (1 Nīfai 17:45). Mahalo te Ne lea mai kiate kitautolu 'i he'etau fakakaukaú, ongo'i, pe fakafanongo. Neongo ko e ongo ko 'eni 'e fonu mahuohua ia 'i ha toko taha, 'e lava pē ke 'ikai ke ongo'i ia 'e ha toko taha kehe 'o kapau 'e 'ikai te ne taau ke ne ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Kuo pau ma'u pē ke tau tui lahi pea fai velenga mo fa'a lotu ke ma'u ma'u pē 'a e fakahinohino ko ia 'a e Laumālié.

Talanoa mo e fakatātā

Fai 'a e talanoa ko 'eni:

'I he ngaahi me'a ko ia na'e hoko kia Nīfai, Leimana, mo Lēmiuelá 'okú ne fakahā ai kiate kitautolu 'a hono mahu'inga ko ia 'o e totonu ke tau taau ke tataki kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oní. Na'e nofo 'a Līhai pea mo hono fāmilí 'i Selūsalema 'i he taimi ko ia 'o e uhouhonga 'o e fai angahala lahí, pea 'i he 'amanaki ko ia ke faka'auha 'a e kolo ko 'eni. Na'e fie ma'u 'e he 'Eikí ke fakahaofi 'a e ki'i fāmili lelei ko 'eni, ko ia ai na'á Ne fakahā kia Līhai ke nau 'alu mei he koló. Ko e taha 'o e ngaahi foha 'o Līhaí, ko Nīfai, ko ha toko taha faitotonu. Na'e fakafanongo 'a Nīfai ki he Laumālie Mā'oni'oní pea na'á ne tokoni ki hono fāmili 'i hono tataki atu ko ia 'i he fonua 'o e tala'ofá. Ka ko e ongo tokoua ko ia 'o Nīfaí 'a Leimana mo Lēmiuela, na'e 'ikai ke na tui kinaua 'oku tataki kinautolu 'e he 'Otuá, pea na'á na lāunga fekau'aki mo 'ena tamaí ke tuku ange 'a honau 'api faka'ofo'ofá mo 'enau ngaahi koloa 'i Selūsalemá ka nau 'alu 'o fononga 'i he fu'u toafa faingata'á. Na'á na feinga foki ke fakapoongi 'a 'ena tamaí pea mo hona ki'i tehina sí'isí'i ko ia ko Nīfaí. Na'e 'ikai pē ke toe 'i ai ha faka'amu ia 'i he loto 'o Leimana mo Lēmiuelá ke na fai 'a e finangalo ko ia 'o e 'Otuá. Na'e fefeka hona lotó pea 'ikai ke na kei lava ke ongo'i 'a e fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oní (vakai, 1 Nīfai 17:7–45).

Potufolofola

Tuku ange ki ha finemuí ke ne lau 'a e 1 Nīfai 17:45.

Mou alea'i hono 'uhinga na'e 'ikai ke lava ai 'a Leimana mo Lēmiuela ke na fanongo ki he ki'i le'o-si'i 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Fakamahino'i heni neongo ne toutou lea 'a e Laumālie Mā'oni'oní kiate kinaua 'o tu'o lahi, ka na'e 'ikai ke na kei lava ke ongo'i 'o 'ikai ai ke na lava ke *ongo'i* 'a 'Ene folofolá.

• Ko e hā ʻoku totonu ai ke tau ongongofua ki heʻetau ngaahi ongó koeʻuhi ke tau malava ke mahino ʻa e ngaahi fakahinohino ko ia ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní?

Fakahā heni ʻoku lea maʻu mai pē ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní kiate kitautolu ʻi ha ongo ʻoku nonga pea fakafiemālie, pe ko ʻEne ngaahi fakatokangá ʻoku haʻu ia ʻi ha ngaahi ongo ʻoku taʻe fakafiemālie.

• ʻE lava fēfē ke mole ʻiate kitautolu ʻa e faingamālie ko ia ke tau ongoʻi ʻa e ngaahi fakahinohino ʻa e Laumālie Māʻoniʻoní? (ʻI heʻetau taʻe tokangá, taʻe fie fakatomalá, mo e fanongo ki he ngaahi meʻa ʻoku tala mai ʻe he niʻihi kehé kiate kitautolú.)

ʻE Lava ʻe he Laumālie Māʻoniʻoní ʻo Tāpuakiʻi ʻEtau Moʻuí

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Tohʻi ʻi he taimí ni ʻa e foʻi lea *Ngaahi Tāpuaki* ʻi he palakipoé.

Aleaʻi ʻa e ngaahi founga kehekehe ʻe lava ai ʻe he Laumālie Māʻoniʻoní ke Ne tāpuakiʻi ʻa ʻetau moʻuí. Fakapapauʻi ke fakakau atu ʻa e ngaahi tāpuaki ko ʻeni ʻoku hiki ʻi laló. Kapau ʻe fie maʻu pea fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi fakamoʻoni fakatohitapú. Tuku ange ki he tamaiki fefiné ke nau hiki ʻa e ngaahi fakakaukau ko iá ʻi heʻenau ngaahi kātí.

Feʻunga mo Tāú

1. Fakatomala mei he ngaahi angahalá.
2. Tauhi ʻa e ngaahi fekau ʻa e Tamai Hēvaní.
3. Lotu ke lava ʻo feohi maʻu pē mo e Laumālie Māʻoniʻoní.
4. Kole ʻi he tui.
5. Liʻaki ʻa e māmaní.
6. Moʻui mateakiʻi ʻa e ngaahi fuakava ʻo e papitaisó.
7. Ke akoʻingofua kita.

Ngaahi Tāpuakí

1. Akoʻi ʻa e ngaahi meʻa kotoa pē, pea fakamanatuʻi mai ʻa e meʻa kotoa pē kiate kitautolu (Sione 14:26).
2. Fakahā mai ʻa e ngaahi meʻa ʻe hoko (Sione 16:13).
3. Akoʻi hono moʻoni ʻo e meʻa kotoa pē (Molonai 10:5).
4. Fakamoʻoniʻi ʻa e Tamaí mo e ʻAló (T&F 42:17).
5. Ko e fakafiemālié Ia (Sione 14:26; T&F 42:16).
6. Fakahā mai ki hotau ʻatamaí mo e lotó ha ngaahi meʻa (T&F 8:2).

Talanoa

Fai ʻa e ngaahi talanoa ko ʻení ke fakahā ʻa e ngaahi founga ʻa ia ʻoku lava ai ʻe he Laumālie Māʻoniʻoní ke hoko ko e tāpuaki kiate kinautolu ʻoku nau fanongo kiate Iá.

ʻI he aʻu mai ko ia ʻa Seni mei he akó ʻi he ʻaho Tuʻapulelulú, naʻá ne ʻiloʻi ʻoku talitali ange ʻa ʻene ongo mātuʻá kiate ia. Naʻe fakahā ange kiate ia ʻe heʻene faʻē, "Kuo mate hoʻo faʻētangata ko Kalí ʻi he pongipongí ni, ko ia te ma ō mo hoʻo tamaí ʻo ʻaʻahi ki hono uaifi ko Mākeletá ʻi he efiafí ni pea te ma toki foki mai kuo fuoloa ʻa e poʻulí. ʻOku ou ʻiloʻi pē te ma falala kiate koe lolotonga ʻa ʻema mamaʻó. Telefoni kia Mele Māteni ʻo kapau ʻokú ke fie maʻu ha meʻa.

ʻI he hili ko ia ʻa e mamaʻo ʻa e ongo mātuʻá, naʻe kiʻi ongoʻi fiefia pē ʻa Seni. He naʻá ne saiʻia ke ne hoko ko ha pule, ʻo ʻikai ke ʻi ai ha taha ke ne toe fekauʻi ia. Naʻá ne saiʻia ke ne fai pe ʻe ia ʻa e meʻa ʻokú ne saiʻia aí. Ko ia naʻá ne ako leva ʻa ʻene sivi fiká, pea telefoni ki he niʻihi ʻo hono ngaahi kaumeʻá, kai ʻa ʻene meʻakai efiafí, pea naʻá ne toki tangutu tauʻatāina hifo leva ke lau fakaʻosi ʻa e foʻi talanoa ki heʻene kalasi lea faka-Pilitāniá.

Ka ʻi he taimi ko ia naʻe hoko mai ke ne ʻalu ki hono moheʻangá naʻá ne ongoʻi ilifia mo manavasiʻi ʻi heʻene nofo toko tahá. Ko ia ai, naʻá ne sio fakamamaʻu ki he fakapoʻulí, pea naʻá ne kamata leva ke ne fanongo ki ha fanga kiʻi vāvākē. Ko e lahi ange ko ia ʻo ʻene feinga ke fanongó ko e lahi ange pē ia ʻa ʻene fanongo ki he fanga kiʻi leʻó mo e ngatatá mo e fanga kiʻi longoaʻa kehekehe ʻokú ne fanongo ki aí. Ko ha taha nai ʻokú ne feinga ke ne hū fakamālohi mai ki ʻapí ni? Naʻe tā tuʻu pē ʻa hono mafú. Naʻá ne sio ki he uasí. Ne hangē ʻeni ia ʻoku ʻosi ha houa ia ʻe taha mei he taimi ko ia naʻá ne tāmateʻi ai ʻa e māmá, tūʻulutui ʻofaʻi ʻene kiʻi lotu, pea kaka ki hono moheʻangá. Fakatatau ki he uasí, ko e toki ʻosi pē ʻeni ia ʻa e miniti ʻe uofulu.

'I he lolotonga ko ia 'a e puputu'u 'a Seni pe ko e hā 'a e me'a te ne faí, na'á ne kole fakamātoato ha tokoni mei he Tamai Hēvaní. Tuai e kemo kuó ne manatu'i leva ha fo'i talanoa fekau'aki mo Palesiteni Tēvita O. Makei 'i he'ene kei si'í 'i he'ene fu'u ilifia 'aupitó pea na'á ne kole leva ha tokoni. Na'e fu'u faingata'a 'aupito, ka na'á ne tu'u hake leva mei hono mohe'angá 'o ne tū'ulutui hifo 'i hono ve'e mohengá 'o kole ha tokoni. Lolotonga ko ia 'o 'ene lotú, na'á ne ongo'i ha ongo nonga 'okú ne fakafiemālie'i 'a e tā le'o lahi mo tā tuku ko ia 'a hono mafú. Na'á ne foki leva ki hono mohe'angá, pea tuai e kemo kuó ne mate mohe.

'I he akó 'i he 'aho 'e tahá, na'e ongo'i mālōlō fe'unga pē 'a Seni peá ne mateuteu fe'unga ki he'ene sivi fiká.

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e tāpuaki 'e ua na'e 'omai 'e he Laumālie Mā'oni'oní kia Seni? (Ko hono manatu'i ha me'a na'á ne 'osi 'ilo'i pea mo e ongo 'o e fakafiemālié.)

Talanoa

"Ko e fu'u laumālie 'o e loto-mamahi na'e ma'u 'e he fu'u kakai na'a nau 'i he malanga'i 'o ha putu ko ha fa'ē kei talavou, na'e mate lolotonga 'a 'ene feinga ke fā'ele'i mai 'a 'ene tamá. Na'e molumalu mo faka'ei'eiki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e pekiá, ka ko e tokolahi na'a nau 'i he putu ko 'ení, na'a nau ongo'i 'a e mamahi mo e 'ita foki. 'E lava fēfē 'e he Tamai 'ofa ko ia 'i Hēvaní 'o tuku ke hoko ki he fa'ē faka'ofo'ofá ni 'a e maté, kae li'aki mai 'a e fanga ki'i fānau iiki 'e toko fā, ke tokanga'i toko taha pē 'i he taimi ko 'ení kuo fonu 'i he mamahí?

" 'I he taimi na'e 'osi ai hono malanga'i 'o e putú na'e tu'u hake 'a e tamaí, 'o ne 'alu fiemālie atu ki he tu'unga-malangá 'o ne lea ki he kakaí 'o pehē, 'Oku ou ongo'i 'a ho'omou fie kaungā-mamahí, fakataha mo ho'omou loto-hoha'á, ka 'oku ou fie fakahā atu ha me'a ke ne fakafiemālie'i 'a kimoutolu. 'I he taimi ko ia na'e mate ai 'a hoku uaifi 'ofeiná, na'e 'ikai te u 'ilo'i pe te u lava fēfē ke matu'uaki 'a e fakamasiva kuo hokó — pe te u lava fēfē ke u nofo toko taha. Ka na'e lava ke u ongo'i ha laumālie faka'ofo'ofa mo e nonga 'i hoku lotó, pea talu mei ai mo e lava ke u ongo'i 'a e fakamahino ko ia 'e lava ke lelei 'a e me'a kotoa pē. 'Oua mu'a te mou hoha'a mai kiate kimautolú he 'e lelei 'a e me'a kotoa pē.'

"Na'e lava ke mafola atu 'a e laumālie ko 'eni 'o e fakafiemālié kiate kinautolu kotoa pē na'a nau 'i he malanga 'o e putú. Na'e foki 'a e kakaí mo e loto-fiemālie mo e nonga" (Spencer J. Condie, "Thy Constant Companion: The Promised Blessings of the Holy Ghost" *Ensign*, Oct., 1980, p. 33).

Fealēlea'aki

Tuku ki he kau finemuí ke nau alea'i pe na'e anga-fēfē hono tāpuaki'i 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'a e tamai kei talavou ko 'ení.

Faka'osí

Lea

Lau 'a e fakamatala ko 'ení:

" 'E tatau ai pē pe ko ha fakahaofi fakatu'upakē, ongo'i 'a 'ene ngaahi leá, pe fakamatalá 'o pehē kuo fanongo ha taha ki hono le'ó, ko e ha'u ia mei he 'Otuá. Ko e ngaahi me'á ni kotoa pē ko e me'a'ofa ia 'a e Laumālié ki he toko taha ko ia kuó ne ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i he papitaisó peá ne feinga ke hoko atu 'a 'ene fiefiá 'i he'ene ngaahi fakahinohinó" (S. Dilworth Young, "How the Holy Ghost Can Help You," *New Era*, Oct. 1971, p. 6).

Toe fakamanatu ange ki he kau finemuí ko 'enau lava ko ia ke fanongo ki he ki'i le'o fakalongolongo 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'oku makatu'unga pē ia mei he'enau faivelenga 'i hono tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Kapau te nau fanongo ki he Laumālie Mā'oni'oní, ko 'Ene ngaahi ue'i 'e lava ke hoko ia ko e fakafiemālie mo e tataki, mo e fai fakahinohino ma'u pē. 'Oku 'ikai totonu ke tau tu'u toko taha 'o kapau 'oku tau fe'unga ke tau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Tuku ange ki he tamaiki fefiné ke na u 'alu mo 'enau ngaahi kātí ki 'api, 'o tautau ia 'i ha holisi, pea nau fakakaukau ki ai ki mu'a pea fai 'enau ngaahi lotu 'i he po'ulí. Fakatukupaa'i kinautolu ke nau fekumi fakamātoato ki he Laumālie Mā'oni'oní ke hoko ko honau fakahinohino ma'u ai pē.

Fakakakato ʻo e Ngaahi Fatongia Faka-ʻOtua ʻo e Kakai Fefiné

Lēsoni
5

Ma'u Ha Fiefia 'i Hotau Mālohi Fakalangí

TAUMU'Á

'E mahino ki he finemui taki taha hono mālohi fakalangí peá ne ako ki he founga te ne ma'u ai ha fiefiá.

TEUTEÚ

1. Fakaafe'i ha fefine 'oku fa'ifa'itaki'anga leleí (ka 'e lelei taha ha fefine na'e mali 'i he temipalé, pea kuo 'i ai ha'ane fānaú), pea 'oku fakangofua 'e he kau 'etivaisa mei he lakanga fakataula'eikí ke ne ha'u 'o lea ki he kau finemuí 'o kau ki he fiefia 'o 'ete hoko ko ha fefiné. Kole ange ki ai ke fakamatala ki ha fiefia mo ha ngaahi faingata'a 'e ni'ihi kuo hoko kiate ia, kau ai ha ngaahi me'a 'e ni'ihi ne hoko 'i he taimi na'á ne 'i he to'u me'a ai 'o e kau finemui 'i he kalasí. 'E lava ke ne fakamatala ki ha ngaahi me'a pau ne hoko kiate ia, pea mo ha ngaahi fili na'á ne fai 'a ia na'e tokoni'i ai ia ke ne nofo ofi ma'u pē ki he'ene Tamai Hēvaní, mo e ngaahi tāpuaki mo e fiefia na'á ne ma'u aí. 'Oku totonu ke ne hanga 'o fakamamafa'i 'a e fiefia 'o 'ete hoko ko e fefiné 'i he to'u me'a kotoa pē. Fokotu'u ange ke ne lea 'i ha miniti 'e uofulu. Kole ange ke tuku ange mu'a ha taimi ke fai ange ai 'e he kau finemuí ha ngaahi fehu'i kiate ia, pe fakahā ai ha'anau ngaahi fakakaukau.

   PE

   Te ke lava 'o fakaafe'i mai ha kui-fefine, fa'ē, pe ko ha finemui toki mali, 'a ia 'e fakangofua 'e he kau 'etivaisa mei he lakanga fakataula'eikí, ke ha'u 'o fai ha fakamatala nounou ki he ngaahi fiefia 'oku ma'u 'i he tu'unga fakafefine 'oku nau lolotonga 'i aí. Te ke lava 'o fokotu'u ange ke lave 'enau fakamatalá ki he ngaahi fiefia na'a nau ma'u 'i he taimi na'a nau 'i he to'u me'a ai 'o e kau finemuí. Fakamamafa'i ange kiate kinautolu taki taha, ko e miniti pē 'e nima pe ono 'oku tuku ange kiate kinautolu taki tahá. Te ke lava 'o fakahā ange kiate kinautolu, te ke tauhi taimi, pea te ke fai ange ha faka'ilonga kiate kinautolu he taimi 'oku 'osi ai honau taimí.

2. Kapau 'e fie ma'u, pea te ke fie fai, peá ke teuteu'i ha pōpoaki mei he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Finemuí, ke taki tāuhi 'a e kau mēmipa 'o e kalasí mo e kau fakaafé.

FOUNGA FAKAHOKO 'O E LĒSON 'OKU FOKOTU'U ATU

Te Tau Lava 'o Ma'u ha Fiefia 'i He'etau 'Ilo'i pe Ko Hai Kitautolú, mo Tu'unga Te Tau Lava 'o A'usiá

Kau lea fakaafe mo e fealēlea'aki

Fakafe'iloaki 'a e toko taha lea pe kau fakaafe makehé, pea fakahā ange ki he kalasí, te nau ako he 'ahó ni ki honau mālohi fakalangí, 'i he'enau hoko ko e kau finemuí mo e fiefia 'oku nau ma'u 'i he'enau hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá. Fakahā ki he kau finemuí te nau lava 'o fai ha ngaahi fehu'i pe fai ha'anau ngaahi fakamatala he 'osi 'a e leá.

Ka 'osi 'a e leá mo e ngaahi fehu'i mei he kalasí, peá ke fai ha fakamālō ki he toko taha pe kau lea na'e fakaafe'i maí.

Fealēlea'aki mo e fakamo'oni 'a e faiakó

Fakahā ho'o 'ofa ki he kau finemui 'i ho'o kalasí. Fakahā ange 'okú ke hounga kiate koe honau iví mo honau loto-fiefiá hoko atu ki he mo'ui fo'ou ko 'eni 'o 'enau tupu haké. Hanga 'o fakamamafa'i hono mahu'inga 'o e ma'u ha fiefia he taimí ni 'i hono fai 'o e ngaahi fili 'oku totonú, mo muimui kia Sīsū Kalaisí. Kuo pau ke tau fai ia he taimí ni, kae 'ikai toloi ki ha taimi he kaha'ú, 'a ia 'oku toki fakaleleī'i ai 'etau ngaahi palōpalema he lolotongá, pe toki fakahoko ai 'a e ngaahi me'a na'a tau misi pe faka'amu ki aí. Mahalo 'e 'ikai hoko mai ha taimi pehē ia 'i he māmani fonu 'ahi'ahi mo e ngaahi faingata'a ko 'ení. 'Oku lava 'o ma'u 'a e fiefia mo e melino mo'oní 'i ha fa'ahinga taimi pē he mo'uí, 'e kinautolu 'oku nau mo'ui 'o taau mo e finangalo 'o 'enau Tamai Hēvaní.

Hanga 'o fakamahino'i ange 'oku hanga 'e he ongoongoleleí 'o tataki mo tāpuekina 'etau mo'uí 'i hono tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo'i hotau ngaahi fatongia fakalangí mo e mālohi 'oku lava ke a'usia 'e he kakai fefiné.

Te Tau Lava ʻo Maʻu ha Fiefia ʻi he Tuʻunga Kotoa pē ʻo e Moʻuí

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakahā hoʻo fiefia ʻi hoʻo hoko ko e fefiné, pea mo hoʻo tui ʻoku lava ʻe he kakai fefine Siasí ʻo maʻu ha fiefia lahi he tuʻunga kotoa pē ʻo e moʻuí.

Kapau ʻe faingamālie ʻa e taimí pea mo e laumālie ʻoku maʻu ʻe he kalasí, peá ke fakaafeʻi ha kau finemuí ke nau fakamatala ki he ngaahi fiefia kuo nau maʻu ʻi heʻenau hoko ko e kakai fefine ʻo e Siasí.

Fakaʻosí

Laukonga

Lau ha tukupā makehe ki he finemui taki taha mei he Kau Palesitenisī Lahi ʻo e Kau Finemuí.

Siʻomau Ngaahi Kaumeʻa ʻo e Kau Finemuí:

ʻOku tāpuekina ʻa kimoutolu pea hōifua ʻa ʻetau Tamai Hēvaní ke mou moʻui ʻi he ʻahó ni. ʻOku fonu ʻa e māmaní ʻi he fakaʻofoʻofá mo e ngaahi faingamālié — pea ʻoku lahi ange ia ʻi ha toe kuonga ʻi he hisitōlia ʻo e faʻahinga ʻo e tangatá. ʻE fonu ʻa e ngaahi taʻu makehe ko ʻeni ʻo e teuteú ʻi ha ngaahi ʻilo foʻou, fekumi, ʻilo, tupulaki, tupulekina, feinga, mo e ako ki he palani ʻa e ʻOtuá mo e ngaahi meʻa ʻokú Ne finangalo ki ai meiate kimoutolu taki taha ko Hono ngaahi ʻofefine.

ʻOku fonu ʻa e māmani tatau pē ʻi he ngaahi mālohi ʻoku kovi mo taʻe feʻungá. ʻE fakaʻaiʻai, ʻahiʻahiʻi, fakasiʻisiʻi, mo ʻohofi kimoutolu mei he ngaahi tapa kotoa pē ʻe he ngaahi palani mo e ngaahi fakatauvele ʻa e filí.

ʻOku ʻafioʻi ʻe heʻetau Tamai Hēvaní ʻa e ngaahi meʻá ni kotoa pea mo kimoutolu foki. ʻOkú Ne falala mo tui te mou fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi taʻu ko ʻení, ke hoko ia ko ha teuteu ke mou hoko ai ko ha ʻofefine talangofua ʻo e ʻOtuá, ʻa ia ʻe lava ʻo teuteuʻi mo fakafōtungaʻi ki ha misiona mo e taumuʻa makehe ko ia kuó Ne finangalo ke mou fakahokó. Mou lotu maʻu pē, pea mou ʻiloʻi homou Fakamoʻui ko Sīsū Kalaisí, ako ki he folofolá mo fakakaukau ki ha ngaahi founga te mou lava ai ʻo fakahoko ʻi hoʻomou moʻuí ʻa ʻEne ngaahi akonakí. Mou fakafeʻungaʻi hoʻomou moʻuí ke mou maʻu ʻa e ngaahi tāpuaki ʻo e lakanga fakataulaʻeikí, pea mou fiefia, mo ʻaʻeva ʻi he loto-falala mo e fiefia mo e fakafetaʻi ʻi he maama ʻo e ongoongolelei ʻa Sīsū Kalaisí.

ʻOku ʻākilotoa kimoutolu ʻe ha tokolahi ʻoku nau ʻofaʻi kimoutolu, mo fie maluʻi mo tataki kimoutolu — hangē ko homou ngaahi kaumeʻá, ko hoʻomou kau ʻōfisa fakakalasí, kau taki mei he kakai lalahí, ko hoʻomou kau pīsopelikí, mo hoʻomou mātuʻá mo e fāmilí, kae tautautefito kia Sīsū Kalaisi mo hoʻomou Tamai ʻi Hēvaní.

ʻOfa ke fakakau atu mo kimautolu ʻi he niʻihi ko ia ʻoku nau tokanga mo ʻofa lahi ʻiate kimoutolú. ʻOku mau lotua maʻu ē ke tāpuakiʻi mo fakamālohia kimoutolu ʻi hoʻomou teuteu ke mou toe nofo fakataha mo hoʻomou Tamai ʻi Hēvaní, he kuó Ne fai mai ha fakaafe "ki he kakai kotoa pē ke haʻu kia Kalaisi" (T&F 20:59) "pea hoko ʻo haohaoa ʻiate ia" (Molonai 10:32).

ʻI he loto-ʻofa moʻoni,

Kau Palesitenisī Lahi ʻo e Kau Finemuí

Lēsoni
6

Ma'u 'a e Fiefiá he Taimí Ni

TAUMU'Á	'E ongo'i 'e he mēmipa taki taha 'o e kalasí 'a e fiefia 'o 'ene hoko ko ha finemui 'o e Siasí.
TEUTEÚ	1. 'Omi ha pepa mo e peni vahevahe ke taki tāuhi 'a e kau mēmipa 'o e kalasí. 2. 'Omi ha ki'i sio'ata si'isi'i. 3. Teuteu'i mai ha siate pe lau'i pepa lahi 'o hiki ai 'a e me'a ko 'eni 'a Palesiteni Hāloti B. Lī: " 'Oku 'ikai makatu'unga 'a e fiefiá 'i he ngaahi me'a 'oku hoko 'i tu'a 'iate koé, ka ko e me'a 'oku hoko 'i loto 'iate koé." 4. Vahe'i ha finemui ke ne hanga 'o lau 'a e peesi ko ia 'oku ui "Ko e Fakatupú." 5. Vahe'i ha finemui ke ne teuteu mai ha ngaahi talanoa, potufolofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ma'u ke laú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSON 'OKU FOKOTU'U ATU	**Talateu: Ko e Ngaahi 'Atá**
Lēsoni fakatātaa'i	Paasi takai 'i he kalasí ha ki'i sio'ata si'isi'i. Kole ki he finemui taki taha ke ne fakakaukau fakalongolongo pē ki he ngaahi fehu'i ko 'ení lolotonga 'ene vakai ki hono 'ata 'i he sio'atá. • Ko e hā 'a e me'a 'okú ke sio ki ai 'i he sio'atá? • 'Oku fiefia nai 'a e ta'ahine 'okú ke sio ki ai 'i he sio'atá? Ko e hā hono 'uhingá? • 'Okú ke loto ke ke hangē ko e ta'ahine 'oku 'asi mai 'i he sio'atá? • Ko e hā 'a e me'a 'okú ke sai'ia taha ai 'i he ta'ahine 'okú ke sio ki aí? • Ko e hā ha me'a 'okú ke loto ke liliu he ta'ahine 'okú ke sio ki aí? • Ko e hā ha ngaahi talēniti mo e ngaahi tāpuaki 'o e ta'ahine 'okú ke sio ki aí? • Ko e hā ha ngaahi me'a 'okú ke fie ma'u ke ma'u 'e he ta'ahine 'okú ke sio ki aí?
'Ekitivitī fakahokohoko	**Ko e Fiefiá ko e . . .** Tufa ki he toko taha taki taha 'i he kalasí 'a e peni vahevahe mo e lau'i pepa. Tuku ange leva ki he ta'ahine taki taha ke ne hanga 'o toe tā ha laine lōloa mei 'olunga ki lalo 'i loto mālie 'o e lau'i pepá pea nau hanga 'o hiki 'i he tafa'aki 'e tahá 'a e fo'i lea ko 'eni "Fiefia 'oku Lōloa ange mo Tolonga" pea hiki leva ki he tafa'aki 'e tahá 'a e fo'i lea ko 'eni "Fiefia mo e Fiemālie 'oku Fakataimí." Lau 'a e hokohoko 'o e ngaahi 'ekitivitī ke muimui ki ai 'a e kalasí pea fakahā ange ki he kalasí ke nau hiki 'i he tafa'aki ko 'ení 'a e fa'ahinga 'ekitivitī lelei taha 'a ia 'oku nau fakakaukau te ne lava 'o fakamatala'i 'a e anga 'o 'enau ongo'i 'o kau ki aí. Mahalo te ke fie hiki 'a e lisi 'o e ngaahi 'ekitivitī fe'unga pea mo e manakó pea mo e fie ma'u 'a e feitu'u 'okú ke nofo aí pea mo e kau mēmipa ko ia 'a ho'o kalasí. 1. Kaukau tahi 2. Kai hikinga ua 3. Tokoni'i ha taha kehe 4. 'Alu 'o fakatau mei he fale koloá 5. Ma'u ha maaka mā'olunga he akó 6. Lotu 7. Ngaohi ha fa'ahinga me'a 8. Tuitui 9. 'Eve'eva lalo 10. To'otama 'i ha ki'i tamasi'i 11. Fakama'a homou falé pe 'apaatimení 12. Talanoa mo hao kaume'a 13. Lau 'a e folofolá 14. Ikuna ha fe'auhi 15. Lau ha tohi lelei 16. Faka'osi ha fu'u ngāue lahi 17. Fanongo ki ha mūsika 18. Ngaohi ha me'akai 'okú ke manako ai 19. Hulohula pe tau'olunga 20. Fakamatala'i 'a e ongoongoleleí ki ha taha

ʻI he ʻosi ko ia hono fakahokohoko ʻe he kau finemuí ʻa e ʻekitivitī fakahokohokó, peʻa ke kole ange ke nau fakakaukau ki ha ngaahi ʻekitivitī manakoa kehe, pea nau tānaki mai ia ki he lisí. Fakamamafaʻi ange ki he kalasí ko ʻenau ngaahi talí mo ʻenau ngaahi ʻekitivitī te nau hikí ʻe ʻikai ke tatau kaʻe kehekehe, koeʻuhí ʻoku nau kehekehe pea ʻoku ʻikai ke tatau ʻa ʻenau manakó ko ia ko ʻenau ngaahi talí ʻe ʻikai ke tatau.

ʻOku Finangalo ʻa e Tamai Hēvaní ke Tau Maʻu ʻa e Fiefiá

Ngaahi ʻuhinga mo e fealēleaʻakí

Hili hono faiʻe he kalasí ʻa e fakahokohoko ʻo e ʻekitivitī pea tuku ange leva ke nau fakaʻuhingaʻi ʻa e ngaahi foʻi lea ko ʻení: *fakaoli, fiemālie, mo e fiefia. Aleaʻi pea mo e kalasí ʻa e kehekehe ʻo e ngaahi ongo koʻení pea fakafehoanaki kinautolu ki heʻenau hokohokó.*

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Kole ki he kalasí ke nau fakahā atu pe ko e hā ʻa e meʻa ko ia kuo folofola ʻaki ʻe he ʻEikí kiate kitautolu ʻo fekauʻaki mo e fiefiá pea mo e nēkenekā. Fakamatalaʻi ʻoku fetongitongi ʻaki ʻa hono fakaʻaongaʻi ʻo e ongo foʻi lea ko ʻení ʻi he ngaahi potu folofolá. ʻI he ʻosi hono aleaʻi ko ia ʻe he kalasí ʻa e meʻa ko ʻení, peá ke hiki ʻa e ngaahi veesi folofola ko ʻení ʻi he palakipoé. Tuku ki he kau finemuí ke nau kumi ʻi heʻenau ngaahi tohi tapú ʻa e ngaahi veesi folofola koení pea ke nau lau fakataha ia. Fakamamafaʻi ange ʻoku finangalo ʻa ʻetau Tamai Hēvaní ke tau fiefia pea ke tau maʻu ʻa e fiefia moʻoní.

Ngaahi fakamoʻoní: 2 Nīfai 2:24–25; Sione 13:15, 17; ʻAlamā 41:10.

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

- Ko e fiefiá ko e meʻa ia te tau lava ke maʻu he ʻaho ni, pea ko e meʻa te tau toki lava ke maʻu ʻi he kahaʻú?

Tākiekina ʻa e fakakaukau ʻa e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu te nau lava ʻo fiefia he taimí ni pea ʻoku totonu ke nau feinga ki ai he taimí ni.

- Fakamahinoʻi ʻa e ngaahi tali ʻa e kalasí ke mahino kiate kinautolu te nau lava pe ke maʻu ʻa e fiefiá ʻi he taimí ni pea ʻoku totonu ke nau feinga ke maʻu ʻa e fiefia moʻoní ʻi he taimí ni.

Fakahā ki he kalasí ke nau lau ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:27–28 ke tali ʻa e fehuʻi ko ʻení. Fakamamafaʻi ʻa e konga ko ē " ʻoku ʻiate kinautolu ʻa e mafaí," fakahā ange ʻoku maʻu ʻe he finemui taki taha ʻa e mafai ke ʻomi ʻa e fiefiá ki heʻenau moʻuí taki taha.

Fakatātā

Fakaʻaliʻali ʻa e fakatātā ʻo e lea ko ia ʻa Palesiteni Hāloti B. Lee: " ʻOku ʻikai makatuʻunga ʻa e fiefiá ʻi he ngaahi meʻa ko ia ʻoku ʻi tuʻa ʻiate koé ka ko e ngaahi meʻa ko ia ʻoku hoko ʻi loto ʻiate koé" ("A Sure Trumpet Sound: Quotations from President Lee," *Ensign*, Feb. 1974, p. 78). Aleaʻi fakalelei ʻa e moʻoni ʻo e lea ko ʻení mo e ʻaonga ʻo ʻene fekauʻaki pea mo e finemui taki taha.

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Fakahā ange neongo pe ʻoku tau maʻu ʻa e fiefiá ʻiate kitautolu ke tau mapuleʻi ʻa ʻetau fakakaukaú, ka ʻoku tau faʻa loto-mamahi. Fehuʻi ange ki he kalasí ke nau fokotuʻu mai ʻa e ʻuhinga ʻoku tau loto-mamahi aí. Lolotonga ʻa e tali ʻa e kalasí, hanga ʻo hiki ʻa e talí ʻi he tafaʻaki toʻohema ʻo e palakipoé. Fakaʻatā ʻa e tafaʻaki toʻomataʻu ʻo e palakipoé ke hiki ai ʻa e ngaahi founga ʻo e ikunaʻi ai ʻa e taʻe fiefiá mo e loto-mamahí ʻamui ange ʻi he lēsoní. ʻOku hā atu ʻi lalo ha ngaahi sīpinga ʻi he ngaahi ʻuhinga ko ia.

Ngaahi ʻUhinga ki he Loto-mamahí

1. Talangataʻa ki he ʻOtuá
2. ʻIkai keʻi ai ha ngaahi taumuʻa pe kaveinga
3. Loto-moʻua mo e ilifia
4. ʻIkai fakaʻapaʻapaʻi kita
5. ʻIkai lava fai ha faʻahinga meʻa
6. ʻIkai keʻofa pe ʻofaʻi
7. Taʻe fakafiemālie ʻa e anga ʻo e moʻui ʻi ʻapí
8. ʻIkai ha ngaahi kaungāmeʻa
9. Tukuhāusia
10. Siokita
11. ʻIkai ke lelei ʻa e fetuʻutaki mo e Tamai Hēvaní

Te Tau Lava ʻo Maʻu ʻa e Fiefiá ʻi he Taimí ni

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

• Pea ʻi ho hoko ko e kiʻi taʻahine Siasí, ko e hā ha meʻa te ke ʻilo pe maʻu ʻe lava ke tokoni kiate koe ke ikunaʻi ʻa e ngaahi ʻuhinga taki taha ʻo e mamahí peá ke maʻu ai ha fiefia ʻoku toe lahi angé?

Tuku ke hanga ʻe he kalasí ʻo hiki ha lisi ʻo e ngaahi meʻa te nau lava ke fai ke tokoni ai kiate kinautolu ke nau maʻu ʻa e fiefiá. Hanga ʻo hiki ʻenau ngaahi talí ʻi he palakipoé, pea tuku ke nau hanga ʻo hiki ʻenau ngaahi talí ʻi mui ʻi heʻenau ngaahi lauʻi pepá. Fai ʻa e kiʻi ʻekitivitī ko ʻení ke tokoniʻi ai kinautolu ke nau lava ʻo ongoʻi ʻa e fiefia ʻoku nau lolotonga maʻu ʻi he taimi ní, ʻa ia ko e kau finemui Siasi kinautolu. Fai ʻa e fealēleaʻaki ko ʻení ʻi he founga totonu, peá ke hanga foki ʻo fakamamafaʻi ʻa e ngaahi tafaʻaki ko ʻení:

1. ʻOku tāutaha ʻa e finemui kotoa pē, ka ʻoku ʻofaʻi pea fakamahuʻingaʻi ia ʻe heʻene Tamai Hēvaní mo hono fāmilí.
2. ʻOku maʻu ʻe he finemui kotoa pe ha meʻa ʻiate ia ʻa ia te ne lava ke tokoniʻi ai ʻa e toko taha kehé.
3. ʻE lava pē ke fakatupulaki ʻi he finemui taki taha ʻa e ngaahi talēnití ʻi ha faʻahinga founga ʻa ia te ne lava ke ʻomai ʻa e fiefiá kiate ia.
4. ʻOku maʻu ʻe he taʻahine taki taha ʻa e mafai mo e tufakanga ke liliu mo tataki ʻa ʻene moʻuí ʻi he ngaahi founga ʻo e fiefia ʻi he māʻoniʻoní.
5. ʻOku maʻu ʻe he kau finemui Siasí ha ngaahi faingamālie makehe ke tokoni ke fakahoko ʻa e ngaahi taumuʻa ko ʻení.

Fakaʻosi ʻaki ʻeni ʻoku totonu ke hoko ʻa e fiefiá ko ha konga ia ʻo ʻenau ngaahi moʻuí ʻi he taimí ni ka ʻoku ʻikai ko ha meʻa ia ke tau fakatuʻamelie ki ai ʻi he kahaʻú.

Lea

Tuku ki he finemui ne ʻosi vaheʻi ki aí ke ne hanga ʻo lau ʻa e fakamatala ko ʻení ke tau ʻiloʻi ai ʻa e ngaahi meʻa te ne ʻomi ʻa e fiefiá kiate kitautolu tāutaha ʻi he taimi ní. ʻOku fonu ʻa māmani ʻi he ngaahi meʻa fakaʻofoʻofa ʻa ia ʻe lava ke maʻu ai ʻe kitautolu taki taha ʻa e fiefiá.

Ko e fakatupú

"ʻI he kamataʻangá (ka ʻoku ʻikai ko e kamataʻanga totonú ia — ko ha foʻi momeniti pē ʻi he foʻi vahaʻa taimi fuonounou ʻo e moʻuí ʻa ia ʻoku pehē maʻu ai pē), naʻá ku ako ai ki he palani ʻa e Tamai Hēvaní kiate au, pea mo hoku ngaahi tokouá mo hoku ngaahi tuongaʻane fakalaumālié. Naʻe ʻosi hakeakiʻi Ia pea ʻoku haohaoa Ia mo māʻoniʻoni, pea ko ia naʻe fie maʻu ai ʻe heʻetau Tamaí ke tau maʻu ha faingamālie ke tau muimui ai ʻi Hono halá. Ko Hono ʻuluaki fohá ʻa Sīsū Kalaisi, ʻa ia ko hotau Taʻoketé Ia ke Na faʻu ha māmani ke tau lava ʻo nofo ai pea ke tau tupulaki mo ako ai foki ke ʻofa mo tokanga moʻoni. ʻE hoko ai ko e ngāue faingataʻa ʻa e māmaní ʻa e kakai ʻoku ʻikai haohaoá mo e ngaahi lao faingataʻá, pea kuo pau ke tau fili ai pe te tau lava ke muimui kiate Ia.

"Pea naʻá ku pehē. . . . ʻIo. Te u tatali pē ki hoku taimí.

"Naʻe ngaohi ai [ʻe Sīsū] ha māmani kiate au pea mo koe, ʻa ia ko e fānau ʻa e Tamai Hēvaní. Ko ia ʻi he ʻaho ʻe taha naʻá ku mavahe ai mei he feituʻu ko iá ke u haʻu ki heni, ʻa ia ko e kamataʻanga ia ʻo e fakataha ʻo ʻeku moʻuí pea mo e māmaní.

"ʻI he fakaʻataʻatā hake ʻa e maama ʻa ia ko ʻeku tupu haké, ko e fuofua taimi ia ke u ʻiloʻi ai ʻa e fakaʻofoʻofá — ʻa e nanamu ʻo e ngaahi ʻakaú, ko e fuofua taimi ia ke u fepaki ai mo e tahí, laʻaá pea mo e ʻoneʻoné, kakapú — pea ko e fuofua taimi ia ke u ongoʻi ai ʻa e tulutā ʻa e viku ʻi hoku matá, ko e fuofua taimi ia ke u ʻiloʻi ai ʻa e fanga kiʻi hone, ngaahi matalaʻi ʻakaú pea hā foʻou kiate au ʻa e mapelu ʻa e ngaahi fuʻu saipalesi ʻi hono puhi ʻe he matangí.

"Pea ʻi heʻeku tupu haké, naʻe lahi ange ai pē ʻa e fakaofo ʻa e māmaní kiate aú; naʻe fakaʻau ke ongo ia ʻo māfana, pea mahuhu ʻi hoku lotó ʻa ia ko e ʻofa ia ʻoku tau ongoʻi ʻi he māmaní.

"Naʻe ngaohi [ʻe Sīsū] ʻa e maama ʻi he poʻulí ke fakafiemālie ki he sió, pea lanu siliva, pea ngaohi ʻa e ngaahi ʻatá ʻi he matangí ke — maama, lanu-koula fakapoʻupoʻuli, mo vaivai ʻi he hopo hake ʻa e laʻā ʻo e ngaahi ʻaho ʻo e faʻahitaʻu matalá — mo e maama ʻoku mafola

hono ngaahi lanú hangē ha ūmatá, 'o kamata 'aki 'a e kulokula māmá hoko mo e lanu-molí 'o a'u ki he lanu-koulá, pea toki fakamuimui ki he lanu-pulū fakapo'upo'uli 'o e po'ulí. Pea 'oku 'i ai hoku mata ke u sio'aki.

"Na'á ne ngaohi 'a e matangí ke lea 'i he taimi 'okú ne tau ai ki he ngaahi lau'i 'akaú, pea hangē 'oku hiva 'i he taimi 'oku tau ofi ai ki he vaí pea mo e tahí, pea hiva mo e fanga manupuná ke fakafonu 'a e 'ea 'o e pongipongí peá u ma'u foki mo ha telinga ke u fanongo ki ai.

"Na'á ne ngaohi hoku ongo nimá ke māfana ke hangē kuó u lea 'aki ke pehē, 'Okú ke fēfē hake?' pe 'Te u tokoni atu,' pe 'Te u kamata leva ke 'ofa 'iate koe'; na'á Ne ngaohi hoku ongo matá ke hangē 'oku ou lea 'aki ke u vakai 'aki ki he ngaahi leá pea ke mahino kiate au, pea ke u 'ilo'i Ia.

"Na'á ne ngaohi hoku lotó ke u sio pea fanongo pea ongo'i 'a e māmani ko ia na'á Ne fa'ú, peá ke ongo'i 'o tafe atu meiate au 'a e 'ofa 'i he māmaní. Na'á Ne 'omi foki kiate au ha ngaahi lo'imata ke u tangi 'aki 'i he'eku fiefiá.

" 'Oku tau ma'u kotoa 'a e ngaahi me'a ko 'ení. Ko e ngaahi foaki — pea mo e ngaahi tāpuaki kuó Ne foaki mai ke tau ma'ú.

"Ko ia 'i he 'aho ko iá te u toe mamata ai ki a [Sīsū] pea mo 'eku Tamaí 'okú Na tali fiefia au 'i he'eku foki angé. 'Oku ou faka'amu ai pē mo hoku ki'i kaume'á te ma lava ke kamata hono tataki ha māmani hangē ko iá. Ko ia kuo pau ke hoko atu 'a 'etau fānaú mei honau māmaní ki hēvani 'i he lo'imatá 'a ia na'e fanau'i 'i he māmani 'ofa ko 'ení, ke pehē ki he Tamaí, "Mālō 'Aupito, Tamai" (Ann Busath, "Creation," *Improvement Era*, Sept. 1976, p. 56).

Faka'osí

Fai ha'o fakamo'oni ki he mahu'inga ko ia 'o 'ete hoko ko e toko taha fiefia pea mo e ngaahi fiefia 'oku ha'u mei he failelei ki he ngaahi tu'unga ko ia 'o 'ete hoko ko e finemui Māmongá. Keke loto-fiefia mo poupou'i 'a e kau finemuí ke nau fua honau fatongia fakafo'ituitui ki ha'anau ma'u he taimí 'a e fiefiá.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Tuku ange ki he kau mēmipa taki taha 'o e kalasí ke nau fili ha founga 'e taha pe ua 'e lava 'o tokoni'i kinautolu ke nau ma'u ai 'a e fiefiá. Fokotu'u ange te nau lava ke fili ha fo'i me'a 'e taha pe ua 'a ia te nau lava ke ngāue ai lolotonga 'o e uike ka hoko maí.

Lēsoni
7

Ko e Tauhi-ʻapí

TAUMUʻÁ	Ke fakahoungaʻi ʻe he finemui taki taha ʻa hono ngaahi fatongia fakatauhiʻapí.
TEUTEÚ	ʻOmai ha pepa mo ha peni vahevahe ke taki tāuhi ʻa e mēmipa kotoa ʻo e kalasí.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

Ko ha Fatongia Mahuʻinga mo Toputapu ʻa e Tauhi-ʻapí

Saveaʻi ʻo e ngāué

Fakahā ki he finemui taki taha ke pehē pē kuo toki ʻoange kiate ia haʻane ngāue. Pea ʻi he taimi te ke lau ai ʻa e fakamatala ki he anga ʻo e ngāué, fekau ki he kau finemuí ke nau hiki hake honau nimá ʻi he taimi ʻoku nau saiʻia ai ʻi he anga ʻo e ngāué.

Fakamatalaʻi ʻo e Ngāué

1. Te ke lava ke ke fakahoko ha faʻahinga ʻoku mahuʻingá, ʻa ia te ne uesia ʻa e fiefia ʻa e kakai ʻokú ke feohi mo iá.
2. Kuo pau ke ke tokoni ki hono fili ʻo e ngaahi tuʻunga mo e anga ʻo e ngāué, pea fokotuʻu ha faʻahinga tuʻunga ʻoku fakafiefia ki he kakai kehé.
3. Kuo pau ke ke tokoniʻi hono tokangaʻi ʻo e ngaahi fakamolé.
4. Kuo pau ke ke fakakaukau pe ko e hā ʻa e faʻahinga ngāue ʻe faí, pea mo e taimi ʻe fai aí, pea mo e founga hono faí.
5. Kuo pau ke ke fokotuʻu ʻa e ngaahi houa ke ngāue aí.
6. Kuo pau ke ke fiefia ʻi hoʻo ofi ki he taha kotoa pē ʻo e kau ngāue pea te ke maʻu ha faingamālie ke ke ʻai kinautolu ke nau fiefia.

Fealēleaʻaki

• Ko e hā ʻa e faʻahinga ngāue naʻe toki fakamatalaʻí? (Tauhi-ʻapi, pe ko ha fefine ʻokú ne tokangaʻi hono fāmilí.)

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ko e tauhi-ʻapí ko e taha ia ʻo e ngaahi fatongia kuo foaki mai kiate kitautolú. ʻOku finangalo ʻa e Tamai Hēvaní ke fakamuʻomuʻa taha ʻe he tangata mo e fefine kotoa pē ʻa hono ʻapí, mo hono malí, mo hono fāmilí. ʻOku hoko hotau fāmilí ko e konga ia ʻo ʻetau misioná.

Talanoa

Fakaafeʻi ʻa e kau finemuí ke nau fakatokangaʻi ʻa e mateaki ʻoku fakahaaʻi ʻe he faʻē ʻi he foʻi talanoa ko ʻení:

"Mahalo pē ʻoku ou hangē ko e meimei kau finemui kotoa pē. ʻOku ou fakameʻanoaʻiaʻaki pē ʻa e ʻofa ʻa ʻeku ongo mātuʻá. Kuo teʻeki ʻaupito ke u fakakaukauʻi ʻa e lahi ʻo e taimí, mo e ngāué, mo e paʻangá, pe kātaki kuó na hanga ʻo fai kiate aú. Naʻe fakatautautefito ʻa e hoko ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení ʻi he tafaʻaki ʻo ʻeku faʻeé.

" ʻOku hangē he taimí ni, naʻá ku fehiʻa ki heʻeku faʻeé, fehiʻa ki he ngaahi meʻa naʻá ne moʻuiʻakí, ngaahi meʻa naʻá ne kole mai kiate au ke u faí, ʻa e ngaahi meʻa naʻá ne fakamatalaʻi mai kiate au ʻi heʻene kei siʻí. Naʻá ku fakasītuʻaʻi ʻa e foʻi moʻoni ko e toko taha lahi taha au ʻo e fānaú, pea naʻá ku maʻu ʻa e fatongia ki he meʻa kotoa pē; pe ko e anga ia ʻo ʻeku fakakaukau ki he fatongia naʻe totonu ke u fuá. Naʻe pau pē ke u hoko ko e faʻifaʻitakiʻanga — ʻa ia ko ha lea ʻe fakaʻau pē ke u fehiʻa ki ai — ke u ʻalu ʻi muʻa, ke vakaiʻi ʻa e meʻa kotoa pē, pea faingataʻaʻia, kae hangē ʻoku ʻatā ʻa e halá ki he fānaú ke nau fai ʻa e meʻa ʻoku nau loto ki aí. ʻOku ou manatuʻi ʻa e anga ʻo ʻeku ʻita ʻi he leʻo ʻo ʻeku faʻeé ʻi heʻene faʻa ui au ke u ʻalu ange ʻo tokoni ange kiate iá. ʻOku ʻi ai ha ngaahi kona lea ʻe niʻihi ʻoku nau kei tuʻu pē ʻi hoku ʻatamaí, pea ʻoku ou kei fanongo pē ki he leʻo ko iá ʻo aʻu ki he taimí ni.

" 'ʻE Kilisitina, tokoni mai kiate au ʻi hono ngaohi ʻo e meʻakaí.'

" 'Oku totonu ke palākeni 'a e sū 'o e ongo māhangá.'

" 'Kilisitina, 'oku kē 'a Sū mo Kei; 'oku 'ikai koā ke ke lava ke ta'ofi 'a e keé?'

" 'Oku fie ma'u ha taha ke ne tokanga'i 'a Nanasi; te ke lava 'o fai ki ai ha talanoa?'

" 'Na'á ku loto ma'u pē ke u pehē ange, 'Ikai,' ka na'e 'ikai ke u lea pehē.'

" 'Na'e faifai pea a'u ki Sepitema pea na'á ku 'alu ki he akó. 'I he'eku mo'uí kotoa 'i he'eku kei talavoú, na'e hangē na'e hoko 'a e taimi 'o 'eku 'i he kolisí ko ha taimi faka'ofo'ofa taha ia kiate aú. Ko e kolisi ia na'e fe'iloaki ai 'a 'eku ongo mātu'á; pea na'á na fe'ofa'aki leva; pea na'á na mali; pea na'e fanau'i ai au. Na'á ku fakakaukau mai ki he'eku 'alú — 'ko e 'apí ia.'

"Ka 'i he taimi ko iá, 'i Sepitema, na'e lahi ange 'a e me'a ia na'e hokó 'i he me'a pe ko 'eni kuo fai ki ai 'a e fakamatalá: Na'á ku loto ke mavahe mei 'api — mei hoku 'api totonú. Neongo iá, ne fuoloa pē 'a e fa'a lau 'a e ngaahi tohi 'a 'eku fa'eé 'o kau ki he'ene ngaahi me'a 'okú ne fai faka'ahó, pea na'á ku kamata ke u 'ilo'i, 'i loto 'iate au, na'á ne foaki 'a hono taimí, pa'angá, fakakaukaú mo hono iví ki he'ene fānaú. Na'á ku 'ilo'i ko e ngaahi fakataha kotoa pē, ngaahi fakatau kotoa pē, ngaahi fakama'a fale kotoa pē, ngaahi faiako kotoa pē, 'a e me'a kotoa pē — na'e fekau'aki ia — fakahangatonu pē 'i ha toe founga kehe pē mo 'ene tauhi pe tokoni ki hono fāmilí. Pea na'e fu'u tuai kiate au ke u 'ilo'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení pea na'e 'ikai ke u fu'u fakatokanga'i 'a e 'i ai pē 'a e 'ilo ia ko iá.

"Ka na'e 'i ai 'a e 'aho 'e taha na'á ku ha'u ai ki 'api mei he'eku ngaahi kalasi pongipongí pea na'á ku 'ilo'i ai ha tohi na'e fai mai 'e he'eku fa'eé. Ko ha ki'i tohi pē na'e faingofua, ka na'e fonu 'i he ngaahi ongoongo mei 'apí. Na'á ne fakamatala'i mai ai hono hanga 'e Tēvita mo Teni pea mo e ongo māhangá, 'o fakapelepela'i 'a e topu kaukaú 'i he lolotonga ko ia 'oku teuteu 'a 'eku fa'eé ke ne 'alu ki he houalotu Fine'ofá. Na'e fakamatala'i ai 'a e anga 'o e feinga 'a 'eku fa'eé ke 'i ai hono taimi 'atā ke ne kosi 'a e 'ulu 'o Senitií. 'Oku fakamatala ai ki hono hanga 'e he'eku fa'eé 'o 'ave 'a Nanasi ke ne kau 'i he ngaahi kalasi ako hulohulá, peá ne tokanga'i ia, mo ne laukau 'aki iá.

"Ko ha tohi ia na'e hangē pē ko e ngaahi tohi kehé, 'oku fai 'i he ngaahi 'aho kotoa pē, ka 'i he te'eki ai ke 'osi 'a e 'uluaki pēsí na'e kamata ke ne kāpui hoku sinó kotoa. Na'e hangē ia ko ha la'ā 'oku 'asi mai 'i he tolona atu ha konga 'aó, pea mafola mai hono māmá. Na'e fakatu'upakē pē 'a 'eku sio ki he'eku fa'eé 'i hono 'imisi totonú — ko ha fa'ē 'okú ne ta'esiokita, 'ofa ... pea ko ha toko taha haohaoa 'a ia ko ha toko taha kuó ne fai kiate au 'a e tokoni lahi kiate au 'i he'eku mo'uí, neongo ko e toko taha ia 'oku si'isi'i taha 'a 'eku hanga 'o fakalāngilangi'í.

"Na'á ku tō hifo ki hoku mohengá 'o tangi; na'á ku tangi 'i he fiefia koe'uhí ko e 'ilo fo'ou kuó u toki maamangia aí; na'á ku tangi 'i he loto-mamahi koe'uhí ko e 'ikai ke u ma'u 'a e loto-houngá, pea mo 'eku fakamamahi'i 'a 'eku fa'eé. Na'e vave leva 'a 'eku fai kiate ia ha tohi pea na'á ku fakahā kiate ia 'a 'eku 'ofá pea mo 'eku fakahounga'i iá. Ko e tohi ia na'e 'ikai ke fu'u lelei fau, ka ko ha tohi fakamātoato; pea na'á ne tali vave mai 'a 'eku tohí:

" 'E Kilisitina, na'á ku lau 'a ho'o tohí, pea na'á ku tangi lahi' " (Kristine Walker, "I Found My Mother," *New Era,* Oct. 1974, p. 27).

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ki he finemui kotoa pē ke fakahounga'i mo mahino kiate ia 'a e fatongia 'o e fa'eé 'i he'ene tokanga'i 'a e 'apí?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamahino'i ki he fānaú heni 'e lava ke ma'u 'e he taha kotoa pē 'o kitautolu 'a e fiefia na'e ma'u 'e he fa'ē ko ia 'a Kilisitiná. Ko e fiemālié 'oku lava ke ma'u 'e he toko taha tauhi-'apí 'i he'ene 'ilo'i 'okú ne tokoni ki hono fakalahi 'a e fiefia 'a hono fāmilí, 'okú ne poupou'i ia 'i he'ene ngaahi 'ekitivitī faka'ahó. Ko e taimi 'oku fakahā ai 'e he kau mēmipa 'o hono fāmilí 'a 'enau fakahounga'ia'i iá, 'oku toe lahi ange ai pē 'a 'ene fiemālié.

'Oku 'Ikai ko e Tauhi Fale pē 'a e Tauhi-'apí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamamafa'i heni 'oku kau 'i he tauhi-'apí 'a e ngaahi ngāue kehekehe 'a ia 'oku nau mahu'inga kotoa. Ko e me'a 'oku mahu'inga lahí ko hono tauhi 'o e falé ke ma'a mo hono tokanga'i 'o e ngaahi fei ma'u fakatu'asino 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí. Neongo iá, 'oku toe 'i ai mo e toe konga mahu'inga 'e taha 'o e tauhi-'apí, 'o hangē ko ia na'e fakamahino'i 'e he palesiteni fuoloa 'o e Fine'ofá ko Sisitā Pele S. Sipāfooti (Belle S. Spafford):

Lea

"Ko e tauhi-'apí, 'o hangē pē ko ia ko 'eku fakakaukaú, 'oku 'i ai hano konga lalahi 'e ua: Ko e tauhi-'api mo e tauhi fale. 'Oku 'uhinga 'a e tauhi-'apí ko ha ngaahi me'a 'oku 'uhinga fakalaumālie hangē ko e 'ofa, nonga, fiemālie, melino 'a e fāmilí, mo e ongo'i malu 'i he tafa'aki kotoa pē. 'Okú ne teuteu ha feitu'u ke mālōlō ki ai 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí mei he fihi 'a e fakakaukaú mei he maama faingata'a ko 'ení ke nau ma'u 'a e femahino'akí mo e fakafo'ou 'o e fakakaukaú. Ko e feitu'u ia 'o e fakalongolongó; pea 'oku 'i ai 'a e leleí, māú, mo e ma'á. 'Oku fie ma'u 'e he kakai tangatá, kakai fefiné, mo e fānaú ke nau taki taha fai 'enau tokoni ke ma'u ha 'api lelei mo ha mo'ui fakafāmili lelei, pea ke nau taki taha 'inasi 'i hono ngaahi leleí.

" 'Oku kau 'i he tauhi falé 'a e ngāue ko hono tauhi 'o e falé ke ma'á, māú, pea tokanga'i leleí. 'Oku kau ai 'a hono tokanga'i lelei 'a e ngaahi me'a fakapa'angá, 'a ia 'oku fa'a hoko ai 'a e ngaahi fepaki 'i he taimi 'oku 'ikai ke fa'a tokanga'i lelei ai 'a e tafa'aki ko 'ení." (Belle S. Spafford, *A Woman's Reach, [Salt Lake City:* Deseret Book Co., 1974], pp. 24–25.)

Fealēlea'aki

• 'Oku anga-fēfē ha fekau'aki 'a e ngaue faka'apí mo e ngāue fakafalé? 'E anga-fēfē ha'ana 'omi ha ngaahi lelei mo ha ngaahi tāpuakí?

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lave ki ha ngaahi 'api 'oku fakatupulaki ai 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he laumālié. Tuku ange foki ke nau fakamatala'i 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi poto hangē ko e ngāue'aki fakapotopoto 'o e pa'angá pe ko hono teuteu 'o e me'akai 'a ia 'e fu'u mahu'inga ki hono teuteu'i ha 'api 'a ia 'e nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Otuá.

'E Lava 'a e Finemuí 'o Hoko ko ha Toka Taha Tauhi-'api he Taimí ni

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

'E lava fēfē ke ke hoko ko ha toko taha tauhi-'api 'i ho 'apí he taimí ni?

Mahalo 'e fie ma'u ke hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé. Sio ki ai ke fakapapau'i 'oku 'i he lisí 'a e fakakaukau ko ia na'e lave ki ai 'i he ongo lea ko ia 'a Sisitā Sipāfōtí.

'Ekitivitī fakakulupu iiki

Vahevahe 'a e kau finemuí ki ha ongo kulupu iiki 'e ua, pea tuku ange ki he kulupu taki taha ha taha 'o e ngaahi palōpalema ko 'ení. Fakahā kiate kinautolu ke nau alea'i ia pea ke nau teuteu ha ngaahi fakahinohino pau ki he anga 'o hono veteki 'o e ngaahi palōpalemá, pea mo hano fakahoko 'a e ngāue ko ia 'oku fie ma'u ke faí. Fakahā ange kiate kinautolu ke nau fakahā atu kiate koe 'a e ngaahi ma'u'anga tokoní. Teuteu ha ngaahi pepa mo ha ngaahi peni vahevahe ke fai ai 'a 'enau ngaahi fakamatalá.

Ngāue fika 1

'I ho'o foki mai ki 'api mei he akó 'o ke 'ilo'i 'a ho'o fa'eé 'okú ne fu'u puke lahi 'i he langa 'ulú. 'oku lolotonga tangi foki 'a e pēpeé, pea 'oku lolotonga kē foki ho ongo ki'i tuonga'ane ikí, pea 'oku fu'u ta'e maau 'a e falé. Kuo vave pē ke a'u mai 'a e tangata'eikí ki 'api ki he kai efiafí. Ko e hā leva 'a e me'a te ke fai ke ma'u ai 'a e māú mo e ongo fakalaumālie 'i ho 'apí? 'E anga-fēfē ha'o fai ia?

Ngāue fika 2

'E toki foki mai ho'o fa'eé ki 'api kuo 'osi taimi ke fai 'a e kai efiafí, ko ia na'á ne kole atu ai kiate koe ke ke hanga teuteu ha houa kai lelei ma'a ho fāmilí 'oku toko fā. Fakamatala ki ha founga te ke hanga ai 'o fili mo teuteu'i 'a e konga taki taha 'o e me'akaí. Fakamatala ki he founga te ke palani ai 'a e anga ho'o faka'aonga'i ho taimí, koe'uhí ke moho mo maau 'a e me'akaí kotoa 'i he taimi tatau.

Tuku ange ki he kau finemuí ha ngaahi miniti si'i ke nau ngāue ki he ngaahi palōpalemá; hilí ia peá ke tuku ange ki he kulupu taki taha ke fai 'enau ngaahi fakamatala taki taha ki he kalasí. HIli iá pea tuku ki he mēmipa taki taha 'o e kalasí ke nau tokoni ki hono fai 'o e fakamatala 'a e kulupu taki taha. 'i ha taimi 'e toki fie ma'u ai ke fai mo ha ngaahi fakamatala kehé, 'oku totonu leva ke ke toki fai ia 'e koe.

Fakamatala 'a e faiakó

Neongo 'oku te'eki ke ma'u 'e he finemui taki taha hano 'api, ka ko e toko taha tauhi-'api 'a e finemui kotoa pē, pea te ne lava ke fakahoko ha fatongia mahu'inga ke tokoni ki hono

tokanga'i 'o e 'apí pea fakaleleï'i 'a e fa'ahinga laumālie 'oku ma'u 'i he 'apí. 'E lava 'e he founga 'oku fakahoko 'aki 'ení ke ne 'omai ai 'a e fiefia lahi ki he fāmilí. Kapau 'e toe lahi 'a e taimí 'e lava pē ke ke fai 'a e talanoa ko 'ení, 'a ia na'e fai 'e ha fa'ē:

Talanoa

" 'I he taimi na'e ha'u ai 'a Kēleni ki 'api 'i he tutuku 'a e akó na'e lahi 'a e ngaahi me'a fakafiefia ke mau fai fakatahá. Na'a mau 'alu 'o fai 'a e ngaahi fakataú, pea na'á ma 'a'ahi ki he ngaahi feitu'u kehekehe, pea na'á ma fefalala'aki, pea na'á ma tuitui ha kofu fo'ou, peá ma fai ha ngaahi 'ekitivitī fakataha hangē ko e fāmilí.

"Na'e fakali'eli'aki 'a e tauhi falé koe'uhí ko ha ngaahi me'a na'e mahu'inga ange. Pea na'e a'u pē ki hono ta'e tafi 'a e loki 'o e fāmilí pea na'e laku ai pē 'a e ngaahi me'a na'e tuituí.

"Na'e fu'u vave 'a e 'alu 'a e uiké, pea 'i he taimi 5:00 'o e efiafi Pulelulú na'e pau ke omi ai 'a hono ngaahi kaume'á 'o 'ave ia ke nau foki ki he akó. Na'e fie ma'u au ki he 3:00 p.m. ko ia ai na'á ku 'uma kiate ia peá u 'alu, mo e fiefia 'i he'eku 'ilo te ne 'i ai ke talitali 'a hono fanga ki'i tuonga'ané 'i he taimi te nau foki mai ai mei he akó pea te ne tokanga'i foki kinautolu kae 'oua ke foki mai 'a 'enau tamaí mei he ngāué.

" 'I he'eku 'alu ke vakai 'a e alea na'e faí. Na'e telefoni mai 'a e ngaahi kaume'a 'o Kēlení 'o pehē mai te nau ki'i tuai mai pea te nau toki ha'u 'o 'ave ia 'i he taimi 9:00 p.m. Na'e fakamaau 'e Kēleni 'a 'ene katoletá 'o maau, 'a ia 'oku toe ha houa 'e fā. Na'á ne tangutu hifo leva 'i he pianó 'o tokoni ki he ako tā-piano 'a Siaosí: na'á ne tangutu he sitepú 'o talanoa mo Lousa lolotonga ia 'okú ne tokoni ki ai hono pelu 'ene nusipepá ki hono tufá na'á ne teuteu 'a e tēpilé mo teuteu 'a e me'akaí ki he foki mai 'a 'ene tamaí mei he ngāué; pea na'á ne fakama'a mo hono fanga ki'i tuonga'ané 'a e peitó hili 'a e kaí.

" 'I he hili pē 'a e 'alu atu 'a 'ene tamaí mo hono fanga tuonga'ané ki he pō 'ekitivitií, na'e tānaki mai 'e Kēleni 'a e ngaahi me'a fakama'a falé pea na'á ne fakamaau 'a e loki 'o ma'a mo maau. Na'e toe foki ha toe fo'i houa kehe 'e taha pea na'á ne toe fakama'a leva mo e fale kaukaú.

"Ka 'i he fuofuoloa si'i 'i he efiafi ko iá 'i he'eku foki mai mei he feitu'u na'e fie ma'u au ki aí, na'á ku 'alu hifo 'i he sitepú ke fakasiosio ki he tamaiki tangatá. Pea 'i he'eku sio ki he loki talanoá pea mo e peitó mo e fale kaukaú, na'á ku ongo'i kiate au 'oku 'ai ai ha loto-laukau makehe 'iate au.

" 'I he taimi na'a ku talanoa ai ki ai mo hoku husepānití, na'á ma fakakaukau 'oku kei tupu hake, ka kuo fa'a hoko ma'u pē 'a Kēleni ko ha tauhi-'api. Na'á ma manatu'i 'a e ngaahi taimi na'á fa'a ta'o pisikete ai mo hono fanga ki'i tuonga'ané. Na'á ma manatu'i 'a e 'aho Kilisimasi kuo 'osí 'a ia na'á ne fakatau mai ai ha konga tupenu, peá ne sipi ia, pea na'á ne faka'ohovale'i au 'aki ha'ane me'a'ofa kiate au 'a ia ko ha fu'u piva fakakuonga mu'a. Na'á ku laukau'aki 'a 'eku tui 'a e piva ko iá. Toki me'a faka'ofo'ofa ia hono fakafiefia'i 'ema mo'uí 'e he ki'i finemui faka'ofo'ofa ko ia 'i homau 'apí."

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e ngaahi founga na'e lava ke 'omai ai 'e Kēleni 'a e fiefiá ki hono fanga tuonga'ané? Ki he'ene tamaí? Pea ki he'ene fa'eé?

• 'Oku lava fēfē 'e he tauhi-'apí 'o 'ai koe ke ke toe vāofi ange mo ho fāmilí?

• 'Oku anga-fēfē hono poupou'i 'e he māú mo e ma'á 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí ke nau fai 'a 'enau lelei tahá?

• 'Oku anga-fēfē 'a 'ene hā mei he 'api ko ia 'oku tauhi fakaleleí 'a e fe'ofa'aki 'oku ma'u 'e he mēmipa 'o e fāmilí kiate kinautolu taki tahá?

• 'Oku founga fēfē ha tokoni 'a e tauhi-'apí ki hono fakatupulekina 'o e tu'unga fakalaumālie o e 'apí?

Fakahā ange heni ko e 'api 'oku maau pea mo tokanga'i fakaleleí, 'okú ne fakaafe'i mai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí pea 'okú ne fakatupulekina 'a e loto-nonga mo fiemālié 'i he kakai 'oku nau nofo 'i he 'api ko iá. 'Oku nau ongo'i fiemālie mo nonga ange. Ko e feitu'u foki ia 'oku lava ke tupulaki ai 'a 'enau tuí pea mo 'enau fakamo'oní. 'Oku fie ma'u 'e he ngaahi 'api pehē 'a e ngaahi fakakaukau 'a e taha kotoa pē 'oku nofo aí pea 'oku mahino mai ai 'a e tokanga 'a e kau mēmipa taki taha 'o e fāmilí kiate kinautolu taki taha. 'Oku faka'apa'apa'i 'i he 'apí 'a e fa'a ngāué mo e ngāue mālohí.

Ngaahi ʻEkitivitī Fakakalasi ʻe Ala Fai

Fakataha mo e kau palesitenisī ʻo e kalasí, ʻo mou fakakaukauʻi ha ngaahi ʻekitivitī fakatauhiʻapi ʻe ala fai lolotonga ʻa e uiké, ke tokoniʻi ʻa e kau mēmipa ʻo e kalasí ke nau toe ako ai ki ha ngaahi poto foʻou fekauʻaki mo e tauhi-ʻapí. Ko ha ngaahi fokotuʻu ʻeni ki ai (tomuʻa vakaiʻi pea aleaʻi ia mo hoʻo taki lakanga fakataulaʻeikí pe te ne loto ki ai peá ke toki fakaafeʻi mai ʻa e toko taha ko ia te ne fai ʻa e leá).

1. Fakaafeʻi ha mataotao ke ne akoʻi ʻa e kalasí ki hono fetongi ʻo e fōseti (faucet) ʻo e mīsini foó, fetongi ʻo ha fiusi, toe fakaleleiʻi ʻo ha foʻi palaki, pe ko haʻane toʻo ʻa e ʻulí mei he foʻi pēsoní pe ko hano tautau ʻo ha fakatātā.
2. Ako ʻa e founga totonu ʻa hono monomono ʻo ha kofu, pea nau fakataha mo e kalasí ʻo fai haʻanau monomono.
3. Tomuʻa fakaafeʻi ha taukei ke ne akoʻi ʻa e ngaahi lanú, sīpingá, mo e faʻahinga ʻo e tupenú pea ke nau fakaʻaongaʻi ʻa e founga ko ʻení ʻi hano palani honau ngaahi valá.
4. Fakaafeʻi ha mataotao ke ne akoʻi ʻa e ngaahi meʻa ke kumi ki ai ʻi he taimi ʻoku nau fakatau ai ʻa e ngaahi kofú mo e ngaahi tupenú, mo e anga hono tokangaʻí.
5. Fakaafeʻi ha faʻē ke ne akoʻi ki he kalasí ʻa e anga hono kaukauʻí, tui valá, fetongi, fafanga, mo hono tokangaʻi ʻo e fanga kiʻi pēpē mo e fānau īkí, ʻo kau ai mo hono fakanaʻanaʻa ha kiʻi pēpē ʻoku tangi.
6. Fakaafeʻi ha mataotao ke ne akoʻi ki he kalasí ʻa e anga hono ngāueʻaki ʻo e paʻangá, patiseti pea mo hono vahevahe ʻo e paʻangá ki he ngaahi tafaʻaki kehekehé, mo e fakamoʻuá.
7. Fakaafeʻi ha mataotao ke ne hanga ʻo akoʻi ʻa e kalasí ki hono teuteuʻi ʻo e ʻapí, kau ai mo hono ngāueʻaki ʻo e ngaahi lanú, palanisi ʻa e ngaahi meʻa kotoa pē, fekauʻaki ʻa e meʻa kotoa pē mo ʻene potupotu tataú, mo ha ngaahi founga ʻe lava ʻa e kau finemuí ʻo tokoni ai ki hono ngaohi ke fakaʻofoʻofa anga honau ʻapí.
8. Palani mo fai ha ngaahi polokalama fekauʻaki mo e ngaohi ʻo e ngaahi meʻakai makehé, hangē ko e teuteu ʻo e keke ki he pātí, fakaʻaliʻali fakavahaʻa puleʻanga ki he meʻakaí, kai pongipongi, pe ko ha efiafi ʻoku mou teuteu ai ha ngaahi meʻakai tukufakaholo.
9. Mou fai ha paati ke mou ʻomai ki ai ʻa e founga ngaohi meʻakai makehe ʻoku mou tokanga ki aí ke mou ʻahiʻahiʻi pea ke mou feakoʻaki ʻa ʻenau ngaahi sīpinga ngaohi meʻakaí.
10. Mou teuteu ke fai ha feʻauhi pō ngaohi meʻakai" ["creative-cookery night"] ʻaki hoʻomou vahevahe ʻa e kalasí ki he ngaahi timi kehekehe ke nau teuteu ʻa e meʻakai mei he ngaahi faʻahinga meʻakai ʻi he tangaí pe puhá.

Ngaahi Fakakaukau Fekau'aki mo Hotau Ngaahi Fatongia Fakalangí

Lēsoni
8

TAUMU'Á

'E fakatupulekina 'e he finemui taki taha ha loto-fiefia 'o kau ki he'ene fakakaukau ki he ngaahi fatongia fakalangi 'o e uaifí mo e fa'eé.

TEUTEÚ

1. Fili pē 'e fai pe 'ikai: Teuteu 'a e ngaahi nāunau tufa ko ia 'oku tu'u atu 'i he ngata'anga 'o e lēsoní.
2. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau teuteu 'a e ngaahi talanoa, veesi folofolá, pe ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'oku fie ma'u 'e he faiakó ke lau.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

'Oku Tau Tali 'a e Finangalo 'o e 'Otuá Fekau'aki mo e Ngaahi Fatongia 'o e Kakai Fefiné

Talanoa

Na'e 'i ai ha tangata 'eve'eva na'á ne fou atu 'i ha keli'anga maka pea na'á ne sio ai ki ha kau tangata 'e toko tolu 'oku nau lolotonga ngāue. Na'á ne fehu'i ange leva ki he tangata taki taha pe ko e hā 'ene me'a 'oku faí. Ko e tali 'a e tangata taki taha na'á ne fakahā ai 'a e faikehekehe 'ene fakakaukau fekau'aki mo e fo'i ngāue tatau pē. " 'Oku fai 'eku tā maka," ko e tali ange ia 'a e tangata 'uluakí. Na'e tali ange leva 'e he tangata hono uá, " 'Oku ou ngāue'i 'eku konga koula 'e tolu 'i he 'aho." Ko e tangata hono tolú na'á ne malimali peá ne pehē ange, " 'Oku ou tokoni ke langa hake 'a e fale 'o e 'Otuá."

Fakamatala 'a e faiakó

• Na'e anga-fēfē nai hano uesia 'e he fakakaukau 'a e tangata taki taha 'a 'ene vakai ki he'ene ngāué?

• Ko e hā ha 'uhinga 'e ngalingali lau ai 'e he tangata hono tolú 'oku fakafiefia mo mahu'inga 'a 'ene ngāué?

Fakahā ange te tau lava 'o ma'u ha fakakaukau 'oku lelei 'e 'ikai lelei ki hotau ngaahi fatongia fakalangí 'i he'etau hoko ko ha uaifi mo e fa'eé. 'Oku lau 'e ha ni'ihi 'a e ngaahi fatongia ko 'ení 'oku fakamā'ulalo pea fakapipiko kiate kinautolu, ka 'oku hoko hotau ngaahi fatongiá ko ha konga ia 'o ha palōmesi molumalu na'a tau fai ki mu'a pea tau toki ha'u ki he māmaní. 'Oku hoko ia ko ha konga 'o e ngaahi tāpuaki 'oku tau ma'u 'i he'etau hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá.

Na'e me'a 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē, "na'a tau fai ha ngaahi fakapapau, 'a ia ko ha ngaahi fakapapau 'oku molumalu 'i he langí ki mu'a pea tau toki ha'u ki he mo'ui fakamatelie ko 'ení.

"Na'a tau fai ha ngaahi fuakava. Na'a tau fai ia ki mu'a pea tau toki tali 'a hotau tu'unga 'i he māmaní. . . .

"Na'a tau fakatukupaa'i ai kitautolu ki he'etau Tamai Hēvaní, kapau te Ne tuku hifo kitautolu ki he māmaní peá Ne fakakoloa'i 'a kitautolu 'aki ha sino peá Ne foaki mai kiate kitautolu 'a e ngaahi faingamālie ta'e fakangatangata 'o e mo'ui fakamāmaní, te tau tauhi 'a 'etau mo'uí ke ma'a pea te tau mali 'i he fale tapu 'o e 'Otuá pea tau ohi mo tauhi ha fāmili pea ako'i kiate kinautolu 'a e anga-tonú. Ko ha alea toputapu 'eni, ko ha fefakapapau'aki toputapu ia, pea ko ha palōmesi toputapu" (Spencer W. Kimball, "Be Ye Therefore Perfect," ko e malanga na'e fai 'i he 'Inisititiuti Fakalotu 'a Sōlekí, 10 Sānuali 1975, p. 2).

• Ko e hā ha ngaahi fatongia na'a tau palōmesi ki he Tamai Hēvaní ke tau tali ki mu'a pea tau toki ha'u ki he māmaní? (Te tau mali pea ma'u ha fāmili.)

Na'e fai mai 'e Palesiteni Kimipolo 'a e fakatokanga ko 'ení, " 'Oua na'a mou . . . halaia 'i he fehalaaki ko 'ení, 'o tohoaki'i atu kimoutolu ki he ngaahi ngāue 'oku 'ikai mahu'ingá, pea tupu ai ha'amou ta'e tauhi homou ngaahi fatongia ta'e ngata hangē ko hono fanau'i mai mo hono lehilehi'i hake 'o e fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní" (*Ensign*, Nov. 1979, pp. 102–103).

ʻIloʻi Hono Mahuʻinga ʻo Hotau Ngaahi Fatongiá

Fakamatala ʻa e faiakó mo e fealēleaʻaki

Fakamahinoʻi heni ko e fakakaukau ko ia ʻa māmaní fekauʻaki mo e ngaahi fatongia ʻo e kakai fefiné ʻoku hala koeʻuhí he ʻokú ne siokita. ʻOku tuku pē ʻa e fakamamafá ia ʻi he ngaahi totonu ko ia ʻokú ne meimei fakataʻeʻaongaʻi ʻe ia ʻa hono ngaahi faingamālie ko ia ke foakí. Ko e fakakaukau ko ia ʻa e ʻOtuá ʻoku fālahi ange ia. ʻOku fakamamafaʻi ia ʻi he ngaahi faingamālie ko iá fakatouʻosi ʻo e tangatá mo e fefiné ke ʻofa pea mo ngāue. Ko e fakakaukau ʻeni ia ʻokú ne tokoniʻi kitautolu ke tau fakaʻehiʻehi mei he siokitá mo e mamahí.

Fakahā ange heni ʻoku tau tui ko e moʻui ko iá ko e uaifi mo e faʻē ko ʻete fai ia ha meʻa tatau mo fakapiko maʻu pē, pea ʻe hoko pē ia. Ka ʻo kapau ʻe mahino ki hotau lotó ʻa hono faka-ʻOtua hotau ngaahi uí mo e ngaahi mālohi ko ia ʻoku tau maʻú, pea mahuʻinga ange leva hotau ngaahi fatongiá ʻi ha toe faʻahinga ngāue ʻi he māmaní. ʻI heʻetau fiefia mo poupouʻi kakato ko ia hotau ngaahi husepānitī mo hono fanauʻí, ohi hake, mo akoʻi ha ngaahi Laumālie faitotonu te tau lava leva ke aʻusia ʻa e fiefia māʻolunga tahá.

• Te tau lava fēfē nai ʻo fakatonutonu ʻetau taʻe mahinó mo hotau anga-tonu ki he ngaahi fatongia ʻo e uaifí mo e faʻeé ke tāpuekina ʻetau moʻuí?

• ʻE founga fēfē nai hano uesia ʻa hono toenga ʻo ʻetau moʻuí, ʻe he anga ʻo ʻetau fakakaukau ki he ngaahi fatongia ko ʻení?

• ʻE lava fēfē nai ʻo maluʻi kitautolu ʻe he ngaahi akonaki ʻa e ʻEikí mo ʻEne kau tamaioʻeikí, mei he ngaahi faingataʻa ʻo hono ohi mai ʻo e ngaahi ʻulungāanga ʻoku fakamāmaní?

Ko e Fatongia ʻo e Uaifí mo e Tokoní

Potufolofola

Kole ki he kau finemuí ke nau lau ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:5, 14, 16, ʻa ia ʻoku ʻi ai ʻa e ngaahi fakahinohino ʻa e ʻEikí kia ʻEma Sāmitá. Fakahā ange ʻoku lava ke fai ʻa e faleʻi ko ʻeni ke hoko ko e fakafiemālie ki hotau husepānitī ʻi he anga-vaivaí, ki he kakai fefine kotoa pē.

Fakamatala ʻa e faiakó

ʻOku totonu ke ʻoua naʻa fakasiʻisiʻi ʻe he fefiné ʻa hono mālohi lahi ko ia ko ʻene hoko ko e fakafiemālie mo e tokoni ki hono husepānitī. Te ne fuʻu fie maʻu lahi ʻaupito ke fakafiemālie ia mo fakalotolahiʻi ke fakahoko ʻa hono fatongia ko ia ko e husepāniti mo e toko taha maʻuʻanga tokoni, taki mo e faiako.

Lea

ʻI he taimi ko ia naʻe uiuiʻi ai ʻa Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ke ne hoko ko e ʻaposetoló, naʻá ne fuʻu fiefia lahi ʻi he taimi naʻá ne maʻu ai ʻa hono uí. ʻOkú ne hanga ʻo fakamatalaʻi heni ʻa hono hanga ko ia ʻe hono uaifí ʻo fakafiemālieʻi ia mo fakalotolahiʻi iá:

"ʻI he taimi ko ia ʻoku ui ai ʻa e Siasí, ʻoku tau talangofua. Ka ʻi he mafasia ko ia ʻo ʻeku fakakaukaú pea mo hoku ngataʻangá pea mo e ngaahi meʻa ko ia te u lava ke faí pea mo e ngaahi vaivaí ko ia naʻá ku fuʻu ongoʻi vaivai moʻoni. Naʻe ʻalu hifo leva ʻa e loʻimatá, ʻo tafe noa pē hangē ha matavaí. Naʻá ku tangi mo tangi. Naʻá ku tangi-ʻa-loʻimata. Naʻe nofo ʻa hoku uaifí ʻi hoku tafaʻakí ʻi he falikí, ʻo ne amoamohi ʻa hoku ʻulú, mo feinga ke fakanaʻanaʻa au.

"... Ko hoku uaifí ko hoku fakamoʻuí ia. Naʻá ne fakafiemālieʻi au mo fakalotolahiʻi au mo ne toutou leaʻaki kiate au ko e hala pē ʻe taha ke u muimui aí.

"... Ne u toutou tala ange kia Kamila ʻoku ʻikai te u fuʻu fakapapauʻi pe ko e hā ʻa e meʻa te u faí, neongo iá ne u ʻosi ʻiloʻi ʻi he taimi kotoa pē ko e halá ʻoku taha pē. Ka naʻá ne toutou hoko atu pē hono fakalotolahiʻi au mo ne fakamālohiʻi au ko e meʻa pē ʻe taha te u lava ke faí ko hono tali ʻo e uí" (Edward L. Kimball and Andrew E. Kimball, Jr., *Spencer W. Kimball,* [Salt Lake City: Bookcraft, Inc. 1977], pp. 191–192).

Fealēleaʻakí mo e fakamatala ʻa e faiakó

Fakamahinoʻi heni, naʻe hoko ʻa Palesiteni Kimipolo ki mui ko ha palōfita mahuʻinga ʻa e ʻOtuá.

• Naʻe mahuʻinga fēfē ʻa e fatongia ʻo Kamilá ʻi heʻene hoko ko e uaifi mo e toko taha tokoni ki he moʻui ʻa hono husepānitī?

Fakamamafaʻi ange heni kapau te tau maʻu ʻa e fakakaukau totonu fekauʻaki mo hotau fatongia ko e uaifi mo e toko taha tokoní, te tau lava ke liliuʻi ki he leleí ʻa e moʻui ko ia ʻa hotau ngaahi husepānitī ʻi he kahaʻú, neongo pe ko e hā honau tuʻunga ʻi he moʻuí. ʻOku totonu ke ʻoua naʻa tau fakasiʻisiʻiʻi hono mahuʻinga ʻo e kakai fefiné ʻi heʻenau hoko ko e uaifí.

Potufolofola mo e fealēlea'aki

Kole ki ha finemui ke ne lau 'a e 1 Kolinitō 11:11.

• 'E lava fēfē nai 'e he husepānitī mo e uaifí 'o fetokoni'akí?

Ko e Fatongia 'o e Fa'eé mo e Faiakó

Na'e me'a 'a Palesiteni Tēvita O. Makei 'o pehē: " 'Oku ofi 'a e fatongia fakafa'eé ki he fatongia faka-'Otuá. Ko e ngāue mā'olunga mo toputapu taha ia 'e fua ['e ha fefine]" ('i he Conference Report, Oct. 1942, pp. 12–13).

• 'E lava fēfē nai 'e he me'a ko 'eni 'a ha palōfita 'a e 'Otuá 'o poupou'i 'etau fakakaukau ki hotau ngaahi fatongiá?

• 'E lava fēfē nai 'e ha mahino kiate kitautolu ha fakamatala pehē mei he kau palōfita 'a e 'Eikí, 'o tokoni'i kitautolu ke tau faka'ehi'ehi mei he ngaahi fakakaukau fakamāmani 'a ha kakai fefine 'e ni'ihi, 'oku nau pehē ko ha fatongia faingata'a mo fakamafasia 'a e fatongia fakafa'eé, pea 'okú ne to'o atu 'a e tau'atāina fakafo'ituituí

Fakahā ange 'oku hanga 'e he fatongia fakafa'eé 'o ako'i kitautolu ke tau 'ofa lahi ange, mo ako foki ke tau feilaulau.

Na'e me'a 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē:

" 'Oku totonu ke palani mo teuteu 'a e kau finemui ki he malí mo hono fanau'i mai mo lehilehi'i hake 'o ha fānaú. Ko e totonu fakalangi ia 'anautolu, pea ko e hala ia ki he fiefia 'oku mā'olunga tahá" ("Privileges and Responsibilities of Sisters," *Ensign,* Nov. 1978, p.103).

Talanoa

Na'e 'i ai ha fa'ē kei talavou 'a ha ongo ki'i tamaiki 'oku te'eki ai ke na lalahi fe'unga ke na 'alu ki he akó na'á ne puke lahi 'i he kanisaá. Ki mu'a peá ne maté, ne alea 'a hono husepānitī mo e fale mahakí ke tuku ange mu'a hono uaifí 'a Melelini ke 'ave ki ha ki'i feitu'u maomaonganoa 'i he ngaahi kelekele pe ko 'eni 'o e fale mahakí ke nau fai ai ha ki'i kaime'akai mo ia pea mo hono ongo ki'i 'ofefiné. 'A ia ko ha 'ekitivitī 'eni na'a nau fa'a fiefia ma'u pē ke fai fakafāmili ki mu'a ia 'i he te'eki ke fai 'enau kai ho'ataá, mo nau fiefia 'i he ngaahi momeniti mahu'inga ko 'eni 'o e fakataha 'a e fāmilí. 'I he hili 'a e me'a ko 'ení, na'e fakafoki leva 'a Melelini ki hono mohe'angá 'i he fale mahakí pea na'á ne hiki leva 'a e fakamatala ko 'ení 'i he'ene tohi 'o e manatú:

"Na'e fa'a tala mai ma'u pē kiate au kapau te ke mo'ui lelei te ke ma'u 'a e me'a kotoa pē. Ka 'i he 'ahó ni 'oku ou 'ilo'i 'oku 'ikai ke mo'oni ia, koe'uhí he 'oku ou ma'u 'a e me'a kotoa pē ka 'oku 'ikai te u ma'u 'a e mo'ui leleí. Ko e me'a kotoa pē kiate au ko 'eku nofo ko ia 'i he fu'u lalo 'akaú 'i he 'akaú 'i he 'ahó ni mo hoku husepāniti 'ofeiná mo 'eku fānau 'ofá. 'oku 'ikai ha me'a ia te u toe tokanga au ia ki ai. Ko hoku fatongia ko ia koe uaifi mo e fa'ē 'okú ne 'omai kiate au 'a e fiefia lahi taha 'o e mo'uí. Ko e ngaahi kaime'akai mo e ngaahi mālie fakaemāmaní te u tuku ia 'e au 'o ta'e ngata, ka ko hoku fāmilí te u ma'u ia 'e au 'i he mo'uí mo e mo'ui ta'e ngatá."

Fealēlea'aki

• Na'e lava fēfē 'e he fakakaukau 'a e uaifi mo e fa'ē kei talavou ko 'ení fekau'aki mo hono fatongiá, 'o tokoni'i ia 'i he'ene fehangahangai mo e mahaki ko ia na'á ne puke aí?

• Na'e mei lava fēfē 'o uesia 'e hono 'ulungāangá 'a e 'ulungāanga ko ia 'o hono 'ofefiné fekau'aki mo hono ngaahi fatongia 'i he taimi ko ia te na hoko ai ko e uaifi mo e ongo fa'eé?

Faka'osí

Na'e fai mai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a e me'a fakalotolahi ko 'ení kiate kitautolu:

Lea mo e nāunau tufa 'oku fa'iteliha pē ke ngāue'aki pe 'ikai

"Ko ha me'a nāunau'ia 'i ha fa'ahinga kuonga pē, ka hoko ha fefine ko ha fefine anga-mā'oni'oni. Ka 'oku hoko ko ha uiui'i faka'ei'eiki makehe ha'ate hoko ko ha fefine anga-mā'oni'oni 'i he ngaahi kuonga faka'osi 'o e māmaní, ki mu'a 'i he hā'ele 'anga ua mai 'a hotau Fakamo'uí. 'E liunga hongofulu hono lahi 'o e i vi mo e mālohi 'o e fefine mā'oni'oni 'i he 'aho ní, 'i he ngaahi kuonga ko ia 'oku nonga mo fakafiemālie angé. Ka kuo tuku ia 'i he māmaní he 'ahó ni ke fakatupulekina, malu'i mo le'ohi 'a e 'apí — 'a ia ko e 'iuniti mahu'inga mo faka'ei'eiki taha 'o e sōsaietí" (*Ensign,* Nov. 1978, p. 103).

Tokoni ki he Moʻui Fakafāmilí

Lēsoni
9

Faka'apa'apa ki he Ngaahi Mātu'á

TAUMU'Á	Ke feinga 'a e finemui taki taha ke fakalelei'i hono vā mo 'ene ongo mātu'á.
TEUTEÚ	1. 'Ai ha tatau 'o e ngaahi fehu'i ko ia 'i he lēsoní ke taki tāuhi 'a e finemui taki taha. Mahalo na'a fie ma'u ke 'oange 'a e ngaahi fehu'í ki he tamaiki fefiné 'i ha uike 'e taha ki mu'a koe'uhí ke nau fakafonu pea lava ke 'omai ia ki he kalasí. 2. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau teuteu mai ke nau lau ha ngaahi veesi folofola, fai ha ngaahi talanoa, pe ha ngaahi leá 'o kapau 'e fie ma'u 'e he faiakó ke lau.
Fakatokanga ki he faiakó	'I ho'o teuteu ko ia 'a lēsoni ko 'ení, 'oku totonu ke ke liliu 'a e ngaahi nāunaú koe'uhí ke fe'unga mo e kau finemui ko ia 'i ho'o kalasí 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha tamai mo ha fa'ē 'i honau ngaahi 'apí.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Te Tau Lava ke Ako ke 'Ilo'i 'a e 'Ofa 'a 'Etau Mātu'á

Talanoa

Lau 'a e 'uluaki konga 'o e talanoa ko 'ení, "Ngāue 'Oku Fai mei 'Api 'i he 'Aho Mālōloó."

"Ko e me'a faingata'a 'eni ke fakamatala ki ai koe'uhí 'oku te'eki ai ke u anga fakapotopoto, ka he'ikai 'aupito ke ngalo 'iate au 'a e Kilisimasi kuo 'osí. 'Oku 'i ai haku kaume'a 'oku nofo 'i he mo'ungá pea 'oku ma'u 'e hono fāmilí 'a e me'a kotoa pē, fu'u fale lahi, mo ha kā faka'ofo'ofa, mo ha ngaahi vala faka'ofo'ofa. Kae 'oua na'a fehālaaki ho'o fakakaukau mai kiate aú he ko ha kakai lelei mo'oni 'eni pea 'oku ou fakakaukau ko ha kakai tu'u-ki-mu'a ia. 'Oku kau 'a e tamai 'a Kēlení 'i he kau pīsopé, pea 'oku matu'aki mo'oni 'a 'enau mo'ui faka'apí 'o hangē tofu pē ko 'eku fakakaukau ko e mo'ui lelei tahá ia.

" . . . Ko ia, ne lahi 'a 'eku fa'a 'alu ki aí, pea na'a nau fakaafe'i au ke u ha'u ke mau kai 'i he efiafi Kilisimasí. Na'e matu'aki faka'ofo'ofa 'aupito 'a e me'a kotoa pē. Na'a mau kai 'i he loki kaí 'a ia na'e teuteu 'aki ha ngaahi te'elango, ngaahi kilisitala, ngaahi peleti mo e ngaahi tisi, huhu 'e ua mo e ngaahi sēpuni. Na'a mau kamata 'aki leva hano fai 'o e lotu fakafāmilí 'e he'ene tamaí.

" . . . Ne te'eki ai pē ke u ma'u ia 'e au ha me'a'ofa 'e laka hono mahu'ingá 'i he pa'anga 'e nimá. Na'á ku fakakaukau loto pē ki he taimi ko ia 'e a'u mai ai 'a Sanitā Kolosi 'i he pō ní.

" 'I he taimi ne fakafoki ai au 'e Mila ki 'apí, ne u ongo'i 'e au ia 'oku 'ikai te u fie hū ki fale. Na'e pehē mai 'e Mila kiate au, 'Ofa ke ke ma'u ha Kilisimasi fiefia, 'e Seli. Na'a mau fiefia mo'oni 'i he'etau Kilisimasi fakatahá. Na'á ne ma'u 'a e māfana mo e 'ulungāanga fakaetamaí. Pea na'á ku loto ke u fakahā ange kiate ia ko e tangata tu'u-ki-mu'a ia, ka na'á ku pehē ange, 'Oku ou fakamālō atu, na'e matu'aki faka'ofo'ofa 'a e me'a kotoa pē!

"Na'e loka'i 'a e matapā ko ia na'á ku tu'u ai 'o tā 'a e fafangú pea mo sio ki he mafohifohi 'a e valí 'i he falé. Pea na'e 'i ai foki 'a e puipui na'e mahae 'i hono hae'i 'e he kulií 'i he ta'u 'e taha kuo toki maliu atú. Na'e 'ikai te u fa'a lava ke u fai ha me'a ka ko 'eku fakafehoanaki pē 'a e 'api 'o Milá pea mo homau ki'i falé. Na'á ku fanongo ki he ha'u 'a 'eku tamaí ki he matapaá pea na'á ne tui mai 'a hono silipá mo e lea mai 'a e televīsoné mei he loki talanoá. Na'á ne fakaava 'a e matapaá mo ne kamata ke kaila mai kiate au, 'o fakahā mai na'á ku fu'u tōmui pea ko e me'a na'e mei lelei taha kiate au ke u faí ko 'eku nofo 'i 'api 'i he efiafi Kilisimasí. Na'á ku 'ilo'i na'á ne fu'u konā pea na'e 'ikai te ne 'uhinga ki he me'a na'á ne lea mai 'akí.

" . . . Na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e taha ke u sio 'oku ngali ko e taimi Kilisimasi ka ko ha fu'u pale kuo mōmoa 'i he matapaá mo ha ki'i fu'u 'akau Kilisimasi 'oku tautau ai ha fanga ki'i fo'i pulu 'aki ha fanga ki'i fo'i pine 'ulu. Na'e ta'e maau 'a e falé pea fonu 'i he nanamu 'o e pēkani motu'á.

"Na'e ha'u 'a 'eku fa'eé ki he matapaá 'okú ne tui mai 'a hono fu'u kofu fale motu'a. Na'e lava ke u tala mei he anga 'o hono fofongá na'e lava ke ne ma'u ha ngangau 'ulu lahi. 'Faka'amu ange pē na'e 'ai mo nofo hifo 'eku ki'i ta'ahiné 'i 'api 'o 'ai mo tokoni mai ki he'ene fa'eé.

"Na'e ngangana noa'ia pē hoku lo'imatá; na'e lava ke u tala mei he mamahi 'o hoku fo'i mongá. Pea na'a ku ala atu leva ki he uma 'o 'eku fa'eé, pea na'á ku lea ange leva 'Fakamolemole, 'e Fa'eé, 'oku 'ikai te u 'uhinga ki he me'a 'oku ou lea'akí.

"Na'á ku 'alu leva ki hoku loki mohé peá u tāpuni'i 'a e matapaá, peá u 'akahi ki he tafa'akí 'a e sū 'o hoku ki'i tokouá.

"Na'e 'ikai ke lava ke mahino kiate au pe na'e anga-fēfē 'a hono fanau'i mai au ki hoku fāmilí kae 'ikai ki ha fāmili 'o hangē ko e fāmili 'o Milá. Ko e me'a matu'aki faingata'a mo'oni 'a 'ete hoko pē ko e mēmipa 'e taha 'o ha fāmili 'oku kau ki he Siasí. Ne 'osi fakahā mai kiate au 'e he kau faifekau 'e matu'aki faingata'a pea 'oku 'i ai mo ha ngāue lahi 'oku fakatatali mai kiate au, pea ke u hoko foki ko ha fa'ifa'itaki'anga. Na'á ku feinga foki ke u hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga peá ne hangē ne fakakaukau pe 'a hoku fāmilí kuó u fakakaukau ko ha toko taha 'oku ou fu'u mahu'inga'ia 'i he'eku kau ki he Siasí pea 'i he'eku liliu 'a 'eku mo'uí. . . .

" . . . Na'á ku mohe leva 'o 'ikai fai 'eku lotú. Na'e 'ikai pē te u lava 'o fai 'eku lotú. Na'á ku fu'u 'ita 'aupito, 'o u pehē 'e 'ikai fanongo mai 'a e 'Eikí kiate au."

Fealēlea'aki

- Na'e anga-fēfē 'a e fakakaukau 'a Seli ki he'ene ongo mātu'á? Ko e hā hono 'uhingá?
- 'Oku anga-fēfē ho'o fakakaukau ki he ongo mātu'a 'a Selí?
- Ko e hā ha me'a na'e mei lava 'e Seli ke fai ke fakalakalaka'i 'aki 'a e me'a ko ia kuo hoko 'i hono 'apí?

Talanoa

Lau hono faka'osi 'o e talanoá

"Na'á ku mo'umohea 'i he pongipongi Kilisimasí pea na'á ku fakatokanga'i 'i he'eku 'ā haké kuo la'āina 'a hoku funga mohe'angá. Ko e pongipongi Kilisimasi 'eni! Na'á ku puna ki 'olunga 'i he'eku ongo'i 'a e fa'ahinga Laumālie 'okú te ma'u 'i he taimi Kilisimasí. Na'á ku tui 'a hoku kofu falé pea na'á ku 'alu atu ki he loki talanoá. . . .

"Na'e lea mai 'a 'eku fa'eé kiate au, peá ne tuhu ki ha puha 'i he lalo fu'u 'akau Kilisimasí peá ne pehē mai, 'Ko e me'a 'ena 'a'au Seli.

"Na'e teke'i mai 'e he'eku tamaí kiate au 'a e puhá. Ko ha puha lahi 'eni pea na'e 'ikai ke kofukofu'i 'aki ha pepa ka na'e ha'i 'aki ha ngaahi toetoenga loufau. Na'á ku fakakaukau pē ko haku falani fakamālohi-sino ki he kalasi fakamālohi-sinó koe'uhí he na'á ku fu'u fie ma'u ha falani pehē, ka na'e 'ikai ko ia. Pea 'i he taimi ko ia na'á ku to'o hake ai 'a e 'ū pepa ko ia na'e fakamolū 'aki 'a e puhá, ne 'osi pelupelu ai 'a e kofu lōloa mo faka'ofo'ofa taha kuó u mamata aí. Na'e tuitui ia 'i ha sīpinga fuoloa pea na'e 'i ai mo hono piva pea na'e fakatapa 'aki 'a e leisí. Pea 'oku 'asi ai ko ha kofu 'eni [na'e mamafa 'aupito 'a hono mahu'ingá].

"Ne 'ikai te u toe lava ke lea'aki ha me'a 'o fe'unga mo ha miniti 'e taha. Na'e hangē kuo ta'ofi 'i loto 'a 'eku mānavá.

"Na'e 'ikai ke u fa'a tui ki ai! Na'e hangē 'oku 'ikai ko ha me'a mo'oní! Ne u toutou lea'aki 'eni 'i he'eku puke mai 'a e kofú 'o fakatātā kiate aú.

" . . . Ne tafoki 'a 'eku tamaí 'o hanga ia ki he tafa'aki 'e tahá, ka na'á ku 'alu atu ki ai 'o tangutu hifo 'i hono tafa'akí. Na'e 'ikai ke u kei lava ke ta'ofi 'a 'eku ala atu hoku ongo nimá 'o puke mai ia peá u fā'ofua kiate ia, pea 'oku 'ikai ke u 'ilo'i pe ko e hā hono fuoloa talu 'eku fā'ofua pehē ki he'eku tamaí!

"Na'e fēfē ho'o fai 'ení 'e Teti? Ko 'eku 'uhingá, 'oku 'ikai ke mo ma'u ha pa'anga fe'unga ke mo fakatau 'aki ia!

"Na'á ne sio fakamama'u ki he sea fakamoluú pea na'e 'ikai te ne toe lea'aki ha fo'i lea, ka na'e hangē na'e ma'u 'a hono ngutú. Na'á ne ala mai ki hoku umá pea hangē na'á ne toe to'o atu fakavavevave iá. Na'á ku tangutu ai pē 'i ha ngaahi miniti 'e ni'ihi 'o sio atu ki he mahaehae 'a e tui 'o hono talausesé pea na'á ku fakakaukau atu ki he'ene 'ofá pea mo 'ene foakí kae 'uma'ā 'a 'ene ngāue lahi 'oku 'i mu'a 'iate aú" (Carol C. Ottesen, "Holiday Homework," *New Era*, Dec. 1972, pp. 22–23).

Fealēlea'aki

- Na'e anga-fēfē 'a e liliu 'a ho'o ngaahi fakakaukaú 'o fekau'aki mo e tamai 'a Selí 'i he taimi 'okú ke fanongo ai 'o a'u ki he konga faka'osi 'o e talanoá?
- 'Oku mou pehē ko e hā 'a e 'uhinga na'e 'ikai femahino'aki ai 'a e finemui ko 'ení mo 'ene tamaí 'i he'ena fakakaukaú mo hona lotó?
- Ko e hā fua ha ngaahi me'a na'e lava ke mahino mei ai 'a e 'ofa 'a e ongo mātu'a 'a Selí 'iate iá?
- Kuó ke fifili koā 'i ha taimi 'e ni'ihi pe 'oku 'ofa koā ho'o ongo mātu'á 'iate koe?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku fakahā atu ai 'e ho'omou mātu'á 'a 'enau 'ofá?
- Te mou lava fēfē nai 'o 'ilo'i lelei ange ho'omou mātu'á?

'Oku Hoko 'Ete 'Ilo'i Lelei 'Ete Mātu'á ko ha Kī ki he Fetu'utaki 'oku Leleí

Fakamatala'i ange 'oku tupulaki 'a 'etau 'ofá mo 'etau fakahounga'i ha taha kehé 'i he taimi 'oku tau 'ilo'i ai pea mahino kiate kitautolu 'a e anga 'o 'ene mo'uí, ngaahi me'a 'oku hoko kiate iá, mo hono lotó.

Ngaahi fehu'i

Kapau kuo 'osi tali 'a e ngaahi fehu'i ko ení 'e he kau finemuí ki mu'a, pea mou alea'i ia he taimí ni. Kapau ne 'ikai, pea tufaki atu 'a e tatau 'o e ngaahi fehu'i ki he ta'ahine taki taha. Fakahā ange kiate kinautolu ke nau fakafonu 'a e ngaahi tali kotoa ke kakato pea nau 'omai ia ki he kalasí 'i he uike ka hoko maí. Kapau leva he 'ikai ke nau lava ke tali 'a e ngaahi fehu'í, fakahā ange leva kiate kinautolu ke nau feinga ke nau ma'u mai 'a e ngaahi talí mei he'enau ngaahi mātu'á.

Ko e hā ha Me'a 'Okú Ke 'Ilo 'o Kau ki Ho'o Fa'eé?

1. Hingoa te'eki malí: _____
2. Feitu'u na'e fā'ele'i ai: _____
3. Na'e tauhi hake ia 'e he'ene ongo mātu'á pe ko ha ni'ihi kehe? _____
4. Tokolahi 'o e fanga tuonga'ane mo hono fanga tokouá: _____
5. Hono tu'unga 'i he fāmilí (lahi taha, si'isi'i taha, mo e hā fua): _____
6. Ngāue ma'u'anga mo'ui 'a 'ene tamaí: _____
7. Na'a nau faingamālie fakapa'anga: _____
8. Siasi 'oku kau ai hono fāmilí: _____
9. Ko e hā 'a e ngaahi me'a fakalaumālie 'okú ne manatu'i fuoloa tahá? _____
10. Ko hano hisitōlia pe ko ha ngaahi tala tukufakaholo makehe? _____
11. Na'e anga-fēfē 'ene fetu'utaki mo 'ene ongo mātu'á? _____
12. Ko e hā 'a e tu'unga 'o 'ene akó? _____
13. Ko e hā 'a e ngaahi me'a na'e hoko kiate ia 'i he akó 'okú ne manatu'i lelei tahá? _____
14. Na'e 'i ai ha'ane ngāue ki mu'a peá ne toki malí? _____
15. Ko e hā 'a 'ene taumu'a mahu'inga taha 'i he mo'uí? _____
16. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia aí? _____
17. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne loto-mamahi aí? _____
18. Ko e hā ha ngaahi faingata'a kuó ne ikuna'í? _____
19. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia taha 'i hono fai fakataha mo hono fāmilí? _____
20. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne sai'ia 'i hono fai 'i hono taimi 'ataá? _____

Ko e hā ha Me'a 'Okú ke 'Ilo 'o Kau ki Ho'o Tamaí?

1. Hingoá: _____
2. Feitu'u na'e fā'ele'i ai: _____
3. Na'e tauhi hake ia 'e he'ene ongo mātu'á pe ko ha ni'ihi kehe? _____
4. Tokolahi 'o e fanga tokouá mo e fanga tuofāfine: _____
5. Hono tu'unga 'i he fāmilí (lahi taha, si'isi'i taha, mo e hā fua): _____
6. Ngāue ma'u'anga mo'ui 'a 'ene tamaí: _____
7. Na'a nau faingamālie fakapa'anga: _____
8. Siasi 'oku kau ai hono fāmilí: _____
9. Ko e hā 'a e ngaahi me'a fakalaumālie 'okú ne manatu'í fuoloa tahá? _____
10. Ko hano hisitōlia pe ko ha ngaahi tala tukufakaholo makehe? _____
11. Na'e anga-fēfē 'ene fetu'utaki mo 'ene ongo mātu'á? _____
12. Ko e hā 'a e tu'unga 'o 'ene akó? _____
13. Ko e hā 'a e ngaahi me'a na'e hoko kiate ia 'i he akó 'okú ne manatu'i lelei tahá? _____
14. Ko e hā 'a 'ene ngāue ma'u'anga mo'uí? _____
15. Ko e hā 'a 'ene taumu'a mahu'inga taha 'i he mo'uí? _____
16. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia aí? _____
17. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne loto-mamahi aí? _____
18. Ko e hā ha ngaahi faingata'a kuó ne ikuna'í? _____
19. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia taha 'i hono fai fakataha mo hono fāmilí? _____
20. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne sai'ia 'i hono fai 'i hono taimi 'ataá? _____

Fealēlea'aki

Faka'aonga'i 'a e ngaahi fehu'í, pea hoko atu pē 'a e fealēlea'akí.

• 'Oku mahino nai kiate koe 'a e ongo 'a ho'o ongo mātu'á fekau'aki mo e lotú (pe ko e Siasí)?

• 'Oku lava fēfē 'i ho'o ako ki he hisitōlia ho'o ongo mātu'á ke toe mahino ange ai kiate koe 'a 'ena ngaahi fakakaukaú?

• 'Oku lava fēfē ke tokoni'i koe 'i ho'o 'ilo 'a e ngaahi tali ki ha ngaahi fehu'í ke ke langa hake ai ha vā 'oku toe lelei ange 'iate koe mo ho'o tamaí mo ho'o fa'eé?

Faka'osi 'a e fealēlea'akí 'aki ha'o fakahā ki he kau finemuí, na'e vāofi ange 'a e finemui 'i he talanoá mo 'ene tamaí, hili ha mahino lelei kiate ia 'a e loto 'o 'ene tamaí. Fakamahino'i ange, kapau te tau feinga ke tau 'ilo lahi ange ki he'etau mātu'á, 'e tokoni'i ai 'a e kau finemuí ke nau fakalelei'i 'enau ngaahi fetu'utaki mo 'enau mātu'á.

Kuo 'Osi Folofola mai 'a e Tamai Hēvaní ke Faka'apa'apa'i 'e he Finemui Taki Taha 'a 'Ene Ongo Mātu'á

Potufolofola

Tuku ki he kau finemuí ke nau kumi hake ki he 'Ekesōtosi 20:12. Fakamatala'i ange kuo fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau faka'apa'apa ki he'etau ngaahi mātu'á. Ki mu'a pea lau 'e he mēmipa taki taha 'o e kalasí 'a e 'Ekesōtosi 20:12, fakahā ki he kau finemuí ke nau fakafanongo ki he tala'ofa kuo foaki maí fakataha mo e fekaú.

• Ko e hā 'a e tala'ofa kuo fai 'e he 'Eikí kiate kinautolu 'oku nau faka'apa'apa ki he'enau mātu'á?

• 'E 'uhinga nai ki he hā 'a e tala'ofa ko 'ení?

• 'Okú ke pehē ko e hā 'a e 'uhinga na'e fekau'i ai 'e he 'Otuá ke tau faka'apa'apa ki he'etau mātu'á?

Tuku ki ha finemui ke ne lau 'a e na'ina'i 'a Paula 'oku hā 'i he tohi Kolose 3:20.

• Ko e hā fua 'a e ngaahi 'uhinga na'e tuku 'e Paula ke tau talangofua ai ki he'etau ngaahi mātu'á?

Fakahā ange 'oku hanga 'e he'etau ako ke tau faka'apa'apa'i mo 'ofa'i 'etau mātu'a fakamāmaní, 'o tokoni'i kitautolu ke tau fetu'utaki lelei ange mo kinautolu. Te ne toe lava foki 'o teuteu'i kitautolu ke tau 'ofa mo talangofua kakato ange ki he'etau Tamai 'i Hēvaní.

Ko Hotau Fatongia ke Fakalelei'i 'Etau Ngaahi Fetu'utaki mo 'Etau Mātu'á

Fehu'i fakatupu-fakakaukau

• 'Oku hanga nai 'e ho'o 'ilo'i kuo 'osi folofola mai 'a e 'Otu]a kiate koe ke ke faka'apa'apa mo talangofua ki ho'o ongo mātu'á 'o fakalelei'i *he taimi pē ko iá* ho'o fetu'utaki mo kinauá?

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

• Ko e hā fua ha ngaahi me'a pau 'e lava ke fai ke fakalakalaka 'aki ho vā mo ho'o ongo mātu'á?

Fakamatala'i fakanounou 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé he taimi 'oku fai mai ai ia 'e he kau finemuí. 'E lava ke hoko 'a e ngaahi fokotu'u ko 'ení ko ha fakahinohino.

Te u fai 'a e ngaahi me'a ko 'ení ke fakatupulekina ai 'eku fetu'utaki mo 'eku ongo mātu'á —

1. Te u talangofua.
2. Mateaki'i kinaua pea 'oua 'e lea ta'e 'ofa 'o kau kiate kinaua.
3. Feohi fiefia ke lahi ange mo e kau mēmipa 'o e fāmilí.
4. Hoko ko ha toko taha anga-lelei.
5. Hoko ko ha toko taha fa'a tokoni 'i 'api.
6. Feinga ke mahino kiate au 'a e 'uhinga 'oku anga pehē ai 'eku ongo mātu'á.
7. Fakahā ma'u pē 'eku fakamāloó mo e loto-houngá.
8. Alea'i 'eku ngaahi palōpalemá, ngaahi palaní, mo e ngaahi taumu'á mo kinaua.
9. Fakahā ma'u pē ke na 'ilo'i 'a e feitu'u 'oku ou 'alu ki aí.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamamafa'i heni 'e lava 'e he 'ofefiné ke ne fai 'a e ngaahi me'a lahi ke fakalakalaka 'aki 'a hono vā pea mo 'ene ongo mātu'á. 'E fiefia 'a e ngaahi mātu'a kehekehe 'i he ngaahi me'a kehekehe, ka 'i he'ete hoko ko e toko taha leleí ko e fa'ahinga founga ia 'e taha 'e lava ai 'e he ta'ahine taki taha ke ne faka'apa'apa'i 'a 'ene ongo mātu'á. 'E 'ikai ke lava ke liliu 'e he ta'ahiné 'a 'ene ongo mātu'á, ka te ne lava ke fakalakalaka mo toe fakamālohi'i ange 'a hono vā mo kinauá 'aki 'a 'ene liliu 'a hono ngaahi 'ulungāangá. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lōleni C. Tani (Loren C. Dunn) 'a e sīpinga 'o e fa'ifa'itaki'anga leleí:

" 'Oku ou manatu'i ha fo'i faiva na'e fa'ifa'itaki 'i he funga siteisí pea toki ha'u ia 'i he hele'uhilá. Na'e fekau'aki mo ha ongo mātu'a na'e toko taha pē 'a 'ena tamá, pea na'á ne toki foki mai mei he sōtiá. Ne te'eki ai ke 'i ai ha taimi 'e vāofi ange ai 'a e tamai ko 'ení mo hono fohá. Na'e 'i ai 'a e taimi 'e taha na'e lava ke fe'ofa'aki ai 'a e tamaí mo e fohá ka na'e 'ikai ke lava ke 'ilo'i 'a e ngaahi founga ke fakahā ai iá, ko ia ai na'e hoko ha ngaahi alea lalahi koe'uhí na'e fakakaukau 'a e tamaí 'oku 'ikai ke sai'ia 'iate ia 'a e fohá pea fakakaukau 'a e fohá 'oku 'ikai ke sai'ia 'a e tamaí 'iate ia. Ko e tumutumu 'o e fo'i faivá ko e lea 'a e fohá ki he tamaí 'aki ha me'a 'a ia na'e peheni:

"'E tangata'eiki, na'á ku fakamama'o ma'u pē meiate koe 'i he taimi na'á ku kei si'i aí koe'uhí na'e te'eki ai 'aupito te ke fakahā mai kiate au 'okú ke 'ofa 'iate au, ka na'á ku toki 'ilo'i foki kuo te'eki ke u fakahā atu kiate koe 'oku ou 'ofa 'iate koe. Ko ia ai tangata'eiki, te u tala atu 'i he taimí ni: 'Oku ou 'ofa 'iate koe.'

"Na'e hoko 'a e momeniti ko 'ení ko ha momeniti ke fefā'ofua'aki 'a e tamaí mo e fohá koe'uhí ko 'ena toki 'ilo'i 'a 'ena fe'ofa'aki na'e 'ikai ke na 'ilo'i 'i ha ngaahi taimi lahi. Kuo pau pē na'e 'ikai ke mei hoko 'a 'ena fe'iloaki ko 'ení kapau na'e 'ikai ke 'ilo'i 'e he fohá 'okú ne halaia 'i he 'ikai ke ne fakahā 'a 'ene 'ofa ki he'ene ongo mātu'á" ('i he Conference Report, Apr. 1969, pp. 22–23; pe *Improvement Era,* June 1969, p. 52–53).

Palakipoe mo e talanoa

Fokotu'u atu ki he palakipoé 'a e konga fakamatala ko 'ení *Fakahā ange 'okú ke 'ofa 'iate kinaua.*

Na'e 'i ai ha finemui 'e taha na'á ne fakakaukau ke ne fakalakalaka 'a e anga 'o 'ene ngaahi fakakaukau ki he'ene ongo mātu'á pea na'á ne hū ai ki he'ene Tamai Hēvaní 'i he lotu fakamātoato. 'I he lolotonga 'o 'ene lotú, na'á ne fakakaukau ke ne fakamālō ki he 'Eikí koe'uhí ko 'ene ongo mātu'á, neongo ne te'eki ai ke ne fai pehē tu'o taha. 'I he taimi na'á ne lea 'aki 'a e ngaahi lea 'o e fakamāloó na'e fonu 'a hono 'atamaí 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku totonu ke ne fakamālō ai koe'uhí ko 'ene ongo mātu'á. Na'á ne tu'u hake ki 'olunga na'á ne fonu 'i he 'ofa mo e mahino ki ha toko ua kuó ne 'ilo'i ko e fānau kinaua 'a e 'Otuá 'o hangē pe ko iá.

Palakipoe

Tānaki atu ki he palakipoé 'a e *Lotu ke ma'u ha tokoni.*

Fehu'i fakatupu-fakakaukau

• Ko e hā 'a e me'a te ke fai ke fakalakalaka 'aki ho vā mo ho'o ongo mātu'á pea 'e hōifua mai ki ai 'a e Tamai Hēvaní?

Ngaahi 'Ekitivitī 'oku Fokotu'u atu ke Fai

1. Palani ha pō "Fakalāngilangi'i 'o e Ongo Mātu'á."
2. Fa'u ha palani ke lava 'e he ta'ahine taki taha ke ne fakahoko 'a e palani ko ia 'i hono 'apí, fakataha mo hono fanga tuonga'ané mo hono fanga tokouá, ke ne fakahaa'i 'aki 'a 'ene faka'apa'apa'i mo 'ene fakahounga'i 'a 'ene ongo mātu'á.
3. Fokotu'u ange 'e lava 'e he ta'ahine taki taha ke fai ha tohi ki he'ene ongo mātu'á 'o fakahā kiate kinaua 'a 'ene fakahounga'i kinauá.
4. 'E lava 'e he finemui taki taha 'o fokotu'u 'a 'ene ngaahi taumu'á fakatāutaha ke fakahaa'i 'aki 'a 'ene faka'apa'apa ki he'ene ongo mātu'á.

Ko e hā ha Me'a 'Okú Ke 'Ilo 'o Kau ki Ho'o Fa'eé?

1. Hingoa te'eki malí: _____
2. Feitu'u na'e fā'ele'i ai: _____
3. Na'e tauhi hake ia 'e he'ene ongo mātu'á pe ko ha ni'ihi kehe? _____
4. Tokolahi 'o e fanga tuonga'ane mo hono fanga tokouá: _____
5. Hono tu'unga 'i he fāmilí (lahi taha, si'isi'i taha, mo e hā fua): _____
6. Ngāue ma'u'anga mo'ui 'a 'ene tamaí: _____
7. Na'a nau faingamālie fakapa'anga: _____
8. Siasi 'oku kau ai hono fāmilí: _____
9. Ko e hā 'a e ngaahi me'a fakalaumālie 'okú ne manatu'í fuoloa tahá? _____
10. Ko hano hisitōlia pe ko ha ngaahi tala tukufakaholo makehe? _____
11. Na'e anga-fēfē 'ene fetu'utaki mo 'ene ongo mātu'á? _____
12. Ko e hā 'a e tu'unga 'o 'ene akó? _____
13. Ko e hā 'a e ngaahi me'a na'e hoko kiate ia 'i he akó 'okú ne manatu'i lelei tahá? _____
14. Na'e 'i ai ha'ane ngāue ki mu'a peá ne toki malí? _____
15. Ko e hā 'a 'ene taumu'a mahu'inga taha 'i he mo'uí? _____
16. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia aí? _____
17. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne loto-mamahi aí? _____
18. Ko e hā ha ngaahi faingata'a kuó ne ikuna'í? _____
19. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia taha 'i hono fai fakataha mo hono fāmilí? _____
20. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne sai'ia 'i hono fai 'i hono taimi 'ataá? _____

Ko e hā ha Me'a 'Okú ke 'Ilo 'o Kau ki Ho'o Tamaí?

1. Hingoá: _____
2. Feitu'u na'e fā'ele'i ai: _____
3. Na'e tauhi hake ia 'e he'ene ongo mātu'á pe ko ha ni'ihi kehe? _____
4. Tokolahi 'o e fanga tokouá mo e fanga tuofāfine: _____
5. Hono tu'unga 'i he fāmilí (lahi taha, si'isi'i taha, mo e hā fua): _____
6. Ngāue ma'u'anga mo'ui 'a 'ene tamaí: _____
7. Na'a nau faingamālie fakapa'anga: _____
8. Siasi 'oku kau ai hono fāmilí: _____
9. Ko e hā 'a e ngaahi me'a fakalaumālie 'okú ne manatu'í fuoloa tahá? _____
10. Ko hano hisitōlia pe ko ha ngaahi tala tukufakaholo makehe? _____
11. Na'e anga-fēfē 'ene fetu'utaki mo 'ene ongo mātu'á? _____
12. Ko e hā 'a e tu'unga 'o 'ene akó? _____
13. Ko e hā 'a e ngaahi me'a na'e hoko kiate ia 'i he akó 'okú ne manatu'i lelei tahá? _____
14. Ko e hā 'a 'ene ngāue ma'u'anga mo'uí? _____
15. Ko e hā 'a 'ene taumu'a mahu'inga taha 'i he mo'uí? _____
16. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia aí? _____
17. Ko e hā 'a e fa'ahinga me'a 'okú ne loto-mamahi aí? _____
18. Ko e hā ha ngaahi faingata'a kuó ne ikuna'í? _____
19. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne fiefia taha 'i hono fai fakataha mo hono fāmilí? _____
20. Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'okú ne sai'ia 'i hono fai 'i hono taimi 'ataá? _____

Poupou'i 'a e Kau Mēmipa 'o e Fāmilí

Lēsoni
10

TAUMU'Á	Ke ako 'e he finemui taki taha 'a e ngaahi founga ke poupou'i ai mo mateaki'i 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí.
TEUTEÚ	1. Fakatātā 4 mo e 5, Kau Mēmipa 'o e Fāmilí 'oku nau Ngaohi ha Ngaahi Me'a Ma'á e Mēmipa Taki Taha, 'oku ma'u 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoni ko 'eni. 2. 'Ai ha tatau 'o e veesi folofolá 'i he ngata'anga ko ia 'o e lēsoní ki he finemui taki taha. 3. Vahe'i ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ha ngaahi kupu'i lea 'o ka fie ma'u 'e he faiakó ke faka'aonga'i.
Fakatokanga ki he faiakó	Manatu'i 'i ho'o teuteu'i 'a e lēsoni ko 'eni 'a e kau mēmipa 'o e kalasí 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau tamai, fa'ē, fanga tokoua mo e fanga tuonga'ane 'i honau 'apí, pe 'oku 'ikai mālohi 'i he Siasí ha ni'ihi 'o honau fāmilí.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateú

Fakamatala 'a e faiakó mo e fealēlea'aki

Kole ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki ha taimi na'a nau talanoa ai mo hanau kaungā-me'a, pea nau ongo'i ai 'o hangē 'oku 'ikai fakafanongo ange honau kaungā-me'á ki he me'a 'oku nau fakamatala'i angé. Hili ia peá ke kole ange kiate kinautolu ke nau fakakaukau ki ha taimi na'e tokanga mo fanongo mai ai honau kaungā-me'á ki he me'a 'oku nau fakamatala'i angé.

• Ko e hā ha fa'ahinga ongo na'á ke ma'u he taimi na'e 'ikai tokanga mai ai ho kaungā-me'á kiate koé?

• Ko e hā nai hano faikehekehe 'o e taimi na'e fanongo mo tokanga atu ai ho kaungā-me'á ki he me'a 'okú ke fakamatala'i angé?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakahā ange 'oku tau fie ma'u kotoa pē ke loto-lelei mai kiate kitautolu 'a e kakai te nau poupou'i kitautolú, pea nau mateaki'i, mo fakalotolahi'i kitautolú. 'E lava 'e he fāmilí ke ne hanga 'o 'omai 'a e fa'ahinga mālohi ko 'eni, faka'ai'ai, malu'i 'i he taimi ko ia 'oku fakataha ai 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí ke fepoupou'aki 'iate kinautolú. Kuo fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau taha 'i he'etau fetu'utaki mo hotau ngaahi fāmili 'i māmaní. Ko e ongo ko ia 'o e uouangatahá ko e kī ia ki he fāmili Siasi lavame'a tahá. 'Oku poupou'i fakataha 'e he ongo mātu'á 'a e fānaú, pea poupou'i fakataha 'e he fānaú 'a e ongo mātu'á, ko e fepoupou'aki 'a e fanga tuonga'ané mo e fanga tuofāfiné 'okú ne tokoni ke fakahoko 'a e fa'ahinga laumālie ko 'eni. Ke lava 'e hotau ngaahi fāmilí ke a'usia 'a e mo'ui ta'e ngatá kuo pau ke tau ngāue fakataha 'o fetokoni'aki.

Lea

"Hoko ko ha toko taha 'oku tokoni mo langa hake. Ko e toko taha 'okú ne ma'u ha loto-mahino mo ha loto-fakamolemole, pea 'oku sio pē ki he ngaahi lelei 'a e kakai kehé. Mou 'alu mei ha kakai 'oku nau lelei ange, he taimi na'á ke 'uluaki fe'iloaki ai mo kinautolú" (Marvin J. Ashton, 'i he Conference Report, Apr. 1992, p. 26; pe *Ensign*, May 1992, p. 20).

Fealēlea'aki

• Ko hai nai ia ha taha 'oku tau 'ilo'i 'e fie poupou mai kiate kitautolu? (Mātu'á, fanga tuonga'ané, fanga tokouá, kāinga kehé, kau faiakó, ngaahi kaume'á, mo e kau taki faka-Siasí.)

• Ka ko hai koā 'a kinautolu 'oku 'ikai te tau lava 'o mamata ki ai, ka te nau poupou'i 'a kitautolú? (Ongo mātu'a fakalangí, kāinga 'ofeina kuo nau mālōlō, pea mo kinautolu 'oku te'eki fanau'i maí.)

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'oku fu'u matu'aki mahu'inga 'aupito kiate kitautolu ke tau ako ke 'ilo pe 'e anga-fēfē pea ko e fē taimi ko ia ke tau foaki ai 'a 'etau poupou ki he kau mēmipa ko ia 'o hotau ngaahi fāmilí. Ko e founga lelei ke tau kamata aí ko 'etau feinga ke 'ilo'i pe ko e hā 'a

e me'a 'oku fai 'e he mēmipa taki taha 'o e fāmilí 'i he Siasí, ngāué, akó, pea mo 'apí. 'Oku totonu ke tau 'ilo'i 'a e taimi ko ia 'oku nau fehangahangai ai mo ha ngaahi 'ahi'ahi makehé.

Poupou'i Ho'o Tamaí

Fealēlea'aki

Fakamahino'i heni 'i he'ete hoko ko ia ko e 'ulu 'o e fāmilí, ko e fatongia 'o e tamaí ke ne tokanga'i 'a e mo'ui fakalaumālie mo fakatu'asino 'a e fāmilí.

• Ko e hā nai ha ngaahi fatongia kehekehe 'o e tamaí 'i homou fāmilí? ('Oku kehekehe 'aupito 'a e ngaahi tu'unga taki taha 'oku tau 'i aí, pea 'e lava 'o kau ki he ngaahi talí ha ngaahi tu'unga kehekehe, 'a ia 'oku fakalato ai 'e he ngaahi tamaí ha ngaahi fie ma'u fakasino, fakaeloto, faka'atamai, mo fakalaumālie.)

• Te ke 'ilo'i fēfē 'a e ngaahi fie ma'u i he ngaahi ngāue faka'aho mo e ngaahi fatongia faka-Siasí mei ho'o tamaí? Ko e hā ha me'a te ke lava 'o fai ke poupou'i ai ho'o tamaí 'i he ngaahi fatongia mahu'inga ko iá?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamahino'i ange, ko e taimi ko ia 'oku 'ilo ai 'a e finemuí ki he ngaahi fatongia 'a 'ene tamaí, peá ne lotua ia he 'aho taki tahá, kuo pau ke ne 'ilo'i ai te ne lava 'o poupou'i mo tokoni'i ia. 'Oku 'i ai ha taimi 'e ni'ihi, ko e ngāue lelei taha pē te te fai ma'aná ko ha'ate lotua ia 'i he 'aho taki taha. 'E lava foki ke ne kole ki he'ene tamaí ke ne lotua ia, pe foaki ange ha tāpuaki kiate ia, 'o ka ne ka fie ma'u. Hanga 'o fakamamafa'i ange 'oku lava ke ma'u ha mālohi lahi 'aupito 'i he fa'ahinga fepoupou'aki ko 'ení.

Fealēlea'aki

• Ko e fe nai ha taimi te ke fie ma'u ai ha tokoni fakalangi mo ha tāpuaki makehe? ('I he taimi ko ia 'okú ke fai ai ha sivi mahu'inga, kamata'anga 'o e fa'ahita'u ako fo'ou, fai ha lea, hiki ki ha feitu'u, mo e ha fua.)

Fakahā ange 'oku 'i ai ha taimi 'e ni'ihi 'oku tau toe fie ma'u foki ha mālohi 'oku lahi ange mei he 'Otuá, kae tautautefito ki he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo e ngaahi faingata'á, pe ngaahi 'ahi'ahí. 'Oku 'i ai ha ngaahi tamai tokolahi 'oku nau loto-fiemālie pē ke nau tokoni'i 'a 'enau ngaahi fānaú 'o kapau 'oku nau 'ilo'i 'a 'enau ngaahi fie ma'ú. Ka ko e fatongia fakahangatonu pe ia 'o kitautolu ke tau fakahā 'a 'etau ngaahi fakakaukaú ki he'etau ngaahi tamaí pea kole 'a 'enau ngaahi tokoní.

• 'E lava fēfē 'e ha'o kole ki ha tāpuaki 'a ho'o tamaí ke hoko ko ha founga ke ke poupou'i ai 'a ho'o tamai? Fakamatala'i heni neongo pe 'e 'i ai ha tamai 'oku 'ikai te ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí he 'ikai ke ne lava ke ne 'oatu kiate koe 'a e tāpuaki fakataula'eikí, ka te ne lava ke tokoni'i koe 'i ha fa'ahinga founga kehe.

Ngaahi talanoa mo e fealēlea'aki

Fai 'a e ngaahi talanoa ko 'ení, pea faka'aonga'i 'a e ngaahi fehu'í ke faka'ai'ai 'a e fealēlea'akí.

Lolotonga ko ia 'a e ako 'a Sala 'i he 'univēsiti mama'o mei honau 'apí, na'á ne fehangahangai mo ha palŌpalema pea na'á ne fu'u fie ma'u 'aupito ha tokoni fakapotopoto. Ko 'ene tamaí na'e 'ikai ke mālohi ia 'i he Siasí ka na'e ongo'i pe 'e Sala ko e toko taha pe 'eni 'oku totonu ke ne kole tokoni ki aí. Pea 'i he taimi ko ia na'á ne fakamatala'i ai 'a 'ene palōpalemá kiate iá, na'á ne ongo'i faingata'a'ia ke ne akonaki'i ia. Ka, ne faifai peá ne 'oange kiate ia ha ngaahi akonaki fakapotopoto fekau'aki mo 'ene palōpalemá. Ne toki tala ange ki mui 'e he tamai 'a Salá ki he'ene fa'eé, "Ne te'eki ai te u ongo'i kuó u lāngilangi mo'oni ka ko e taimi ko ia na'e ha'u ai 'a hoku 'ofefiné 'o fie ma'u 'a 'eku akonakí."

• Na'e anga-fēfē hano poupou'i 'e Sala 'a 'ene tamaí?

• Ko e hā 'a e lelei 'oku lava ke ma'u 'e he taimi 'a Salá tu'unga 'i he kole tokoni ko ia na'á ne fai ange kiate ia?

• Ko e hā ha fa'ahinga fetu'utaki 'oku totonu ke ma'u 'e he tamaí mo e 'ofefine ko ia 'okú na foaki mo ma'u 'a e fa'ahinga fepoupou'aki peheé?

Fakamahino heni 'oku tatau pe 'a 'etau fiefia ko ia 'i hono fakatokanga'i 'e he ni'ihi kehé 'a 'etau ngaahi lavame'á pe fakahikihiki'i kitautolu 'i he'etau fai ha ngaahi ngāue leleí, 'oku pehē pe mo 'etau ngaahi tamaí. Na'e 'i ai ha 'ofefine 'e taha na'á ne fai ha ki'i tohi makehe ki he'ene tamaí 'i he hoko 'a hono 'aho fā'ele'í. Na'e peheni 'a e ki'i tohí, "KO e tangata lelei

taha koe kuó u ʻiloʻi. Ko e taimi ʻe niʻihi ʻoku ou faʻa fanongo ai ki hoku ngaahi kaumeʻá ʻoku nau leaʻaki ha ngaahi meʻa taʻe ʻofa fekauʻaki mo ʻenau ngaahi mātuʻá, pea ʻoku hounga moʻoni ʻa hoʻo hoko ko ʻeku tamaí. ʻOku ou ʻofa lahi ʻiate koe. ʻOku ou fakamālō lahi heni ki he ngaahi meʻa lahi kuó ke fai maʻakú kae tautau tefito ki he ngaahi sīpinga leleí."

• Ko e hā ha ongo ʻa ha tamai ʻi heʻene maʻu ha faʻahinga tohi peheni?

• Ko e hā mo ha toe ngaahi founga kehe ʻe lava ke tau fakahā ai ʻa e ʻofá, fakaʻapaʻapá, anga-leleí, mo e loto-hounga?

Fehuʻi ki he kau finemuí ke nau fakakaukauʻi pe ko fē ʻa e taimi fakamuimui taha naʻa nau fakamālōʻiaʻi ai ʻenau tamaí ʻi ha faʻahinga meʻa, hangē ko e anga honau fōtungá pe ko ʻenau ngāué.

• ʻE anga-fēfē nai hano fakahā ʻe ha ʻofefine haʻane fakahoungaʻi ha ngaahi meʻa hangē ko ʻení: ngaahi meʻa fakafiemālie ʻi ʻapi, ngaahi valá, akonaki mo e poupoú, faʻifaʻitakiʻanga leleí, pea mo ʻene moʻuí?

Palakipoe

Fakafehuʻi pea hiki ʻi he palakipoé ha ngaahi founga kehe ʻe lava ai ʻe ha finemui ʻo poupouʻi ʻene tamaí.

Poupouʻi Hoʻo Faʻeé

Fealēleaʻaki

• Ko e hā nai ha ngaahi fatongia kehekehe ʻo hoʻo faʻeé ʻi homou fāmilí? (ʻOku lava ʻo kau ki he ngaahi talí ʻa e ngaahi meʻa ʻoku kau ai hono fakalato ʻe he ngaahi faʻeé ha ngaahi fie maʻu fakasino, fakaeloto, fakaʻatamai, mo fakalaumālie.)

Tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu hono lahi ʻo e ngāue ʻoku fai ʻe he ongo mātuʻá ki hono tauhi ʻo e fāmilí, mo e ngaahi feilaulau lahi kuó na fai ʻi heʻena moʻuí.

• Ko e hā nai ʻa e taimi-tēpile ʻa hoʻo faʻeé ki he ʻahó? Ko e hā nai hano lahi ʻo e ngāue ʻoku fie maʻu ʻe hono fatongia he Siasí? Ko e hā nai ha meʻa te ke lava ʻo poupouʻi ai hoʻo faʻeé ʻi hono ngaahi fatongia mahuʻinga ko iá?

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakahā ki he kau finemuí, ʻoku hoko ʻenau ako ki he ngaahi fatongia ʻo ʻenau faʻeé ko e ʻuluaki sitepu ia ʻi heʻenau poupouʻi iá. Fakahā ange, ʻoku lahi ha ngaahi meʻa ʻoku nau fai ʻi heʻenau poupouʻi ʻenau tamaí, ʻe toe tokoni lahi foki ia ʻi heʻenau poupouʻi ʻenau faʻeé. Te nau lava ʻo kole ki heʻenau faʻeé ke tokoni ange kiate kinautolu, pe ʻokú ne lotua ʻa kinaua, pea fakahā ʻene fakahoungaʻi ʻa e ngaahi meʻa kotoa pē ʻoku fai ʻe heʻene faʻeé.

Talanoa mo e fealēleaʻaki

Fai ʻa e talanoa ko ʻení:

ʻI he hili ko ia ʻa e mate ʻa ʻene faʻē, naʻe ʻiloʻi ai ʻe ha ʻofefine ʻi he ʻū meʻa ʻa ʻene falé ha fanga kiʻi kofukofu pe ko ha ngaahi tohi kuo ʻosi haʻihaʻi fakalelei. Naʻá ne fuʻu ʻOhovale ʻaupito ʻi heʻene ʻiloʻi ne hanga ʻe heʻene faʻē ʻo tauhi ha ngaahi tohi ʻofa ʻa ia kuó ne maʻu mei he kau mēmipa ʻo e fāmilí ʻi ha ngaahi taʻu lahi ko ʻene ngaahi koloa mahuʻingá ia. Naʻe ʻikai ke ʻiloʻi ʻe he taʻahiné ko e ngaahi meʻa ʻeni naʻe fuʻu mahuʻinga lahi ki heʻene faʻeé.

• ʻOku mou pehē ko e hā nai ha faʻahinga ongo ʻoku maʻu ʻe ha faʻē, he taimi ʻoku fakamālō ange ai ʻene fānaú kiate ia koeʻuhi ko e ngaahi meʻa ʻokú ne faí? ʻOku mou pehē ʻokú ne fakatokangaʻi ʻa e ʻikai te nau fakamālō ange kiate iá?

Poupouʻi Hoʻo Ongo Mātuʻá

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakahā ki he kau finemuí, ʻoku ʻikai ko e meʻa pē ʻoku fie maʻu ʻe he ongo mātuʻá, ko e fakahā ange ʻe heʻene fānaú ʻa ʻenau poupoú ʻi he lea pē. ʻOku ʻi ai ha ngaahi tuʻunga makehe ʻoku ʻi ai ʻa e fāmili kotoa pē, ʻa ia ʻoku hoko ko hano fakalahi mai ʻo e ngaahi fatongia ʻo e ongo mātuʻá.

Talanoa

Fai ʻa e talanoa ko ʻení ʻa ia ʻoku hā ai ha meʻa naʻe fai ʻe ha ʻofefine ʻe taha ke poupouʻi ʻene ongo mātuʻá:

'I he taimi ko ia na'e ui ai hono husepānitī ki he kau palesitení 'o e Siteikí, na'e tu'u hake ai ha uaifi 'i he tu'unga malangá ke fakamatala'i 'a e loto hounga 'okú ne ma'u mei he poupou kuo 'oange ma'u pe ki ai 'e hono 'ofefine lahí. Na'á ne pehē 'i ha taimi ko ia na'e lolotonga hoko ai 'a hono husepānitī ko e pīsopé, na'e tokoni ma'u pē 'a Kilisitina kiate ia he ngaahi fie ma'u ko ia 'a e toko valu 'i he fāmilí. Na'á ne fakamatala ki he ki'i tohi na'e fai 'e Kilisitiná pea na'á ne fevahevahe'aki ia 'i he ta'u 'e taha hili pe ko ia hono tohi 'e Kilisitiná. 'Oku peheni hono laú: " 'Oku ou 'ilo'i pe 'oku 'ikai fu'u lahi 'a e me'a 'oku ou fai ma'a hoku fāmilí, ko ia kuó u 'osi fokotu'u ha taumu'a ke u tokoni ma'u pē kiate kinautolu 'i he taimi ko ia 'oku nau fie ma'u ai iá. Koe'uhí ko e ki'i pēpē fo'ou ko ia 'oku teuteu ke ha'ú, 'e fu'u fie ma'u lahi 'e he'eku fa'eé ha toe tokoni makehe. 'Oku fie ma'u ma'u pē ke u 'i ai 'i he taimi ko ia 'okú ne fie ma'u ai aú. 'Oku ou 'ilo'i ko 'eku tokoni ko ia ki hoku fāmilí, ko 'eku tokoni ai pe ia ki he'eku Tamai Hēvaní."

Fealēlea'aki

Fakamatala'i ki he kau finemuí 'a e ngaahi me'a ko 'ení, pea kole ange ke nau fakahā atu ha me'a te nau lava 'o fai 'i he me'a taki taha, ke tokoni ki he'enau mātu'á, pe fakahā ai 'a 'enau 'ofa mo 'enau tokanga kiate kinauá.

1. Ko ho'o kui fefiné 'oku puke pea 'oku fie ma'u ha toe tokanga makehe ki ai 'i hono 'apí.
2. Ko ho'o kui tangatá na'e toki pā kālava ko ia ai kuo pau ke ha'u ki ho 'apí 'o nofo ai.
3. 'Oku fakamanatu 'i he 'ahó ni 'a e 'aho na'e mali ai 'a ho'o ongo mātu'á.
4. Ko e 'aho 'aukai 'a e Sāpate hoko maí, pea 'okú ke 'ilo'i ha ngaahi faingata'a makehe 'oku fehangahangai pea mo ho'o fa'eé 'i he taimí ni.
5. 'Oku fie ma'u 'e ho'o tamaí ha tokoni, ka 'e ō mai ho kaume'á hili 'a e akó pea 'e fie ma'u ke ke va'inga mo ia.
6. 'Oku mama'o fakatou'osi ho'omou ongo mātu'á mei 'api lolotonga 'a e 'ahó, pea ko ho fanga ki'i tokoua īkí te nau foki mai mei he akó 'i he taimi tatau pē ko ia te ke foki mai aí.

Poupou'i Ho Tuonga'ane mo e Tokoua Kotoa pē

Fakamatala 'a e faiakó

• Ko e hā hono 'uhinga 'oku faingata'a ai 'i he taimi 'e ni'ihi ke tau fakahā 'etau 'ofa mo 'etau poupou ki hotau fanga ki'i tuonga'ané mo hotau fanga tokoua?

Fakamatala'i heni ko e kakai 'e ni'ihi 'oku nau mā kinautolu ke fakahā 'enau 'ofa ki honau fanga ki'i tuonga'ané mo honau fanga tokouá. Ko e fa'ahinga 'e ni'ihi 'oku nau ma'u 'a e 'ulungāanga kovi ko ia ko hono fakasi'isi'i honau fanga ki'i tuonga'ané mo honau fanga ki'i tokouá kae 'ikai ke hiki hake mo fakamālohi'i kinautolu.

Talanoa

Ko Sisitā 'Ema Lei Makei, ko e uaifi 'o Palesiteni Tēvita O. Makei, na'á ne fakamatala ki ha ki'i finemui na'á ne fiefia ma'u pē ke ne ta pē 'e ia 'a e pianó 'i he taimi ko ia 'okú ne hiva ai ha ngaahi fo'i hiva ki ha kau 'a'ahi pe ko hano ngaahi kaume'a.

"Na'e 'i ai ha 'aho 'e taha na'e fanongo ai 'a hono tuonga'ané kiate ia, pea 'i he taimi ko ia na'á na a'u mai ai ki 'apí, na'á ne fa'ifa'itaki 'a 'ene hivá, na'á ne kata'i ia mo fakamatalili'i 'aki 'a e lea ko 'ení, 'Io, 'okú ke pehē 'e koe 'oku sai'ia 'a e kakaí ke nau fanongo ki ho'o hivá. 'Oku nau fakangalingali pe. Na'e faingata'a kiate ia ke ne toe hiva 'i he hili 'ení; ka na'e 'ikai foki ke ne 'ilo'i 'e ia na'e 'ikai ke ofi atu 'a hono tuonga'ané 'o'ona 'i he feitu'u ko ia na'e hiva aí. 'E tatau ai pē pe ko fē 'a e feitu'u te nau 'alu aí, 'oku totonu ke felotu'aki 'a e fanga tuonga'ane mo e fanga tuofāfiné ki he'enau ngaahi lavame'a taki tahá, pea kapau 'e ongo'i 'e he toko taha ko ia 'okú ne fai 'a e ngāué hono 'uhinga 'okú ne fai lelei'i ai iá koe'uhí ko e ngaahi lotu ko iá, te ne fie ma'u ma'u pē 'a hono fāmilí ke nau 'i ai 'i he taimi mahu'inga ko ia 'o 'ene mo'uí 'o kapau 'okú ne mā pe ilifia ke lavame'a. Koe me'a 'okú ne fie ma'ú 'a e faka'ai'aí, pea 'e lava ke 'omai ia 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí. Ko e me'a fakafiefia ia ke 'osi ange ha'ate teuteu lahi ke fai ha me'a ko 'ete fetaulaki mo e fāmilí 'okú nau fakalotolahi'i kita" (Emma Rae Riggs McKay, *The Art of Rearing Children Peacefully*, [Provo: Brigham Young University Press, 1952], p. 11).

Talanoa

Na'e fakamatala 'e ha 'ofefine 'e taha 'a hono fakahā 'e he'ene tamaí 'a e anga ko ia 'o hono fie ma'u 'e he fānaú 'a e fetokoni'aki ko ia 'a e mēmipa 'o e fāmilí. " 'I he taimi 'e taha na'e 'omi ai 'e he tamaí ha ongo kane ki he loki fakafāmilí — pea ko e kane 'e tahá na'e fonu

vai, pea tahá na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia. Na'á ne tuku mai leva kiate kinautolu taki taha ke mau fakakaukau ki ha ngaahi me'a 'a ia na'á ne ngaohi kimautolu ke mau loto mamahi 'i he 'aho ko iá. 'I he me'a kotoa pē na'a mau tala atú, na'á ne ohu'i leva ha ipu vai fonu mei he kane ko ia 'oku fonú. Na'á ne tala mai leva 'oku mau tatau mo e kane ko iá, ko e taimi kotoa pē 'oku 'i ai ha me'a 'oku hoko kiate kimautolu 'i he 'aho ko iá 'okú ne ngaohi kimautolu ke mau loto mamahi, ko e ipu 'e taha 'o hoto mahu'ingá 'oku to'o ia ki tu'a. Na'e 'alu atu māmālie pe 'emau fakaofi atu ke a'u ki he takelé kae 'oua pe kuo maha 'aupito 'a e kané. Pea na'e tafoki hake leva 'a 'emau tamaí ki he kane 'e tahá. Na'á ne fehu'i mai ke mau fokotu'u ange pe 'e anga-fēfē ha'amau tokoni ki ha toko taha kuo maha 'a 'ene kané ke toe fakafonu ia. Pea 'i he ipu vai ki he kane ko ia kuo mahá. Pea na'e faka'osi 'aki leva 'e he'emau tamaí ko 'api ko e feitu'u ia 'oku mau ha'u ki ai ke fakafonu 'emau ngaahi kané, pea 'oku totonu leva ke mau feongo'i 'aki, koe'uhí he ko homau fatongiá ia ke tokoni'i ke fakafonu 'a e ngaahi fie ma'u 'a honau fanga tuonga'ane mo homau fanga tuofāfiné" (Eric G. Stephan and Judith Stephan Smith, *What Happy Families Are Doing,* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1981], pp. 57–58).

Palakipoe mo e fealēlea'aki

Lisi 'i he palakipoé 'a e ngaahi me'a 'e lava 'e he tamaiki fefiné ke fai ke langa hake ai honau fanga tuonga'ané mo honau fanga tokouá. Tataki 'a e fealēlea'akí, 'o faka'aonga'i 'a e talanoa ko iá ki mu'a ke kamata 'aki 'a e fealēlea'akí. 'E lava pe ke mou fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

• Ko e hā 'a e ngaahi ongo 'oku mou ma'u 'i he taimi ko ia 'oku ikuna'i ai 'e ha mēmipa 'o e fāmilí ha pale pe ha fa'ahinga me'a? Te ke loto fiemālie ke ke vahevahe 'a e me'a ko ia 'oku 'a'au mo ha ni'ihi kehe? Ko fē 'a e taimi fakamuimui taha ne ke feinga ai ke ke fai ha poupou ki ho tokouá pe ko ho tuonga'ane? Ko e hā 'a e ola ne ke ma'u 'i ho vā mo e toko taha ko ia? 'Oku ke tatali pe ke toki fai mai 'e he toko taha kehé ha me'a lelei kiate koe ki mu'a ia peá ke toki foaki atu ho'o poupoú kiate kinautolu?

Fealēlea'aki

• Ko e hā ha me'a 'e lava ke fai 'e ha finemui 'i he ngaahi me'a ko 'ení ke fakahā 'a 'ene poupou?

1. Tuonga'ane 'oku lolotonga ngāue fakafaifekau.
2. Tokoua kuo 'osi mali pea mo hono husepānití 'oku 'ikai te na lava ke 'alu ki ha fakafiefia koe'uhí he 'oku tokolahi 'a 'ena fānau ikí.
3. Ko ho tokoua si'isi'í 'oku vahe'i ange ki ai ke ne fai 'a e 'uluaki lotú 'i he Palaimeli.
4. Tuonga'ané 'okú ne fakalakalaka 'i he lakanga fakataula'eikí.
5. Tokouá 'oku teuteu ke kau 'i he polokalama tā pianó 'i he pō Tu'apulelulú. Ka 'oku 'i ai ho'o fu'u sivi mahu'inga 'i he akó 'i he 'aho Falaité.

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Vahe ki ha mēmipa 'o e kalasí ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 108:7. Fakahā ki he kau finemuí ko e ngaahi 'ulungāanga fetokoni'akí 'e lava pe ke mafola ia. Ko e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení 'e lava pe ke mafola atu ia mei he tamaiki fefiné ki he mēmipa kotoa pē 'o honau ki'i fāmilí, pea te ne fakasi'isi'i leva 'a e ngaahi feta'emahino'akí pea te ne 'o hake leva 'e ia 'a e ngaahi ongo 'oku māfana mo uouangataha 'i he fāmilí.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fokotu'u ange ki he finemui taki taha ke ne fai ha me'a 'e taha lolotonga 'a e uike ka ha'ú ma'a 'ene tamaí, fa'eé, fanga tuonga'ané, mo e fanga tokouá, 'a ia 'e fakahā ai 'ene poupou'i kinautolu.

Lēsoni
11

Tupulaki mo Anga-Fakapotopoto ʻi he Falala Kiate Kitá, Konga 1

TAUMUʻÁ	Ke mahino ki he finemui taki taha ʻoku tupu hake ʻi he tauʻatāina pea te ne feinga ke moʻui fakapotopoto mo fakafalala pē kiate ia.

TEUTEÚ

1. Fakatātā 6, 7 ,8, mo e 9, Ko e Kiʻi Pēpē Fefine, Ko ha Finemui, Ko ha Taʻahine mo e Talavou Mali, mo ha Faʻē kei Siʻi mo ʻEne Tama. ʻE maʻu kātoa ʻeni ʻi he ngataʻanga ʻo e tohi lēsoni ko ʻení.
2. ʻOmi ha ʻū peni vahevahe ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí.
3. Teuteuʻi hano tatau ʻo e kiʻi sivi ʻi he peesi ʻoku hokó, ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí, pe teuteu ke lau leʻo-lahi ia kiate kinautolu.
4. Faʻiteliha pe ke ngāueʻaki pe ʻikai: ʻAi ha tatau ʻo e foʻi māú, "Hū ki Tuʻá," ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí ke ʻalu mo ia ki ʻapi.
5. Vaheʻi ki ha kau finemui ke nau teuteu ʻa e ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, pe ngaahi lea ke ngāueʻaki ʻo ka fie maʻu ʻe he faiakó ke lau.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

ʻI Heʻetau Tupu Hake ʻo Matuʻotuʻa Angé, ʻoku Siʻisiʻi Ange Leva ʻa ʻEtau Fakafalala ki he Kakai Kehé Pea Tau Moʻui Fakapotopoto mo Falala Lahi Ange Kiate Kitautolu

Fakamatala ʻa e faiakó mo e fealēleaʻaki

Fakaʻaliʻali ʻa e ngaahi fakatātā ko ia ʻo e tamaiki fefiné ʻi honau ngaahi taʻu kehekehe. Tuku ange ki ha kau finemuí ke nau fakakaukauʻi ʻa e ngaahi fakatātā ko ʻeni ʻo e tamaiki fefiné. Fakaʻaongaʻi ha ngaahi fehuʻi ke fakaʻaiʻai ʻa e fealēleaʻaki ko ʻení ki he ngaahi feliliuʻaki ko ia ʻoku hoko mai kiate kitautolu ʻi he taimi ko ia ʻoku tau fakapotopoto ange aí. Hangē ko ʻení:

- Ko e hā ha meʻa ʻoku lava fai ʻe he taʻu nimá ʻa ia ʻe ʻikai lava ke fai ia ʻe he pēpē? (ʻAlu, lea, tui pe hono vala ʻoʻoná, fai ha fanga kiʻi fili faingofua, mo e hē fua.)
- Ko e hā ʻa e ngaahi meʻa ʻe lava ʻo fai ʻe he taʻu uouá ʻa ia ʻe ʻikai lava fai ia ʻe he taʻu hongofulu mā fā? (Fakaʻuli ha motokā, fai kaumeʻa, maʻu ha ngāue, mali, maʻu ha fāmili, mo e ha fua.)
- Ko e hā ʻoku ʻikai ke ʻamanaki ai ki he taʻu nimá ke ne fai ʻa e meʻa ko ia ʻoku fai ʻe he taʻu hongofulu mā fā, pea ko e taʻu taha fā ke ne fai ʻa e meʻa ko ia ʻoku fai ʻe he taʻu uoua?

Tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke nau ʻiloʻi ko e fetongi ko ia mei he fakafalalá ki he falala kiate kitá ʻoku haʻu māmālie ia, pea ko e taʻu taki taha ʻoku ʻi ai hono ngataʻanga ʻo e meʻa te ne lavá.

Lea

Naʻe meʻa ʻa Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ʻo pehē:

"Ko e ʻuluaki konga ko ia ʻo hoʻo moʻuí ʻoku ʻi ai ʻa e moʻui fiefiá, fiefia, ngaahi ʻaho faʻiteliha. ʻOku maluʻi koe ʻe hoʻo ongo mātuʻá mo ho fāmilí, akoʻi mo fafangaʻi koe, fakavalaʻi mo tauhi koe; ka ʻi he taimí ni ʻi he konga ko ʻeni hono ua hoʻo moʻuí ʻoku kiʻi tuku atu māmālie hono puleʻi koé. Pea ʻoku haʻu māmālie leva hoʻo fakatupu ho ʻulungāangá, toe lahi ange hoʻo fai pe ʻe koe ʻa hoʻo ngaahi fakakaukaú. Kuó ke fakapotopoto mo kamata ke fua ho fatongiá" ("President Kimball Speaks Out on Planning Your Life," *New Era*, Sept. 1981, p. 47).

Fealēleaʻaki

- Ko e hā hono ʻuhinga ʻoku pehē ai ko e ʻuluaki taʻu ʻe hongofulu ʻo hoʻo moʻuí ʻoku "taʻe falalaʻanga"? Ko hai ia naʻá ke fakafalala ki aí?
- Naʻe anga-fēfē hono maluʻi koe ʻe hoʻo ongo mātuʻá pea mo ho fāmili?
- Ko e hā ʻa e ngaahi fatongia foʻou ne ke maʻu ʻi hoʻo papitaisó?
- Ko e hā hono ʻuhinga ʻoku fakasiʻisiʻi atu ai hono puleʻi koe ʻi he taʻu hongofulu mā taha ki he uofulu ʻo hoʻo moʻui?
- Ko e hā ʻa e faʻahinga fili kehekehe te ke lava ke fai ʻi he taimí ni ʻa ia naʻe ʻikai ke ke lava ʻe koe ʻo fai ʻi ho taʻu hongofulu?

Fakatokanga ki he faiakó

Fakapapau'i 'oku mahino lelei ki he kau finemuí ko 'etau tali ko ia 'a e ngaahi fatongiá mo 'ete hoko ko ia 'o falala kiate kitá 'oku fie ma'u ia pea ko e me'a ia 'oku fie ma'u 'e he'etau Tamai 'i Hēvaní ke tau faí. Pea 'oku 'ikai ko hono 'uhinga 'eni ke tau hoko ai kitautolu 'o tau'atāina mei he ngaahi fakahinohino 'i he'etau mo'uí pe ngaahi akonaki lelei 'a 'etau ngaahi mātu'á pe kau taki lakanga fakataula'eikí. " 'Oku matu'aki anga-'ofa 'aupito 'a e 'Otuá ki he tau'atāina ko ia kuó Ne foaki kiate kitautolú. Ko e lahi ange 'o 'etau ako ke muimui ki he totonú, ko e lahi ange ia 'o 'etau falala kiate kitautolu fakalaumālié, pea ko e lahi ange ai pē ia 'o 'etau ma'u 'a e tau'atāiná" (Boyd K. Packer, "Self-Reliance," *Ensign,* Aug. 1975, p. 89).

Palakipoe

tohi'i 'a e fo'i lea *fakafalalá* 'i he tafa'aki to'ohema 'o e palakipoé pea fo'i lea *falala kiate kitá* 'i he tafa'aki to'omata'u 'o e palakipoé. Tā ha fo'i tao ke ne tuhu mei he *falalá* ki he *falala kiate kitá.* Fakamatala'i heni kuo 'omai 'e Palōfita Siosefa Sāmita ha fakamatala mahino ngofua 'o e falala kiate kitá 'i he taimi na'e fehu'i ange ai 'e he toko taha kiate ia pe 'okú ne pule'i fēfē 'a e kāingalotú. VAhe'i ki ha toko taha ke ne lau 'a e lea ko 'ení: " 'Oku ou ako'i kinautolu ki he ngaahi me'a 'oku totonú, pea tuku kiate kinautolu ke nau pule'i kinautolu" (as quoted by John Taylor, *Millenial Star,* 13:339).

Fakamatala'i heni 'oku 'i ai ha konga mahu'inga 'e ua 'o e falala kiate kitá. Kuo pau ke tau 'uluaki 'ilo'i 'a e ngaahi lao totonú. Pea tau feinga leva ke tau mapule'i kitautolu 'o fakatatau ki he ngaahi lao ko iá.

Ki'i sivi

Ke tokoni ki he kau finemuí 'o fakafuofua'i 'a 'enau taki taha falala kiate kinautolú, 'oange 'a e sivi ko 'ení. Vahevahe atu 'a e peni vahevahé pea mo e tatau ko ia 'o e ki'i siví ki he ta'ahine taki taha. Lau 'a e lisi 'o e ongo fakamatalá. Ko e ngaahi fakamatala ko ia 'i he to'ohemá 'okú ne fakahā ai 'e ia 'oku 'i ai ha ngaahi fakalakalaka 'oku fu'u fie ma'u: Ko e ngaahi fakamatala ko ia 'i he tafa'aki to'omata'ú 'okú ne fakahā 'e ia 'a e falala kiate kitá. Tuku ange ki he ta'ahine taki taha ke ne fakamaaka ia mei he tahá ki he hongofulú 'i he fo'i fehu'i taki taha, ko e tahá ko e mā'ulalo tahá ia pea ko e hongofulú ko e mā'olunga tahá ia.

Fakafofonga'i 'a e 1	Ko Ho Māká	Fakafofonga'i 'a e 10
1. 'Oku fakakaukau'i mai 'e he ni'ihi kehé ha konga lahi 'o e ngaahi me'a 'oku ou faí.		1. 'Oku ou lava 'o fai ha fili 'o makatu'unga 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí, neongo 'e tupu ai ha'aku fai ha fa'ahinga me'a kehe mei he ngaahi me'a 'oku fai 'e hoku ngaahi kaume'á.
2. 'Oku ou faka'ehi'ehi mei he ngaahi ngāue faka'api mo fakafāmilí.		2. 'Oku mahino kiate au 'oku fie ma'u ke u tokoni ki he ngāue 'i homau 'apí, peá u poupou ki he'eku ongo mātu'á mo e fāmilí.
3. 'Oku fa'a tōmui 'eku ngaahi ngāue fakaakó, pe fie ma'u ke toutou fakamanatu'i mai ke u fai.		3. 'Oku ou tokanga lahi ki he'eku ngāue fakaakó pea palani hoku taimi akó.
4. 'Oku 'ikai te u ngāue'i ha pa'anga, ka 'oku foaki mai pē 'e he'eku ongo mātu'á 'a e me'a kotoa pē 'oku ou ma'ú.		4. 'Oku ou ngāue'i 'a e pa'anga 'oku ou ma'ú. 'Oku ou lava 'o nga'i lelei 'eku pa'angá, mo palani ke totongi 'eku vahehongofulú, mo fakahū ha pa'anga. 'Oku ou 'ilo'i 'a e taimi ke u fakatau ai ha me'a leleí.
5. 'Oku faingata'a ma'u pē ke u 'ā hake pe ako ke fakatupulaki hoku ngaahi talēnití.		5. 'Oku ou ako ke u mapule'i 'eku mo'uí, koe'uhi ke u ava 'o 'ā he taimi totonu, mo ako ke fakatupulekina hoku ngaahi talēnití.
6. 'Oku ou kumi 'uhinga ma'u pē ke tukuaki'i ha taha kehe, he taimi 'oku 'i ai ai ha'aku ngaahi palōpalemá.		6. 'Oku 'ikai te u kalo mei hoku fatongia ki he'eku ngaahi fehālāki pe ko 'eku ngaahi palōpalemá.
7. 'Oku te'eki pau ha'aku palani ki ha'aku ngāue ma'u'anga mo'ui pe ko 'eku akó.		7. 'Oku ou fakatupulekina hoku ngaahi poto fakangāue ko ia 'e fakafe'unga'i ai au ke u ngāue mo fakakaukau ki ha fa'ahinga me'a ke u ako ki ai.
8. 'Oku 'ikai te u fa'a lau 'a e folofolá, tuku kehe pē 'a e taimi 'oku ou fa'a lau ai 'i he'emau ngaahi kalasí.		8. 'Oku 'i ai ha'aku palani ki he'eku ako mo lau ma'u pē 'a e folofolá.
9. 'Oku ou fa'a tōmui ki he ngaahi kalasí mo e ngaahi fakatahá.		9. 'Oku ou lava 'o pule'i lelei hoku taimí, pea 'oku ou tauhi ma'u pē ki he taimí.
10. 'Oku 'ikai te u fa'a 'aukai, he 'oku ou fa'a 'ite'ita mo fiekaia he taimi 'oku ou 'aukai aí.		10. 'Oku ou 'aukai he taimi 'oku ou fie ma'u ai ha tokoni mei he 'Eikí 'i ha'aku ngaahi palōpalema makehe.

Te Tau Lava 'o Mo'ui Fakafalala Lahi Ange Kiate Kitautolu pē

Fealēlea'aki mo e alēlea fakakulupu

Hili ko ia hono fai 'e he kau finemuí 'a e ki'i sivi, fakamamafa'i heni ke te hoko 'o falala kiate kita ko ha me'a 'oku hoko māmālie pē. He 'ikai te tau lava 'o falala kiate kita faka'angataha pē. He 'oku tau tupulaki 'i he ngaahi founga kehekehe 'i ha ngaahi tafa'aki kehekehe 'a ia 'e fakafuofua'i 'e he ki'i sivi.

'I he tokoni 'a e tamaiki fefiné, fili'i ha fo'i me'a 'e ua pe tolu mei he siví 'a ia 'e ngalingali 'e 'aonga lahi ki ho'o kalasí. Kapau 'oku fu'u tokolahi 'a e kalasí, vahevahe ia ki ha fanga ki'i kulupu iiki, pea 'oange ki he kulupu taki taha ha fo'i fakakaukau ke nau alea'i. Tuku ki he tamaiki fefiné ke nau fakamatala'i 'a 'enau ngaahi fakakaukaú pe 'e anga fēfē 'a 'ete hoko 'o falala kiate kitá 'i he ngaahi 'ēlia taki taha. Fakatātā: Fakakaukau'i vave ha ngaahi founga te ke lava ke fakamanatu'i ai koe ke ke fai pe fakakakato ha ngaahi ngāue faka'aho 'a ia 'oku totonu ke ke faí, ha ngaahi founga ke ke tauhi ai ke ke hiki ai ha ngaahi lekooti 'o ho'o fakamolé mo fakapapau'i 'oku 'uluaki totongi 'a ho'o vahe hongofulú, ngaahi founga ke ke fakamālohi'i ai koe ke ke lau 'a e ngaahi folofolá faka'aho. Tuku ki he ta'ahine taki taha 'i he kulupú ke ne hiki ki lalo 'a e ngaahi fakakaukau ko ia 'oku ma'ú. Tuku ange leva ki he kulupu taki taha ke nau lipooti 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku nau 'ilo'i ki he kalasí.

Fealēlea'aki 'i he potufolofola

Tuku ki he kau finemuí ke nau kumi hake ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:13–14, 20, pea lau mo faka'ilonga'i 'a e ngaahi veesi ko 'eni. tokoni kiate kinautolu ke mahino ko e fakalakalaká pea mo e tupulakí 'oku 'ikai ke hoko fakafokifā pe. Ko e Fakamo'uí na'á Ne tupulaki 'i he "fonu" pea na'á Ne ma'u " 'a e anga-lelei hoko mo e anga-lelei." (veesi 13) Kole kiate kinautolu ke nau fakakaukau ki he veesi 20.

• Ko e hā 'a e tala'ofa 'oku tuku mai 'e he veesi ko 'eni kiate kitautolu? (Te tau tupulaki 'o hangē ko ia na'e fai 'e he Fakamo'uí, 'o fakakongokonga, kae 'oua kuo tau ma'u 'a hono fonú.)

Fakamatala'i heni 'oku hangē pe ko e fanga ki'i moa valevalé, ke hū ki tu'a mei hono nge'esí, kuo pau ke ne fahi'i mai 'e ia ke ne hū mai ki tu'a 'iate ia pē, he 'oku pehē pe 'etau fakalakalaka 'i he falala kiate kitá 'oku fie ma'u 'a 'ete tokoní mo hoto ivi kakató. 'I he taimi 'e ni'ihi ko e tupulaki ko 'eni 'e lava pe ke fakamamahi.

Peesi tufa 'o e maau (fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai)

Lau 'a e fo'i maau ko 'eni:

Hū ki Tu'a
'Oku mamahi 'a e fofoa 'e ni'ihí. . . .
Ka ko e ako fo'oú 'oku fiemālie mo leleí.
Ko e me'a fakamamahi ka ko e kei si'í.
Ko ia manatu ki he ui 'a e kelioní
Pea teuteu ke malu'í:
"Te u fakataha'i mai
Hangē ko e tānaki 'e he moá
Ki hono lalo kapakaú hono fāngangá . . . "
Ko e potu ia ke tupu hake ai he mālohí.
(Diane Dibb Forbis, *New Era,* Dec. 1977, p. 7).

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi "fofoa" pea mo e "ngaahi ako fo'ou" 'okú ke fetaulaki mo ia 'i he konga ko 'eni hono ua 'a ho'o mo'ui? (Ngaahi fakatātaá 'e mei peheni: Tupulaki 'o e fakamo'oní, ngaahi 'ahi'ahi fo'ou, ngaahi faingata'a fehangahangai mo ia 'i he akó, ngaahi feliliu'aki 'i ho vā mo ho ngaahi kaume'a, mo e hā fua.) 'Oku hoko nai 'a e ngaahi ke ne ngaohi koe 'i he taimi 'e ni'ihi ke ke ongo'i 'o hangē ko e "ha ki'i moa valevalé," "ngāvaivai" mo ilifia?

• Ko e hā 'a e "ui 'a e kelioní"? (Ko ha fa'ahinga me'a ifi 'oku hangē ko e talupité 'i he kuonga mu'á 'oku le'o māsila.)

• 'I he taimi ko ia 'oku tau ta'e pau ai mo ilifia 'i he'etau feinga ko ia ke tau tupulakí, ko e hā 'a e me'a 'oku tala mai 'e he māú ke tau fai? Ko e hā 'a e fa'ahinga kakai mo e ngaahi feitu'u te nau lava ke fakamalumalu'i 'a kitautolu? (Ko e 'Otuá, ko 'etau ngaahi mātu'á, ko hotau ngaahi fāmilí, ko hotau ngaahi 'apí.)

Fealēlea'aki 'i he folofola

Tuku ki he kau finemuí ke nau kumi hake ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:1–2 pea nau lau mo faka'ilonga'i 'a e potufolofola ko iá.

• Ko hai na'á ne palōmesi te ne tānaki kitautolu " 'o hangē ko hono tānaki 'e he motu'a moá 'a hono 'uhikí ki hono lalo kapakau"?

Fakamahino'i heni ko 'etau ofi ko ia ki he Tamai Hēvaní pea mo e Fakamo'uí, te tau lava ke tupulaki 'i he mālohí.

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'i he taimi ko ia 'okú te lava ai ke falala kiate kitá, 'oku tau fakahōifua'i 'a 'etau Tamai Hēvaní. 'Okú Ne tatali mai kiate kitautolu ke tau ako ke fai 'a e ngaahi me'a lahi 'iate kitautolu pē. 'Oku 'ikai te ne hōifua ki he fa'ahinga ko ia 'oku nau toki fai pe ha ngaahi me'a koe'uhí ko hono fekau'i kinautolu ke fai iá. (Vakai, T&F 58:27–29).

Fakamatala'i heni 'i he'etau tupulaki māmālie atu ko ia ke si'isi'i 'etau fakafalala ki he ni'ihi kehé, 'oku fu'u matu'aki fu'u fie ma'u ke ako'i kitautolu ke tau fakafanongo ki he ngaahi fakahinohino totonú, 'a ia ko e "le'o 'oku ui" 'o e 'Otuá. 'Oku totonu ke tau ako ke tau pule'i kitautolu fakatatau ki he 'Ene ngaahi fekaú. Ko 'etau Tamai ko ia 'i Hēvaní, 'a ia 'oku 'ikai te Ne fa'a matatali mai ki he'etau tupulakí, te Ne 'omai foki kiate kitautolu ha mālohi ke tau lava'i ai 'a 'etau tupulakí.

Ki'i sivi	Fakafofonga'i 'a e 1	Ko Ho Māká	Fakafofonga'i 'a e 10
	1. 'Oku fakakaukau'i mai 'e he ni'ihi kehé ha konga lahi 'o e ngaahi me'a 'oku ou faí.		1. 'Oku ou lava 'o fai ha fili 'o makatu'unga 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí, neongo 'e tupu ai ha'aku fai ha fa'ahinga me'a kehe mei he ngaahi me'a 'oku fai 'e hoku ngaahi kaume'á.
	2. 'Oku ou faka'ehi'ehi mei he ngaahi ngāue faka'api mo fakafāmilí.		2. 'Oku mahino kiate au 'oku fie ma'u ke u tokoni ki he ngāue 'i homau 'apí, peá u poupou ki he'eku ongo mātu'á mo e fāmilí.
	3. 'Oku fa'a tōmui 'eku ngaahi ngāue fakaakó, pe fie ma'u ke toutou fakamanatu'i mai ke u fai.		3. 'Oku ou tokanga lahi ki he'eku ngāue fakaakó pea palani hoku taimi akó.
	4. 'Oku 'ikai te u ngāue'i ha pa'anga, ka 'oku foaki mai pē 'e he'eku ongo mātu'á 'a e me'a kotoa pē 'oku ou ma'ú.		4. 'Oku ou ngāue'i 'a e pa'anga 'oku ou ma'ú. 'Oku ou lava 'o nga'i lelei 'eku pa'angá, mo palani ke totongi 'eku vahehongofulú, mo fakahū ha pa'anga. 'Oku ou 'ilo'i 'a e taimi ke u fakatau ai ha me'a leleí.
	5. 'Oku faingata'a ma'u pē ke u 'ā hake pe ako ke fakatupulaki hoku ngaahi talēnití.		5. 'Oku ou ako ke u mapule'i 'eku mo'uí, koe'uhi ke u ava 'o 'ā he taimi totonu, mo ako ke fakatupulekina hoku ngaahi talēnití.
	6. 'Oku ou kumi 'uhinga ma'u pē ke tukuaki'i ha taha kehe, he taimi 'oku 'i ai ai ha'aku ngaahi palōpalemá.		6. 'Oku 'ikai te u kalo mei hoku fatongia ki he'eku ngaahi fehālākí pe ko 'eku ngaahi palōpalemá.
	7. 'Oku te'eki pau ha'aku palani ki ha'aku ngāue ma'u'anga mo'ui pe ko 'eku akó.		7. 'Oku ou fakatupulekina hoku ngaahi poto fakangāue ko ia 'e fakafe'unga'i ai au ke u ngāue mo fakakaukau ki ha fa'ahinga me'a ke u ako ki ai.
	8. 'Oku 'ikai te u fa'a lau 'a e folofolá, tuku kehe pē 'a e taimi 'oku ou fa'a lau ai 'i he'emau ngaahi kalasí.		8. 'Oku 'i ai ha'aku palani ki he'eku ako mo lau ma'u pē 'a e folofolá.
	9. 'Oku ou fa'a tōmui ki he ngaahi kalasí mo e ngaahi fakatahá.		9. 'Oku ou lava 'o pule'i lelei hoku taimí, pea 'oku ou tauhi ma'u pē ki he taimí.
	10. 'Oku 'ikai te u fa'a 'aukai, he 'oku ou fa'a 'ite'ita mo fiekaia he taimi 'oku ou 'aukai aí.		10. 'Oku ou 'aukai he taimi 'oku ou fie ma'u ai ha tokoni mei he 'Eikí 'i ha'aku ngaahi palōpalema makehe.

Tupulaki mo Anga-Fakapotopoto ʻi he Falala Kiate Kitá, Konga 2

Lēsoni
12

TAUMUʻÁ	Ke feinga ʻa e finemui taki taha ke fakamālohia ʻa hono vā pea mo hono fāmilí ʻi heʻene moʻui fakapotopoto mo fakafalala lahi ange pē kiate iá.
TEUTEÚ	1. ʻOku fie maʻu ke ʻomai ʻa e pepa mo e peni vahevahe ki he mēmipa kotoa ʻo e kalasí. 2. ʻOmi ha kofu ʻe ua, pea ke fuʻu siʻisiʻi ʻaupito ʻa e taha pea ʻikai feʻunga ia mo e toʻu meʻa ko ʻení, mo ha kofu ʻe taha ʻoku feʻunga pē ia mo ha kakai lalahi. 3. Vahe ki ha kau finemui ʻe toko fā ke nau teuteu mai ki muʻa ke nau fai ʻa e fakafaivaʻí. 4. Kapau ʻe loto ki ai ʻa e taki lakanga fakataulaʻeikí ʻa ia ʻokú ne tokangaʻi hoʻo kalasí, filiʻi ʻa e foʻi toko fā ko iá ke nau kau ki he kulupu fakamatalá. Tefito 1 mo e tefito hono 2, ʻoku totonu pē ke fai ia ʻe ha toko taha ʻoku hongofulu mā fitu pe ko ha finemui. Kole kiate kinaua ke na ʻoange ha ngaahi fokotuʻu mahino ngofua ki he tamaiki fefiné ʻi he ngaahi founga ʻo e ngaahi feliliuʻaki ko ʻeni ʻi honau ngaahi fāmilí. Tefito hono 3 ʻoku totonu ke fai ia ʻe ha faʻē pea mo ha taʻahine taʻu taha fā pe taʻu taha nima (ʻe lava pē ke fakaʻaongaʻi ʻa hono ʻofefiné). Kole kiate kinaua ke na vahevahe ha ngaahi fakakaukau pea mo e kalasí ʻi ha ngaahi founga ʻe lava ke fetuʻutaki lelei ai ʻa e ʻofefiné pea mo e ngaahi faʻē ko e kakai lalahi. Ko e faʻahinga ko ē ʻoku nau fai ʻa e fakamatalá ʻoku totonu ke ʻoua naʻa toe lōloa hake ʻenau fakamatalá ʻi he miniti ʻe fā. ʻOku totonu ke ke puleʻi ʻa e fealēleaʻaki ko ʻení ʻaki hoʻo ngaahi fakamatala mo e ngaahi fehuʻi koeʻuhí ke aʻusia ʻa e taumuʻa ko ia ʻo e lēsoní. Kapau ʻoku ʻikai feʻunga ke fai ha fealēleaʻaki fakapēnolo, pea fai ha fealēleaʻaki fakakalasi pē ki he ngaahi kaveinga ʻoku mahuʻinga tahá. Mou hiki fakataha ha lisi ʻo e ngaahi meʻa ʻe lava ʻe he kau finemuí ʻo fai fakataha mo ʻenau mātuʻá, ke fakamālohia ai ʻenau ngaahi fetuʻutaki fakafāmilí lolotonga ʻa e vahaʻataimi ko ʻeni ʻo ʻenau tupu haké. 5. Vaheʻi ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi kupuʻi lea ʻokú ke fie maʻú.
Fakamatala ki he faiakó	Koeʻuhí ke lava ʻo mapuleʻi lelei ʻa e taimi ko ia ʻo e kalasí, ako ʻa e lēsoní pea tokangaʻi lelei ʻa e vahe ko ia ʻo e ngaahi ngāue ko ia ke faí. Meimei ko e vahe ua ʻe taha ki he vahe ua ʻe tolu ʻo e taimi lēsoní ʻe fuʻu fie maʻu ia ki he fealēleaʻaki fakakulupú.
FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU	**ʻOku Fie Maʻu ke Tau Feinga ke Tau Anga ki he Feliliuaki ʻa e Fakakaukaú mo e Lotó ʻi Heʻetau Moʻui Fakapotopoto mo Fakafalala Lahi Ange Kiate Kitautolú**
ʻEkitivitī mo e fealēleaʻaki	Fakaʻaliʻali ki he kau finemuí ʻa e kofu ʻe uá. Fehuʻi ki ha taha ʻiate kinautolu, pe ʻokú ne pehē te ne lava ʻo tui ʻa e kofu ko ia ʻoku fuʻu siʻisiʻí. Te ne fiemālie nai ʻi haʻane tui ia pe ʻikai? Te ne lava nai ʻo tui ia ʻi haʻane feohi mo hono ngaahi kaungā-meʻá? Ko e hā nai ha ʻuhinga ʻe ʻikai te ne fie tui ai iá? Fehuʻi ki ha taha ʻi he kau finemuí pe ko e hā haʻane fakakaukau ki haʻane tui ʻa e kofu ʻoku fuʻu lahí, Te ne fiemālie nai ʻi haʻane tui iá pe ʻikai? Ko e hā nai ha ʻuhinga ʻe ʻikai te ne fiemālie aí?
Fakamatala ʻa e faiakó	Tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke nau fakakaukau ki he tuʻunga lolotonga ʻo ʻenau moʻuí. ʻOku ofi pē ke nau hoko ko ha kakai lalahi, pea lahi ange honau fatongia ki he ngaahi ngāue ʻoku nau faí. ʻE ʻi ai pē ha taimi ʻe niʻihi te nau ongoʻi ai haʻanau faingataʻaʻia ʻi hono fakangatangata ʻenau moʻuí ʻe heʻenau kei iki. Te nau ongoʻi ʻi ha taimi ʻe niʻihi haʻanau taʻe fiemālie ʻi he ngaahi fatongia ʻo e kakai lalahí. Ka ʻi heʻenau tupu haké, te nau lava ʻo maʻu ai ha ʻilo mo ha fiemālie ʻi heʻenau moʻui fakafalala pē kiate kinautolú, pea nau maʻu ai mo e faʻahinga ongo tatau mo e ongo ʻoku nau maʻu heʻenau tui ʻa e kofu lahí. Hanga ʻo

fakamahinoʻi ange kiate kinautolu, ʻe ʻi ai ha taimi ʻe niʻihi te nau ongoʻi puputuʻu ai mo honau fāmilí he feliliuaki ʻenau ngaahi fakakaukaú mo honau lotó.

Ngaahi faiva fakatātaaʻi

Fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi faiva fakatātā ko ʻení ke tokoniʻi ʻa e tamaiki fefiné ke mahino ʻa e taimi ko ia ʻoku feliliuʻaki ai honau ngaahi ʻulungāangá pea mo ʻene hanga ko ia ʻo uesia ʻa e niʻihi kehé.

Kalo: (Mo ʻene faʻeé ʻi he loki ko ia ʻo Kaló) Fineʻeiki, ʻoku ʻikai fei maʻu ia ke ke hanga ʻo fakamaau hoku lokí ʻi he taimi ko ia ʻoku ou mamaʻo ai mei eni lolotonga ʻa ʻahó. ʻOku ou lahi feʻunga mo maau feʻunga ke u tokangaʻi pē ʻe au ʻa au.

Faʻeé: ʻOku sai pē ia, Kalo. ʻoku ou fiefia he ʻokú ke fie maʻu ʻa e fatongia ko iá. ʻOku ou fakaʻamu ange pē naʻe maʻu ʻe ho fanga kiʻi tuongaʻané ʻa e ʻulungāanga ko ia ʻokú ke maʻú. (Naʻá ne hū leva ki tuʻa hili mei ai ha sekoni ʻe ua.)

Kalo: [Mei hono lokí] Fineʻeiki! ʻOku ou toki manatuʻi hake naʻe totonu ke u ʻi he ako faiva ko ia ʻa e loutisoú ʻi he haafe houa ko ʻeni kuo toki hili atú. ʻOku ʻikai te u ʻiloʻi ʻe au ia hoku teungá! Ka ʻoku ou ʻiloʻi pe ʻoku ʻi ha feituʻu pe heni ʻi hoku lokí!

Fealēleaʻaki

- Ko e hā ʻa e ngaahi founga naʻe feinga ai ʻa Kalo ke ne hoko ʻo falala ai pē kiate iá?
- Naʻe anga-fēfē ʻa e ongoʻi ʻa ʻene faʻeé fekauʻaki mo e meʻa ko ení?
- Naʻe feʻunga maʻu pē ʻa e ʻulungāanga ʻo Kaló pea mo ʻene feinga ko ia ke ne hoko ʻo falala pē ko ia kiate iá?
- ʻOkú ke pehē ko e hā ʻa e fakakaukau ʻa e faʻē ʻa Kaló ʻi he taimi naʻe ʻikai ke ʻiloʻi ai ʻe Kalo ʻa hono teungá?
- Ko e hā ʻa e meʻa naʻe fakatou fakaʻamu ʻe Kalo pea mo ʻene faʻeé ke na ʻiloʻi fekauʻaki pea mo e fetongitongi ko ia ʻo e ʻulungāangá?

Ngaahi faiva fakatātaaʻi

Linitā: (ʻAlu atu ki heʻene tamaí, ʻoku lolotonga fai ʻene laukonga) ʻE Tangataʻeiki ʻe lava ke u ngāue ke maʻu ha paʻanga?

Tangataʻeikí: Ko e ʻai ke hā?

Linitā: ʻOku ou fie maʻu ke fakatau ha hoaʻi sū foʻou.

Tangataʻeikí: ʻOku ou pehē ʻe au ne ta toki ʻosi fakataú ni pe ha sū moʻou.

Linitā: Ka ko e sū ʻeni ia ki he sipotí, ʻi he taimi ko ia ʻoku ʻalu ai ʻemau kalasí ʻo vaʻinga pasiketipoló.

Tangataʻeikí: ʻE lava ke ke fakaʻaongaʻi pe nai ʻa e sū motuʻa ko ia ho tokoua?

Linitā: (ʻOku ʻita ʻaupito) ʻOiauē, Tangataʻeiki. ʻOku ʻikai ke ʻi ai haʻo kiʻi tokanga ia ʻaʻau ʻe taha ki he anga ʻo ʻeku ʻasí. ʻOku ʻikai pe ke mahino ki he mātuʻá ia ha meʻa. (Naʻá ne fuʻu ʻalu vave mo e loto ʻita ʻaupito).

Fealēleaʻaki

- Naʻe anga-fēfē ʻa e feinga ʻa Linitā ke ne hoko ʻo falala pe kiate ia?
- Ko e hā ʻa e meʻa naʻe mei lava ke ne fai ke fakahā ʻaki ʻokú ne falala pe kiate ia mo fakapotopotó?

Potufolofola

Tuku ki he kau finemuí ke nau lau ʻa e ʻEfesō 6:1–4. Tuku ange kiate kinautolu ke nau fealēleaʻaki ki hono mahinongofua ʻo e foʻi fekau ko ʻení ʻe ʻi ai nai ha lili ʻi he fealēleaʻaki ko ʻeni naʻe fai ʻe Linitā mo ʻene tamaí.

Fakamatalaʻi heni ko e konga ia ʻe taha ʻo e tupulaki haké ko e ako ke te mapuleʻi ʻete ngaahi ongó, ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi ʻulungāangá. ʻOku totonu maʻu pē ke fakahā ʻe he ngaahi mātuʻá pea mo e kau finemuí ʻa e ʻofá pea mo e faʻa kātaki ʻi he taimi ko ʻeni ʻo e tupulaki mo e fakapotopotó.

Fakaʻosi ʻaki ʻo e konga ko ʻeni ʻo e lēsoní ʻaki ha fealēleaʻaki ʻi he konga ko ʻení mo e kau finemuí ʻi he ngaahi fakamatala ko ʻeni fekauʻaki mo e falala kiate kitá.

Ngaahi lea

" ʻOku ʻofa mo foaki lahi mai ʻe he ʻOtuá ʻa e tauʻatāina ko ia ʻoku tau maʻú. Ko e lahi ange ʻo ʻetau ako ke falala ki he totonú, ko e lahi ange ia ʻo ʻetau falala kiate kitautolu fakalaumālié, ko e lahi ange ai pē ia ʻo ʻetau tauʻatāiná pea mo ʻetau tauʻatāina ke filí" (Boyd K. Packer, "Self-Reliance," *Ensign,* Aug. 1975, p. 89).

"Ko e mahino totonu mo hono ngāue'akí, 'oku hoko leva 'a e falala kiate kitá ko e 'ulungāanga faka-'Otua; ka 'i he taimi ko ia 'oku 'ikai ke te fakakau ai 'a e 'Otuá 'oku hoko leva ia ko e me'a ngāue ta'e totonu ke ne taki 'a e tangatá mei he ngaahi hala 'o e mā'oni'oní. . . .

"Ka 'oku 'ikai fe'unga 'a e tangatá ke ne tu'u 'iate ia pē. 'Oku 'ikai totonu ke ne falala 'ata'atā ki hono mālohí pē, pe ki he mālohi 'o e kakanó. Ko e 'otuá ko hono fai fakahinohinó ia mo hono fai fakahaofi'angá ia 'a ia 'oku totonu ke ne falala ki ai 'i hono ako'í, fakahinohinó, mo hono tataki fakalaumālié" (Bruce R. McConkie, *Mormon Doctrine,* 2nd ed. [Salt Lake City: Bookcraft, 1966], pp. 701–702).

'Oku Mahu'inga ke Tauhi ke Mālohi 'a e Ngaahi Fetu'utaki Fakafāmilí Lolotonga 'a e Taimi ko 'Eni 'o e Tupulakí

Fehu'i fakatupu-fakakaukau

• Ko e hā 'a e me'a te ke fai 'i he taimi ko ia 'oku 'ikai te ke ongo'i tau'atāina ai ke ke filí?

Talanoa

Fakamatala'i heni ko e taimi 'e ni'ihi 'oku mālohi ai 'a e tau'atāina mo e falala kiate kitá ' oku kamata leva ke tau fakafepaki ki ha fa'ahinga me'a 'okú ne pule'i kitautolu. Ko 'Eletā Sēmisi E. Talamesí (ko e toko taha 'o e kau takimu'a 'i he kamata'anga 'o e Siasí) na'á ne fai 'a e talanoa ko 'ení 'o kau ki ha hone na'e puna ange ki hono loto 'ōfisí 'i he taimi ko ia 'o e fa'ahita'u māfaná. Hili 'ene puna holo takai 'i he loto lokí na'e 'ikai ke toe 'ilo'i 'e he ki'i hone 'a e matapā sio'ata na'e ava 'a ia na'á ne hū mai ai ki lotó. Na'e mahino kia 'Eletā Talamesi ha ngaahi me'a na'e 'ikai lava ke mahino ia ki he honé. Na'á ne 'ilo'i kapau 'e kei 'efihia ai pā 'a e honé, na'á ne 'alu atu leva ki he matapā sio'atá 'o fakaava lahi ia. Na'á ne feinga leva ke ne taki atu 'a e ki'i hone ki he matapā sio'atá. Na'e 'ikai te ne lava ke tataki atu ia. Na'á ne feinga mālohi, ka ne 'ita ai 'a e hone ia pea na'á ne hanga 'o u'u 'a hono nimá. Ne hokohoko atu pē 'a e puna noa'ia holo pe 'a e ki'i honé ia 'o 'ikai ai te ne lava ke 'ilo'i 'a e matapā sio'ata ko ia ke ne 'alu ai 'o tau'atāiná. Pea 'i he 'aho 'e tahá na'e mate 'a e ki'i honé ni. (Vakai, James E. Talmage, "The Parable of the Unwise Bee," *Improvement Era,* Nov. 1962, p. 817.)

Fakahā ange ki he kau finemuí 'oku tokolahi 'a e kakai 'i he'enau mo'uí 'a ia 'oku nau fie ma'u ke tokoni mo tataki kinautolu 'i he'enau feinga ko iá ke nau fekumi ki he tau'atāina mo e falala kiate kitá. Ko e fa'ahinga kakai ko 'ení 'oku nau 'ilo'i ma'u pē mo mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke nau lava 'e kinautolu ia ke mahinó.

• 'E lava fēfē 'e he 'ulungāanga fakafepakí 'o ngaohi 'a e tau'atāina mo e falala kiate kitá 'o faingata'a ke ma'ú?

• Ko e hā 'a e me'a 'oku halá mo e fa'ahinga ongo ko 'ení hangē 'okú ke fie ma'u ho'o ongo mātu'a ke na tukunoa'i mo tuku ange koe ke ke tau'atāina mo ke fai 'a e me'a pē ko ia 'okú ke faí?

• Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ai ke lelei mo fakapotopoto 'a e 'ulungāanga ko 'ení?

• Ko hai leva 'okú ke ha'isia ki ai mo ho'o ongo mātu'á? ('Oku tau ha'isia kotoa ki he'etau Tamai Hēvani.)

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni kuo tuku 'e he 'Otuá 'a e fatongia mamafa ki he ngaahi mātu'á ke ako 'i mo ohi 'a 'enau fānaú 'o fakatatau ki he ngaahi fekaú. Tuku ange ki ha toko taha ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:40–43 mo e 68:25. Fakamahino'i heni kuo ako'i kitautolu 'e he folofolá ko e fatongia 'o e fānaú ke nau talangofua ki he'enau ngaahi mātu'á, 'o hangē ko ia kuo tau 'osi lave ki aí. Ko e fakalakalaka ko ia 'o 'ete hoko 'o falala kiate kitá 'oku fa'a hoko ai 'a e feta'emahino'akí. 'Oku fei ma'u ia ke talangofua 'a e fānaú 'i he taimi ko ia 'oku lolotonga ai 'a 'enau ako ke hoko 'o falala pē kiate kitá 'oku fa'a hoko ai 'a e feta'emahino'akí. 'oku fie ma'u ke talangofua 'a e fānaú 'i he taimi ko ia 'oku nau lolotonga ako ai ke hoko 'o falala pē kiate kinautolú. Lolotonga 'o e taimi ko 'ení 'oku tokoni'i ai 'e he ngaahi mātu'á 'a kinautolu ke nau lava'i 'a e fatongia ko 'ení, 'oku fa'a faingata'a ki he mātu'á ke nau tuku ange 'a e fānaú ke nau hoko 'o falala kiate kinautolu. 'Oku lava ke 'i ai 'a e ngaahi tu'unga 'e lava ke fakamālohi'i ai kinautolu 'e he kau finemuí 'a 'enau ngaahi fetu'utaki fakafāmilí lolotonga 'a e taimi ko 'ení.

Fakafe'iloaki 'a e fa'ahinga ko ia na'e 'osi vahe'i ke nau kau 'i he fealēlea'aki fakapēnoló 'i he taimí ni. Tufa 'a e pepá mo e peni vahevahé ki he kau finemuí pea fekau ke nau hiki 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni 'a ia 'oku nau ongo'i 'oku mahu'inga kiate kinautolú. Kapau 'e kei toe 'a e taimí, tuku ange ki he tamaiki fefiné ke nau fai ha ngaahi fehu'i 'i he taimi ko ia 'oku fai ai 'a e fakamatala 'a e kulupú.

Tefito 1 (ke fakahoko 'e ha finemui ta'u hongofulu mā fitu, pe ha ta'ahine mei he kakai lalahi tāutahá): "Te U Lava Fēfē 'o Fakatupulekina 'Eku Fetu'utaki mo 'Eku Mātu'á?"

'E lava 'o hoko 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe ha ni'ihi 'e 'omai 'e he toko taha fakamatalá, ko ha makatu'unga 'o e fakamatala ko 'ení:

Kapau 'oku 'i ai ha fefūsiaki 'i he ngaahi fetu'utaki ko 'ení, ko ho fatongia leva ke ke feinga fakamātoato ke fakaleleī'i 'a e me'a kuo hokó. Ko e ngaahi founga 'eni 'e fakalakalaka 'a e me'a kuo hokó. Ko e ngaahi founga 'eni 'e ni'ihi ke fakaleleī'i ai ha ngaahi fetu'utaki 'oku 'ikai leleí:

1. 'Ai ha taimi ke mou fakataha ai 'o talanoa mo ho'o ongo mātu'á 'i he taimi ko ia 'oku 'ikai te na 'ite'ita aí.
2. 'Ai ke 'ilo'i 'e ho'o ongo mātu'á 'oku hounga kiate koe 'a e ngaahi me'a kotoa pē, 'a ia 'okú na faí.
3. Feinga fakalongolongo pē 'iate koe ke ke 'ilo'i 'a e me'a ko ia 'oku fai 'e ho'o ongo mātu'á; peá ke tokoni leva kiate kinaua ta'e te ke 'eke.
4. Kole fakamolemole 'i he taimi ko ia 'okú ke faka'ita'i ai 'a e mātu'á.
5. Mateuteu ma'u pē ke ke fakamolemole'i 'a ho'o ongo mātu'á 'i he ngaahi me'a 'e hokó (vakai, T&F 42:88, 64:9–10).
6. Lotu fakataha.
7. Poto 'i he huá.

Tefito 2 (ke fai ia 'e ha finemui ta'u hongofulu mā fitu pe ha ta'ahine mei he kakai lalahi tāutahá): "Te U Lava Fēfē 'o Ma'u 'a e Falala 'a 'Eku Ongo Mātu'á?"

'E lava 'o hoko 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe ha ni'ihi 'e 'omai 'e he toko taha fakamatalá, ko ha makatu'unga 'o e fakamatala ko 'ení:

1. 'Oku 'ofa 'a e ngaahi mātu'a ki he'enau fānaú, pea 'oku nau tokanga ma'u pē kiate kinautolu. Ko hono olá leva, 'oku nau fa'a ta'ofi 'enau fānaú mei hono fai 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku hā ngalingali ta'e fe'unga mo ta'e fakapotopotó. 'Oku totonu pē ke mahino ki he fānaú pea nau 'oange foki ke he'enau ngaahi mātu'á ha ngaahi fakamatala fe'unga fekau'aki mo ha ngaahi 'ekitivitī kuo fokotu'u koe'uhí ke lava ai 'e he'enau ngaahi mātu'á 'o ongo'i fiemālie ke 'oange kiate kinautolu ha ngofua ke fai ia.
2. Ko e lahi ko ia 'o e falalá 'e tuku ange 'e he ongo mātu'á ki he finemuí 'e fa'a makatu'unga ma'u pē 'i he ngāue ko ia 'okú ne faí. Ko e lahi ko ia 'o 'ene lava 'iate ia pe 'ofa 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku tuku ange ke ne faí, ko e lahi ai pe ia 'o 'ene ako'i aí, pea ko e si'isi'i ange ai pē ia 'o e ngaahi fefūsiaki 'okú ne 'ai kiate iá. Ko e lahi taha 'o e ngaahi feta'emahino'aki 'a ia 'oku hoko 'i he 'apí 'oku hoko ia 'i ha fanga ki'i me'a faingofua 'o hangē ko 'eni ngāue fakatauhi'api, ako, taimi ke mate ai 'a e muimui. Kapau 'e fakamo'oni'i 'e he finemuí 'okú ne lava ke mapule'i lelei 'a e fanga ki'i me'a faingofua ko 'eni, 'e lava leva heni fakataha mo 'ene ongo mātu'á ke nau fakapapau'i 'a 'ene falala kiate iá mo 'ene fakapotopotó.

Tefito 3 (ke fai ia 'e ha fa'ē mo ha'ane ta'ahine ta'u hongofulu mā fā pe hongofulu mā nima): "Te Tau Lava Fēfē 'o Feinga ke Tau Anga ki he Feliliuaki 'Etau Ngaahi Fetu'utakí?"

'E lava 'o hoko 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe ha ni'ihi 'e 'omai 'e he toko taha fakamatalá, ko ha makatu'unga 'o e fakamatala ko 'eni:

Fa'eé:

1. 'Oku anga 'aki 'e he ngaahi mātu'á 'a hono ako'i mo hono 'oange ha ngaahi fakahinohino pau ki he'enau fānaú. Pea 'oku faingata'a foki he taimi 'e ni'ihi kiate kinautolu ke manatu'i 'a hono mahu'inga 'o e me'a 'e ni'ihi ki he'enau fānaú. "Ngaahi

mātu'á, manatu'i 'a e taimi ko ia na'a mou kei si'isi'i aí; manatu'i ko e hā 'a e 'uhinga na'á ke fie ma'u ko ia ke tali koe 'e he ni'ihi kehé; mo ho'o 'ita vave hono fa'a fakaanga'i koé, mo e fa'a faingofua ke ke loto-mamahí, pea mo ha ngaahi me'a 'e ni'ihi 'a ia 'oku 'ikai ke fu'u ngali mahu'inga ia 'i he taimí ni ka na'e fu'u mahu'inga lahi ia kiate koe 'i he kuohilí. Ko e ngaahi me'a 'eni 'oku mau kole kiate kimoutolu ngaahi mātu'á ke manatu'í" (Richard L. Evans, 'i he Conference Report, Apr. 1968, p. 87; pe Improvement Era, June 1968, p. 89).

2. 'Oku faingata'a ki he mātu'á ke ne sio ki he tamasi'í 'i he tu'unga ko ia 'o e kakai lalahi 'okú ne lava ke ne 'omai ha 'ilo fo'ou pea mo ha fiefia.

'Ofefiné:

1. 'Oku fakamamahi 'aupito ki he mātu'á 'a hono ta'e faka'apa'apa'i kinautolú. "Ngaahi mātu'á, ma'u ha loto 'oku ongo ngofuá; ko kinautolu 'oku hangē ko kinautolú, 'oku 'ita ngofua ki he ngaahi fakaanga mo ta'efemahino'aki 'i he'enau ngaahi 'uhingá. Manatu'i 'oku 'ikai ha me'a ia, 'i he mā'oni'oní, te nau ta'e fai ma'amoutolu" (Richard L. Evans, *Improvement Era,* June 1968, p. 90). Fealēlea'aki ha ngaahi founga ke fakahā ai 'a e faka'apa'apa ki he mātu'á lolotonga 'a e taimi ko 'eni 'o e tupulakí.
2. Ko e ngaahi ongo ko ia 'o e feta'emahino'akí 'oku lava pē ke mapule'i ia pea 'oku 'ikai totonu ke tukuaki'i ai 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí. Ko e ngaahi mātu'á mo e fānaú te nau lava ke kumi ha ngaahi founga pau ke ikuna'i ai 'a e ngaahi ongo feta'emahino'aki ko 'ení.

Fa'eé mo e 'ofefiné:

Alea'i 'a e ngaahi founga ko ia 'oku lava ai 'e he ngaahi fa'ē mo e ngaahi 'ofefiné ke nau fetu'utaki 'i honau vā ko ia ko e kakai lalahí. "Ko ho'o ongo mātu'á 'oku 'a'au ia, pea ko koe 'oku 'anaua iá pea ko koe pea mo kinaua fakatou'osi 'oku mou ma'u 'a e faingamālié, 'a e totonú, 'a e fatongiá, ke mou tangutu fakataha hifo pea fevahevahe'aki 'a ho'omou ngaahi fakakaukaú mo fealēlea'aki 'iate kimoutolu, koe'uhí ke mou fefanongo'aki mo fefaka'apa'apa'aki — mo ngāue, mo lotu mo palani fakataha ki he kakato 'o ho'omou fiefiá — ma'u ai pē pea ta'e ngata" (Richard L. Evans, *Improvement Era,* June 1968, p. 90).

Faka'osi 'a e lēsoní 'aki hano fakamamafa'i ko e ngaahi fetongitongi ko ia 'i he ngaahi ongó mo e ngaahi fakakaukau 'a ia 'oku ma'u 'e he finemui taki taha pea mo honau ngaahi fāmilí lolotonga 'a e ngaahi taimi ko 'eni 'o e tupulakí 'oku fakanatula ia. 'E lava ke toe fakamālohi'i ange 'a e ngaahi fakafāmilí lolotonga 'a e taimi ko 'ení 'aki 'a e femahino'aki mo e ngāue fakatahá.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fokotu'u ki he kau finemuí ke nau faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a ko ia kuo nau hikí, pe te nau alea'i 'a 'enau ngaahi fakakaukaú mo 'enau ngaahi fie ma'ú mo 'enau ngaahi mātu'á taki taha.

Ako ʻo Kau ki he Lakanga Fakataulaʻeikí

Lēsoni
13

Poupou'i 'a e Kau Ma'u Lakanga Fakataula'eikí

TAUMU'Á

'E ako 'e he finemui taki taha 'a hono mahu'inga 'o e poupou'i 'o e kau taki lakanga fakataula'eikí.

TEUTEÚ

1. Teuteu'i ha tatau 'o e fehu'í ke taki tāuhi 'a e kau finemuí:

   Te ke lava 'o fakahā mai 'a e hingoa 'o e kau 'ōfisa 'o e lakanga fakataula'eiki ko 'eni 'oku nau ngāue kiate koé:

   Ko e Palesiteni 'o e Siasi _____

   Kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá

   _____, _____, _____,

   _____, _____, _____,

   _____, _____, _____,

   _____, _____, _____,

   Ko e palesiteni siteikí pe misioná _____

   Ko e pīsopé pe palesiteni fakakoló _____

   Ko ho'o faiako faka'apí _____

   Ko hai ho'o taki lakanga fakataula'eiki fika 'uluaki mai kiate koé? (Fakapapau'i 'oku mahino ki he kau finemuí, ko 'enau tamaí ia, kapau 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí) _____

2. 'Omai ha peni vahevahe ke taki taha 'a e kau finemuí.
3. Teuteu ma'á e finemui taki taha ha tatau 'o e fehu'i ko ia 'e valu 'i he fakamatala 'a Sisitā 'Ātefi Kepí (Ardeth Kapp).
4. Vahe'i ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ha ngaahi lea 'oku ngāue'aki te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Te Tau Lava 'o Poupou'i 'a e Kau Taki Lakanga Fakataula'eikí

'Ekitivitī

Tufa atu 'a e 'ū peni vahevahé mo e ngaahi fehu'i ke talí ki he finemui taki taha. Kole ki he kau finemuí ke nau fakahā mai 'i he lau'i pepá pea 'i he laine 'oku fokotu'u atú, 'a e hingoa 'o e taki lakanga fakataula'eiki taki taha. Ka 'osi ha'anau tali iá pea fehu'i ange pe 'oku nau poupou'i 'a e kau taki lakanga fakataula'eiki ko iá.

Fealēlea'aki

- Ko e hā hono 'uhinga ke tokoni'i mo poupou'i ha taha kehé?

Palakipoe

Ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga 'o e fo'i lea *poupou'í* ko hono fakatupulaki 'o e mahu'inga'ia pe fakatupu 'a e "taukave'i mo tu'uaki hono lelei pe mo'oni: taukapo'i." Ko hono 'uhinga 'o e fo'i lea *tokoni'í* ke "poupou'i pe fakafiemālie'i." (*Webster's New Collegiate Dictionary,* 7th ed. [Springfield, Mass: G & C Merriam Co., 1973], pp. 1171, 1174.)

Hiki 'a e ngaahi faka'uhinga ko 'eni 'i he palakipoé.

'I lalo 'i he ngaahi faka'uhingá, tohi'i ai 'a e ngaahi fo'i lea, *Ko e hā hono 'uhingá* pea mo e *'E anga-fēfē.* 'I lalo, hiki fakahokohoko ai 'a e kau taki lakanga fakataula'eikí ko ia 'i he fehu'í (pīsope, faiako faka'api, mo e alā me'a pehē).

Poupou'i: "Ko hono fakatupulaki 'o e mahu'inga'ia pe fakatupu 'a e "taukave'i mo tu'uaki hono lelei pe mo'oni: taukapo'i."

Tokoni'i: "Ke poupou'i pe fakafiemālie'i."

Ko e hā hono 'uhinga	**'E anga-fēfē**
Palesiteni 'o e Siasí	
Kōlomu 'o e Toko	
Hongofulu Mā Uá	
Palesiteni 'o e siteikí	
Pīsopé	
Faiako faka'apí	
Tamaí	

• Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi 'uhinga na'e fekau'i ai 'e he 'Otuá kiate kitautolu ke tau tokoni'i mo poupou'i 'a e kau takí? Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi founga te tau lava ke fai ai 'ení?

'I he taki lakanga fakataula'eiki taki taha, fehu'i ki he kau finemuí ke nau 'omai 'a e fo'i 'uhinga 'e taha 'oku nau pehē ai 'oku totonu ke nau poupou'i ia pea mo ha ngaahi founga te nau lava ai ke fai iá. Hiki 'a e ngaahi tali ko 'ení 'i he tafa'aki ko ia 'o e hingoa 'o e taki lakanga fakataula'eikí. Faka'ai'ai 'a e tamaiki fefiné ke nau fakakaukau'i ha ngaahi founga pau ke nau poupou'i ai 'a e takimu'a taki taha. Ko e fakatātā, ke fetongi 'aki hono hikí, "Fai 'a e ngaahi me'a 'oku kole 'e he pīsopé," te nau lava ke hiki 'eni, "Tali loto-fiemālie hano vahe'i mai ke fai ha lea he houalotu sākalamēnitī pea teuteu lelei 'aupito ke fai ia."

Ngaahi potufolofola mo e lea

Ke tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke nau poupou'i 'a e kau taki lakanga fakataula'eikí, tuku kiate kinautolu ke nau lau 'a e ngaahi veesi folofola ko 'ení mo e lea ko 'ení: Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 112:20; 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:20; mo 'Āmosi 3:7.

" 'Oku ma'u 'e he fefiné mo e tangata taki taha 'a e faingamālie ke nau poupou'i 'a e kau taki lakanga fakataula'eikí. 'E si'isi'i 'aupito 'a e nofo'ia 'e he Laumālié 'a e 'api pe Siasí pea he 'ikai ke 'i ai ha fakalakalaka, 'o kapau 'e 'ikai ke poupou'i 'e he kakai fefiné 'a e kau taki lakanga fakataula'eikí" (Matthew Cowley, *Matthew Cowley Speaks* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1954], p. 194).

Te Tau Lava 'o Poupou mo Tokoni 'i He'etau Lotua Hotau Kau Takí

Fakamahino'i heni ko e founga mahu'inga 'e taha te tau lava ke tokoni ai ki he'etau kau taki ko 'etau lotua kinautolu.

Talanoa

Tuku ki he mēmipa 'o e kalasí, 'a ia na'e vahe ki aí, ke ne fai 'a e talanoa ko 'ení, 'a ia 'oku kau ki hia finemui na'á ne mahu'inga'ia 'i he fāmili 'o 'Eletā 'Ēsela Tafi Penisoní, 'i he'enau poupou'i ia 'i hono fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí:

"I he fuofua taimi ko ia na'á ku ha'u ai ki he tāpanekalé 'i Sōleki Sití ki he konifelenisi lahi 'a e Siasí, na'á ku 'ohovale 'i he fu'u lahi 'o e falé, ka ko e me'a na'á ku ongo'i 'apasia taha aí ko 'eku 'i he falé 'oku mau nofo fakataha ai mo e kau Taki Mā'olunga 'o e Siasi.

" 'I he ngaahi ta'u na'á ku kei tupu hake aí, na'e 'i ai ha tokolahi 'o e kau taki mā'olungá na'a nau fa'a 'a'ahi mai ki he'emau ki'i fāmá 'i Monitaná. Na'e 'ikai ke 'i ai ha televīsone pea na'e 'ikai foki ke 'i ai ha letiō ke mau fanongo ai ki he konifelenisí. Na'a mau fa'a fakakaukau ma'u pē ko e 'a'ahi taki taha ko ha tāpuaki makehe. Na'e hangē kiate au, na'a nau ma'u 'a e mālohi mo e tui 'oku toe lahi angé 'i ha toe kau tangata kehe.

"Pea 'i he 'aho ko iá 'i 'Epeleli. Na'á ku 'ilo'i ai 'a e taha 'o e ngaahi ma'u'anga ivi 'o e kau Taki Mā'olungá.

"Na'á ku tangutu fakataha mo e fānau 'e toko ono 'a 'Eletā 'Ēsela Tafi Penisoni, 'a ia ko e taha 'o kinautolu na'á ma loki fakataha 'i he kolisí. Na'e toe lahi ange 'a 'eku tokangá 'i he taimi na'e 'alu hake ai 'a Palesiteni Makei ki 'olunga 'o fakahā mai 'a e toko taha malanga

'oku hoko maí. Na'á ku sio fakamama'u 'i he loto-faka'apa'apa 'i he taimi na'e 'alu hake ai 'a 'Eletā Penisoni, 'a ia na'e te'eki ai ke ma fe'iloaki ki mu'a, ki he me'a fakale'o lahí. Ko ha tangata lahi ia 'a ia na'á ne mā'olunga hake 'i he fute 'e onó. Ko e tangata ia na'á ne ma'u ha mata'itohi ko e toketā (Phd), pea ko ha tangata na'e 'ilo'i pea 'iloa fakavaha'a pule'anga 'i he Pule'anga 'Ameliká 'i he'ene makehe ia ki he 'Eikí, ko ha tangata 'oku hangē 'okú ne fiemālié pea hangē 'okú ne fakapapau'i 'a e me'a kotoa pē, pea 'okú ne lea 'i he ngaahi fakataha'angá 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'i māmani. Ka e faifai na'e hifo kiate au mo ne fafana hifo 'i ha fakamātoato lahi, 'Hūfia ange mu'a 'a 'eku tangata'eikí.

"Na'á ku 'ohovale, pea na'á ku, fakakaukau, 'Kuo paasi mai 'a e pōpoaki ko 'eni 'i he 'otu nofo'angá, kuo pau ke paasi atu ia. 'Oku totonu koe ke u pehē, 'Lotu koe'uhí ko 'Eletā Penisoni? Pea 'oku totonu ke u pehē, " 'Oku totonu keke fai ha lotu koe'uhí ko ho'o tamai"? Na'á ku 'ilo'i 'a e me'a ko ia 'oku totonu ke u faí, na'á ku falala atu pe au fanafana 'o pehē, 'Hūfia ange mu'a 'a 'eku Tangata'eikí.

"Na'á ku fakatokanga'i 'a e hokohoko atu 'a e fanafana ko ia 'i he 'otú 'o a'u ki he feitu'u na'e nofo ai 'a Sisitā Penisoní, na'á ne 'osi punou ia.

"Ko e taimi lahi talu mei he 'aho ko iá mo 'eku manatu'i 'a e pōpoaki ko iá — Hūfia ange mu'a 'a 'eku tangata'eikí, koe pēteliake 'o e 'apí. Hūfia faka'apí. Hūfia ange ia 'i he'ene hoko ko e sekelitali pule 'o e fakataha fakakoló, 'i he taimi 'oku tupu lahi ai 'a 'ene pisinisí, pe ko e taimi 'okú ne ngāue ai 'i ha fa'ahinga ngāue 'oku 'ikai ke fu'u loko sai hono totongí. Hūfia ange mu'a 'a 'eku Tangata'eikí 'i he'ene ngāue 'i he ngaahi houa lahi koe'uhí ke lava ke 'alu 'a Sēkope 'o ngāue fakafaifekau pea lava foki ke 'alu 'a Taina ki he kolisí. Hūfia ange ia 'i he'ene malanga 'i he houalotu sākalamēnití pe ko 'ene tāpuaki'i 'a e fa'ē ke ne mo'ui lelei 'i he'ene puké. Hūfia ange ia 'i he'ene papitaiso 'a Viliamí pe ko 'ene foaki 'a e tāpuaki 'a e tamaí mo fakahingoa 'a e ki'i pēpē fo'oú. Hūfia mu'a ia 'i he taimi 'okú ne ha'u ai 'i he efiafí 'okú ne hela'ia mo loto-fo'í. Hūfia ange 'a 'eku Tangata'eikí 'i he me'a kotoa pē te ne faí — 'i he me'a si'í mo e me'a lahí.

"Ne 'osi mei ai ha ngaahi ta'u lahi, pea kuo hoko mai mo 'osi atu ha ngaahi konifelenisi lahi, pea 'i he taimi taki taha kotoa pē 'oku tu'u ai 'a Palesiteni Penisoni ke ne fai ha leá, 'oku ou fakakaukau ki he'ene fānaú, 'a ia 'oku nau movete 'i he konitinēnití, kuo nau lotu loto-taha 'i he taimí ni koe'uhí ko 'enau tamaí.

"Kuó u tui kuo hoko 'a e ki'i pōpoaki nounou 'a ia 'oku paasi 'i he 'otu 'i he ngaahi ta'u ko 'eni kuo toki hili angé, ko e pōpoaki mahu'inga taha ia 'e lava ke 'inasi fakataha ai ha fāmili. Ko e hā mo ha toe ivi makehe pe tui makehe 'a ia 'e lava ke ma'u 'e ha tangata ke ne fakatuha 'aki 'a e tukupā 'o 'ene mo'uí 'o kapau 'oku fanafana 'a hono fohá pe ko hono 'ofefiné 'o pehē, "Hūfia ange mu'a 'a 'eku Tangata'eikí" (Elaine S. McKay, "Pray for Dad," *New Era*, June 1975, p. 33).

Fakamamafa'i heni 'oku 'ikai ko 'etau hikinimá 'okú ne fakahaa'i 'a 'etau poupou i mo tokoni'i 'a 'etau kau taki lakanga fakataula'eikí. Ka 'oku 'uhinga ia ke tau lotu ma'a kinautolu, lea lelei kau kiate kinautolu, pea talangofua kiate kinautolu.

'Oku Tau Lava 'o Fakamālohia 'a e Kau Talavou Ma'u Lakanga Fakataula'eikí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamamafa'i heni ko e tukupā ko ia 'a e finemuí ke ne poupou'i 'a kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'oku 'ikai ke 'uhinga pē 'eni kiate kinautolu ko ia 'oku nau hoko ko hono kau takí. 'Okú ne ma'u ha mālohi lahi ke fakamālohi'i mo tokoni'i 'a e kau talavou ko ia 'i hono to'ú.

Talanoa

Tuku ange ki he mēmipa ko ia 'o e kalasí ne ke 'osi vahe ki aí ke ne fai 'a e talanoa ko 'ení:

Na'e 'i ai ha kau mātu'a kei talavou na'e uiui'i ke ngāue fakafaifekau 'i ha fonua muli na'á ne fai ha malanga 'i he houalotu sākalamēniti 'a hono uōtí. Na'e tokolahi 'a e kau talavou mo e kau finemui na'a nau ha'u ki he lotu ko 'ení.

"Na'e kamata ke u 'ilo'i mei he faka'osi'osi 'ene ngaahi leá, 'a e mālohi hono fakalotoa 'e he ngaahi kaume'a 'o e tangata ko 'ení 'iate iá, 'a ia na'á ne 'osi anga fakapotopoto 'i he ngaahi me'a fakalaumālié. 'I he hili 'a 'ene fakahā 'a 'ene fiefiá koe'uhí ko hono fāmilí mo hono ngaahi 'ofa'angá, pea 'i he te'eki ke ne fai 'a 'ene fakamo'oní, na'á ne kuku 'a e ongo tu'unga

malangá 'i he ongo tafa'akí peá ne falala mai ki mu'a. Na'e punou 'a hono 'ulú 'i ha ki'i taimi si'i. Hili iá, pea na'á ne toki sio hake. Pea na'á ne lea māmālie mai mo ne pehē, 'Pea 'oku ou fakamālō ki hoku ngaahi kaume'á kotoa, kae fakatautautefito ki he tamaiki fefine 'oku nau 'i he fakataha ko 'ení 'a ia kuo nau tauhi ki he ngaahi tu'unga 'o e Siasí, pea nau poupou'i mo au foki ke fai 'a e me'a tatau. Na'e faka'au ke mālohi ange 'a hono le'ó 'i he'ene hoko atú, ' 'Oku ou fakamālō atu kiate kimoutolu koe'uhí kuo hoko 'a ho'omou fakalotoá ko ha me'a ke ne teuteu'i au ke u 'alu 'o ngāue fakafaifekau" (Ardeth G. Kapp, "By the Way She Is," *New Era*, Sept. 1976, pp. 10–12).

Fealēlea'aki

- Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi founga 'a ia 'e lava 'e he fānau fefiné ke nau fakalotoa 'aki ha ki'i talavou faifekau?
- Ko e hā ha konga te nau lava ke tokoni'i ai ia 'i he'ene fili ke ngāue fakafaifekaú?
- 'E lava fēfē 'e ho ngaahi 'ulungāangá mo ho'o ngaahi angafaí 'o fakalotoa 'a e fili 'a e ki'i talavoú ke ngāue fakafaifekaú?

Lea

Fakamamafa'i heni 'oku ma'u 'e he kau finemuí 'a e ivi ke nau fakalotoa 'a e kau lakanga fakataula'eikí 'i honau ngaahi fatongiá. Lau 'a e lea ko 'ení na'e fai 'e Sisitā 'Ātefi Kepi (Ardeth Kapp) 'a ia 'okú ne fakamatala'i 'a e ngaahi founga 'a ia 'oku fakahaa'i ai 'a e fakalotoa ko 'ení:

" 'E kau finemui 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, [1] 'Oku 'ilo'i koe 'e he kau talavou 'okú ke feohi mo kinautolu 'oku 'i ai ha'o taumu'a mā'olunga 'okú ke tauhi ki ai 'a ia he 'ikai ke ke mavahe koe ia mei ai? [2] 'Oku nau 'ilo'i mei he me'a 'okú ke lea'aki mo e me'a 'okú ke faí 'okú ke faka'apa'apa ki ho'o ongo mātu'á pea [3] 'Okú ke muimui ki he ngaahi akonaki 'a e kau taki 'o e Siasi? [4] 'Oku nau 'ilo'i koā te ke fakatoloi ho'o fakakaume'á kae 'oua kuó ke ta'u taha ono pe ko e ta'u motu'a ange ai koe'uhí he kuo fai Ki ai ha fakahinohino 'e he palōfita 'a e 'Eikí? [5] 'Oku nau 'ilo mei ho'o ngaahi ngāué kuó ke fakapapau'i ke ke hoko ko e fefine lelei pea he 'ikai ke ke vaivai 'i he Siasí? [6] Te nau lava nai 'o falala ki he'enau feohi fakakaume'a mo koé ke nau lava ai 'o ma'u ha loto falala mo faka'apa'apa'i kinautolu pē? [7] 'E lava ke tokoni'i 'e ho'o leá, ho'o teuteú, fa'ahinga fakafiefia 'okú sai'ia aí, mūsiká, ngaahi tohi mo e ngaahi faiva 'okú ke 'alu ki aí 'a e kau talavou 'oku mou feohí ke nau fakatupulaki 'a e sai'ia mo e faka'apa'apa 'a e fefine? 'I he taimi 'oku 'ilo'i ai 'e he kau talavoú 'a e liliu 'o e fatongia 'o e fefiné, [8] Te nau lava nai ke nau sio kiate koe ki he haohaoa mo e lelei 'a ia te ne poupou'i 'a e loto 'apasiá, faka'apa'apá, pea nau faka'apa'apa ki he uiui'i toputapu ko iá?

"Ko e toki me'a faikehe ia ko e 'ikai ke u 'ilo'i ki mu'a 'oku 'ikai ko e poupou'i 'o e talavoú ke 'alu 'o ngāue fakafaifekaú 'oku lava ke ongo'i lahi taha ai 'a e fakalotoa 'a e finemuí ka ko 'ene ngaahi ngāué 'o a'u ki he tu'unga 'a ia 'oku hā ai 'a 'ene fakapapaú mo 'ene fakamo'oni ki he Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, peá ke fakamahino'i ia 'i hono ivi mo hono fakalotoa 'o e fakalakalaka ki he leleí" ("By The Way She Is," p. 13; na'e toki tānaki atu 'a e ngaahi fiká).

Fakahoko 'o e Lēsoní

Nāunau tufa

'Oange ki he mēmipa taki taha 'o e kalasí ha tatau 'e taha 'o e ngaahi fehu'i 'e valu na'e fokotu'u mai 'e Sisitā Kepí. Fakahā ange kiate ia ke ne 'ave ia ki 'api, pea ke ne fa'a fakakaukau'i ia 'i he fa'a lotu kae 'uma'ā hono ngaahi 'ulungāangá. Fokotu'u ange ke tuku 'e he kau finemuí 'a e ngaahi lau'i pēsí 'i he'enau ngaahi tohi 'o e manatú pea nau fa'a sio ma'u pe ki he lisí 'o nau fakafuofua'i ai 'a kinautolu.

Ngaahi Fehu'i

Te ke lava 'o fakahā mai 'a e hingoa 'o e kau 'ōfisa 'o e lakanga fakataula'eiki ko 'eni 'oku nau ngāue kiate koé:

Ko e Palesiteni 'o e Siasi _____

Kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá

_____, _____, _____,

_____, _____, _____,

_____, _____, _____,

_____, _____, _____,

Ko e palesiteni siteiki pe misioná _____

Ko e pīsopé pe palesiteni fakakoló _____

Ko ho'o faiako faka'apí _____

Ko hai ho'o taki lakanga fakataula'eiki fika 'uluaki mai kiate koé? (Fakapapau'i 'oku mahino ki he kau finemuí, ko 'enau tamaí ia, kapau 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí) _____

Ko e Taki Fakapēteliake ʻi he ʻApí

Lēsoni
14

TAUMUʻÁ	Ke mahino ki he finemui taki taha ʻa e fakahokohoko fakapēteliake ʻi he ʻapí.
TEUTEÚ	1. ʻOmai ha peni vahevahe ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí. 2. Ngāueʻaki ʻa e ngaahi fehuʻi ʻi laló, teuteu ha tatau ʻo e ngaahi sivi ʻi he lēsoni ko ʻení ki he finemuí taki taha. Kapau ʻoku ʻikai te ke fie maʻu ke fakaʻaongaʻi ʻa e kiʻi siví, pea vahe ange ʻa e ngaahi fehuʻi ki he mēmipa ʻo e kalasí. ʻOange ki he taʻahine taki taha ʻa e ngaahi lea ʻoku ngāueʻaki peá mo ʻenau ngaahi fehuʻí, pea tuku ke nau aleaʻi pea fai ha ngaahi lipooti fakakulupu. 3. Vaheʻi ki ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea ke ngāueʻaki ʻo ka fie maʻu.
Fakatokanga ki he faiakó	Ko e tamaiki fefine ko ia ʻi hoʻo kalasí ʻoku nau haʻu mei he ngaahi tuʻunga kehekehe ʻo e nofo fakafāmilí. Ko e niʻihi ko ʻenau ngaahi tamaí ko e kau pēteliake anga-tonu ia ʻi honau ngaahi fāmilí. Ko e niʻihi ko ʻenau ngaahi tamaí ʻoku ʻikai ke nau mālohi pe ʻoku ʻikai ko e kau mēmipa kinautolu ʻo e Siasí. Niʻihi ʻoku ʻikai ke ʻi ai haʻanau ngaahi tamai ʻi honau ngaahi ʻapí. Tokanga ʻaupito ki he tūkunga moʻui ʻa e finemuí taki taha. ʻE tatau ai pē pe ko e hā ʻa e tuʻunga ʻo e moʻui ʻoku ʻi ai honau fāmilí ʻi he taimí ni ka ko e taumuʻa ʻo e lēsoni ko ʻení, ke akoʻi ʻa e tuʻunga fakapēteliaké pea mo hono lava ʻe he pēteliaké ke tāpuakiʻi hono fāmilí.
FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU	**Ko e Palani ʻa e ʻOtuá ki he Ngaahi Fāmilí ʻa e Hokohoko Fakapēteliaké**
Kiʻi sivi	Tufaki ki he finemuí taki taha ʻa e peni vahevahé mo e tatau ʻo e kiʻi sivi ko ʻení. Tuku ange ha kiʻi miniti ʻe nima kiate kinautolu ke nau tali ʻa e ngaahi fehuʻí. Fakamatalaʻi heni he ʻikai ke ʻi ai ha taha ia ʻe sio ki heʻenau ngaahi talí. Fakahā heni ʻoku lava pē ke lahi hake ʻi he tahá ʻa e ngaahi tali ko ia ʻoku tonú.

Ko e hā ha Meʻa ʻokú ke ʻIlo ʻo kau ki he Hokohoko Fakapēteliaké?

Fili ʻa e tali totonú pe ko e ngaahi tali ki he fehuʻi taki taha ʻi laló:

1. Ko e hokohoko fakapēteliaké —
   a. Ko ha tohi fakaongoongolelei ke ke maʻu ho tāpuaki fakapēteliaké.
   b. Ko ha tohi ke ke maʻu ʻaki ha ngaahi koloa mei he fale koloa ʻo e pīsopé.
   c. Ko e founga pule fakalangi ia ʻa e ʻOtuá.
2. Ko e kulupu mahuʻinga taha ʻi he Siasí ko e —
   a. Fakataha Alēlea Māʻolunga ʻo e Toko Hongofulu Mā Uá.
   b. Kau Palesitenisī ʻUluakí.
   c. Ko e fāmilí.
3. Ko e maʻu mafai pule ʻi homou fāmilí ko e —
   a. Palesiteni ʻo e Siasí
   b. Pīsopé
   c. Ko hoʻo tamaí (pe ko hoʻo faʻeé, kapau ʻoku ʻikai ke ʻi ai ha tamai ʻi ho ʻapí).
4. ʻI he hoko hoʻo tamaí ko e maʻu mafai pule ʻi he fāmilí, ʻoku kau leva ki hono ngaahi fatongiá hono —
   a. Puleʻi mo tataki ʻa e ngaahi ngāue ʻi he ʻapí mo e fāmilí ʻi he māʻoniʻoni.
   b. Tokangaʻi ʻa e ngaahi fie maʻu fakatuʻasino mo fakalaumālie ʻa hono fāmilí.
   c. Kumi ki he ʻEikí ke maʻu ha fakahā fakafoʻituitui koeʻuhi ko hono fāmilí.

5. Ko e ni'ihi 'eni 'o e ngaahi fatongia 'o e fa'eé —
   a. Fanau'i mo ohi 'a e fānaú.
   b. Tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi fie ma'u fakatu'asino mo fakalaumālie 'a hono fāmilí.
   c. Hoko ko e hoa, tokoni, mo e kaume'a ki hono husepānití.
6. Fakatatau ki he palani 'a e 'Otuá, ko e fatongia 'o hai ke 'ofa mo ako'i 'a e fānaú?
   a. Ko e tamaí 'ata'atā pē.
   b. Ko e fa'eé 'ata'atā pē.
   c. Fakatou'osi 'o e ongo mātu'á.
7. 'I he palani 'a e 'Otuá —
   a. 'Oku tu'unga tatau 'a e tangatá mo e fefiné.
   b. 'Oku mahu'inga ange 'a e tangatá koe'uhí he 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí.
   c. 'Oku 'ofa 'a e 'Eikí ki Hono ngaahi 'ofefiné 'o hangē pē mo 'Ene 'ofa ki Hono ngaahi fohá.
8. Neongo pē 'oku pule 'a e tamai taki taha ki hono fāmilí, ka 'i he'ene hoko ko ia ko e pēteliake pule 'o e fāmilí, kuo pau ke ne —
   a. Ako 'i he 'univēsitī.
   b. Ma'u ha ngāue lelei.
   c. Ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí.
9. 'Oku ma'u 'e he Tamaí 'a e fatongia ko ia 'o e pēteliaké koe'uhí —
   a. 'Oku fe'unga mo mateuteu lelei ange ia.
   b. Ko hono fatongia fakalangi ia.
   c. Ko e fonó ia mo e foungá.

Hili ko ia hono fai 'e he tamaiki finemuí 'a e ki'i sivi, lau 'a e ngaahi fehu'í le'o lahi. Hili hono lau 'o e fehu'i taki taha, tuku ki he ta'ahine taki taha ke ne 'omai 'a 'ene ngaahi talí. Pea toe lau, pea tuku ki ha toko taha kehe ke ne toe lau, 'a e ngaahi konga lea ko 'ení.

Ko e konga lea taki taha 'oku 'i ai 'a e fakahinohino totonu ki he fehu'i ko ia 'oku fekau'aki mo iá. 'Oku faka'aonga'i 'a e lainí ke fakahā 'a e ngaahi fo'i lea ko ia 'oku mahu'ingá. Hili hono lau 'o e ngaahi konga leá taki taha, kumi 'a e tali totonú pe ko e ngaahi tali ki he fehu'i.

Lea mo e fealēlea'aki

Fehu'i 1

" *'Oku fakapēteliake 'a e founga pule 'a e 'Eikí.* Ko e fāmilí ko hono uhó ia" (Bruce R. McConkie, *Mormon Doctrine,* 2nd ed. [Salt Lake City: Bookcraft, 1966], p. 559; na'e toki fakamata'itohi faka-'Ītali).

Fehu'i 2

"*Ko e fāmilí ko e kautaha mahu'inga taha ia 'i he mo'uí ni mo e ta'e ngatá.* Ko 'etau taumu'a 'i he mo'ui ní ko hono fa'u ma'a kitautolu ha fāmili 'oku ta'e ngatá" (Joseph Fielding Smith, 'i he Conference Report, Apr. 1972, p. 13, pe *Ensign,* July 1972, p. 27).

Fehu'i 3

" *'Oku foaki ma'u pē ki he tamaí 'a e mafai pule 'i he 'apí,* pea 'oku 'ikai ha toe mafai 'e mā'olunga ange ai 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'a e 'apí mo e fāmilí" (Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1975], p. 287; na'e toki fakamata'itohi faka-'Ītali).

Fehu'i 4

Na'e me'a 'a Palesiteni 'Ēsela Tafi Penisoni 'o pehē, "*Kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke pule 'a e ngaahi tamaí 'i he 'apí.* Kuo pau ke tauhi, 'ofa'i, ako'i, mo tataki 'e he ngaahi tamaí" ('i he Conference Report, Apr. 1984, p. 6; pe *Ensign,* May 1984, p. 6; na'e toki fakamata'itohi faka-'Ītali).

" 'Ko e fatongia fakatakimu'a 'a e fatongia fakatamaí, pea ko e fa'ahinga takimu'a mahu'inga tahá ia. Na'e pehē ia talu mei mu'a, pea 'e pehē ai pē ia 'o ta'e ngata. 'E tamai, 'okú ke pule 'i he 'apí, 'i he tokoni mo e fale'i mo e poupou 'oku fai atu 'e ho hoa ki he ta'e

ngatá'" [*Father, Consider Your Ways,* tohi tufa, 1973, pp. 4–5]. (As cited by Pres Benson, *Ensign,* Nov. 1987, p. 49).]

Fakamatala ki he faiakó

Koe'uhí ko hono mahu'inga 'o e fakakaukau ko 'ení, 'oku totonu ke mou toe alea'i 'a e mahu'inga 'o e talí ke mahino lelei. Fakamatala'i heni ko e ngaahi fo'i tali ko ia 'e tolú 'oku 'omai 'e he sivi 'oku tonu kātoa. Tuku ange ki he tamaiki fefiné ke nau toe tānaki mai mo ha ngaahi me'a kehe 'a ia 'oku fai 'e he tamaí 'i he'ene hoko ko e pēteliake pule ko ia 'o e 'apí. 'Oku fokotu'u mai 'e he me'a 'a Palesiteni Penisoní ha ngaahi fakakaukau 'e ni'ihi; pea te mou lava 'o ma'u mei he kau finemuí ha ngaahi fakakaukau 'e ni'ihi, hangē ko hono tā 'a e sīpinga 'o e mā'oni'oní, fakahā 'ene fakamo'oní mo 'ene tuí, mo fakapapau'i 'oku ako'i ki he fāmilí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú.

Fehu'i 5

" 'I hono fa'u ko ia 'o e māmaní, ko e fatongia 'o e *fanau'i pea mo e ako'i 'o e fānaú 'oku tuku ia ki he fa'eé.* Ko e fatongia ko ia ki hono tokanga'i 'o e ngaahi fie ma'u 'a e fāmilí na'e vahe'i ia ki he tamaí. 'Oku 'ikai pē ke 'i ai ha me'a ia 'i he tohi tapú te ne liliu 'a e fo'i mo'oni ko 'ení; ka 'oku toe fakamamafa'i 'e he folofolá mo e kau palōfita 'o onopōní 'a e fetu'utaki totonu ko 'eni 'i he vaha'a 'o e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé" ("The Church and the Proposed Equal Rights Amendment" [booklet], pp. 11–12, *Ensign,* Mar. 1980; na'e toki fakamata'itohi faka-'Ītali).

"Me'a mālie, na'e 'ikai fie ma'u 'a e tamaí ke ne pule mo fakamaau mo fai ha ngāue ta'e 'i ai hano tokoni, 'Okú ne ma'u ha *uaifi — ko hono hoa, ko hono tokoní, ko hono kaume'a*" (*Father, COnsider Your Ways,* [tohi tufa, n.d.] p. 3; na'e toki fakamata'itohi faka-'Ītali).

Fehu'i 6

"Ko e fatongia mamafa mo'oni 'oku tuku ki he ongo mātu'á 'i he taimi ko ia 'okú na 'omai ai 'a fānaú ki he māmaní. 'Oku 'ikai ko e me'akaí pē, ngaahi vala, mo e fale 'oku fie ma'u ma'anautolú, ka ko e 'ofá, fakahinohino'i 'i he *'ofá, ako'i, mo e teuteu'i*" (Spencer W. Kimball, "Train Up a Child," *Ensign,* Apr. 1978, p. 5; na'e toki fakamata'itohi faka-'Ītali).

Fehu'i 7

" *'I he Siasí 'oku tatau pē 'a e mahu'inga 'o e tangatá pea mo e fefiné.* Na'e tuku mai 'e he 'Otuá 'a e ongoongoleleí 'o tatau pē 'a e tangatá mo e fefiné. . . . *Ko e ngaahi faingamālie mo e ngaahi fei ma'u 'a e Ongoongoleleí 'oku tatau pe ki he tangatá mo e fefiné. 'Oku 'ofa'i 'e he 'Otuá 'a Hono ngaahi 'ofefiné 'o tatau pē mo 'Ene hanga 'o 'ofa'i 'a Hono ngaahi fohá*" (John A. Widtsoe, *Evidences and Reconciliations,* [Salt Lake City: Bookcraft, 1960], p. 30; na'e toki fakamata'itohi faka-'Ītali).

Fehu'i 8

"Neongo ko e tamai taki taha ko e 'ulu ia 'a hono fāmilí, ka ki he fāmili Siasí, 'oku 'ikai ui ia 'oku fakapēteliake kae 'oua kuo *ma'u 'e he husepānití 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí* pea kuo 'osi fakama'u ki ai 'a hono uaifí 'i he fale tapu 'o e 'Otuá pea kuo fanau'i 'a 'ena fānaú 'i he fuakava 'o fakama'u ki he'emau ngaahi mātu'á" (*A Light Unto the World* [tohi lēsoni 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, 1967–68], p. 55).

Fakamatala ki he faiakó

Kapau leva 'oku 'i ai ha kau finemui 'i ho'o kalasí 'oku te'eki ai ke ma'u 'e he'enau ngaahi tamaí 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, 'e lava ke lau pea alea'i 'a e lea ko 'ení:

"Ko ha fakamatala, 'Ko hoku husepānití pe tamaí 'oku 'ikai ko ha mēmipa ia 'o e Siasí, 'oku 'ikai pe ke faka'apa'apa ia ki he Siasí, na'á ku tali 'aki 'a e loto 'ofa mo'oní: 'E hoku tokoua, 'e tatau ai pē pe ko e mēmipa ia pe 'ikai, ka ko e tamai ia mo e 'ulu 'o e fāmilí. Poupou'i ia 'i he'ene ngaahi ngāue leleí. Fakahā kiate ia 'okú ke tui mo falala ki hono poto ko ia ke ne tataki 'a e fāmilí. Fakalotolahi'i ia 'aki ha ngaahi sīpinga lelei" (Richard G. Scott, "Father Is Head of the Family," *Ensign,* Feb. 1977, pp. 84–85).

Fehu'i 9

"Ko e hokohoko fakapēteliaké 'oku *faka-'Otua hono tupu'angá* pea 'e hokohoko atu ai pe ia 'i he mo'uí ni 'o ta'e ngata. 'I he'ene pehē, 'oku 'i ai leva 'a e totonu ke mahino ki he tangata kotoa pē mo e fefine kotoa pē 'o e kakai 'a e 'Otuá. 'Oku 'ikai ko ha fehu'i 'eni ia ke pehē ko hai 'oku lelei tahá. Pe ko ha fehu'i ke pehē ko hai *'oku mo'ui taau tahá. Ka ko e fehu'i ia 'o e laó mo e fonó*" (Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine,* p. 287; na'e toki fakamata'itohi faka-'ītali).

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ko e foʻi lea *pēteliaké* ʻoku fekauʻaki ia mo e foʻi lea tamaí. Pea te tau fakaʻaongaʻi ʻa e foʻi lea ko ʻení ʻi ha founga makehe. Ko e lea *hokohoko fakapēteliaké* ʻoku ʻuhinga ia ki he hokohoko ʻo e kakaí meia ʻĀtama ʻo aʻu mai ki he ngaahi toʻu tangata kotoa pē ʻa ia ʻoku haʻi fakataha ʻi he ngaahi ouau taʻe ngata ʻi he temipalé. Ko e kakai ʻení te nau maʻu honau ngaahi vā fakafāmilí ʻo taʻe ngatá. ʻI he taimi ko ʻeni te nau maʻu honau ngaahi vā fakafāmilí ʻo taʻe ngatá. ʻI he taimi ko ia ʻoku silaʻi ai ha ongo meʻa mali ʻi he temipalé, ʻoku ʻi ai leva ʻa e totonu ʻa e husepāniti mo e uaifí ke na hoko ko e konga ʻo e fuʻu fāmili taʻe ngata ko ʻení. Pea ʻikai ngata pē ʻi he hoko ko e konga ʻo e fuʻu fāmili taʻe ngata ko ʻení. Pea ʻikai ngata pē ʻi he hoko ʻa e tangatá ko e tamaí, ka ko e pēteliake ʻo hono fāmilí. ʻOku ʻuhinga ʻeni ko hono fatongiá ke tokoni ki ono fāmilí ke nau nofo ʻi ha faʻahinga moʻui ʻa ia te nau lava ke toe foki ai ʻo nofo fakataha mo e Tamai Hēvaní. Pea koeʻuhí ko ia ʻokú ne maʻu ʻa e Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí, te ne lava ke tāpuakiʻi ʻa hono fāmilí mo akoʻi kinautolu ʻi he ngaahi meʻa ko ia ʻokú ne loto ke nau faí.

ʻE Lava ʻe he Finemuí ʻo Tokoniʻi ʻEne Tamaí ʻi Hono Fatongiá

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukauʻi ha ngaahi founga ʻe lava ai ke nau tokoniʻi ʻa ʻenau ngaahi tamaí. Hiki ʻa e ngaahi tamaí. Hiki ʻa e ngaahi fakakaukaú ʻi he palakipoé. Mahalo naʻa kau ʻa e niʻihi ʻo e ngaahi meʻa ko ʻení ʻi heʻenau ngaahi talí:

Ngaahi Founga ʻo Hono Poupouʻi ʻo e Tamaí

Talangofua

Ngāue fakataha

Fakahā ki ai ʻa hoʻo ngaahi fakakaukau mo e ngaahi meʻa ʻokú ke manako ai kole ke ne ʻoatu ha tāpuaki fakatamai

Fekumi ki heʻene ngaahi akonakí mo e ʻene ngaahi tokoni

Ako ke ke ʻiloʻi ia

Fakahā ha ngaahi sīpinga lelei ki hono fanga tuongaʻané mo ho fanga tokouá

Fakahā ki ai hoʻo ʻofá mo ho loto-hounga moʻoní

Fakahikihikiʻi ia ʻo ʻoua ʻe fakaangaʻi

Poupouʻi ia ʻi he efiafi fakaefāmilí

Fiefia maʻu pē mo faʻa tokoni ʻi ʻapi

Talanoa

Ko e niʻihi ʻo e kau finemuí te nau mei ongoʻi ʻoku faingataʻa ke fakahā ʻa ʻenau ʻofá mo ʻenau poupou ki heʻenau ngaahi tamaí. Tuku ki ha finemuí ke ne fai ʻa e talanoa ko ʻení:

ʻI he kei siʻi ko ia ʻa Sisitā Loisi Kalisitiane (Lois Christensen), naʻe fakahā ange ʻe heʻene faiako kalasi Lautohi Faka-Sāpaté ki he mēmipa kotoa pē ʻo e kalasí ke nau fakahā ki heʻenau tamaí ʻoku nau ʻofa ʻiate ia. Naʻe ongoʻi ʻe Lois ko e taha ʻeni ia ʻa e meʻa faingataʻa moʻoni kiate ia ke ne fakahoko. Ko ʻene tamaí naʻe ʻikai ke mālohi ʻi he Siasí, pea naʻe ʻikai ke vāofi ʻa ʻena faʻa fetuʻutakí. Ko e ʻofá ʻoku ʻikai ko ha meʻa ia ʻoku teuteu leaʻaki ʻi hono fāmilí. Ko ia ai naʻe nofo leva ʻa Lois ʻi he hili ʻa e ʻalu kotoa ʻa e mēmipa ʻo e kalasí ke ne fakahā ange ki heʻene faiakó he ʻikai ke ne lava ke fai ia. ʻI heʻene lea pe ʻaʻaná, naʻá ne pehē:

"Naʻe ʻikai ke u lava ke fakalotoʻi ʻa Sisitā ʻInesi (Innes). Naʻá ne sio mai kiate au peá ne pehē mai, ʻE tatau ai pē pe ko e hā hoʻo tamaí, pe ko e hā ʻa ʻene meʻa ʻoku faí, ka ʻokú ne fie maʻu ke ne fanongo ki he ngaahi lea ko ʻení meiate koe, ʻo tatau ai pē mo hano fie maʻu ʻe ha tamai kehe ke fanongo ki he ngaahi lea ko iá. ʻOku ou fie maʻu koe ke ke palōmesi mai te ke fai ʻa e foʻi ngāue ko ʻení.

"Naʻá ku loto ki ai, pea ʻi he lolotonga ʻa e ngaahi ʻaho ko ia naʻe hoko maí naʻá ku ongoʻi mafasia. Naʻá ku ʻiloʻi ʻe toki mole atu ʻa e ongoʻi mafasia ko ʻení ʻi he taimi ko ia te u fakahoko ai ʻa ʻeku tukupā. ʻI he pō ʻe taha hili ʻa e ʻalu kotoa ʻa e kau mēmipa kotoa ʻo e fāmilí ki honau mohengá, naʻá ku tetetete pē ʻo talitali ki he taimi totonu ko ia ke u leaʻaki ai ʻa e ngaahi foʻi lea ko ʻení. Naʻe fai ʻa e ifi sikaleti ʻa ʻeku Tamaí pea naʻá ne tuʻu

hake ki 'olunga ke tūtuu'i 'a e efú he kapa vevé. Pea 'i he tetetete, ilifia, mo e 'ikai ke mei ha hoku le'ó na'á ku pehē ange, 'E Tamai, 'oku ou 'ofa 'iate koe.

"Na'á ne tu'u sītu'a mai kiate au, na'e 'ikai ke ne toe tafoki pe toe lea'aki ha me'a pē toe fai ha me'a. Na'á ku fakapapau'i 'oku 'ikai te ne fanongo mai kiate au. Na'á ku ongo'i vaivai mo'oni pea na'á ku toe lea atu. 'E Tamai 'oku ou 'ofa 'iate koe. 'I he taimi ko ia na'á ne tafoki māmālie 'o hanga mai kiate aú. Ko 'eku tamai ta'e fieauna mo loto-fefeka ko 'ení na'e lele noa'ia pē 'a e lo'imatá ki lalo 'i hono ongo kou'ahé. Na'e ala mai hono ongo nimá 'o kuku atu au kiate ia peá ne 'uma 'i he tumu'aki 'o hoku fo'i 'ulú. Ko e fuofua taimi 'eni 'i hoku ta'u ko ia 'e taha onó kuó u manatu'i kuó u fefā'ofua'aki ai mo 'eku tamaí.

" 'I he 'ahó ni 'oku ou hoko ko e fa'ē pea ma'u ha fu'u fāmili tokolahi 'aupito. 'Oku ou 'ofa 'iate koe ko ha ngaahi fo'i lea maheni ia 'oku faka'aonga'i ma'u pē 'i homau 'apí. Pea ko e hā 'a e me'a na'e hoko ki he'eku tamai 'ofeiná? Ko e 'ahó ni ko e Taula'eiki lahi ia, 'okú ne ngāue tōtōivi 'i hono langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá" (Lois Christensen, "Telling My Father I Loved Him," *Ensign*, Feb. 1978, p. 51).

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakahā ange ki he tamaiki fefiné ko e tu'utu'uni faka-'Otua ia ko e tamaí ko e pēteliake ia 'o e 'apí. Na'e tuku kiate ia 'e he 'Otuá 'a e fatongia ki he ngaahi me'a fakalaumālié mo fakatu'asino 'a hono fāmilí, 'e fakamāu'i ia 'O fakatatau ki he ngaahi me'a ko iá. Ko hono uiui'i ke pule mo tokanga'i 'a e ngaahi ngāue 'o hono 'apí mo hono fāmilí 'i he laumālie 'o e mā'oni'oní mo e 'ofa. Ko e mēmipa kotoa 'o e fāmilí 'i he laumālie 'o e mā'oni'oní mo e 'ofa. Ko e mēmipa kotoa 'o e fāmilí 'oku 'i ai honau fatongia ke tokoni'i mo poupou'i 'a e tamaí 'i hono fatongia fakapēteliaké. 'Oku lahi 'a e ngaahi me'a 'e lava ke fai 'e he kau finemuí ke nau tokoni ai 'i hono fakahoko 'o e fatongia ko 'ení pea mo nau faka'ai'ai 'a e kau mēmipa ke he 'o e fāmilí ke nau poupou'i 'a 'enau tamaí 'i hono fatongia mahu'inga ko 'ení.

Fakahoko 'o e lēsoní

Tuku ange ki he ta'ahine taki taha ke ne fili mei he ngaahi me'a ko ia kuo hiki 'i he palakipoé ha me'a 'e ua pe tolu ke fai 'i he uike ko 'ení ke poupou'i 'a 'ene tamaí 'i hono fatongia fakapēteliaké.

Ko e hā ha Me'a 'okú ke 'Ilo 'o kau ki he Hokohoko Fakapēteliaké?

Fili 'a e tali totonú pe ko e ngaahi tali ki he fehu'i taki taha 'i laló:

1. Ko e hokohoko fakapēteliaké —
   a. Ko ha tohi fakaongoongolelei ke ke ma'u ho tāpuaki fakapēteliaké.
   b. Ko ha tohi ke ke ma'u 'aki ha ngaahi koloa mei he fale koloa 'o e pīsopé.
   c. Ko e founga pule fakalangi ia 'a e 'Otuá.
2. Ko e kulupu mahu'inga taha 'i he Siasí ko e —
   a. Fakataha Alēlea Mā'olunga 'o e Toko Hongofulu Mā Uá.
   b. Kau Palesitenisī 'Uluakí.
   c. Ko e fāmilí.
3. Ko e ma'u mafai pule 'i homou fāmilí ko e —
   a. Palesiteni 'o e Siasí
   b. Pīsopé
   c. Ko ho'o tamaí (pe ko ho'o fa'eé, kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha tamai 'i ho 'apí).
4. 'I he hoko ho'o tamaí ko e ma'u mafai pule 'i he fāmilí, 'oku kau leva ki hono ngaahi fatongiá hono —
   a. Pule'i mo tataki 'a e ngaahi ngāue 'i he 'apí mo e fāmilí 'i he mā'oni'oni.
   b. Tokanga'i 'a e ngaahi fie ma'u fakatu'asino mo fakalaumālie 'a hono fāmilí.
   c. Kumi ki he 'Eikí ke ma'u ha fakahā fakafo'ituitui koe'uhi ko hono fāmilí.
5. Ko e ni'ihi 'eni 'o e ngaahi fatongia 'o e fa'eé —
   a. Fanau'i mo ohi 'a e fānaú.
   b. Tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi fie ma'u fakatu'asino mo fakalaumālie 'a hono fāmilí.
   c. Hoko ko e hoa, tokoni, mo e kaume'a ki hono husepānití.
6. Fakatatau ki he palani 'a e 'Otuá, ko e fatongia 'o hai ke 'ofa mo ako'i 'a e fānaú?
   a. Ko e tamaí 'ata'atā pē.
   b. Ko e fa'eé 'ata'atā pē.
   c. Fakatou'osi 'o e ongo mātu'á.
7. 'I he palani 'a e 'Otuá —
   a. 'Oku tu'unga tatau 'a e tangatá mo e fefiné.
   b. 'Oku mahu'inga ange 'a e tangatá koe'uhí he 'okú ne ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí.
   c. 'Oku 'ofa 'a e 'Eikí ki Hono ngaahi 'ofefiné 'o hangē pē mo 'Ene 'ofa ki Hono ngaahi fohá.
8. Neongo pē 'oku pule 'a e tamai taki taha ki hono fāmilí, ka 'i he'ene hoko ko ia ko e pēteliake pule 'o e fāmilí, kuo pau ke ne —
   a. Ako 'i he 'univēsitī.
   b. Ma'u ha ngāue lelei.
   c. Ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí.
9. 'Oku ma'u 'e he Tamaí 'a e fatongia ko ia 'o e pēteliaké koe'uhí —
   a. 'Oku fe'unga mo mateuteu lelei ange ia.
   b. Ko hono fatongia fakalangi ia.
   c. Ko e fonó ia mo e foungá.

Ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí

Lēsoni
15

TAUMU'Á	'E mahino ki he finemui taki taha 'a e ngaahi fatongia mo e ngaahi tufakanga 'o kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí
TEUTEÚ	1. Fakatātā fika 10, Ko hono Toe Fakafoki Mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí (62371), 'a ia 'oku 'i mui 'i he tohi lēsoní. 2. Kapau 'e faingamālie pea hiki mai hano tatau 'o e nāunau tufá 'i he ngata'anga 'o e lēsoni ko 'ení, ke taki tāuhi 'a e kalasí, "Ko e Ngaahi Lakanga mo e Ngaahi Fatongia 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí." 3. Vahe'i ha kau finemui ke nau hanga 'o fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pē ko e ngaahi lea 'oku ke fie ngāue'aki.
FOUNGA FAI 'O E LĒSON 'OKU FOKOTU'U ATU	**Talateu**
Lea	"Ko e lakanga fakataula'eikí, ko e mālohi ia 'o e 'Otuá kuo foaki mai ki he tangatá ke nau tokoni ai ki hono tāpuekina, mo hono fakamo'ui 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. Neongo 'oku tau fa'a ui he taimi 'e ni'ihi 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eikí, ko e 'lakanga fakataula'eikí,' ka 'oku totonu ke 'oua na'a teitei ngalo 'iate kitautolu 'oku 'ikai ma'u 'e ha taha 'a e lakanga fakataula'eikí, pea 'oku 'ikai nofo sino ia 'iate kinautolu 'oku nau ma'u iá. 'Oku ma'u ia 'i ha foaki toputapu makehe ke 'aonga tatau ki he tangata, fefine, mo e fānau kotoa pē. Na'e me'a 'a 'Eletā Sione A. Uitisou (John A. Widtsoe) 'o pehē, 'Oku 'ikai ma'u 'e he tangatá ha totonu lahi ange ki he ngaahi tāpuaki 'oku tupu mei hono ma'u 'o e Lakanga Fakataula'eikí 'i he kakai fefiné.' (*Priesthood and Church Government,* Salt Lake City: Deseret Book Co., 1939, p. 83). Hangē ko 'ení, 'oku totonu ke ma'u 'e hotau kau finemuí 'a e ngaahi faingamālie tatau ki hono ma'u 'o e ngaahi tāpuaki mei he kau taki lakanga fakataula'eikí 'o hangē pē ko e kau talavoú" (Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Apr. 1992, p. 51; pe *Ensign,* May 1992, p. 36).
	Kuo Toe Fakafoki Mai 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí
Fakamatala 'a e faiakó	Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e toe fakafoki mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. Fakamatala'i 'oku ma'u 'e Pita, Sēmisi mo Sione 'a e ngaahi kī 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. Na'á nau hā mai kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele ofi ki he taimi na'e fokotu'u ai 'a e Siasí ke toe fakafoki mai 'a e ngaahi mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki ko 'ení ki he māmaní.
	'Oku 'i ai 'a e Ngaahi Fatongia Pau 'o e Kau Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí
'Ekitivitī he palakipoe	Fakamatala'i na'e hanga 'e he 'Eikí fokotu'utu'u 'a e lakanga fakataula'eikí koe'uhí ke lava ke mafola 'a Hono pule'angá ki he māmaní kātoa pea tāpuekina ai 'a e mēmipa taki taha 'o e Siasí. Kuo tuku ki he lakanga taki taha 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí ha ngaahi fatongia pau, koe'uhí kae lava ke fakahoko 'a e ngaahi taumu'a mo e ngāué 'o fakatatau ki Hono finangaló. Fakamatala'i te mou lau ha ngaahi fakahinohino lahi koe'uhí ke nau lava ai 'o 'ilo'i pē ko e hā 'a e lakanga pē ko e kōlomu 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí 'oku 'uhinga ia ki aí. Ko e pehē pē 'e ha finemui 'okú ne 'ilo'i 'a e lakanga pē ko e kōlomu 'okú ke fakamatala'í, pea hiki hake 'a hono nimá pea fakahā atu. Lau 'a e ngaahi fakamatala

kotoa pē, neongo kapau ʻe ʻilo ʻe he kau finemuí ia ʻa e tali ʻi he ʻuluaki fakamatalá pē. Kole ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ʻa e tali totonú ʻi he hili pē haʻo lau ange ʻa e ngaahi fakahinohinó.

Hanga ʻo hiki ʻi he palakipoé ʻa e ngaahi tali totonu ʻe fai maí.

1. (a) Ko e kau mēmipa ʻo ʻeku kōlomú ko e kau fakamoʻoni makehe ia kai Sīsū Kalaisí ki he māmaní kātoa. (b) ʻOku fokotuʻu ʻa e kau mēmipa ʻo ʻeku kōlomú ʻo poupouʻi ʻe he kāingalotu ʻo e Siasí ʻi he feituʻu kotoa pē, ke nau hoko ko e kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata maʻu fakahā. (c) ʻOku ou faʻa fai maʻu pē ha malanga ʻi ha konifelenisi lahi. Ko e hā ʻa e kōlomu ʻoku ou kau ki aí? (Ko e Kōlomu ʻo e Kau ʻAposetolo ʻe Toko Hongofulu Mā Uá.)
2. (a) ʻOku ʻi ai ha fatongia makehe ʻa ʻeku kōlomú ke fai ʻa e ngāue fakafaifekaú ʻi he māmaní kātoa pea malangaʻaki ʻa e ongoongoleleí ʻi he ngaahi fonua mulí. (b) ʻOku lava ʻo fokotuʻu ha kōlomu ʻe fitu ʻo e Kau Taki Māʻolunga ko ʻeni ʻo e Siasí. (c) Ka fokotuʻu kakato ʻa ʻeku kōlomú, ʻe feʻunga homau tokolahí mo e Kau Taḳi Māʻolunga ʻe toko fitungofulu. Ko hai ʻa kimautolu? (Ko e Kōlomu ʻe taha ʻo e Kau Fitungofulú.)
3. (a) ʻE lava pē ke toko hivangofulu mā ono ʻa e kau mēmipa ʻo ʻeku kōlomú. (b) Te u lava ke fai papitaiso pea foaki mo e Laumālie Māʻoniʻoní ki he kakai ʻoku nau kau mai ki he Siasí. (c) ʻOku mou faʻa sio ki haʻaku ʻalu holo mo haku hoa ʻi he ngāue fakafaifekaú. (d) ʻOku faʻa ui au ke u ʻalu ʻo faingāue ki he kakai ʻoku puké. Ko e hā ʻa e lakanga ʻo e lakanga fakataulaʻeiki ʻoku ou maʻú? (Kaumātuʻa.)
4. (a) ʻOku ou maʻu ʻa e Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí. (b) ʻoku mou faʻa sio ʻiate au ʻi he konifelenisi lahí. (c) Ko e taulaʻeiki lahi pule au ʻi he Siasí. (d) Ko e tangata pē ʻe toko taha ʻokú ne maʻu ʻa e lakanga ko ʻení ʻi he Siasí ʻi ha taimi. Ko e hā ʻa e lakanga fakataulaʻeiki ʻoku ou maʻú? (Ko e palesiteni ʻo e Siasí.)
5. (a) Ko e taulaʻeiki lahi au. (b) ʻOku ou ngāue fakataha mo ha ongo tokoni ʻe toko ua pea mo e kau fakafofonga kehe ʻe toko hongofulu mā ua. (c) Ko hoku fatongiá ke tokangaʻi ʻa e ngaahi ʻekitivitī kotoa pē ʻa e lakanga fakataulaʻeikí ʻi ha ngaahi uooti lahi ʻo e Siasí. (d) ʻOku ou faʻa lea ʻi he konifelenisi fakasiteikí. Ko e hā ʻa hoku uí? (Ko e palesiteni fakasiteikí.)
6. (a) Ko e taulaʻeiki lahi pule au ʻi he uōtí. (b) Ko e palesiteni au ʻo e kōlomu ʻa kau taulaʻeikí ʻi hoku uōtí (vakai ki he T&F 107:87–88). (c) Ko e konga lahi ʻo ʻeku ngāué ʻoku fai ia ki he kau talavou mo e finemui ʻi hoku uōtí. (d) Ko e taha ʻo hoku ngaahi fatongia mahuʻingá ke ʻinitaviu ʻa e kau finemuí. Ko e hā ʻa hoku uí? (Ko e pīsopé.)
7. (a) ʻOku ʻikai ke fakangatangata ʻa e tokolahi ʻo ʻeku kōlomú. (b) Te u lava pē ke hoko ko ha pīsope, pē ko ha tokoni ki he pīsopé. (c) Ko e palesiteni fakasiteikí ʻa e palesiteni ʻo ʻeku kōlomú. Ko e hā ʻa hoku lakanga fakataulaʻeikí? (Taulaʻeiki Lahi.)

Fealēleaʻaki

Vakaiʻi fakataha mo e kau finemuí ʻa e ngaahi fakamatala ʻoku ʻi he "Ngaahi Lakanga mo e Ngaahi Ngāue ʻa e Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí" koeʻuhí ke poupouʻi ai ʻa e ʻilo ʻa e kau finemuí ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi tufakanga ʻo e kau Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí. Ngāueʻaki ʻa e ngaahi potu folofolá kapau ʻe fie maʻu ke tali ʻaki ki ha ngaahi fehuʻi ʻe fai ʻe he kau finemuí.

Ko e Ngaahi Lakanga mo e Ngaahi Fatongia ʻo e Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí

Lakangá	Tokolahi ʻo e Kōlomú	Ngaahi Fatongiá	Potufolofolá
Kaumātuʻa	96	1. Akoʻi 2. Malanga 3. Papitaiso 4. Hilifakinima 5. Tataki e ngaahi fakatahá 6. Faingāue ki he mahakí 7. Ngāue ʻi he Siasí [ngaahi fakataha alēleá] 8. Ngāue ʻi he ngaahi fatongia ʻo e Lakanga Taulaʻeiki Faka-ʻĒloné 9. Fakanofo ʻa e kaumātuʻa kehé, pe kau taulaʻeikí, akonakí, pe tīkoní	T&F 20:39,41–45 T&F 42:43–44,80
Taulaʻeiki Lahí	Kau taulaʻeiki kotoa pē he siteikí—	1. Fakahoko ʻa e ngaahi fatongia kotoa pē ʻo e kaumātuʻá 2. Lava ʻo fakanofo ki lakanga ko e pīsopé, pe palesiteni fakasiteikí, etc.	T&F 20:67 mo e 107:10; 84:111 mo e 68:19
Pēteliaké	ʻIkai ha kōlomu; ko e kau taulaʻeiki lahi foki ʻa e pēteliaké	1. Fakahoko ʻa e ngaahi fatongia ʻo e kaumātuʻá taulaʻeiki lahí 2. Foaki ʻa e ngaahi tāpuaki fakapēteliaké.	T&F 107:39–53
Fitungofulú	70	1. Ko e Taki Māʻolunga 2. Malanga ki he māmaní kotoa	T&F 107:25, 34,38, 93–96
ʻAposetoló	12	1. Fakahoko ʻa e ngaahi fatongia kotoa ʻo elakanga fakataulaʻeikí 2. Hoko ko e kau fakamoʻoni makehe kia Sīsū Kalaisi ʻi he māmaní kotoa 3. ʻOku maʻu ʻe he Kōlomu ʻo e Toko Hongofulu Mā Uá ʻa e ngaahi kī ʻo e puleʻanga ʻo e ʻOtuá ʻi he māmaní; pea ʻoku nau maʻu ʻa e ngofua ke nau ngāueʻaki ʻa e kī ko iá ʻi he taimi ʻoku pekia ai ʻa e Palesiteni ʻo e Siasí	T&F 18:26–27; T&F 107:23, 33

Ko ha Tāpuaki Mahuʻinga ʻa e Fakanofo ki he Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi ange ko e Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí ko e taha ia ʻo e ngaahi tāpuaki mahuʻinga taha kuo foaki mai ʻe he ʻOtuá ki Heʻene fānaú. ʻOku foaki ʻe he Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí ha mālohi ki he tangatá ke ne fakahoko ʻa e ngaahi ouau fakamoʻuí ki ha taha ʻokú ne fie maʻu ʻa e moʻui taʻe ngatá, mo e ngaahi tāpuaki mahuʻinga kotoa ʻa e ʻOtuá. ʻOku hoko ʻa e fakanofo ha tangata ki he Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí ko e sitepu mahuʻinga taha ia ʻi heʻene moʻuí he ʻoku fuʻu mahuʻinga lahi ʻa e lakanga fakataulaʻeiki māʻolunga ange ko iá ki heʻene fakalakalaka taʻe ngatá. Kuo fakahā mai ʻe he ʻEikí ʻa e founga mo e taimi ʻoku totonu ke fakanofo ai ʻa e tangatá.

Fakamatala'i ange 'oku totonu ke teuteu 'a e talavou kotoa pē 'i he Siasí ke fakanofo ia ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. 'E 'initaviu ia 'e he'ene pīsopé mo e palesiteni fakasiteikí, pea te na hanga 'o fakafuofua'i 'a 'ene mateaki'i 'a e 'Eikí pea mo e Siasí. Kapau te na pehē 'okú ne fe'unga, 'e fakanofo leva ia ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki. 'Okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki ko 'ení 'i ha fuakava mo e fakapapau (vakai, T&F 84:33–34), 'a ia kuo 'osi fakamatala'i kiate ia.

Lea

Na'e hanga 'e 'Eletā Melioni G. Lomenī 'o ako'i mai kiate kitautolu 'a e ngaahi fatongia 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. Na'á ne pehē:

"Na'e hanga 'e he 'Eikí 'o fakamatala'i 'i he lea ko 'ení 'a e tu'unga 'o e toko taha ko ia 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí peá ne maumau'i 'a hono fuakavá: ' . . . kae 'ilonga ia 'e maumau'i 'a e fuakavá ni hili 'ene tali iá, mo ne tafoki 'aupito mei aí, 'e 'ikai te ne ma'u ha fakamolemole 'o e ngaahi angahalá 'i he māmaní, pē 'i he maama ka hoko maí. [T&F 84:41.]

" 'E lava pē ke ue'i hake ha taha ke ne hanga 'o fakafehu'i 'a e totonu ke ne tali 'a e ngaahi tufakanga 'o e fuakavá pē 'ikaí 'i he mamafa pehē 'a e tautea ki hono maumau'í; ka 'e lava pē ke ne hanga 'o fakafehu'i ia kae 'oua kuo ne toki lau 'a e veesi 'oku hoko hake 'i he tauteá. Te ne 'ilo'i ai 'oku 'ikai ke mahu'inga 'a kinautolu 'oku 'ikai te nau tali 'a e fuakavá, pea 'oku 'ikai ke nau sai ange kinautolu ia 'i he kakai ko ia kuo nau tali pea maumau'í. He na'e folofola mai 'a e 'Eikí 'o pehē: 'Pea 'e hoko 'a e mala'ia kiate kinautolu kotoa pē 'oku 'ikai te nau ha'u ki he lakanga taula'eikí ni kuo mou ma'ú, . . . ' [T&F 84:42.]

" *'Oku pehē 'a e mahu'inga 'o e 'fuakava mo e fakapapau 'oku kau ki he lakanga taula'eikí'*" ('i he Conference Report, Apr. 1962, p. 18; pe *The Improvement Era,* June 1962, p. 416).

Ngaahi potufolofola

Toe fakamanatu pea alea'i 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:41–42 'o kapau 'e fie ma'u koe'uhí ke tokoni'i ai 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'a e fatongia mahu'inga 'oku to'o 'e he kakai tangatá kiate kinautolu 'i hono fakanofo kinautolu ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí.

Fealēlea'aki

Alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení pea mo e kalasí ke tokoni'i ai 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'a 'enau fie ma'u ke fakahā 'a e faka'apa'apa ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí pea mo kinautolu 'oku nau ma'u iá.

• 'E lava nai ke fakalakalaka ta'e ngata 'a e kakai fefiné kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki?

• 'Oku anga-fēfē 'a e hā mei he'etau ngaahi fakakaukaú, leá, mo e ngaahi ngāué 'a 'etau faka'apa'apa ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí?

• 'Oku anga-fēfē 'a 'etau fakalāngilangi'i 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí 'i he taimi ko ia 'oku tau anga faka'apa'apa ai ki he kau lakanga fakataula'eikí?

• Ko e hā ha me'a te tau lava ke fai ke tau fakalotolahi'i ai 'a e kau lakanga fakataula'eikí?

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Faka'osi 'aki ho'o fakamamafa'i 'a e mahu'inga hono fakalāngilangi'i 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí 'aki 'a 'etau faka'apa'apa'i 'a kinautolu 'oku nau ma'u iá. Kuo 'osi tukupā 'a kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí ke nau talangofua ki he'etau Tamai 'i Hēvaní, pea nau ngāue'aki honau lakanga fakataula'eikí ke tāpuekina 'a 'Ene fānaú. 'Oku nau hangē pē ko kitautolú, 'o tau feinga ke hoko 'o hangē ko e 'Otuá. 'E hanga 'e he'etau tui mo 'etau falala kiate kinautolú 'o ue'i hake kinautolu ke nau hanga 'o faka'apa'apa'i kakato 'a honau lakanga fakataula'eikí.

Ko e Ngaahi Lakanga mo e Ngaahi Fatongia ʻo e Lakanga Taulaʻeiki Faka-Melekisētekí

Lakangá	Tokolahi ʻo e Kōlomú	Ngaahi Fatongiá	Potufolofolá
Kaumātuʻa	96	1. Akoʻi 2. Malanga 3. Papitaiso 4. Hilifakinima 5. Tataki e ngaahi fakatahá 6. Faingāue ki he mahakí 7. Ngāue ʻi he Siasí [ngaahi fakataha alēleá] 8. Ngāue ʻi he ngaahi fatongia ʻo e Lakanga Taulaʻeiki Faka-ʻĒloné 9. Fakanofo ʻa e kaumātuʻa kehé, pe kau taulaʻeikí, akonakí, pe tīkoní	T&F 20:39,41–45 T&F 42:43–44,80
Taulaʻeiki Lahí	Kau taulaʻeiki kotoa pē he siteikí—	1. Fakahoko ʻa e ngaahi fatongia kotoa pē ʻo e kaumātuʻá 2. Lava ʻo fakanofo ki lakanga ko e pīsopé, pe palesiteni fakasiteikí, etc.	T&F 20:67 mo e 107:10; 84:111 mo e 68:19
Pēteliaké	ʻIkai ha kōlomu; ko e kau taulaʻeiki lahi foki ʻa e pēteliaké	1. Fakahoko ʻa e ngaahi fatongia ʻo e kaumātuʻá taulaʻeiki lahí 2. Foaki ʻa e ngaahi tāpuaki fakapēteliaké.	T&F 107:39–53
Fitungofulú	70	1. Ko e Taki Māʻolunga 2. Malanga ki he māmaní kotoa	T&F 107:25, 34,38, 93–96
ʻAposetoló	12	1. Fakahoko ʻa e ngaahi fatongia kotoa ʻo elakanga fakataulaʻeikí 2. Hoko ko e kau fakamoʻoni makehe kia Sīsū Kalaisi ʻi he māmaní kotoa 3. ʻOku maʻu ʻe he Kōlomu ʻo e Toko Hongofulu Mā Uá ʻa e ngaahi kī ʻo e puleʻanga ʻo e ʻOtuá ʻi he māmaní; pea ʻoku nau maʻu ʻa e ngofua ke nau ngāueʻaki ʻa e kī ko iá ʻi he taimi ʻoku pekia ai ʻa e Palesiteni ʻo e Siasí	T&F 18:26–27; T&F 107:23, 33

Lēsoni
16

Ko e Kakai Fefiné mo e Kau Lakanga Fakataula'eikí

TAUMU'Á	'E mahino ki he finemui taki taha 'oku l ava 'a e fefiné mo hono husepānití 'o hū fakataha ki he tu'unga mā'olunga taha 'o e nāunau fakasilesitialé.
TEUTEÚ	1. Teuteu'i 'a e ngaahi kaati fo'i lea 'oku fie ma'u 'i he lēsoní. 2. Vahe'i ha kau finemuí ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola mo e ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

'Oku 'i ai ha Fetu'utaki Mahu'inga 'a e Kakai Fefiné mo e Kakai Tangata 'o e Lakanga Fakataula'eikí

Fealēlea'aki 'i he folofola

Fekau ki ha finemui 'e toko ua ke na hanga 'o lau 'a e 1 Kolinitō 11:11 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 131:1–4.

• Ko e hā ha me'a 'oku fakahā mai 'e he ongo potufolofola ko 'ení 'o kau ki he me'a 'oku totonu ke tau fai ke tau ma'u ai 'a e tu'unga mā'olunga taha 'o e nāunau fakasilesitialé?

Fakamatala 'a e faiakó

Tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'e lava ke nau ma'u pea a'usia 'a honau tu'unga faka-'Otuá, kapau te nau mali fakasilesitiale mo ha lakanga fakataula'eiki 'oku mā'oni'oní. 'Oku totonu ke nau 'ilo'i 'a honau fatongia mahu'inga 'i he palani ta'e ngatá 'a e 'Otuá fakataha mo e tangata mā'oni'oni ko ia 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí. 'Oku mahu'inga 'a e tangatá ki he fefiné, pea 'oku pehē pē 'a e mahu'inga 'a e fefiné ki he tangatá.

Fealēlea'aki 'i he folofola

• Ko e hā 'a e fakamatala 'a e Sēnesi 2:18 'o kau ki he tangatá kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha fefiné?

Fakahā ange ko hono 'uhinga 'o e "tokoni 'oku taau mo iá." ko e finangalo 'a e 'Eikí ke foaki kia 'Ātama ha taha 'oku fe'unga mo iá, 'a ia 'oku ko ha taha 'oku fe'unga mo taau ke nofo mo ia.

Lau 'a e Mōsese 5:1. Fakamahino'i na'e 'i ai 'a e fetu'utaki mahu'inga 'a e 'uluaki fefine mo e tangata 'i he māmaní. "Pea na'e ngāue foki fakataha mo ia 'a 'Ivi, ko hono malí."

• Ko e hā nai 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke fai fakataha 'e he husepānití mo e uaifí ha ngaahi me'a? Ko e hā 'a e fetu'utaki mahu'inga taha ki he fefine malí? 'Oku totonu ke anga-fēfē 'a e husepānití ki hono uaifí?

Lea

Lau 'a e me'a ko 'eni 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

"Na'e folofola 'a e 'Eikí ko e fakamahino'i 'a e mahu'inga'ia 'a e ngaahi 'Otuá 'i he kakai fefiné,

" 'Ko ia 'e tuku ange ai 'e he tangatá 'a 'ene tamaí mo 'ene fa'eé, kae pīkitai ki hono [uaifí]; pea te na kakano taha pē.' (Sēnesi 2:24.)

" 'Oku mou fakatokanga'i ia? Ko e fefiné 'oku mahu'inga taha peé. 'Oku mahu'inga ange ia 'i he'etau mātu'a 'oku mahu'inga kiate kitautolú. Kuo pau pē foki ke tu'u mo e fānaú ki honau ngaahi tu'unga totonu mo mahu'inga taki taha" ("The Blessings and Responsibilities of Womanhood," *Ensign*, Mar. 1976, p. 72).

'Oku Totonu ke Fie Tokoni 'a e Finemuí 'i He'ene Fetu'utaki mo ha Lakanga Fakataula'eikí

Fehu'i fakatupu-fakakaukau

• Ko e hā ha'o fakakaukau 'o kau kiate kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí, 'a ia 'okú ke ngāue fakataha pe feohi mo iá? 'Okú ke poupou'i kinautolu? Ko e hā 'a e 'uhinga 'okú ke poupou'i pe 'ikai poupou'i ai 'a kinautolú?

Ngaahi kaati fo'i lea

Faka'ali'ali taha taha 'a e ngaahi kaati fo'i leá. Fehu'i ki he kau finemuí ke nau fakakaukau'i mai pē 'oku fakahā mei he ngaahi kaati fo'i leá ngaahi ngāue 'oku fepoupou'aki pē 'oku 'ikai ke fepoupou'aki. Hanga 'o fakapipiki ki he palakipoé 'a e ngaahi kaati fo'i leá ki hono tu'unga totonú.

Ko e fakatātā kakato 'i he palakipoé

'Ikai Poupou'i	Poupou'i
Ta'e toka'i	Fakalotolahi'i
Fakavaivai'i	Fakamālohia
Ta'e tokanga'i	Poupou'i
Fakali'eli'aki	Fakahinohino'i

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e faikehekehe mahu'inga 'i he ngaahi lea 'i he ongo kōlomu ko 'ení? ('Oku hanga 'e he kōlomu 'e taha 'o fakafofonga'i 'a e ngaahi ngāue 'oku lelei; ka 'oku fakafofonga'i 'e ha tahá 'a e ngaahi ngāue 'oku kovi pea 'ikai ke fakatupulekina ka 'okú ne holoki hifo.)

Fehu'i fakatupu-fakakaukau

• Ko e fē 'a e ngaahi lea 'oku nau hanga 'o fakamatala'i 'a ho 'ulungāanga fakatāutaha ki he kau ma'u lakanga fakataula'eiki ko ia 'okú ke feohi mo iá?

Ngaahi ako fakapalōpalema mo e fealēlea'aki

Lau pea alea'i 'a e ngaahi ako fakapalōpalema ko 'ení ke tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'oku nau ma'u ha ngaahi faingamālie lahi ke fakahā ai 'a 'enau poupou ki he kau lakanga fakataula'eikí 'i he taimí ni.

Ako Fakapalōpalema fika 1

Na'e uiui'i 'a Lani ke ne hoko ko e palesiteni 'o e kalasi 'a e kau finemuí 'i Sānuali. Na'e hangē kia Laní 'oku tuku 'e he kau talavou ke fai 'e he kau finemuí 'a e konga lahi 'o e ngāué 'i he taimi ko ia 'oku nau 'ekitivitī fakataha aí. Na'e kamata leva ke loto-fo'i pea 'ite'ita 'a Lani ia. Na'e pau ke ne fakamanatu ange ki he kau taki 'o e kau talavoú 'a e meimei me'a kotoa pē. Na'e 'ikai te ne loto ke ne fakamālohi'i kinautolu ke nau tokoni mai ki he ngāué, ka na'á ne manavahē kapau 'e 'ikai te ne fakamālohi'i kinautolu 'e 'ikai ke lava ha me'a ia 'o fai. Na'e hili ha'ane talanoa fuoloa ki ai mo 'ene 'etivaisá, pea fokotu'u ange 'e he'ene 'etivaisá ke liliu 'a hono 'ulungāangá. Na'á ne fokotu'u ange ke tomu'a feinga 'a Lani ke ne fakatupulaki ha fa'ahinga 'ulungāanga 'oku fakatupulekiná ki hono ngaahi fatongiá pea mo 'ene fetu'utaki mo e kau talavoú lakanga fakataula'eikí.

Na'e tali lelei 'e Lani 'a e fale'i ko 'ení 'i he loto fa'a lotu pea na'á ne ngāue leva ke fakapapau'i 'a hono ngaahi fatongia 'i he ngāue taki taha pea mo e anga 'o ha'ane fakahoko vave mo e lelei 'a e ngaahi ngāue ko iá. Na'á ne 'amanaki leva mo lotu ke fakahoko vave mo lelei 'e he kau talavoú 'a honau ngaahi fatongiá.

Na'e ola lelei 'a 'ene foungá. Na'e tali ia 'e he kau talavoú koe'uhí he na'á ne ngaohi kinautolu 'o taau mo e kau taki lakanga fakataula'eiki mamahi'i fatongia. Na'á nau 'ilo'i ai 'oku falala ange kiate kinautolu 'a e kau finemuí pea te nau poupou'i mo fakalotolahi'i kinautolu. Na'e kamata leva ke nau fua totonu 'a honau fatongia kakato 'i he ngāué. Na'e kamata leva ke fakafalala 'a Lani ki he kau talavou ma'u lakanga fakataula'eikí. Pea ko e fa'ahinga ongo faka'ofo'ofa mo'oni na'á ne ma'u aí!

• Na'e anga-fēfē hono ta'ofi 'e he fakakaukau fakaanga 'o Laní 'a 'ene feinga ke poupou'i 'a e kau lakanga fakataula'eikí?

• Na'e anga-fēfē 'a e hanga 'e he 'ulungāanga fie tokoni 'o Laní 'o liliu 'a hono 'ulungāangá pea mo e 'ulungāanga 'o e ni'ihi ko ia na'á ne ngāue fakataha mo iá?

Ako Fakapalōpalema fika 2

Na'e fiefia lahi 'a Sēini 'i he'ene talanoa mo hono ngaahi kaungā-me'á 'o kau ki he'enau ngaahi palani ki he pō Falaité. Na'e laui 'aho lahi 'a 'enau palani 'a 'enau kaime'akai makehe ke fai 'i he 'api 'o Sulí ke fakafiefia'i 'aki 'a e tutuku 'a e akó. Na'e 'i ai foki mo ha ngaahi palani fakafiefia ki he pō Falaité 'a e tamai 'a Sēiní 'a ia ko e palesiteni fakakolo ia 'i honau koló, pea mo hono tuonga'ane ko Tēvitá 'a ia na'e toki fakanofo pē ko e taula'eikí. Na'e 'ikai ke fa'a ma'u ha faingamālie 'i honau ki'i kolo 'i Kēnai 'i 'Alasikā ke 'a'ahi mai ai ki ai ha Taki Mā'olunga. Na'á na palani ke na 'alu 'i he'enau me'alelé 'i he pō ko iá ki 'Enikolesi (Anchorage) 'a ia 'oku kilomita 'e 240 hono mama'ó ke na kau ki he kemi 'a e ngaahi tamaí mo honau ngaahi fohá mo ha konifelenisi 'a e kau lakanga fakataula'eikí mo e toko taha 'o e Kau Taki Mā'olungá. Na'e vēkeveke 'a e tamai 'a Sēiní ki he fakataha ko 'ení, koe'uhí ko e taki lakanga fakataula'eiki fo'ou ia pea 'oku lahi mo e ngaahi me'a ke ne fehu'i.

Na'e foki 'a Sēini 'i he Falaité mei he akó 'i he ho'ataá pea na'á ne fakato'oto'o leva ki 'api. 'I he'ene a'u atu ki 'apí, na'á ne 'ilo ai 'a 'ene tamaí pea mo Tēvita 'okú na fofonga mamahi 'aupito. Na'e toki pule 'a e fa'ē 'a Sēiní 'i he mofí pea na'e 'ikai te ne lava ai ke tokanga'i 'a hono ki'i tuonga'ané mo hono ki'i tokouá. Na'e 'ikai ke ngata pē ai, ka na'e lolotonga fa'oaki 'e Tēvita 'a 'ene ngaahi nāunau ki he'ena fononga, pea na'e 'efihia ai 'a hono mohengá 'i ha fo'i fa'o 'o mahae. Na'e kamata leva ke mokulu mai ki tu'a 'a e vavae fakamolū 'o hono mohengá. Na'e hangē leva 'e 'ikai te na lava ke 'alu ki he konifelenisí.

Fekau ki he kau finemui ke nau pehē ko Sēini kinautolu pea ke nau faka'osi 'a e talanoá. Fekau ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he ngaahi tāpuaki 'e 'omi 'e Sēini ki hono fāmilí pea mo hono koló kapau te ne pehē ke ne nofo 'i 'api 'o tokoni ki he'ene fa'eé pea 'oua 'e 'alu ki he pātí. 'E lava ke kau ki he ngaahi tāpuaki ko 'ení 'a e laumālie 'o e feilaulaú 'a ia te ne faí, ko e tataki mo e fakahinohino 'e ma'u 'e he'ene tamai 'e tokoni ia ki he'ene fakahoko 'a hono uiui'i fo'ou 'i he lakanga fakataula'eikí, pea mo e me'a 'e fiefia ai 'a hono tuonga'ane ko Tēvitá, pea mo hono fakahounga'i ia 'e Tēvitá.

Ngāue'aki ha ni'ihi 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení ke ue'i hake 'aki 'a e fealēlea'akí:

- Kapau na'e nofo 'i 'api 'a Sēini, 'e anga-fēfē nai ha'ane tokoni ki he'ene tamaí?
- 'Oku mou pehē 'e fēfē 'a e fakakaukau kiate ia 'a hono tuonga'ane ko Tēvitá?
- Ko e hā ha faikehekehe 'e hoko kapau na'á ne fai loto fiemālie pea loto fiefia 'a e feilaulau ko 'ení, kae 'ikai 'i he loto 'ita mo e loto mamahi?
- Ko e hā ha me'a 'e hoko ki he fānau ikí 'i he fāmilí koe'uhi ko e sīpinga na'á ne taá?

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

- Ko e hā ha me'a te ke lava ke fai ke poupou'i mālohi ai ha ki'i talavou 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí? Hiki 'a e ngaahi fakakaukau 'a e kau finemuí 'i he palakipoé. 'E lava ke kau ki ai ha ni'ihi 'o e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

1. Fakatokanga'i pē 'a hono ngaahi 'ulungāanga leleí.
2. Fokotu'u atu ha ngaahi fakakaukau.
3. Fai kiate ia 'o taau mo e me'a 'okú ke 'amanaki te ne hoko ki aí.
4. Ma'u ha telinga 'oku fie fanongo.
5. Faitotonu 'i ho'o fakahikihiki'i iá.
6. Poupou'i ia 'i he ngaahi ngāue mo e ngaahi uí
7. Hoko ko ha toko taha fale'i 'i he taimi 'e fai mai ai ha kolé.
8. Fai 'a e me'a ko ia 'oku vahe'i atu ke ke faí.
9. Poupou'i ia 'i ho'o ngaahi lotú.

Faka'osí

Ngaahi lea

Lau 'a e ngaahi lea ko 'ení:

" 'Oku 'ikai ke 'i he Siasi mo'oni 'o Kalaisí ha fa'ahinga 'oku nau ma'u 'e kinautolu ha faingamālie makehe; pea ko hono mo'oní, 'oku 'i ai pē 'a e fakamavahevahe 'i he tangatá mo e fefiné ko e tupu mei ia mei he tangatá pē ko 'enau *fakangofua ke fakahoko iá.* 'Oku ma'u 'e he tangatá 'a e ngāue ke nau fai pea mo honau mālohi ke ngāue'aki ke lelei ki he mēmipa kotoa pē 'o e Siasí neongo pē pe ko ha tangata pē fefine kinautolu pē ko e hā honau ta'u motu'á.

" 'Oku pehē pē ki he fefiné: 'Oku totonu ke ngāue'aki 'a e ngaahi foaki makehe 'okú ne ma'ú ke lelei pea fakatupulekina ia ki he fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. 'Oku hoko ai 'a e tangatá mo e fefiné ko e "timi pē 'e taha" 'oku ngāue ki he fakalakalaka 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. 'Okú na fetokoni'aki, *pea 'e 'ikai ke lava 'e he fefiné ke ngāue kakato 'iate ia pē 'i he ngāue 'o e māmaní*" (*Priesthood and Church Government,* comp. John A. Widtsoe [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1965], pp. 92–93; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītalí).

"Na'e te'eki ai ke ma'u 'e he fefine talu mei he hisitōlia 'o e māmaní 'a e tau'atāina ke fakahā 'a 'enau fakakaukau mo nau ngāué 'o hangē ko e kakai fefine 'o e Siasí ko 'ení. Talu mei hono toe fakafoki mai 'o e Ongoongoleleí mo e ma'u 'e he kakai fefiné 'a 'enau totonu fakalotu kakato, pea 'e 'ikai ke lava 'e ha tangata ke ne ma'u 'a e ngaahi temipale 'o e Ongoongolelei na'e toe fakafoki maí kapau 'e 'ikai ke tu'u 'i hono tafa'akí 'a hono uaifí. Kuo foaki ange kiate ia ke ne tau'atāina kakato 'i he'ene ngaahi ngāue kotoa pē 'i he mo'uí.

" 'Oku ma'u ai heni 'e he kakai fefiné ha fatongia mamafa mo'oni, kapau te ne hanga 'o faka'apa'apa'i mo ngāue'aki ia, 'e tupulaki ai 'a hono mālohí; ka 'o kapau te ne ta'e tokanga ki ai pē 'oku 'ikai te ne mahu'inga'ia ia, pē 'ikai ngāue'i ia, 'e lava pē ke mole meiate ia 'a e me'a 'okú ne ma'u he taimí ni pea mole ai mo 'ene totonu ki he 'uluaki fānaú. 'Oku totonu ke hounga 'o a'u ki he ta'e ngatá 'a e faingamālie mahu'inga ko 'ení ki he kakai fefine 'o e Siasí ko 'ení, pea ke ne loto mahu'inga ko 'ení ki he kakai fefine 'o e Siasí ko 'ení, pea ke ne loto fiemālie ke ne hanga 'o ngāue'aki ia pea mahu'inga'ia 'i he fetu'utaki mahu'inga ko 'ení. Ko ia 'oku foaki lahi ki aí, 'oku 'amanaki 'a e me'a lahi meiate ia" (Leah D. Widtsoe, *Priesthood and Womanhood,* as quoted in *Priesthood and Church Government,* comp. John A. Widtsoe, pp. 90–91).

Fakamo'oni

Fakahā ki he kau finemuí 'a ho'o fakakaukau pea mo e hounga kiate koe 'a ho'o fetu'utaki mo e lakanga fakataula'eikí. Tokoni'i kinautolu ke nau 'ilo'i te nau lava ke tāpuekina 'a e mo'ui 'a e kakai 'oku nau feohi mo iá 'a ia 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí. Ko e taimi ko ia te nau fai ai 'ení, te nau ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí pea nau ma'u mo e ngaahi 'ilo 'oku lahi ange ki hono fakahoko 'a honau ngaahi fatongiá.

'Ekitivitī 'oku Fokotu'u Atu ki he Kau Talavou mo e Kau Finemui 'Oku 'Osi Ta'u Hongofulu Mā Onó

Fakaafe'i 'a e kau talavoú ke nau kau fakataha mo e kau finemuí 'i ha 'ekitivitī makehe. Fakahoko heni 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'oku ako'i 'i he lēsoni ko 'ení, 'i ho'omou fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e 'ekitivitií. Fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngāue 'e vahe ki he toko taha kotoa pē ke ne fai, koe'uhi ke ola lelei ai 'a e 'ekitivitií. 'Oku lava 'o ngāue'aki ha ngaahi 'ekitivitī hangē ko 'ení:

Fai ha fealēlea'aki fakapēnolo kau ki he ngaahi founga 'oku lava ai 'e he kau finemuí 'o tokoni'i 'a e kau talavoú ke nau faka'apa'apa'i mo fakaongoongoleleí'i honau langa fakataula'eikí, mo teuteu ki he'enau ngāue fakafaifekaú.

Fai ha fononga lalo mo e ma'u me'atokoni kei pongipongi.

Tokoni'i 'a e kau talavoú ke nau teuteu ki he'enau ngāue fakafaifekaú 'aki hono ako'i kiate kinautolu 'a e anga 'o e haka keké pē ko e ngaohi 'o e ngaahi me'atokoni mahu'ingá.

Ngāue fakataha mo e kau taki lakanga fakataula'eikí, pea fili ha ngāue-'ofa ke fai ke tokoni'i ha mēmipa 'o e Siasí, pe ha taha 'oku 'ikai Siasi 'i homou feitu'ú.

Ako ki he Hisitōlia Fakafāmilí mo e Ngāue Fakatemipalé

Lēsoni
17

Ko e Taumu'a 'o e Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Ouaú

TAUMU'Á	'E mahino ki he finemui taki taha 'a e founga 'oku hanga ai 'e he'ene fai 'o ha ngaahi fuakavá mo ma'u 'a e ngaahi ouaú 'o tākiekina 'a 'ene mo'uí.
TEUTEÚ	1. Fakatātā 11, Ko e Papitaisó (62018);12, Ko e Sākalamēnití (62021); 13, Ko e Temipalé. 2. Kosi ha sitepu mei ha pepa, pe teuteu ke tā ia 'i he palakipoé, pea faka'atā ha konga fe'unga 'i he ngaahi vaha'a sitepú ke fai ai ha tohi. 3. Vahe 'a e ngaahi potufolofola ko 'ení ki he kau finemuí: Īnosi 1:15–17; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:10; Tefito 'o e Tui hono nimá; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–22; Mōsese 6:58–59; Luke 22:19–20 4. Teuteu ha lau'i pepa ki he ngaahi fehu'i fealēlea'aki 'a ia 'oku 'i ai 'a e fehu'í, ngaahi veesi folofolá, ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'a ia 'oku fekau'aki mo e me'a taki tahá. 5. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, ngaahi lea 'oku ngāue'aki te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**Talateú**
Ngaahi potufolofola na'e vahé	Vahe 'a e ngaahi potufolofolá ki he kau finemuí ki mu'a pea kamata 'a e kalasí. Tuku ange ki he kau finemuí ke nau teuteu ke lau 'a e ngaahi fakamo'oni ko 'ení 'i he taimi totonu ke fai ai 'i he lēsoní.
Fakamatala 'a e faiakó	Tokoni ki he kau finemuí ke nau 'ilo'i hono mahu'inga 'o e mahino kakato kiate kinautolu 'a e ngaahi aleapau 'oku tau fai mo e kakai kehé. Fakahoko 'eni 'aki ha'o tuku ange ki he finemui taki taha ke ne fakakaukau-loto pē 'iate ia kuo 'i ai ha taha kuó ne 'osi kole ange kiate ia ke fai ha ngāue 'i he hili 'a e akó 'i ha 'aho 'e tolu 'i he uike. 'Oku lelei 'aupito 'a e vāhengá, ka na'e fakahā ange 'e he pule ngāué, te ne toki totongi ange pē 'ene vahé 'i ha taimi 'e faingamālie aí.
Fealēlea'aki	• 'Oku fie ma'u nai ke ke kau 'i ha fa'ahinga aleapau peheni? Ko e hā hono 'uhingá? • Ko e hā 'a e me'a 'oku totonu ke ke 'ilo ki mu'a ia peá ke toki lau 'i ha aleapau mo ha toko taha kehé? Fakamahino'i ange heni, kuo pau ke tau falala ki he fa'ahi 'e tahá 'i he aleapau kotoa pē 'oku tau faí. 'Oku fie ma'u ke tau 'ilo'i te tau lava 'o falala ki he toko taha ko iá.

	'Oku Tau Fai ha Ngaahi Fuakava Toputapu he Taimi 'oku Tau Ma'u ai 'a e Ngaahi Ouau 'o e Lakanga Fakataula'eikí
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i heni 'oku 'i ai 'a e toko taha 'e lava ma'u pē ke tau falala ki ai 'okú ne tauhi 'a e ngaahi aleapaú. 'I he taimi ko ia 'oku tau fai ai ha ngaahi aleapau mo e toko taha ko iá, 'oku tau 'ilo'i 'oku lelei 'a e ngaahi aleapau ko iá pea 'e 'ikai ke maumau'i. Ko e ngaahi aleapau mo e toko taha ko 'ení 'oku ui ia ko e ngaahi fuakava, pea 'okú ne 'omai kiate kitautolu 'a e ngaahi tāpuaki 'oku ta'e ngata 'a hono mahu'ingá. Ko e 'Eikí Ia. Tuku ange ki he finemui ko ia kuo 'osi vahe'i ki ai 'a e Īnosi 1:15–17 ke ne lau 'a e potufolofolá.
Fealēlea'aki 'i he palakipoe	Tohi'i 'a e fo'i lea *ngaahi fuakavá* 'i he palakipoé. Pea lau 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení: "Ko e *fuakavá* ko ha aleapau, pe fepalōmesi'aki toputapu mahu'inga ia, 'i he vaha'a 'o e 'Otuá mo ha toko taha pe ko ha kulupu 'o ha kakai kuo fili" (Bruce R. McConkie, *Mormon*

Doctrine, 2nd ed. [Salt Lake City: Bookcraft, 1966], p. 166; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali).

• Te tau lava ke ako mei fē 'a e ngaahi konga 'o e ngaahi fuakava mo e Tamai Hēvaní?

Fakamahino'i ange 'oku fakahā mai 'i he folofolá ha konga lahi 'o e ngaahi tu'unga 'o e aleapau ko iá. 'Oku nau hanga 'o fakamatala'i 'a e me'a 'oku 'amanaki ki ai 'a e Tamai Hēvaní meiate kitautolú, mo 'Ene tala'ofa 'oku fai mai kiate kitautolú.

Tuku ke lau mai 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:10 'e he finemui ne vahe ki aí. Fakamahino'i ange 'oku makatu'unga 'etau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'i he'etau tauhi 'etau aleapaú. 'Oku totonu ke tau falala 'e fakahoko kakato 'e he Tamai Hēvaní 'a Hono fatongia 'i he fuakava ko iá.

Fakahā ange 'oku lahi ha ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku fie ma'u ke tau fai ai ha ngaahi fuakava mo e 'Eikí, 'i he'etau tali 'a e ouau ko iá.

Tohi'i 'a e fo'i lea *ngaahi ouau* 'i he palakipoé.

• Ko e hā 'a e ouaú?

Faka'aonga'i 'a e ngaahi lea ko 'ení ke tokoni ki he kau finemuí ke mahino ko e hā 'a e ouaú.

"Ko e *ouaú* ko e faka'ilonga ia 'oku faka'aonga'i 'i he māmaní 'o ha mo'oni fakalaumālie. Ko ha ngāue 'okú ne fakafofonga'i ha fuakava pea aleapau mo e 'Otuá" (John A. Widtsoe, *Priesthood and Church Government*, rev. ed. [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1954], p. 348; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali).

Ngaahi fakatātā

Faka'ali'ali 'a e ngaahi fakatātā 'o e papitaisó, sākalamēnití, mo e temipalé. Fakamahino'i heni ko e ngaahi ouau 'a e papitaisó, sākalamēnití, mo e fakama'u ta'e ngata 'i he temipalé. 'I he taimi ko ia 'oku tau ma'u ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'oku tau fakahā ai kuo tau 'osi fai ha ngaahi aleapau, pe fuakava mo e Tamai Hēvaní.

Ngaahi potufolofola mo e fealēlea'aki

Tuku ki he ongo finemui ko ia ne vahe ki ai 'a e Mōsese 6:58–59 mo e Luke 22:19–20 ke na lau mai ia. Fakamatala'i heni 'a hono hanga ko ia 'e he faka'ilonga 'o e ngaahi ouau papitaisó 'o tokoni'i kitautolu ke tau manatu'i 'etau ngaahi fuakavá.

• Ko e hā hono 'aonga 'o e ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouau 'o e Ongoongoleleí? Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai fe'unga ai pē 'a 'ete feinga ko ia ke te hoko pē ko ha toko taha leleí?

Tuku ki he finemui ne vahe ki ai 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–22 ke ne lau mai ia.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamamafa'i heni ko e ngaahi fuakava pe ngaahi ouau kotoa pē 'o e Ongoongoleleí kuo 'omi ia ki he lelei pē 'atautolú. Ko 'etau tauhi ko ia 'a e ngaahi fuakavá mo kau 'i hono fai 'o e ngaahi ouaú 'okú ne tokoni ke teuteu'i kitautolu ke foki atu ki he 'ao 'o e Tamai Hēvaní. 'I he'etau fai ko ia 'a e ngaahi fuakavá 'o ma'u 'a e ngaahi ouau toputapú, pea faitotonu 'i hono tauhi 'o e ngaahi fuakavá 'oku hangē ha'atau kaka 'i ha sitepú pea 'okú ne fakafoki atu kitautolu ki he'etau Tamai Hēvaní.

Lea mo e fakatātā pe palakipoe

Tuku ki ha finemui ke ne 'alu 'a e lea ko 'ení. Faka'ali'ali atu 'a e sitepu pepá pe ta ha sitepu he palakipoé, 'i he lolotonga ko ia 'a 'ene lau iá.

" 'I he taimi ko ia na'e fononga ai 'a Sēkope mei Peasipa ki Hālaní, na'á ne misi ai 'o ne sio kiate ia 'i māmani 'okú ne 'i ha va'e 'o ha tu'unga 'oku 'alu pē 'o a'u ki Hēvani 'a ia 'oku 'afio ai 'a e 'Otuá. Na'á ne mamata ai ki ha kau 'āngelo 'a ia 'oku nau fe'alu'aki holo ki 'olunga mo lalo 'i ai, pea na'e mahino leva kia Sēkope ko e ngaahi fuakava ko ia na'á ne fai mo e 'Otuá ko e ngaahi sitepu ia 'i he tu'unga 'a ia kuo pau ke ne kaka ai koe'uhí ke ne lava ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kuo 'osi palōmesí — ngaahi tāpuaki 'a ia te ne lava ke 'oatu ia ke ha'u ai ki he langí 'o nofo fakataha mo e 'Otuá" (Marion G. Romney, "Temples — The Gates to Heaven," *Ensign*, Mar. 1971, p. 16).

Fealēlea'aki

Alea'i pe ko e hā 'a e ngaahi fuakava 'e lava ke tau pehē ko e ngaahi sitepu ia 'i he tu'ungá. 'I he taimi ko ia 'oku 'omai ai 'e he kau finemuí 'a e ngaahi fuakavá, hiki kinautolu 'i he ngaahi sitepu ko ia 'i he tu'ungá. 'E 'aonga ke fokotu'u ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he ngaahi fuakava ko ia 'oku fai fekau'aki mo e ngaahi ouau fakataula'eikí

'o hangē ko e papitaisó, hilifaki nimá, ma'u 'o e sākalamēnití, fakanofo ki he lakanga fakataula'eikí 'a e kau talavoú, 'enitaumeni mo e mali ta'e ngatá. (Mahalo na'á ke toe fie ma'u ke ke vakai ki he Mōsaia 18:8–10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37; 20:75–79; 84:33–34, 39–40; 132:6.)

Alea'i pe 'oku lava fēfē 'i he ma'u ko 'eni 'a e ngaahi ouaú mo mo'ui 'o fakatatau ki he ngaahi fuakavá, 'o ngaohi kitautolu ke tau "hū ki hēvani 'o nofo fakataha mo e 'Eikí."

Ko Hotau Fatongiá ke Tauhi 'a e Ngaahi Fuakava 'oku Tau Fai mo e 'Otuá

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamamafa'i ki he kau finemuí ko e taimi pe ko ia 'oku tau fai ai ha ngaahi fuakava mo hotau 'Otuá, 'oku tau fai ha ngaahi fuakava toputapu pe "manatu ma'u ai pē kiate ia mo tauhi 'ene ngaahi fekaú" (T&F 20:77). 'I he taimi pē ko ia 'oku tau fai ai ha ngaahi fuakava mo e 'Otuá, ko hotau fatongiá leva ke tau manatu'i 'a 'etau ngaahi fuakavá pea tauhi kinautolu.

Me'a na'e hoko fakafo'ituitui

Fakamatala'i 'a e me'a ko 'eni na'e hoko ki ha finemui Ha'amoa.

"Hili pē ha ngaahi fakahinohino faka'osi mei he'eku pīsopé mo e palesiteni 'o e siteikí, na'á ku hū leva ki he temipalé. Ko ha tāpuaki ma'ongo'onga mo'oni 'eni ke te hū ki loto 'i he fale ko iá! Ne fakaava hoku ongo telingá, mo hoku lotó ke u fonu 'i hono ngaahi akonaki. Na'á ku ongo'i 'a hono mo'oni 'o e fuakava taki taha na'á ku fai 'i loto 'i hoku ngaahi ouaú mo e hui 'o hoku sinó. Na'á ku ongo'i 'oku ou tu'u 'i mu'a 'i he 'Otuá 'i he taimi kotoa pē 'oku ou fai ai 'a e ngaahi fuakava pea mo Iá. Ne toki mahino kiate au ta 'oku ou 'i māmani ka 'oku 'ikai 'o 'i māmani." (Sipuao J. Matuauto, "The Glorious Moments," *Ensign,* Aug. 1974, p. 64).

Fakamamafa'i heni ko kinautolu ko ia 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'a ia 'oku nau fakahoko 'a e ouaú ko kinautolu ia 'oku nau fakafofonga'i 'a e 'Otuá. Tuku ange ki he ta'ahine ko ia 'oku 'i ai 'a e tefito'i tui hono nimá ke ne hanga 'o lau le'o lahi.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamahino'i heni 'oku 'ilo'i 'e he Tamai Hēvaní 'a e ngaahi fuakava ko ia 'oku tau faí. 'I he taimi 'E ni'ihi te tau ongo'i 'oku tau tu'u toko taha pē 'i he feinga ko ia ke tauhi 'a e ngaahi fuakavá. Ka kuo 'osi 'afio'i 'e he 'Otuá kitautolu pea te Ne ofi mai kiate kitautolu 'i he'etau feinga ko ia ke faivelengá.

Lea

Lau 'a e lea ko 'eni 'a e taha 'o e 'uluaki kau taki 'o e Siasí:

" 'I he taimi ko ia na'a tau 'alu h ifo ai ki he vai 'o e papitaisó na'a tau fuakava mo 'etau Tamai 'i Hēvaní te tau ngāue ma'u pe kiate Ia mo tauhi 'a 'Ene ngaahi fekaú, na'á Ne fai foki mo ha fuakava kiate kitautolu 'e 'ikai ke Ne li'aki 'a kitautolu, he 'ikai ke Ne tuku kitautolu ke tau nofo pē 'iate kitautolu, he 'ikai ke ngalo 'iate Ia 'a kitautolu, pe 'i he uhouhonga 'o e ngaahi 'ahi'ahí mo e ngaahi faingata'á, 'i he taimi ko ia te tau fehangahangai ai mo e ngaahi faingata'á ko 'eni, te Ne ofi mai kiate kitautolu mo poupou'i kitautolu. Ko 'Ene fuakavá Ia, pea 'oku tau falala ki he ngaahi fuakava ko ia kuó Ne faí" (George Q. Cannon, *Gospel Truth,* vol. 1, comp. Jerreld L. Newquist [Salt Lake City: Zion's Book Store, 1957], p. 170).

Alea'i pe 'oku lava fēfē 'i he'etau 'ilo'i ko ia kuo palōmesi mai 'a 'etau Tamai Hēvaní ke tokoni'i kitautolu ke Ne fakamālohi'i 'a hotau ivi ke tau lava ke tauhi 'a e ngaahi fuakava 'oku tau faí.

'Oku Hanga 'e he Anga 'o 'Etau Tauhi 'a e Ngaahi Fuakava Kuo Tau Faí, 'o Tākiekina 'a e Taumu'a 'o 'Etau Mo'uí

Talanoa 'oku fa'iteliha ke fai pe 'ikai

Fai 'a e talanoa ko 'eni ke fakahā 'a hono hanga 'e he ngaahi fuakava na'e fai 'e he ta'ahiné 'o lili 'a 'ene mo'uí.

'I he ngaahi ta'u kuo toki hili angé,na'e 'i ai ha finemui na'e papitaiso 'i ha anovai ofi ki hono 'apí. 'I he'ene kei tangutu ko ia 'i hono vala vikú, na'e fakamatala'i 'e he'ene tamai kiate ia ko 'ene papitaisó ko 'ene 'uluaki sitepu ia 'i he hala ko ia ki he pule'anga fakasilesitialé. Na'á ne ako'i ia kuo pau ke ne teuteu ki he sitepu ko ia hono ua 'i he'ene

mo'uí, ko e 'enitaumeni mo e mali 'i he temipalé. Na'á ne toe fakamatala'i pe foki ko e taimi ko ia te ne fakanofo ai iá, te ne ma'u 'a e me'a'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Ko e me'a'ofa 'eni te Ne tokoni'i ia ke ne tauhi 'a e ngaahi fuakava kuó ne 'osi faí.

'I he hili ko ia hono fakanofó, na'á ne fai ha fuakava fakalongolongo ki he 'Otuá he 'ikai te ne fai ha me'a ke ne ta'ofi ai Ia mei he'ene laka atu ki he sitepu hono uá. Lolotonga hono ngaahi ta'u ko ia 'i he'ene kei finemuí, 'i he'ene fai kaume'a pea mo e tamaiki tangatá pea mo e mālohi ko ia 'o e ngaahi 'ahi'ahí na'á ne manatu'i 'a 'ene fuakavá. Hili mei ai ha ngaahi ta'u si'i, kuó ne hoko he taimí ni ko ha fa'ē ki ha fānau 'e toko ono, 'okú ne manatu'i 'a hono mahu'inga 'o e fuakava ko iá 'i hono tokoni'i ia ke ne mo'ui taau pea ma'u hono 'enitaumeni mo mali ta'e ngata 'i he temipalé pea kamata hono ki'i fāmili ta'e ngatá.

Ngaahi fehu'i mo e ngaahi fakamo'oni

Ke fakakaukau ki he ngaahi fehu'i ko 'ení 'e lava ke tokoni ki he tamaiki fefiné ke nau 'ilo'i 'e uesia 'enau ngaahi mo'uí 'i he founga ko ia 'oku nau tauhi ai 'a 'enau ngaahi fuakava mo e 'Otuá. 'E lava pe ke tuku ange ki he tamaiki fefiné ke nau tali ki he ngaahi fehu'i ko 'ení 'e tolu 'i ha alēlea fakakalasi, pe ko ho'o vahevahe 'a e kalasí ki he kulupu 'e tolu pea 'oange ke nau taki taha 'a e ngaahi fo'i fehu'i 'o alea'i pea fakamatala'i.

Ko e ngaahi fehu'í 'eni, fakataha mo e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá, ngaahi lea 'oku ngāue'akí, mo e ngaahi fakakaukau ke tokoni'i koe ke ke toe fekumi ki ha ngaahi tali.

1. 'E uesia fēfē 'a e hala 'o ho'o mo'uí 'o kapau he 'ikai te ke fai ha ngaahi fuakava? (Vakai, T&F 58:30; 132:7.) "Fakakaukau ki ha ongo tangata 'e toko ua, 'a ia 'okú na fakatou lelei, 'okú na fakatou anga-ma'a, anga-'ofa, faitotonu, mo anga-tonu, ka ko e toko tahá kuo 'osi papitaiso pea ko e toko tahá 'oku te'eki ai. 'Oku 'i ai 'a e fu'u faikehekehe lahi 'aupito 'iate kinaua, ko e toko tahá ko e foha ia 'o e 'Otuá 'a ia kuo 'osi fakamo'ui'i 'o makatu'unga 'i he'ene talangofua ki he ngaahi fonó, ka ko e toko taha 'e tahá 'oku kei nofo pe ia 'i he fakapo'ulí" (Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine,* 5th ed. [Salt Lake City: Deseret Book Co. 1956], p. 97).
2. 'E anga-fēfē hano uesia 'a e hala 'o ho'o mo'uí 'o kapau 'E 'ikai ke ke fai ha ngaahi fuakava pea 'ikai ke ke tauhi 'a kinautolú? (Vakai, T&F 1:14–15; 58:29; toe sio ki he fakamatala ko ia 'a 'Eletā Kēnoni (Cannon) 'i 'olungá.) 'E anga-fēfē ha'ane liliu 'a e mo'uí 'o kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi tāpuaki 'i hono fakamatala'i ko ia 'e 'Eletā Kēnoní?
3. 'E anga-fēfē hano uesia 'a e hala 'o ho'o mo'uí 'o kapau te ke fai 'a e ngaahi fuakavá peá ke faivelenga 'i hono tauhi kinautolu? (Vakai, T&F 54:6; Mōsaia 5:7, 15.) " 'Otuá koe'uhí ko 'Ene 'ofa kiate kitautolú, kuó NE 'alu hifo ai ke fai ha fuakava mo kitautolu koe'uhí ke fakahaofi kitautolu mei he'etau ngaahi loto fo'í, ngaahi mamahí, ngaahi fehālākí, ka tau lava ke tau tu'u hake 'o a'usia 'a hono mā'olunga taha 'o e nāunau kuo palōmesi kiate kinautolú ke nau faivelenga mo kātaki 'o a'u ki he ngata'angá" (ElRay L. Christiansen, 'i he Conference Report, Oct. 1972, p. 46; pe *Ensign,* Jan. 1973, p. 51).

Fakahoko 'o e lēsoní

Fokotu'u ange ke faka'aonga'i 'e he finemuí taki taha 'a e taimi ko iá lolotonga 'a e sākalamēnitī ke fakakaukau ki he ngaahi fuakava na'á ne fai 'i he taimi na'á ne papitaiso aí peá ne palani pe 'e anga-fēfē ha'ane tauhi kinautolu ke toe lelei ange 'i he uike ka hoko maí.

Lēsoni
18

Ko Mali Temipalé — Fie Ma'u ki he Mo'ui Fakafāmili Ta'e Ngatá

TAUMU'Á	Ke mahino ki he finemui taki taha 'oku 'aonga 'a e mali temipalé ke fakahoko 'a e mo'ui fakafāmili 'i he ta'e ngatá.
TEUTEÚ	1. Fakatātā 8, Ko e Tangata mo e Fefine Malí, 'a ia 'oku lava ke ma'u ia 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoni ko 'ení. 2. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea 'oku ngāue'aki te ke fie ma'ú. 3. Kapau 'oku mou lava 'o ma'u 'a e fo'i kasetevitio ko e *Ha'u Kiate Au (Come Unto Me)* (53146), pea mou hulu'i 'a e konga ai ko e " 'I Hono Potu Toputapú." Kapau 'e hulu'i 'a e fo'i vitioó, pea te ke lava leva 'o fai 'a e lesoni ko 'ení 'i ha uike 'e ua.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateú

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

Fakahā ki he kau finemuí 'a e fakatātā ko ia 'o e ongo me'a malí. Tohi'i 'a e fo'i lea *mali* 'i he palakipoé pea fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai 'a e ngaahi 'uhinga kehekehe ki he fo'i lea ko ia ko e *mali* pea mo 'ene mahino kiate kinautolú. Hiki fakato'oto'o 'a e ngaahi fo'i leá ki he palakipoé. 'E lava 'o kau ki he lisi ko 'ení 'a e ngaahi lea hangē ko e *teunga mali, fiefia, mama, ta'e ngata, lekomeni temipale, matala'i 'akau, kau fononga fefine 'o e fefine malí, 'ofa, fe'unga mo tāú, ouaú, ngaahi me'a'ofá, ngaahi kaume'á, fāmilí, mafaí,* mo e *talitali fakafiefia'i 'o e malí.*

Tāmate'i 'a e fo'i lea ko ia ko e *mali* mei he palakipoé kae hiki'i ai 'a e *mali temipalé* 'i he me'a ko iá. Fakamatala'i ange ki he kau finemuí 'oku 'i ai 'a e faikehekehe 'i he mali temipalé mo e fakafiefia'i ko ia 'o e malí. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founga lahi ki hono fakahoko 'o e malí, 'o hangē ko hano fai ha kaime'akai pea mo e foaki ha ngaahi me'a'ofa. Ko e mali temipalé ko ha ouau toputapu — ko ha fuakava 'i he vā 'o e fefiné, tangatá pea mo e 'Eikí; pea fuakava fakataha 'a e tangatá pea mo e ngaahi fo'i lea ko ia 'i he lisí 'a ia 'okú ne fakamatala'i 'a e mali temipalé 'a ia 'oku 'ikai ko e mali pē. Tā ha siakale takai 'i he ngaahi fo'i lea ko 'ení. Kole ange ki he kau finemuí pe 'oku nau loto ke nau toe tānaki atu ha ngaahi fo'i lea ki he lisi ko 'ení.

Fakatātā mo e fakamatala 'a e faiakó

Lave heni ki he fakatātā 'o e tangata mo e fefine malí, peá ke fakamahino'i ange 'oku 'ikai ke hoko 'a e mali temipalé 'o hangē ko ia 'oku fai 'i he ngaahi Siasi kehé. 'Oku fakahoko ia 'i ha feitu'u si'isi'i pē pea 'oku fai foki ia 'i he ki'i loki sila faka'ofo'ofá. 'Oku tū'ulutui 'a e ongo me'a malí 'o na fehāngaaki 'i he 'ōlitá 'i he lotolotonga 'o e fāmilí pea mo e ngaahi kaume'a ofi 'a ia 'oku 'i ai 'enau ngaahi tohi lekomeni temipalé. Pea 'oku fai leva 'e he tangata ko ia 'okú ne ma'u 'a e mafai ke sila'i kinaua ki he mo'ui ko 'ení pea mo e ta'e ngatá ha'ane akonaki kiate kinaua. Peá ne toki fakahoko leva 'a e ouau 'o e sila'í.

Fealēlea'aki

Fehu'i ange ki he finemuí ke nau fokotu'u mai ha ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ke kei tatali ai 'a e kau finemuí pea mo e kau talavoú ke mali 'i he temipalé. 'Oku hā atu 'i lalo heni 'a e lisi 'o e 'uhinga 'a e kau talavoú pea mo e kau finemuí. Fakakaukau'i fakataha pea mo e kalasí 'a e ngaahi me'a taki taha 'oku hokó pea mo e ngaahi fokotu'u 'e fai 'e he kalasí.

1. 'Oku 'i ai 'a e tokolahi 'oku 'ikai ke mahino lelei kiate kinautolu 'a hono mahu'inga ko ia 'o e mali temipalé.
2. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau mali kei iiki.
3. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau fie tui ha kofu tapu.
4. 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'oku 'ikai ke nau fe'unga (anga-'uli, 'ikai ke tauhi ki he Lea 'o e Potó, 'ikai ke totongi 'enau vahehongofulú, mo e alā me'a pehē).

5. ʻOku ʻi ai ʻa e niʻihi ʻoku ʻi ai ʻenau ngaahi mātuʻa, ngaahi mēmipa kehe honau fāmilí, ngaahi kāinga pe ngaahi kaumeʻa ʻa ia he ʻikai ke nau lava kinautolu ia ke nau haʻu ki he malí.
6. ʻOku ʻi ai ha niʻihi ʻoku nau mali tuaʻā.
7. ʻOku ʻi ai ʻa e niʻihi ʻoku ʻikai te nau fuʻu fakapapauʻi ʻa ʻenau feʻofaʻakí pea ʻikai ai ke nau fie maʻu ke mali taʻe ngata.

Fehuʻi ki ha kau finemuí ke nau fokotuʻu mai ʻa e ngaahi ʻuhinga ko ia ʻoku fie mali ai ʻa e kau talavoú mo e kau finemuí ʻi he temipalé. ʻOku hā atu ʻi laló ni ha lisi ʻo e niʻihi ʻo e ngaahi ʻuhinga naʻe fakahā mai ʻe he kau talavoú mo e kau finemuí. Fakakaukau ki he ngaahi meʻa ko ʻení fakataha mo e ngaahi fokotuʻu ʻa e kalasí.

1. Ko ha fekau ia ʻa e ʻOtuá.
2. Kuo ʻosi talaʻofa mai ʻe he Tamai Hēvaní ha ngaahi tāpuaki lahi kiate kinautolu ʻoku nau mali ʻi Hono falé, pea nau moʻui ʻo fakatatau ki he ngaahi fuakava naʻa nau fai ʻi aí.
3. Ko e founga pē ia ʻe taha ʻe lava ke nofo fakataha ai ʻa e husepānitǐ pea mo e uaifí fakataha mo e fāmilí ʻi he maama kahaʻú.
4. ʻE lava ke ne fakaʻatā kitautolu ke tau nofo ʻi he ʻafioʻanga ʻo e ʻOtuá ʻi he tuʻunga māʻolunga taha ʻo e nāunau fakasilesitialé.
5. Kuo ʻosi akoʻi ʻe he mātuʻá mo fakahā ki he fānaú ʻa ʻena fakaʻamu ke nau mali ʻi he temipalé.
6. ʻOku mali ha niʻihi honau ngaahi kaumeʻá ʻi he temipalé.
7. ʻOku feʻunga ʻa e feʻofaʻaki ʻa e ongo meʻa malí, ʻo na loto ai ne na nofo fakataha ʻo aʻu ki he taʻe ngatá.
8. ʻE ʻilo leva ʻe he hoa ʻe tahá ta ʻoku fakamahuʻingaʻi ʻa e hoa ʻe tahá ʻi he ongoongoleleí.
9. ʻE ʻilo leva ʻe he hoa ʻe tahá ʻoku anga-maʻa mo anga-māʻoniʻoni ʻa hono malí.

Ko ha Ouau ʻoku Taʻe Ngata ʻa e Mali Temipalé

Talanoa

Lau ʻa e fakamatala ko ʻeni naʻe fai ʻe ʻEletā Pulusi R. Makongikī (Bruce R. McConkie):

"Naʻe ʻi ai foki ha fealēleaʻaki ʻi hoku vā peá mo hoku uaifí ʻa ia ne ma lau ai ʻa homa ngaahi tāpuakí. Naʻá ma fakahā ʻa e ngaahi meʻa lelei kuo hoko kiate kimauá, koeʻuhí ko e Siasí, koeʻuhí ko homa fāmilí, koeʻuhí ko hono toe fakafoki mai ko ia ʻo e moʻoni taʻe ngatá ʻa ia kuo hoko ʻi he ʻahó ni; peá ne fai mai leva ʻa e foʻi fehuʻi ko ʻení: "Ko e hā nai ʻa e tāpuaki mahuʻinga taha kuo hoko ki heʻeta moʻuí?

"Pea naʻe ʻikai ke toe taimi ʻa ʻeku tali ange ʻo pehē, ʻKo e tāpuaki mahuʻinga taha kuo hoko mai kiate aú naʻE hoko ia ʻi he ʻaho taha tolu ʻo ʻOkatopa ʻi he 1937, ʻi he taimi 11:20 A.M., ʻi heʻeku maʻu ko ia ʻa e faingamālie ke u tūʻulutui ai ʻi he Temipale Sōlekí ʻi he ʻōlita ʻa e ʻEiki ʻo maʻu koe ke hoko ko hoku hoa ki he taʻe ngatá.

"Naʻá ne pehē mai, ʻOku lelei, kuó ke lava he foʻi sivi ko ʻení.

" ʻOku ou tui ʻoku taha pē ʻa e meʻa mahuʻinga taha ʻe lava ke fai ʻe ha taha pē ʻi he Siasí ʻi he māmaní ko e mali mo ha toko taha totonú, ʻi he feituʻu totonu, pea ʻi he mafai totonu; pea ʻi heʻene ʻosi ko ia hono silaʻi kinauá — ʻi he mālohi pea mo e mafai naʻe toe fakafoki mai ʻe ʻIlaisiā — ko e meʻa mahuʻinga taha ʻoku kei toe ke faí ko hono tauhi ki he ngaahi tuʻunga pea mo e fuakava ko ia naʻe fai pea nofo fakataha ʻi he moʻuí ni pea taʻe ngatá" ("Agency of Inspiration?" *New Era*, Jan. 1975, p. 38).

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ko e mālohi ko ia te ne lava ke fakamaʻu ʻa e tangatá mo e fefiné ke na nofo fakataha ki he taʻe ngatá ko e lakanga fakataulaʻeikí. Koe taimi ko ia ʻoku mali ai ʻa e tangatá mo e fefiné ʻi he temipalé, ʻokú na fai ai ha fuakava, pe palōmesi ʻi he mālohi ʻo e lakanga fakataulaʻeikí, ki heʻena Tamai Hēvaní te na moʻui totonu mo fai ki heʻene ngaahi fekaú. Pea ʻoku toe fuakava ʻa e Tamai Hēvaní te nau nofo fakataha mo ʻenau fānaú ʻo hoko ko e fāmili ʻo taʻe ngata. ʻOku toe talaʻofa foki ʻe he Tamai Hēvani ki he ongo meʻa malí ha ngaahi tāpuaki makehe kapau te na talangofua pea tauhi ʻEne ngaahi fekaú.

Fealēlea'aki

• Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku hoko ai 'a e mali ko ia mo e toko taha totonú 'i he feitu'u totonú pea 'i he mālohi 'o e mafai totonú ko e me'a mahu'inga taha ia 'e lava ke fai 'e ha taha 'i he mo'ui ko 'ení?

• 'Oku fēfē nai hono mahu'inga ko ia 'o e malí?

• Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'e he Tamai Hēvaní 'a Hono ngaahi fohá mo hono ngaahi 'ofefiné ke nau mali 'i he temipalé?

• 'Oku toe 'i ai nai ha fa'ahinga mālohi kehe mei he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí te ne lava ke fakahoko 'a e sila 'a e tangatá mo e fefiné ki he ta'e ngatá?

• 'E lava fēfē ke tokoni'i 'e he mali temipalé ha husepāniti mo ha uaifi ke na fakalakalaka ta'e ngatá?

• Kapau 'oku mali ha tangata mo ha fefine 'i he mafai 'o e laó, 'e lava nai ke fakama'u kinaua ai ki he ta'e ngatá? Ko e hā hono 'uhinga he 'ikai lava aí?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni kuo fekau'i foki 'e he Tamai Hēvaní 'a Hono ngaahi fohá mo Hono ngaahi 'ofefiné ke nau mali 'i he temipalé. Na'e pehē foki 'e Palesiteni Kimball, "Ko e toki mali pē 'i he temipalé 'e lava ai 'e ha taha ke ne 'ilo'i 'a e hala h anga-tonu pea mo fāsi'í. 'E 'ikai pē ke toe lava ke ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá 'i ha founga kehe. Na'e fu'u fakamātoato 'a e 'Eiki 'i he 'Ene fakamatala ko ia ki he tu'unga 'o e malí" ("Marriage – The Proper Way," *New Era*, Feb. 1976, p. 6). Kuo pau ke fai 'a e malí 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí pea 'i he Fale 'o e 'Eikí koe'uhí kae lava ke hokohoko atu pē 'a e nofo fakataha 'a e husepānití mo e uaifí 'o ta'e ngatá, pea mo'ui 'o fakatatau ki he ngaahi fuakava na'á na fai 'i he temipalé.

Ko e Taimi 'Eni 'oku Totonu ke Teuteu ai ki he Mali Temipalé

Ngaahi lea mo e fealēlea'aki

Lau peá mo alea'i 'a e ongo fakamatala ko 'ení mei he kau Palesiteni ki mu'a 'o e Siasí:

" 'Oku ou tui he 'ikai ke 'i ai ha talavou pe finemui ngāue mālohi 'i he Siasí 'okú ne toe tuku ha faingamālie 'okú ne ma'u ke ne 'alu ai ki he fale 'o e 'Eikí ke kamata fakataha ai 'a 'ena mo'uí. Ko e ngaahi fuakava 'o e malí 'oku fai 'i he ngaahi feitu'u ko 'ení pea mo e fuakava toputapú 'oku lava ke fakahoko ai ki taimi mo 'itāniti 'oku lava ta'ofi 'a e ngaahi 'ahi'ahi lahi 'o e mo'uí 'oku 'amanaki ke maumau'i 'a e ngaahi 'apí pea mo faka'auha 'a e fiefiá.

"Ko e ngaahi tāpuaki pea mo e ngaahi tala'ofa ko ia 'oku ma'u mei he kamata fakataha ko ia 'a e mo'uí 'i taimi pea mo 'itāniti 'i he temipale 'o e 'Eikí, he 'ikai pe ke toe lava ke ma'u ia 'i ha fa'ahinga founga ka 'e lava foki 'e he kau finemuí pea mo e kau talavou 'i he Siasí 'oku nau kamata fakataha ko ia 'o fakatatau ki he fuakava ta'e ngatá 'e hoko ia ko e makatu'unga ke langa ai 'a e melinó, fiefiá, anga ma'á, 'ofá pea mo e ngaahi lelei kotoa pē 'i he mo'ui ta'e ngatá, 'i he mo'uí ni pea mo e maama kaha'ú" (Heber J. Grant, "Presidents of the Church Speak on Temple Marriage," *New Era*, June 1971, p. 8).

"Pea kuo lulu 'i he lolotongá ni 'a e ngaahi tenga ko ia 'o e mali fiefiá 'i he loto 'o e kau talavoú pea mo e kau finemuí. 'Oku 'ikai ke kamata 'a e fiefiá 'i he 'ōlitá; ka 'oku kamata ia 'i he lolotonga pe ko ia 'o e fakakaume'á. 'Oku lulu 'a e ngaahi tenga ko 'eni 'o e fiefiá 'i ho'o feinga ko ia ke ke mapule'i 'a e ngaahi ongo mālohi 'okú ke ma'ú. 'oku totonu ke anga ma'a 'a e kau talavoú pea mo e kau finemuí. Pea 'oku 'i ai ha akonaki pehē 'a e Siasí. Pea 'oku 'uhinga ia 'oku fakatou tatau pē ki he kau talavoú pea mo e kau finemuí. Pea kapau te ke muimui ki he akonaki ko 'ení — pea kapau te ke fakafanongo ki he ue'i totonu 'a ho loto mo'oní — te ke toki 'ilo'i koe mapule'i ko ia kita 'i he'ete kei talavoú pea pīkitai ki he fo'i mo'oni ko ia 'o e anga ma'a ko ha ma'u'anga tokoni ia ke ke hoko ai 'o fu'u tangata, ko e kalauni ia 'o e fefine faka'ofo'ofá, ko e makatu'unga ia 'o e 'apí, fiefiá, pea ko e mālohinga ia 'o hoto hakó.

" 'Oku hangē 'a e mole ko ia 'a e anga ma'á 'i he kau talavoú mo e kau finemuí ko ha mo'ua fakapa'anga ke totongi fakafoki 'i ha ngaahi ta'u lahi. Peá ke totongi ia 'i ha ta'u 'e uofulu, tolungofulu, fāngofulu pe lahi ange. Pea ko e anga ma'á ko ha ngaahi teunga foki ia na'e lulu ia 'i ha ngaahi ta'u lahi, pea 'e vave 'o 'osi 'a e ngaahi ta'u ko iá — 'o fu'u vave 'aupito" (David O. McKay, "The Choices of an Eternal Companion," *Improvement Era*, Apr. 1965, p. 285).

ʻOku Lava ʻe he Finemuí ʻo Maʻu ʻa e Fiefiá ʻi he Mali Temipalé

Talanoa

Lau ʻa e talanoa ko ʻení:

"Naʻe kamata kotoa ʻeni ʻi he Sāpate ʻuluaki ʻo Māʻasi. Naʻe hoko koā ai pe ʻikai? ʻOku ou tui au ia naʻe ʻikai pē ʻi ai hano kamataʻanga, koeʻuhí he naʻe talu pē mei muʻa mo ʻeku kaungā-meʻa mo Kēleni, mo ʻEmelī. Naʻe tatau ai pē pe ko haʻamau fakamanatu ha ʻaho faʻeleʻi ʻo ha taha ʻiate kimautolu, pe ko haʻamau niti ha peesi tatau ʻi he Palaimelí heʻemau kei ikí, pe ko ʻemau kau ʻi he timi laka fakaʻaliʻalí, pe ko haʻamau ʻalu mo homau ngaahi kaumeʻá ʻo ʻeva, naʻe hangē pē ʻoku hoa lelei pē homau ngaahi ʻulungāanga kehekehé, pea ko e naʻe feʻunga mo ha taʻu ʻe 15 ʻa e ʻikai pē te mau lava ʻo mavahevahe.

"Ka neongo iá, naʻe kamata ke lelei ia he hili ʻa e ʻosi ʻemau tānaki tuʻunga homau taʻu fakaʻosi he ako māʻolungá. Naʻe nofo pē ʻa Kēleni ia mo ʻEmelī ʻi homau koló ʻo ako ʻi he ʻunivēsiti ʻi aí, ka naʻá ku ʻalu ia ki ha kiʻi kolisi siʻi ʻo e siteití ʻa ia ʻoku feʻunga mo ha houa ʻe tolu ʻete ʻalu ki aí, pea naʻá ku nofo fakataha ai he fale mohé mo ha tamaiki ʻe toko nima naʻe ʻikai pē te u maheni au mo kinautolu. Naʻa mau pehē ko e hā ha meʻa ʻe fai ʻe he ngaahi maile siʻi ko ia ʻo ʻemau nofo vāmamaʻó ki homau kaungā-meʻá, he kuo fuoloa mo lahi foki ha ngaahi meʻa kuo mau feia fakataha. Ka naʻe ʻikai fuoloa mo ʻemau toki ʻiloʻi. . . .

"Naʻá ku toki fakatokangaʻi ai kuo mole meiate kimautolu ʻa ʻemau fetuʻutaki makehé, pea naʻá ku fuʻu ʻohovale lahi ʻi ha ʻaho ʻe taha heʻeku vakai mai ʻeku meilí ʻo fakaava hake ha tohi ne fakahā mai ai ʻa e teu mali ʻa ʻEmelií. Naʻe toe fakaʻohovale lahi ange foki ʻa e tohí ni ko e ʻikai ʻasi mai ha fakamatala ʻe taha ʻo kau ki he *temipalé.*

"Naʻá ku foki fakatoʻotoʻo ki ʻapi ʻi he uike ko ʻení ʻo ʻalu hangatonu kia ʻEmelī. Naʻá ma talanoa ki he ngaahi meʻa naʻe hoko ʻi he taʻu lahi kuo hili angé. Naʻá ne toki ʻiloʻi pe ʻe Tēvita ʻi he māhina ʻe ua kuo hilí, ka naʻá ne talavou, poto, peá ne toe ʻiloa foki ʻi he ʻapi akó. ʻE lava pē ke ʻosi fakataha ʻa ʻena akó pea ʻe ʻalu ʻa Tēvita ki he ʻapi ako toketā nifó. Kuo ʻosi loto-fiemālie ʻa ʻene ongo mātuʻá ke na tokoniʻi kinaua ʻi heʻena ngaahi fakamolé, koeʻuhí ke ʻoua naʻa ʻi ai ha palōpalema ʻe hoko kiate kinaua. Pea naʻe kiʻi fakakata ange ʻa ʻEmelī, ko e ʻosi ko ia ʻa ʻene akó ko e meʻa pē te ne faí ko ʻene tānaki mai ʻa e paʻanga ko ia te ne maʻu maí.

"Pea naʻe toe kamata ke u ongoʻi ʻoku ou toe vāofi ange ai mo ʻEmelī, pea lolotonga ia ʻeku puputuʻu ki hono ʻuhinga ko ia ʻoku ʻikai ke fai ai ha lau ki he mali temipalé ʻi he kātí. Naʻá ne pehē, ʻOku ʻikai ke ma lava, hangē ʻoku ʻikai ke na tokanga ki aí. Ko Tēvitá ko ha toko taha Siasi Papitaiso ia, pea ʻoku ʻikai ke ngata aí, ka ʻoku nau fie maʻu ke na mali ʻi he fale kalapu ʻa ia ʻoku kau ki ai ʻa ʻene ongo mātuʻá. ʻOku totonu ke mahuʻinga pea fakatāutaha ʻa ʻena malí, ka ʻoku ʻikai ke ʻuhinga tatau ki he tokolahi kotoa pē. ʻE kau pe ʻa Tēvita ia ʻi ha ʻaho ki he Siasí, peá ka ʻikai ko ʻeku tamaí ʻaʻaku ia naʻe ʻikai ko ha mēmipa ia ʻo e Siasí ka naʻe ʻikai te ne taʻofi ʻe ia ʻeku faʻeé mei heʻene fai mālohi ʻi he Siasí. Pea naʻe ʻikai pe taʻofi au ia foki ʻe heʻeku mali ki tuaʻaá.

"Pea ʻi he taimi ko ia naʻe ʻosi ai hono ako ʻo maʻu lelei ʻe ʻEmelī ʻene kiʻi lea ke faí, naʻe hanga ʻe heʻene talangataʻá ʻo fakafaingataʻaʻiaʻi ai ʻema fetuʻutakí. Ko e hā nai ʻa e meʻa te u leaʻakí? Pea ʻi he ʻosi ko ia ha kiʻi momeniti siʻisiʻi ʻi he feinga ko ia ke toʻo atu ʻa e taʻe fakafiemālié, naʻá ku pehē ange, nofo ā."

Kiʻi taʻofi siʻi heni ʻa e talanoá kae tuku ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he fehuʻi ko ʻení:

• Kapau ko e kaumeʻa koe ʻo ʻEmelī, ko e hā nai ha meʻa te ke fakahā ange kiate ia?

Hoko atu ʻa e talanoá:

"Naʻá ku ʻalu leva ki he mali ko ia ʻa ʻEmelií ʻosi ha uike ʻe tolu mei ai. Pea naʻá ku toki pehē ko ha meʻa fakaʻohovale ia naʻe hokó — neongo pe naʻe ʻikai ke fakalotu. Naʻá na fakatou lau ha maau ke hoko ia ko e ouau, lolotonga ia ʻoku ʻi ai ha kiʻi fuluta ʻoku ifi leʻo siʻi mai mei mui. Pea naʻe ʻosi iá pea toki fai leva ʻa e hulohulá pea ʻomai leva kiate kimautolu ko e kakai Siasí ha inu lēmani kae ʻoange ha kava mālohi ki he kakai kehé. Naʻe fuʻu tuʻumālie ʻaupito ʻa e ongo mātuʻa ʻa Titi, pea naʻe lava pe ke u tala naʻa nau palani kotoa ʻa e malí.

Na'a nau fu'u fiefia 'aupito 'i hona 'ofefine 'i he fonó (pea mahalo pē na'e kau ai mo e kava mālohí). Ka na'á ku fakatokanga'i 'a e fa'ē ko ia 'a 'Emelī na'e kula mo fufula hono matá — 'o hangē na'á ne tangi lahi 'aupitó. 'Oku pehē kotoa pē 'a e ngaahi fa'ē — kae tautau tefito kapau 'oku toko taha pē 'a 'ene tamá.

"Na'e faka'ohovale 'a e kei ngāue mālohi pē 'a 'Emelī 'i he Siasí. Na'a ne kei 'alu pē ki he ngaahi fakatahá peá ne hoko ko e tokoni tauhi laipeli, fakataha pē mo 'ene fai 'a e ngāue fakaakó, pea mo hono ngaahi fatongia 'i 'apí. Na'á ne nofo fakataha mo Titi 'i he fale 'i he 'ēlia homau uooti pea na'á ku fa'a sio pe kiate ia 'i he taimi 'e ni'ihi. Na'á ne fa'a fai mai kiate au ha ngaahi fakamatala lelei 'o kau ki he malí pea mo hono lelei ko ia 'o Titi kiate iá. Pea na'á ku fakakaukau, "Ko e fa'ahinga mo'ui nai 'eni 'oku fēfē.

"Na'e 'osi mai ha māhina 'e ono na'e mali leva 'a Kēleni pea mo ha tamasi'i na'e toki 'osi ngāue fakafaifekau pea na'e toki ma'u 'a hono mata'itohí 'i he akó ko e M.A. Na'á na mali 'i he temipale Lōkaní, ka na'e 'ikai ke u lava ki ai. Ka na'á ku 'alu pē ki he kaime'akai 'a ia na'e fai 'i honau fale va'ingá, pea na'e fu'u faka'ofo'ofa 'aupito.

"Na'á ku fa'a sio ma'u pē kia 'Emelī 'okú ne ha'u ki he lotú peá ne fiefia 'i he ngaahi me'a 'oku hoko kiate iá. Na'á ne pehē, 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ama palōpalema 'e taha. Ko ha tamasi'i lelei 'a Titi. Na'á ne lotú. Ka na'á ku kei manatu'i pē 'a e taimi ko ia na'á ma kei si'i ai mo 'Emelií: 'i he'ene loto ke kau 'a 'ene tangata'eikí ki he paati 'a e tamaí mo e 'ofefiné 'i he Palaimelí, pea 'oku lelei pē 'a 'ene 'alu 'a'ana ia 'o tā pulu kae 'ikai ke ne ha'u ki he'ene fakalāngilangi ko ia 'i he seminelí. Pea neongo iá ko e ki'i konga pē 'o e mo'uí. Ko e hā nai ha faikehekehe 'oku hoko 'i hono fakafehoanaki pea mo hono fakakātoa 'o e mo'uí?

" 'Oku kei ngāue fakataha pē 'a 'Emelī mo Kēleni, pea na'á na taki taha ha ki'i pēpē fefine 'a ia 'okú na faikehekehe 'aki pē ha uike 'e taha. Na'á ku 'ave ha ki'i kofu lanu pingikī ki he ki'i pēpē 'a 'Emelií na'e ui ko Suli 'a ia na'á ne 'ofa lahi aí. Na'e fakahā mai kiate au 'e he fa'ē ko ia 'a Kēleni 'i he lotú, 'e ha'u 'a Kēleni, Tēvita pea mo 'ena ki'i pēpē ko Melisá 'i Mā'asi ke tāpuaki'i foki 'a 'ena ki'i pēpē 'E he'ene kui tangatá pea mo e fanga tuonga'ane kehe 'e toko tolu ko ia 'o Kēlení koe'uhí ke nau tokoni ki hono fai 'o e ouaú.

"Pea na'e a'u ki he 'uluaki Sāpate 'o Mā'así . . .

"Pea 'i he'eku 'alu atu ko ia ki he fale lotú, na'á ku fetaulaki ai pea mo 'Emelī pea mo 'ene ki'i pēpē 'i he loki tatali'anga ko ia 'i he fale lotú. Ko e fuofua taimi ia na'á ne toki ha'u ai ki he lotú talu 'ene fā'elé. Na'á ma ki'i talanoa taimi si'i pē mo ma hū atu ki he fale lotú. Na'e tangutu 'a 'Emelī pea mo 'ene fa'eé 'i he sea 'i mu'a 'iate aú.

"Pea mei he feitu'u ko ia na'á ku tangutu ai na'á ku lava pē ke sio atu 'i he ngaahi fo'i 'ulú mo e ngaahi umá ki he 'otu ko ia hono fā mei mui 'o u fakatokanga'i 'a Kēleni mo e toenga 'o hono fāmili 'oku nau nofo'i ha fo'i 'otu sea kakato 'e taha . . .

"Na'e tu'u hake 'a Pīsope 'Etuate 'i he 'osi ko ia 'a e ngaahi hivá mo e ngaahi fanongonongó pea mo e sākalamēnitī mei mui 'i he tu'unga malangá 'o ne pehē mai, 'Oku 'i ai ha me'a makehe te u fai 'i he efiafí ni. Mahalo pē 'oku 'i ai 'a e toko lahi 'iate kimoutolu 'oku mou 'osi 'ilo'i 'a Kēleni Ēvani talu mei he'ene kei si'i. Na'e ki'i sio mai kimui 'a 'Emelī 'o ne ki'i kamo mai, peá ne tafoki vave ki mu'a 'i he hoko atu ko ia 'o e lea 'a e pīsopé. Ko ia ai 'i he ho'atā ní kuo 'omai 'e Kēleni Sanitasi 'a ia ko hono hingoa fakaiku ia 'i he lolotonga ní 'a 'ene ki'i ta'ahiné ke foaki ki ai ha hingoa pea mo tāpuaki 'e hono husepāniti. Peá ko kinautolu kotoa pē te nau tokoni ki hono fakahoko 'o e ouaú ko 'ene tamai pea mo hono fanga tuonga'ané.

"Pea 'i he'eku mamata ko ia ko hono fua mai 'e Tēvita meia Kēleni 'a 'ena ki'i pēpeé 'o ne fua atu ki mu'á na'e lava ke u fakatokanga'i atu 'a 'Emelī. Na'e mokulukulu 'a hono lo'imatá 'o tō ki he ki'i 'ulu ko ia 'o Sulí. Na'á ne tetetete 'i he'ene pukepuke mai ko ia 'a 'ene tamá 'iate iá. Na'e ala atu 'a e nima ko ia 'o e fa'ē 'a 'Emelií ki he'ene tamá pea na'á ku fakatokanga'i atu foki 'okú ne toe tangi pea mo ia. Na'e sio hake 'a 'Emelī peá u fanongo atu ki he'ene fanafana hake, 'E fine'eiki! Ko hai nai te ne tāpuaki'i 'eku ki'i pēpē?'

" 'Oku ou tāpuaki'i ko e 'e Melisa 'aki 'a e 'atamai leleí mo e sino mālohi pea te ke mo'ui anga-tonu, koe'uhí ke hokosia mai ai 'a e taimi te ke fe'iloaki ai pea mo ha foha fili 'o e Tamai Hēvaní, 'a ia 'okú ne tauhi ki hono lakanga fakataula'eikí te ne 'ave koe ki he

temipale 'o e 'Eikí ke sila'i koe kiate ia ki he ta'e ngatá.' Pea 'i he lolotonga ko ia 'o e tāpuakí pea mo hono toenga ko ia 'o e fakatahá, ne pīpīponu 'a e monomono 'o Sulí 'i he lo'imata 'o 'ene fa'eé.

"Pea neongo pē kuo 'osi atu ha ngaahi ta'u, ka ko e taimi kotoa pē 'oku ou sio ai k ha ngaahi fa'ē mo ha'ane tama 'okú na nofo toko ua pē, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku mahuhu 'i hoko lotó. He 'oku ou sio ma'u pē kia 'Emelī" (Carolyn White Zaugg, "I Keep Seeing Emily," *New Era,* June 1975, pp. 26–29).

Faka'osí

Lea

Lau 'a e konga 'o e malanga ko ia 'a 'Eletā Poiti K. Peeka (Boyd K. Packer). Te ke lava pē foki ke ke hiki ha tatau 'o e fakamatala ko 'ení ma'á e ta'ahine taki taha.

" 'Oku ou sio loto atu pē kiate koe 'i ho'o ha'u ko ia ki he temipalé ke fakama'u ai ki he taimi pea mo 'itānití. 'Oku ou 'amanaki ke lea atu kiate koe 'o kau ki he ouau toputapú, ka 'oku 'ikai ke tau fakahā 'a e ngaahi me'a ko iá 'i tu'a temipalé. Ko e ngaahi tāpuaki pea mo e ngaahi ouau kotoa pē 'oku lava ke foaki 'i he temipalé 'i he 'ōlita malí 'oku fu'u mahu'inga ia ke ne ta'ofi 'a e ngaahi 'ahi'ahi kotoa pē 'okú te fehangahangai mo iá.

"Ka 'oku 'ikai ko hono fakakakato 'eni 'o e talanoa ko ia 'o e 'ofá. 'oku 'i he tohí, pe va'ingá, pe 'i he siteisí, pe ko 'ene tuku hifo ki lalo 'a e puipuí. Ka 'oku 'ikai ke mo'oni ia 'i he 'ofa mo'oní. 'Oku 'ikai ko hono faka'osi 'eni — ka ko e kamata'angá pe ia" (*Eternal Love* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1973], p. 20).

Lēsoni
19

Ko e Ngaahi Lekooti Fakaekitá

TAUMU'Á

'E 'ilo'i 'e he finemui taki taha hono mahu'inga ko ia 'o hono tauhi ha lekooti fakafo'ituituí.

TEUTEÚ

1. Teuteu ha tatau taki taha 'o e ngaahi fehu'i ko ia 'e ua 'oku hā 'i he kamata'anga 'o lēsoní. Fakakau ki ai 'a e ngaahi potu folofolá kae tuku pē 'a e ngaahi talí.
2. Mateuteu ke ke fakahā ange ki he kau finemuí ha taha 'o ho'o ngaahi kuí mo e founga 'oku hoko ai 'a e toko taha ko 'ení ko ha fu'u ivi faka'ai'ai ki ho'o mo'uí; pe tuku ki ha toko taha ne fakaafe'i mai kuo fakangofua 'e he 'etivaisa mei he lakanga fakataula'eikí, ke ne fakamatala'i ki he kalasí ha'ane kui.
3. Teuteu 'a e nāunau tufa ko ia 'i he ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'i he ngata'anga ko ia 'o e lēsoni ke 'ave ia ki he kau mēmipa taki taha 'o e kalasí.
4. Vahe'i ki ha kau finemui 'e toko ua pe toko tolu ke nau fai ha fakamatala nounou fekau'aki mo 'enau ngaahi kui 'uluaki pe ko 'enau ngaahi kui hono uá pe ko e founga 'oku hoko ai 'a e toko taha ko 'ení ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei ki ho'omou mo'uí.
5. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, ngaahi lea te ke fie ma'ú.
6. Vakai ki he konga ki mui 'o e lēsoní, 'oku 'i ai ha 'ekitivitī ai ki he hisitōlia fakafāmilí, 'a ia 'okú ke fa'iteliha pē ke ngāue'aki pe 'ikai.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Kuo Folofola Mai 'a e Tamai Hēvaní ki He'ene Fānaú ke Nau Tauhi Ha'anau Ngaahi Lekooti Fakatāutaha

Ki'i sivi

Vaeua 'a e kalasi ki ha kulupu 'e ua. Fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi tohi tapu 'a e Siasí mo ha peni vahevahe 'i he kulupu taki taha. 'Oange ki he kulupu 'e tahá ha ngaahi fehu'i pea mo ha ngaahi fakamo'oni fakatohitapu ki he seti A pea ki he kulupu 'e tahá 'a e ngaahi tatau pē ki he seti B. Tuku ange ha miniti 'e nima ki he kau finemui ke nau tali ai 'a e ngaahi fehu'i.

Ngaahi fehu'i — Seti A

1. Ko hai na'á ne tohi 'a e 'uluaki fakamatala ki ha tohi 'o e manatú? (Mōsese 6:5–8.)
2. Fakahā mai ha ongo palōfita kehe 'e ua 'i he Fuakava Motu'á na'á na tauhi ha tohi manatu. (Mōsese 6:45–46; Malakai 3:16.)
3. Ko e taimi ko ia 'oku fai ai 'a e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí 'o hangē ko e papitaisó mo e mali temipalé, 'oku tauhi leva 'a e ngaahi lekōtí 'i fē? (T&F 128:7.)
4. Ko e hā nai 'a hono 'uhinga 'e taha 'o e tauhi ko ia 'o e tohi fakamatalá pe ko e hisitōlia fakaekitá? (2 Nīfai 25:23.)
5. Ko e taimi ko ia na'e hā ai 'a Kalasi ki he kau Nīfaí, na'á NE fakatokanga'i ai ha ngaahi me'a mahu'inga na'e 'ikai ke hiki ia 'i he'enau ngaahi lekōtí. Ko e hā nai 'a e me'a na'á ne fekau ki he kakaí ke nau faí? (3 Nīfai 23:6–13.)

Ngaahi Tali ki he Seti A

1. 'Ātama
2. 'Īnoke pea mo Malakai
3. 'I he māmani pea mo e langí
4. Ke fakaloto'i 'a 'etau fānaú ke nau tui kia Kalaisi
5. Ke nau hiki 'a e ngaahi me'a ko ia na'e hokó ka na'e 'ikai ke nau tokanga ke hiki 'i he'enau ngaahi lekōtí

Ngaahi Fehu'i — Seti B

1. Te tau lava fēfē ke 'ilo'i ko Sīsū ko e hako ia 'o Tēvita pea mo 'Ēpalahame? (Mātiu 1:1.)
2. Ko e hā nai hono 'uhinga na'e toe foki ai 'a Nīfai pea mo hono fanga tokouá ki he 'api 'o Lēpaní? (1 Nīfai 1:1–3.)
3. Ko e hā nai hono 'uhinga na'e tauhi ai 'e Nīfai ha lekooti 'o 'ene mo'uí mei he taimi ko ia na'á ne 'alu ai pea mo 'ene tamaí mei Selūsalemá 'o nau hiki ki 'Ameliká? (1 Nīfai 1:1–3.)
4. Ko hai na'á ne ako'i 'a 'Ātama mo 'ene fānaú ki he founga ko ia 'o hono tauhi 'o e tohi manatú? (Mōsese 6:46.)
5. Na'e anga-fēfē nai hono ma'u ko ia 'e 'Ēpalahame 'a e 'ilo ki he ngaahi totonu 'o e lakanga fakataula'eikí pea mo e fakatupu 'o e māmaní? ('Ēpalahame 1:31.)

Ngaahi Tali ki he Seti B

1. Ko e tohi 'a e fakamatala ko 'ení 'i he Tohi Tapú.
2. Ke ma'u 'a e ngaahi lekooti ko ia 'o e kau Siú pea mo e tohi hohoko 'o 'enau ngaahi kuí.
3. Koe'uhí he na'á ne ma'u 'a e 'ilo ki he anga-lelei mo e ngaahi misiteli 'a e 'Otuá.
4. Na'e ako'i kinautolu 'e he to'ukupu 'o e 'Eikí.
5. Na'e hiki ia 'i he ngaahi lekooti 'a 'ene ngaahi tamaí.

Fealēlea'aki

Tuku ki he kulupu taki taha ke nau lipooti 'a 'enau ngaahi tali ki he seti ko 'eni 'o e ngaahi fehu'i ki he kalasí. Ko 'ene 'osi ko ia 'a hono fai 'e he kau finemuí 'a e ngaahi tali ki he ki'i siví, pea kole ange ki he kalasi kotoa pē ke nau tali ki he fehu'i ko 'ení:

• Ko e hā nai 'a e fa'ahinga fakamatala na'e tauhi 'e Mōsese, Nīfai, pea mo 'Ēpalahame 'i he'enau ngaahi tohi manatú? (Ko e ngaahi hingoa 'o e kau mēmipa 'o e fāmilí, ngaahi me'a mahu'inga na'e hokó, ngaahi fakamo'oni fakatāutahá, ngaahi kikite ki he ngaahi me'a 'e hokó, ngaahi tāpuaki na'a nau ma'u mei he Tamai Hēvaní, pea mo e ngaahi fekau ko ia na'a nau ma'ú.)

• Ko e hā nai 'oku mahu'inga ai ke tau tauhi 'a e lekooti fakaekitá? ('Oku tu'unga 'i he lekooti fakaekitá 'a e lava 'e he finemui taki taha ke ne fakahā ki hono ngaahi hakó 'a e ngaahi me'a na'e hoko 'i he'ene mo'uí, ko 'ene fakamo'oní, mo 'ene ngaahi fakakaukaú mo hono lotó, pea mo e lekōtí pea mo e ngaahi tāpuaki kuo tāpuekina 'aki ia 'e he Tamai Hēvaní.)

• Te ke lava nai ke ke 'ilo'i fēfē 'oku fie ma'u 'e he Tamai Hēvaní ke ke tauhi ha lekooti 'o ho'o mo'uí? (Talu mei he kamata'anga 'o māmaní mo hono fekau'i 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene fānaú ke nau tauhi ha ngaahi lekooti fakaekita 'o 'enau mo'uí. 'Oku toe faka'ai'ai kitautolu 'e he kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ní ke tau tauhi ha ngaahi lekooti fakaekita 'o 'etau mo'uí.)

'E Lava ke 'Omai 'e he Ngaahi Lekooti 'o e Ngaahi Kuí ha Fiefia mo ha Ivi

Talanoa

Lau pe fai 'a e talanoa fa'u ko 'ení

"Na'e pekia 'a 'eku kui fa'ētangata ko Penisimaní 'i he ta'u 'e 30 kuo hilí, pea na'e fa'o 'a 'ene ngaahi koloá 'o tuku pē 'i ha ngaahi puha 'i hono falé.

"Na'e lāunga pē 'a Sione mo tokoni ki hono fakamā'opo'opo mo 'ene fa'eé mo hono tuofefiné 'a e ngaahi me'a 'a 'ene kuí, 'o ne pehē, 'Oku ou fifili ki hono 'uhinga na'e hanga ai 'e he'eku kuí 'o tauhi fakalelei 'a 'ene ngaahi me'a ko 'ení 'i he ngaahi ta'u lahi ko 'ení.' Na'e mālōlō 'a 'eku kuí 'i ha ngaahi uike si'i ki mu'a angé pea ko Sēini Lini pē 'a hono 'ofefine 'oku kei mo'uí, pea na'e ha'u 'a e fānau 'e toko ua 'a Sēiní 'o fakama'a 'a e 'api fakafāmili motu'a ko 'ení.

"Na'e lī 'e Sione 'a e tatā motu'á ki he loto puha na'e tuku 'i he loto falé. Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku nau kei fie tauhi ai 'a e veve ko 'eni? Sio ki he fu'u tohi motu'a ko 'ení: *Ko Pāmela pe Pale 'o e Anga-leleí.* 'Oiauē!

"Na'e pehē ange 'e hono tuofefine ko 'Ālisí, 'Ko e tohi talanoa faka-Pilitānia 'ena ne 'uluaki fa'u tahá. Kātaki ka ke fa'o fakalelei ia ke malu 'i he puhá.'

" 'Ka 'oku fēfē nai 'eni, ko ha tohi nai kuo 'osi tohitohi'i hano konga? Ko hai nai ha taha fakakaukaulelei te ne fie tauhi iá? . . . '

"Na e luelue atu leva 'a Sēini ke sio ki he tohi ko 'eni na'e to'o 'e Sioné. . . .

"Na'e fehu'i ange leva 'e Sēini, 'i he'ene a'u atu ki he'ene fa'eé mo hono tuonga'ané, 'Te ke lava nai 'o lau 'a e fakamatala 'i aí?'

"Na'e pehē ange leva 'e Sione, 'Oku faingofua 'aupito ia,' peá ne tangutu hifo ki lalo 'o kamata lau, mo huke hake hono ngaahi pēsí.

'Aho 4 'o Mē, 1888. . . .

" 'Ei, 'oku hangē ha tohi noá pe ha tohi fakamanatu pe ha fa'ahinga tohi peheé!'

" 'Aho 4 'o Mē, 1888. Na'e toe loka'i 'e he'eku fa'eé 'a 'eku vaiolini 'i he puhá he pongipongí ni. Na'á ne pehē 'oku fu'u lahi 'a e 'ahi'ahí ia kiate au 'i he'eku tā ki mu'a 'oku te'eki ai ke tatau 'a e fanga pulú. Na'á ku pehē 'okú ne mo'oni. Ko e lelei ia 'a e poto ange 'a e fānau tangatá 'iate aú he na'e 'ikai ke mei lava ke ma'u ha me'a tokoni fe'unga kotoa 'a e toko valu ko kimautolú mei he ki'i 'eka si'isi'i ko 'eni ke mau ngāue aí. Kapau na'e kei mo'ui 'a 'enau tangata'eikí na'e mei fakalele lelei ange 'a homau fāmilí.

'Aho 3 'o Sepitema, 1888: Na'e fakahā ange 'e Paula Kata ki he'eku fine'eikí 'i he 'ahó ni kuó ne 'osi ako'i au ki he ngaahi me'a kotoa pē 'o fekau'aki pea mo hono tā 'o e vaioliní pea 'oku ou toe fie ma'u ha toe faiako 'oku toe lelei angé. 'Oku 'i ai ha fefine ko Mele Kenitolo 'i he kolo ko ia ko Kouluvilá 'a ia na'á ne kau 'i he taimi 'e taha 'i he kau ifi ko ia ko e Filatelefiá ki mu'a peá ne toki kau ki he Siasí 'o ne toki hiki ai ki he feitu'u fakahihifó. Na'e palōmesi ange 'a e fine'eikí te ne kole kia Mele pe te u lava ke kau 'i he'ene kau akó. Ko e ki'i faingata'a pē 'e ngalingali hokó ko e totongi ko ia ki he'ene ngaahi lēsoní, ko e pa'anga ko ia ke totongi 'aki 'a 'eku ako ifí. Ko e pa'anga ko ia 'o e fua'imoá kapau te u tauhi 'a e fanga moá.

'Aho 8 'o 'Epeleli, 1892: 'Oku ou fakatokanga'i 'i he 'ahó ni ha me'a 'e tolu 'a ia 'oku ou 'ofa lahi ange ai 'i ha toe me'a: Ko e 'Eikí, ko hoku fāmilí, mo e mūsiká. Pea ko ia 'oku ou 'ilo'i ai 'i he taimí ni 'oku 'ikai ke fa'a kaunoa ha me'a 'e taha 'i he'ete 'ofa ko ia 'i he me'a kehé. Ko e taimi ko ia 'oku nau lelei kotoa aí, pea 'oku nau 'alu fakataha.

'Aho 1 'o Tīsema, 1892: Kuo fu'u fuoloa 'a e po'ulí, ka 'oku 'ikai te u lava 'o mohe, ko e 'osi 'eni 'a e efiafi kotoa pē mo 'eku hiki hiva fakataha mo e tokoni mai ki ai 'a 'eku fine'eikí. Na'e kole mai foki kiate au ke u 'alu ki Sōleki Sití 'o kau 'i he kau ifi fakafonuá.

'Aho 5 'o Mā'asi, 1893: Pea ko 'ene 'osi 'eni 'a e ngaahi uike lahi 'o 'eku ako fakataha pea mo e ngaahi houa lotu 'o 'eku lotú. Na'á ku 'alu leva ki Sōleki Sití. Na'e fakahā mai 'e he toko taha fai ifí 'a ia ko Tēvita Tini kiate au, ko ha toki toko taha tā-vaiolini tu'u-ki-mu'a au kuó ne fanongo ai 'i he feitu'u fakahihifo 'o Tenivā 'i Kololató. Mahalo pē 'oku 'ikai ke fu'u tokolahi 'a e kakai 'i Tenivā 'e fanongo aí, ka na'e fiefia 'a e fine'eikí 'i he'eku fakahā atu 'a e me'a ko 'eni kiate iá. 'Oku fie ma'u ke u 'i Tenivā 'i he ngaahi ako ifi 'oku faí 'i he kamata'anga 'o e fa'ahita'u fakatōlaú, pea te u lava ke ma'u ai ha pa'anga fe'unga ke tauhi 'aki au peá ke toe ma'u foki ha ki'i pa'anga fe'unga ki he fine'eikí pea mo e toenga 'o e fāmilí. Pea 'i he houalotu Sākalamēnití na'á ku tā ai 'a e fo'i hiva 'a Mosa'ati 'a ia na'á ku ako mei he ako ifi fakafonua na'e faí.

" 'Aho 11 'o Mā'asi, 1893: Ko e hā nai 'oku hoko ai 'a e me'a ko 'ení 'i he taimí ni? Ko e hā nai 'oku hoko ai 'i he taimi ko 'eni 'o 'eku mo'uí? Na'e ui au 'e Pīsope Leinolo 'i he tuku 'a e houalotu sākalamēnití 'i he 'aho Sāpaté ki hono 'ōfisí ke 'eke mai kiate au pe ko e hā 'a e me'a na'e hoko ki he ako ifi fakafonua ko ia na'á ku kau ki aí. Na'á ne fakahā mai kiate au pē te u lava ke ki'i tuku mu'a 'a 'eku ako ifi 'i ha ngaahi ta'u si'i. Na'á ne ki'i fakamatala'i mai kiate au 'e ki mu'a ke kamata ke ma'u 'a e pa'angá, 'oku 'i ai ha me'a kehe 'oku ou mo'ua ai ki he 'Eikí. Pea na'e 'ikai ke toe 'i ai ha fakaveiveiua 'i hono 'atamaí ko e finangalo ia 'o e 'Eikí, na'á ne kole mai kiate au ke u tali 'a e ui ke u 'alu 'o ngāue fakafaifekaú. 'Oku ou 'ilo'i ko e me'a kotoa pē 'oku ou ma'ú ko e me'a ia 'a hoku 'Otuá, pea ko e ngaahi ta'u si'i ko ia 'o 'eku mama'o mei he'eku vaiolini 'e 'ikai ko ha me'a lahi ia ke u kole kiate Ia, ka na'á ku

fakakaukau ʻoku hangē ia ko haʻaku tuku ia ha meʻa lahi taha ʻoku ou lava ke faí. Ka naʻá ku kei ʻiloʻi pau pē ʻi hoku lotó, ʻo ʻikai fakaveiveiua ki he ngāue ko ʻení, ko ia ai naʻá ku palōmesi ai ki he pīsopé kapau te ne tokoni mai kiate au ke u tānaki ha paʻanga feʻunga te u lava ke tali ʻa e ui ko ʻení.

" ʻAho 13 ʻo Māʻasi, 1893: Naʻá ku fakahā ange ki heʻeku fineʻeikí ʻanepō, ʻo kau ki he ui kuo fai ki he ngāue fakafaifekaú. Naʻá ne fuʻu fiefia lahi ʻaupito. Naʻe fakahā mai ʻe he fineʻeikí naʻe loto pē ʻa e tangataʻeikí ke ne ʻalu ʻo ngāue fakafaifekau ka naʻá ne mālōlō ia ʻoku teʻeki ai ke ne lavaʻi. Ka te u toki lava ʻi he taimí ni ʻo ngāue fakafaifekau ʻo fetongi ia. Pea ʻi heʻeku ʻeke ange ko ia kiate ia ʻa e founga ke tānaki ai ha paʻangá, naʻe hā puputuʻu ʻa hono fofongá. Pea ʻi heʻeku fakamatala ange ko ia ʻoku ʻikai te u loto ke ne fakatau ʻa e konga ʻo homau kelekelé, naʻá ku fakahā ange kiate ia ʻa e palōmesi naʻá ku fai ange ki he pīsopé. Naʻá ne sio fakamamaʻu mai kiate au pea naʻá ne pehē mai, ʻE Peni, ʻoku ʻi ai pē ha founga te tau lava ai ke tānaki ha paʻanga. ʻOku maʻu ʻe hotau kiʻi fāmilí ha meʻa ʻa ia ʻoku fuʻu mahuʻinga ʻa ia ʻe lava ke maʻu ai ha paʻanga feʻunga ki hoʻo ngāue fakafaifekaú. Ko haʻo fakatau atu ʻa hoʻo vaioliní.

" ʻAho 17 ʻo Māʻasi, 1893: Kuo pau pē ke tauhi ʻa e palōmesí, pea ʻe ʻi ai pē ʻa e founga. Ko e Mōnite ka hoko maí te u ʻalu ki Sōleki Siti ʻo fakatau atu ʻa ʻeku vaioliní. Kapau te u lava ke maʻu leva ha paʻanga feʻunga ki heʻeku totongi folaú te u ʻalu leva ʻo ngāue fakafaifekau. Kuó u fai ʻa ʻeku filí pea ʻoku ou tauʻatāina pē ʻiate au.

" ʻAho 23 Māʻasi, 1893: Naʻá ku ʻā hake ʻi he pongipongí peá u toʻo ki tuʻa ʻa ʻeku vaioliní mei hono puhá. Pea naʻá ku tā ʻi he ʻahó ni kotoa ʻa e ngaahi hiva kotoa pē naʻá ku manako aí. Pea ʻi heʻene fakaʻau ke fakapoʻulí ʻo ʻikai ke kei lava ke taá naʻá ku faʻo leva ʻa e vaioliní ʻi hono puhá kuo feʻunga. Te u ʻalu leva ʻapongipongi.

"Naʻe ʻikai faʻa tui ʻa Sione ki he meʻa kuó ne maʻú, peá ne pehē ange. ʻKo hono ngataʻangá ia. ʻOku ngata ai. ʻOku ʻikai ke toe ʻi ai ha vaiolini. Ka ko e hā ʻa e meʻa ʻoku hokó? Naʻá ne toe foki mai nai ʻo maʻu ha vaiolini kehe? Naʻá ne maʻu nai? Naʻá ne lava nai ke toe kau ʻi ha kau ifi? ʻOkú ke ʻiloʻi nai ʻe fineʻeiki ʻa e meʻa ʻoku hokó?'

"Naʻe tali ange ʻe heʻene faʻeé, ʻOku ʻikai te u ʻiloʻi ia ʻe Sione, ʻoku ou tui pē ʻoku ʻi ai ha taha kehe ʻokú ne ʻiloʻi, ka ʻoku ʻikai te u tokanga au ki he meʻa ʻoku hokó. ʻOkú ke ʻosi ʻiloʻi pē ʻa e meʻa mahuʻinga taha kiate iá.

"Naʻe kaila ʻa Sione, Tali siʻi angé,' ʻoku toe ʻi ai ha kiʻi tohi ʻi he tafaʻaki ʻe taha ʻo e tohí. Naʻá ne vakai ki ai peá ne kiʻi tale leʻo-siʻi, pea ʻoange ʻa e tohí kia Sēini. Naʻá ne pehē ange ki heʻene faʻeé, ʻKo koe ʻeni,' pea ʻikai toe lava ia ʻo lea.

"Naʻe toʻo ʻe Sēini ʻa e tohí, peá ne ʻalu ʻo tuʻu ʻo ofi ki he matapā sioʻatá ke lava ʻo sio ki he tohí. Ko e nima ko ia naʻá ne hanga ʻo hiki ʻa e meʻa ko ʻeni naʻe ʻikai ke lelei ia ʻo hangē ko e toko taha ko ia naʻá ne kamata hono hiki ʻa e tohi noá, ka ʻoku kei tuʻu lelei pē ʻa e ngaahi tohi naʻe hā aí. Naʻá ne lau:

" ʻAho 23 ʻo Sune, 1938: Ko e fili mahuʻinga taha kuó fai ʻi heʻeku moʻuí ko ʻeku liʻaki ha meʻa ne u ʻofa aí koeʻuhi ko e ʻOtuá ʻa ia ʻoku lahi ange ʻaupito ʻa ʻeku ʻofa ʻiate Iá. Kuo teʻeki ngalo au ʻiate Ia mo ʻene ngaahi tāpuakí. Penisimani Lanitata (Benjamin Landart)" (Karen Nolen, "Benjamin: Son of the Right Hand," *New Era*, May 1974, pp. 35–37).

Fealēleaʻaki

- Ko e hā nai ʻa e meʻa kuo tau ako mei he meʻa ko ʻeni naʻe hoko kia ʻĀlisi pea mo Sione ʻo kau ki hono tauhi ko ia ha tohi noá?

- Ko e hā nai ʻa e meʻa naʻe ako ʻe ʻĀlisi pea mo Sione ʻo kau ki heʻena kuí mei heʻene tohi noá?

- Ko e hā nai haʻo fakakaukau ki he meʻa naʻe ongoʻi ʻe ʻĀlisi mo Sione ʻo kau ki heʻena kuí ʻi he ʻosi ko ia ʻa ʻena lau ʻa ʻene tohi noá?

- Naʻe anga-fēfē nai ʻa hono ʻomai ʻe he tohi noa ʻa Penisimani Lanitatá ʻa e fiefia ʻi heʻene moʻuí?

- ʻE lava fēfē ʻe he tohi noa fakaekitá ʻo tāpuekina ʻa e moʻui fakatāutaha ʻa e fānau taki taha mo e ngaahi makapuná?

• ʻOkú ke ʻilo nai ki ha ngaahi meʻa lelei naʻe mahuʻingaʻia ai ʻa hoʻo ongo mātuʻá ʻi he taimi naʻá na taʻu tatau ai mo koé?

• ʻOkú ke fie fanongo nai kiate kinautolu ʻoku nau talanoa ʻo kau ki he taimi naʻa nau kei iiki aí, ʻa e founga naʻá na feʻiloaki ai peá na mali aí pea kau kiate koe ʻi he taimi naʻá ke kei siʻi aí?

• ʻE lava fēfē ʻe hoʻo ʻilo ko ia ki he moʻui ʻa hoʻo ongo mātuʻá pe ko ha taha pē ʻo hoʻo ngaahi kuí ke ne tokoniʻi koe ke ke moʻui faitotonu ange ʻi he ʻaho ní?

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni naʻe ako ʻa ʻĀlisi pea mo Sione ʻo kau ki he fāmili ʻo Penisimani Lanitatá pea mo e ngaahi meʻa naʻa nau manako ai tupunga ʻi heʻena lau ʻa e tohi fakamatala ʻa ʻena kuí. Naʻá na toe ako foki ki heʻene ʻofa kiate iá. ʻE lava ke tokoniʻi kitautolu ʻe he fakamatalá ke tau manatuʻi ʻa e ngaahi meʻa naʻe hoko ki heʻetau moʻuí. Pea ko hono tauhi ko ia ʻo e lekooti fakaekitá te ne lava ke ʻomai ʻa e fiefiá ki heʻetau fānaú pea mo hotau fanga makapuná.

Naʻe pehē ʻe ha finemui ʻe taha, "Ko ha meʻa tukufakaholo ia ʻi homau fāmilí ke tauhi ʻa e lekooti fakatāutahá. Ko ʻemau ngaahi efiafi fakafāmili ʻe niʻihi ʻoku lau ʻe heʻeku tamaí ha ngaahi meʻa mei he tohi fakamatala ko ia ʻo ʻeku tohi fakamatalá. Kapau ʻe maʻu ʻe hoku ngaahi hakó ha vaeua ʻo e fiefia ko ia ʻoku ou maʻu mei hono lau ʻo e ngaahi tohi fakamatala ʻo ʻeku kui tangatá te u pehē ko haku taimi ia ʻoku ou fakamoleki feʻunga, ke u hokohoko atu ʻi hono tauhi ʻo ʻeku tohi fakamatalá" (Laura Call, quoted in Kathleen Lubeck, "A Journal Called Lucy." *New Era,* Nov. 1981, p. 40).

Ngaahi talanoa fakafoʻituitui

Fakahā ange ki he kau finemuí ha taha ʻo e talanoa ki hoʻo kuí mo fakamatalaʻi pe naʻe lava fēfē ʻa e meʻa ko ʻeni naʻe hoko ki he moʻui ko ʻeni ʻa e toko taha ko iá ʻo tokoniʻi koe. Pea tuku ange leva ki he kau finemui ko ia naʻe ʻosi vaheʻí ke nau teuteu ha talanoa fekauʻaki mo ʻenau ngaahi kui ʻuluakí pe ngaahi kui hono uá ke nau fai ʻa e ngaahi talanoa ko ʻení ki he kau mēmipa ʻo e kalasí.

Fakaʻosí

Tufaki atu leva ʻa e ngaahi fakamatala ko ʻeni naʻe fai ʻe Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló, pea fekau leva kinautolu ke nau lau leʻo-lahi ia:

" ʻOku mau fekauʻi heni ki he kau talavou mo e kau finemui kotoa pē ʻo e ʻahó ni ke nau hiki mo tauhi ʻa e ngaahi lekooti ʻo e ngaahi meʻa mahuʻinga kotoa pē ʻi heʻenau ngaahi moʻuí" (Spencer W. Kimball, "The Angels May Quote from It," *New Era,* Oct. 1975, p. 4).

" ʻOku ou palōmesi atu kiate kimautolu kapau te mou tauhi maʻu pē hoʻomou ngaahi tohi fakamatalá mo e ngaahi lekōtí, te nau hoko kinautolu ko ha ngaahi maʻuʻanga tokoni fakalaumālie ki homou ngaahi fāmilí, ki hoʻomou fānaú, ki homou fanga makapuná, mo ha niʻihi kehe, ʻi ha ngaahi toʻu tangata lahi. Ko kitautolu taki taha ʻoku mahuʻinga kiate kinautolu ko ia ʻoku nau ofi taha mai kiate kitautolú — pea ʻi he taimi ko ia ʻoku lau ai ʻe hotau hakó ʻa e ngaahi tōʻonga moʻui ko ia ʻa kitautolú, ko e moʻoni ʻoku nau kamata leva ke nau ʻiloʻi mo ʻofa ʻiate kitautolu. Pea ʻi he ʻaho nāunauʻia ko ia ʻe toe fakataha ai hotau ngaahi fāmilí ʻi he taʻe ngatá, ʻoku tau ʻosi feʻilongaki pē kitautolu" (President Kimball Speaks Out on Personal Journals," *New Era,* Dec. 1980, p. 26).

ʻEkitivitī ki he hisitōlia fakafāmilí ʻoku faʻiteliha pē ke ngāueʻaki pe ʻikai

Kumi ki Hoʻo Ngaahi Kuí ʻi he FamilySearch ®

TAUMUʻÁ

ʻE ako ʻe he mēmipa taki taha ʻo e kalasí ki hono ʻuhinga ʻo e FamilySearch, mo e founga ʻe lava ʻo tokoniʻi kinautolu ke nau kumi ʻo ʻiloʻi ʻenau ngaahi kuí, mo e meʻa te nau lava ʻo fai ke tokoni ki hono ngaohi ia ke ʻaonga angé.

FAKAMATALÁ

ʻE hanga ʻe he ʻekitivitī ko ʻení ʻo ʻave ʻa e kau finemuí ki ha feituʻu ʻoku ʻi ai ʻa e polokalama FamilySearch.

TEUTEÚ

'Oku kamata 'a e teuteu ki aí 'i he feinga 'a e 'etivaisa fakakalasí ke 'ilo'i 'a e feitu'u 'e fai ki ai 'a e 'ekitivitií. 'E makatu'unga 'eni 'i he ngaahi tu'unga fakalotofonuá, ko ia 'e lava ai 'o fai 'a e 'ekitivitií 'i he senitā ki he hisitōlia fakafāmilí, ko e senitā fakasiteikí, pe ko ha fale lotu fakalotofonua pē, pe ko ha 'api 'o ha mēmipa 'o e Siasí. Kapau 'e faingamālie, pea fili ha feitu'u 'a ia 'oku 'i ai ha komipiuta 'e ua pe lahi ange 'oku ngāue'aki ki he FamilySearch (koe'uhí ke lava 'o ngāue ha finemui 'e toko ua pe tokolahi ange he taimi tatau ki ai).

Fakatokanga'i ange: 'E fakapotopoto ange ke vahevahe 'a e kalasí ki ha fanga ki'i kulupu iiki, kapau 'oku fu'u tokolahi 'a e kalasí.

Palani ha ngaahi konga kehe ki he 'ekitivitií. 'E lava ha kau finemui ia 'e ni'ihi 'o ako ki he polokalama To'o Hingoa mei he Ngaahi Lekooti Fakafāmilí (Family Record Extraction), hili ia pea nau tokoni ki hano to'o 'o e ngaahi hingoá mei he ngaahi lekooti fakafāmilí, lolotonga hono faka'aonga'i 'e ha ni'ihi ia 'a e FamilySearch. 'Oku totonu ke fakafekau'aki 'eni mo e toko taha 'okú ne tokanga'i 'a e Polokalama To'o Hingoa mei he Ngaahi Lekooti Fakafāmili 'a e uōtí. 'E lava 'o fai ha ngaahi 'ekitivitī kehe hangē ko ha ngaahi fakahinohino kau ki he ngaahi temipalé, pe ngaahi va'inga 'e tokoni'i ai 'a e to'u tupú ke nau tokanga taha pē ki he'enau ngaahi kuí.

'Oku totonu ke tomu'a vahe ki he kau finemuí ke nau ngāue mo 'enau mātu'á ki mu'a pea toki fai 'a e 'ekitivitií, 'o fakafonu 'a e mape 'o e hokohoko fakafāmilí ke a'u ki hono mama'o taha 'o 'enau 'iló.

Kumi ki he Hisitōlia Fakafāmili 'o 'Etau Ngaahi Kuí

'Ekitivitī

Fakahā ki he kau finemuí, 'oku tau kumi ki he'etau ngaahi kuí, koe'uhí ke foaki kiate kinautolu 'a e ngaahi faingamālie tatau ke fakama'u kinautolu ki he fāmili 'o e 'Otuá, 'o hangē ko ia kuo tau ma'u 'e kitautolu 'i he mo'ui ní. 'Oku hanga 'e he ngaahi ouau fakamo'ui ko 'ení (ko e papitaisó, fakanofo ki he lakanga fakataula'eikí, ngaahi 'enitaumení, mo e fakama'ú) 'o faka'atā 'a kitautolu ke tau hū ki he nāunau fakasilesitialé, 'o kapau 'oku tau fe'unga mo taau ke tau hū ki ai.

Ko e FamilySearch ko ha polokalama fakakomipiuta ia 'okú ne tokoni'i 'a e kakaí ke nau ma'u ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo 'enau fanga kuí, pea 'ave honau hingoá ki he temipalé. Ko e taimi pē 'oku taipe'i ai ki he komipiutá ha hingoa 'o ha taha 'o e fanga kuí, 'oku kumi leva 'e he FamilySearch 'i he ngaahi hingoa 'e lau miliona 'oku tauhi 'i he ngaahi faile fakakomipiutá, ke 'ilo'i ha hingoa 'e faitatau mo iá. 'Okú ne hanga 'o fakahinohino'i ha taha mei he ngaahi hingoá 'o a'u ki ha ngaahi peesi fakakomipiuta kakato, 'oku tu'u ai 'a e ngaahi fakamatala hangē ko e ngaahi 'aho mo e feitu'u fā'ele'i, mali, mo e mate; mo e hingoa 'o e mātu'á, fānaú, mo honau ngaahi malí.

'Oku ma'u 'a e ngaahi fakamatala 'i he FamilySearch mei he ngaahi fakamatala fakatohihohoko fakafāmili, ngaahi lekooti fakasiasi, mo e ngaahi lekooti fakapule'anga.

'Oku kau ki he FamilySearch ha ngaahi faile lahi 'o e ngaahi fakamatala. Ko e faile 'e 'aonga lahi taha ki he to'u tupú ko e Faile 'a e Fanga Kuí (Ancestral File™). 'Oku ma'u 'i he faile ko 'ení 'a e ngaahi fakamatala ki he hisitōlia fakafāmili na'e fakahū mai 'e ha kāingalotu 'o e Siasí pea mo ha ni'ihi kehe pē mei he ngaahi tapa kehekehe 'o e māmaní talu mei he 1979. 'Oku ma'u ai ha hingoa 'e lau miliona 'o e kakai 'oku fakafehokotaki 'i he ngaahi lekooti kulupu fakafāmilí mo e ngaahi mape hokohoko fakafāmilí.

Fakatokanga'i ange: 'E lava 'e he 'etivaisá 'o fakatātaa'i ki he kau finemuí h ono mahu'inga 'o e tokoni 'a e kakaí ki he'enau ngaahi fakamatala ki honau hisitōlia fakafāmilí, 'aki ha'ane faka'ali'ali atu "ha tohi 'o e manatú" 'a ia 'oku fonu 'i he ngaahi mape hokohoko fakafāmili mo e ngaahi lekooti kulupu fakafāmili. 'E lava 'e he 'etivaisá ke ne fakamatala'i ange, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi fakamatala 'i he tohí, ka ko e kakai tokosi'i pē 'e 'aonga ia ki ai 'i hono tauhi pehe'í pē. Ka neongo iá, kapau 'e liliu ia 'o tauhi 'i he founga fakakomipiutá ('o ngāue'aki ki ai 'a e polokalama ko e Faile Fakatāutaha 'a e Fanga Kuí [Personal Ancestral File ®]), 'e lava leva 'o fakakau ia ki he Faile 'a e Fanga Kuí, pea 'e 'aonga ai ia ki ha kakai tokolahi ange 'aupito.

'Oku totonu ke toe hanga foki 'e he 'etivaisá 'o fakamahino'i ange, 'oku 'ikai ke kakato 'a e Faile 'a e Fanga Kuí. 'Oku 'i ai ha ngaahi fakamatala lahi 'aupito, ka 'oku kei toe lahi pē ha ngaahi fakamatala ke tānaki atu ki ai — kau ai ha ngaahi fakamatala 'oku ma'u 'e he kau finemuí 'o kau ki he'enau ngaahi kuí.

'Oku toe kau foki 'i he Faile 'a e Fanga Kuí ha ngaahi hingoa mo e tu'a-sila 'o e kakai na'a nau foaki mai 'a e ngaahi fakamatala ko iá. 'E lava ai 'e he kau finemuí 'o 'ilo'i hanau fanga kāsini mo hanau kāinga 'oku te'eki te nau fe'iloaki mo kinautolu.

'E toe tokoni'i lahi foki 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu hono mahu'inga 'o e FamilySearch, kapau 'e fakahā ange 'e he 'etivaisá kiate kinautolu, kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha komipiuta, kuo pau ke nau fekumi 'i ha ngaahi takainga maikolofilimi lahi, mo e ngaahi peesi lahi 'i ha ngaahi tohi,ke nau ma'u mei ai ha ngaahi fakamatala ki he'enau fanga kuí. Kuo fakamoleki ha ngaahi houa ngāue lahi 'e ha tokolahi kuo nau ngāue'aki 'a e founga ko iá. 'Oku lava 'e he komipiutá 'o tokoni'i kita ke te kumi ki ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo 'ete fanga kuí 'i ha ngaahi miniti si'i pē.

Tuku ki he kau finemuí ke nau ako ke nau ngāue'aki 'a e FamilySearch, ke nau ma'u ai ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo 'enau fanga kuí. Tokoni'i kinautolu ke nau kumi ha ngaahi hingoa 'oku 'asi 'i honau mape hokohoko fakafāmilí. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala fekau'aki mo 'enau fanga kuí 'i he Faile 'a e Fanga Kuí, pea fakamanatu'i ange kiate kinautolu, te nau tokoni lahi 'aupito, kapau te nau fakahū mai ki he failé ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo 'enau fanga kuí.

'Oku totonu ke hanga 'e he kau finemuí 'o paaki 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē te nau ma'u 'i he'enau ngāue'aki 'a e FamilySearch. Te nau lava 'o paaki mei he Faile 'a e Fanga Kuí ha'anau mape hokohoko fakafāmili.

Hanga 'o vakai'i 'a e me'a kuo nau lavá 'i he hili ha ma'u 'e he kau finemuí ha faingamālie ke nau ngāue'aki 'a e FamilySearch. Fakatukupaa'i kinautolu ke hokohoko atu ha'anau fekumi ki he ngaahi fakamatala ki he'enau fanga kuí, pea nau fakahū mai ha ngaahi fakamatala ki he Faile 'a e Fanga Kuí.

'Ekitivitī ke fai ki mui

'Oku tokolahi ha kāingalotu 'o e uōtí 'oku lahi ha'anau ngaahi fakamatala ki he hisitōlia fakafāmilí 'oku nau tauhi kuo 'osi paaki ki ha pepa (ngaahi tohi 'o e manatú). 'E lava 'e he kau finemuí 'o fai ha tokoni lahi ki ai, kapau te nau hanga 'o fakahū ki he komipiutá 'a e ngaahi fakamatala ko iá, mo tokoni ki he kāingalotú ke nau fakahū ha ngaahi fakamatala ke tokoni ki he Faile 'a e Fanga Kuí. 'E lava 'o fakahoko 'eni, kapau 'oku lahi ha ngaahi komipiuta kuo 'osi fakahū ki ai 'a e Faile Fakatāutaha 'a e Fanga Kuí (Personal Ancestral File) 'e lava ke nau ngāue'aki. 'E lava 'a e kau fale'i fakauooti ki he hisitōlia fakafāmilí 'o tokoni ki he kau taki 'o e kau finemuí 'i hono fokotu'utu'u mo palani 'a e polokalama ngāue-'ofa ko iá.

Kau ki he Ngāue Fakafaifekaú

Lēsoni
20

Ala Atu ʻo Tokoni ki he Kakai Kehé

TAUMUʻÁ

ʻE fakakaumeʻa ʻa e finemui taki taha ki ha kau finemui ʻi honau toʻu meʻá, mo poupouʻi kinautolu ke nau kau ki he ngaahi ʻekitivitī mo e ngaahi houalotu ʻa e Siasí.

TEUTEÚ

Vahe ki ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, ngaahi lea ʻoku ngāueʻaki ʻa ia te ke fie maʻú.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

Talateu: Kumi ki he Ngaahi Meʻa ʻOku Faitataú

Ngaahi ako fakapalōpalema

Lau leʻo lahi ʻa e ngaahi talanoa ko ʻení ki he kau finemuí. Tuku ange ke nau feinga ke nau ʻiloʻi ʻa e meʻa ʻe taha ʻoku mole mei he talanoa taki taha. (Ko e kaumeʻá — ko ha taha ʻokú ne tokanga kiate koe.)

1. Ko ha tangata, ʻokú ne tokoto ʻi he veʻe halá ʻa ia ne taʻe he kau kaihaʻá, pea kaihaʻasi ʻene koloá, pea ʻoku ʻikai ke tokanga ki ai ʻa e kakai ʻoku nau ʻalu atu he halá.
2. Ko ha taʻahine, ʻokú ne tui ha kofu motuʻa kuo mole hono lanú pea fuʻu lahi ʻa e kofú kiate ia, pea ʻokú ne ʻalu atu toko taha pē ki he akó ʻi he ʻaho taki taha, lolotonga ia ʻoku ʻalu atu ha kulupu ʻo hono toʻu meʻá ʻi muʻa ʻiate ia.
3. Ko ha talavou ʻokú ne nofo pe ʻi ʻapi ʻi he Sāpate kotoa pē koeʻuhí he ʻokú ne ongoʻi ʻe ia ʻoku ʻikai ha taha ia ʻi heʻene kōlomú ʻe tokanga ange kiate ia.

Te Tau Lava ʻo Hoko ko ha Kaumeʻa ki ha Faʻahinga Kakai Kehekehe

Fepale

Naʻe ʻi ai ha kulī ʻe toko ua naʻá na vaʻinga ʻi he veʻehalá ʻi ha ʻaho ʻe taha, pea feʻunga ia mo ha haʻu ʻa ha pusi ʻi he tafaʻakí. "ʻAi muʻa ke u kau ʻi hoʻomo vaʻinga?" ko e kole ange ia ʻa e pusí.

"ʻIkai!" Ko e tali ia naʻe fai mai mei he taha ʻo e ongo kulī, pea naʻe hoko atu ʻa e fononga ʻa e pusí ʻi he halá.

"Ko e hā ʻa e ʻuhinga naʻá ke fai pehē ai?" Ko e fehuʻi ange ia ʻe he kulī ʻe tahá.

"ʻOku ʻikai ke vaʻinga fakataha ʻa e fanga kulī mo e faʻahinga manu ko iá. ʻOku tau faikehekehe mo e fanga pusí. ʻOku faikehekehe ʻa e faʻahinga longoaʻa ʻoku nau faí pea ʻoku nau saiʻia ke kaka ʻi he ʻakaú ʻi he taimi kotoa pē. ʻOku ou fie vaʻinga mo ha taha ʻoku hangē ko aú."

Hili mei ai ha momeniti siʻi naʻe totolo hake ʻa e fonú ʻi he halá. Naʻá ne tuʻu mo ia peá ne kole ange ki he ongo kulī ke nau vaʻinga. Naʻe toe tala ange ai pe ʻe he kulī ʻe tahá ʻikai, pea naʻe toe hoko atu ai pē ʻa e fononga ʻa e fonú.

"Pea ko e hā ʻa e ʻuhinga ʻoku ʻikai ai ke tau lava ʻo vaʻinga?" ko e fehuʻi ange ia ʻe he kulī ʻe tahá.

"Naʻá ke sio ki he anga ʻo hono fōtunga? ʻOku ʻikai ke ne saiʻia ʻiate kitautolu, pea ʻokú ne fuʻu tuai. ʻOku pau pē ʻoku ʻikai ke ne lava ʻo lele vave ʻo hangē ko kitauá pe te ne lava ke tuli ha meʻa ʻo hangē ko ia ʻokú ta lava ʻe kitauá. ʻOku ou fie maʻu ha taha ʻoku hangē ko kitauá."

"Ko ia," ko e tali ange ia ʻa hono kaumeʻá.

Naʻe ʻosi mei ai ha ngaahi miniti siʻi pea naʻe hopo hake ʻi he halá ha fuʻu lāpisi tukumisi. Naʻá ne fakatokangaʻi ʻa e ongo kuliʻí ʻi heʻena vaʻingá pea naʻá ne tuʻu ke ne vakaiʻi pe te ne kau ai. Naʻe toe fakafisingaʻi pe foki mo ia. Ka neongo iá, naʻá ne fie ʻiloʻi pe ko e hā ʻa e ʻuhinga he ʻikai ai ke nau vaʻingá.

Na'e tuku 'a e va'inga 'a e kulī na'á ne fakafisinga'i iá ka ne sio ki he lāpisí.

" 'Oku ke faikehekehe mo au. 'Oku 'ikai te tau lanu tatau. 'Oku 'ikai ke tau fōtunga tatau. 'Oku 'ikai ke tau fai 'a e ngaahi me'a tatau. 'Oku 'ikai ke tau le'o tatau. 'Oku ou fie ma'u ha taha 'oku hangē tofu pe ko aú."

"Ko e hā 'a e me'a 'okú ke sai'ia ke ke fai?" Ko e fehu'i ange ia 'a e lāpisí.

" 'Okú ou sai'ia 'i he lelé mo e puná" ko 'ene talí ange ia.

"Lelei." Ko e tali ange ia 'a e lāpisí.

Fealēlea'aki

Ki'i ta'ofi heni, 'o fehu'i ange ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai hano fakaiku 'o e talanoá.

Talanoa

Faka'osi 'o e talanoá:

Na'e pole'i 'e he lāpisí 'a e ongo kulií ke nau lova 'i he vaotā 'oku hoko maí. Pea 'i he faka'osi 'o e lová na'e fu'u mama'o 'i mu'a 'a e lāpisí ia. Na'á ne tafoki 'o tali ke a'u ange 'a e ongo kulií.

" 'Oku ou sai'ia mo au ke u lele mo puna," ko e lea ange ia 'a e lāpisí.

" 'Okú ke faikehekehe mo le'o faikehe meia kimauá, ka 'oku tau tatau 'i he ngaahi founga 'e ni'ihi," ko e lea ange ia 'a e kulī hono uá. "Na'e 'ikai pē ke ma 'ilo'i 'e kimaua ia 'a koe."

Fealēlea'aki

Te ke lava fēfē ke ke fakafehokotaki 'a e talanoa ko 'ení ki ho'o mo'ui?

- Ko e hā 'a e 'uhinga na'e 'ikai ke ma'u ai 'e he 'uluaki kulī ha faingamālie ke ne va'inga mo e fanga manu kehe ko ē?
- Ko e hā 'a e 'uhinga na'e faifai ai pea va'inga ai 'a e ongo kulií pea mo e lāpisi?
- Te ke lava fēfē ke ke ngāue'aki 'a e fakakaukau ko 'ení ki ho'o mo'uí?
- Te ke lava keke fakakaukau ki he ni'ihi 'o e kau finemui 'i ho feitu'ú 'a ia te nau fei ma'u ha taha fakafeohi?
- Te ke lava fēfē ke ke 'ilo'i pe ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku nau sai'ia ai?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni ko e taimi 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke tau fie fakakau ha ni'ihi kehe 'i he'etau ngaahi feohi'angá koe'uhí ko e faikehekehe ko ia 'i he lanú, ngaahi valá, pe ngaahi 'ulungāangá. Ka 'oku totonu ke tau tuku ha taimi ke tau 'ilo'i lelei kinautolu peá mo fekumi ki honau ngaahi 'ulungāanga leleí pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku nau manako aí 'a ia 'oku tau tatau aí.

Te Tau Lava 'o Ala Atu 'o Tokoni ki he Kakai Kehé

Fealēlea'aki 'i he folofola

Fakamatala'i heni na'e fu'u tokanga lahi 'a Sīsū kiate kinautolu ko ia na'e molé. Na'á Ne fakamatala'i 'i he 'Ene talanoa fakatātā 'e taha 'a e pa'anga na'e molé. Tuku ange ki he kalasí ke nau huke hake ki he Luke 15:8–10 'i he'enau ngaahi Tohi Tapú. Fakahā ange ki ha taha 'o e kau finemuí ke nau lau 'a e talanoa fakatātaá.

Fakahā ange 'e lava pē ke fakafehoanaki 'a e pa'anga ko 'eni na'e molé ki ha toko taha 'oku nofo toko taha pe mole atu. 'E lava ke fakafehoanaki 'a e fefiné ki ha taha 'oku mole pea 'okú ne feinga fakamātoato ke ne kumi ki he toko taha ko 'ení. Toe lau 'a e talanoa fakatātā mei he veesi ki he veesi pea alea'i pe 'e anga-fēfē 'a 'ene tokoni ki he kau finemui ko iá 'a ia 'oku 'ikai ke tokolahi 'a honau ngaahi kaume'á pe 'ikai ke nau ha'u ma'u pē ki he lotú. Tuku ange ki he kau finemuí ke nau fakamatala'i 'a e anga hono 'afio'i 'e he 'Eikí 'a e taimi 'oku tau tokanga mo'oni ai ki he ni'ihi kehé.

Fealēlea'aki fakafehu'i

Kole ange ki he kau finemuí ke nau alea'i 'a e me'a 'e fai ke tokoni'i 'a e mēmipa 'o e kalasí ke ne toe hoko ko ha mēmipa fai mālohi 'i he Siasí. Fakahā ange 'oku mahu'inga 'ete fakahā hoto lotó mo 'ete tokanga mo'oní.

Ngaahi ako fakapalōpalema

Fakamatala'i ange 'a e ngaahi tō'onga mo'ui ko 'ení ki he kau finemuí pea tuku ange ke nau veteki 'a e palōpalemá:

1. ʻOku ke feʻiloaki mo ha mēmipa ʻo e kalasí ʻoku ʻikai loko mālohi ʻi ha fale koloa. ʻOkú ke loto ke ke fakahā ange kiate kia ʻokú ke tokanga kiate ia. Ko e hā ʻa e meʻa te ke faí?
2. ʻOkú ke fakaafeʻi mai hao kaumeʻa ʻoku ʻi he kalasí ʻoku ʻikai loko mālohi. ʻOkú ne fakatuotuai pe ʻa ʻene fai ʻa ʻene ngaahi talí. ʻOkú ne toki pehē mai te ne toki haʻu ʻi ha taimi. Ko e hā ʻa e meʻa te ke lava ke faí?
3. ʻOkú ke fakaafeʻi mai ki hoʻomou k alasi ʻi he Kau Finemuí hao kaumeʻa ʻoku ʻikai loko mālohi. ʻOkú ne tala atu kiate koe ʻoku ʻikai fie maʻu ke haʻu pea siofi ia ʻe he kakaí ʻi heʻene ʻalu ange ki he lotú. Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku totonu ke ke fakahā ange ki aí?
4. ʻOkú ke poupouʻi ha mēmipa ʻo e kalasí ʻoku ʻikai loko mālohi ʻi he Siasí, peá ʻokú ne pehē atu, ʻoku ʻikai te ne fie ʻalu atu ki he ngaahi fakatahá. Ko e hā ʻa e meʻa te ke faí?
5. ʻOkú ke fakaafeʻi ha mēmipa ʻo e kalasí ʻoku ʻikai loko mālohi ʻi he Siasí, peá ne pehē atu ʻikai. Ko e hā ʻa e meʻa te ke lava ke faí?

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamamafaʻi heni ʻoku ʻikai ke ʻi ai ha tali totonu pe ʻe taha ki he ngaahi meʻa lahi ʻa ia ʻe fehangahangai mo e kau finemuí ʻi he taimi ʻoku nau feinga ai ke nau fakamālohia mai ha mēmipa ʻoku ʻikai loko mālohí. ʻOku mahuʻinga ke fakahā haʻate tokanga mo ʻete mahuʻingaʻia ʻi he toko taha kotoa pē ʻi he tuʻunga taki taha. Kapau ʻokú ke tokanga moʻoni ki he toko taha ko iá, ʻe lava leva ke mole atu ʻa e ngaahi faingataʻa ʻo e meʻa kotoa pē, pea ʻe mahuʻinga ange ia ki ha taha ʻi ha toe meʻa kehe.

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Tā ha foʻi teʻelango ʻe tolu ʻi he palakipoé ʻo hangē ko ia ʻoku hā atu ʻi laló:

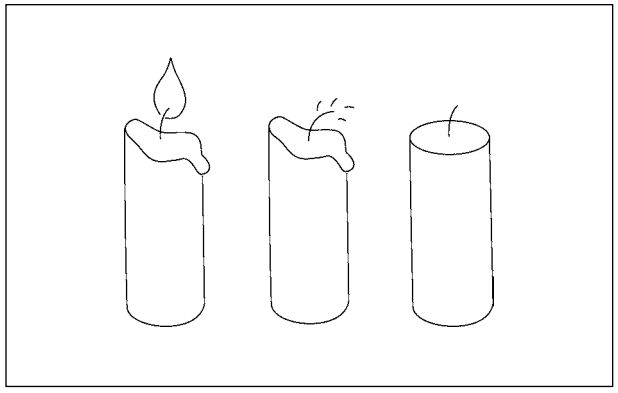

Tuhu ki he ʻuluaki teʻelango ʻoku ulo lahí. Fakahā ange ki he kau finemuí ʻe lava pē ke fakafofongaʻi ʻe he teʻelango ko ʻení kinautolu. Hikiʻi ʻa e foʻi lea ko e *ko koe* ʻi lalo ʻi he ʻuluaki teʻelangó. Fakamatalaʻi ange ki he kau finemuí ʻoku fakafofongaʻi ʻe he teʻelango hono uá ha mēmipa ʻoku ʻikai loko mālohi ʻi he Siasí — ʻa ia ko ha teʻelango naʻe ulo lelei ʻi he taimi ʻe taha ka kuo kiʻi mate fakataimi. ʻE lava ke tutu ʻa e teʻelango hono uá mei he ulo ʻo e teʻelango ʻuluakí. ʻE lava ke fakafofongaʻi ʻi hono toe tutu ʻo e teʻelango ko iá ʻa hono toe fakamālohiʻi ha taha ke ne toe fai mālohi ʻi he Siasí. Tā ʻoku toe ulo ʻa e teʻelango hono uá.

• ʻOkú ke pehē ko e hā ʻa e meʻa ʻoku fakafofongaʻi ʻe he teʻelango hono tolú? (Ko ha taha ʻoku ʻikai ke Siasi.)

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Kuo teʻeki ke tutu ʻa e teʻelango hono tolú, ka ʻo kapau ʻe aʻu ki ai ʻa e maama kuo ʻosi uló ʻe lava pē ke ulo lelei ʻo hangē ko e ngaahi maama kehé. Fakahā ange heni ʻoku faitatau ʻa e foʻi teʻelangó kotoa ʻe tolu, pea te nau lava kotoa pē ʻo ulo, ka ʻoku nau fie maʻu ha mālohi mei tuʻa ke tutu ke nau ulo. ʻOku pehē foki mo e kakaí, ka ʻi hono ueʻi hake pē ʻe he Laumālie Māʻoniʻoní ʻa kinautolu, te nau lava leva ʻo ulo atu ki he māmaní ʻo hangē ko e teʻelangÓ. Tuku ki ha mēmipa ʻo e kalasí ke kumi hake ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 103:9 pea nau lau ʻa e folofola ʻa e ʻEikí ʻo kau ki he Kāingalotú.

• Ko e hā fua ha ngaahi founga ʻe niʻihi te tau lava ai ke tau hoko ko ha maama ki ha taha kehé? (Hiki ʻa e ngaahi tali ʻa e kalasí ʻi he palakipoé ʻi he tafaʻaki ʻo e ngaahi teʻelangó. ʻE lava pē ke kau ʻi he ngaahi lisí ʻa e ʻalu ʻo ngāue fakafaifekaú, pe hoko ko ha maama ʻi he faʻifaʻitakiʻanga leleí, anga fakakaumeʻá, fakafeohí, mo e ngāué.)

Tā ha ulo ki he teʻelango hono tolú.

Talanoa

Fai ʻa e talanoa ko ʻení ki ha taha naʻá ne hoko ko ha maama ke tutu mei ai ha maama ʻa ha taha kehe ʻi he Ongoongoleleí:

"Ko hoku kaumeʻa lelei tahá ia, pea naʻá ma tupu fakataha hake pē peá ma maheni talu ʻa e ʻaho fakamanavahē ko ia ʻo ʻeku kei kalasi ʻuluakí. Pea talu mei ai mo ʻema ʻinasi taha ʻi he meʻa kotoa pē mei he ngaahi tamapuá, lolé ʻo aʻu ki he ngaahi kalasi ʻi he ako māʻolungá kae ʻumaʻā ʻa ʻemau ngaahi pātí. Naʻe ʻi ai pe ʻa e meʻa ʻe taha naʻá ma fuʻu faikehekehe lahi aí. Naʻe ʻikai ke ne ʻiloʻi ʻa e moʻoní ka naʻá ku ʻiloʻi ia ʻe au.

"Naʻe feʻunga mo e taʻu ʻe hongofulu mā ua mo ʻeku toki ʻiloʻi ʻoku ʻikai ʻuhinga pē ʻa e Ongoongoleleí kiate au peá ka kiate ia foki, pea ʻe lava ke ne ʻiloʻi ʻa e moʻoní meiate au.

"Naʻá ku fakahā ʻa ʻeku palōpalemá ki heʻemau kau faifekaú, ʻo u fakakaukau te u tuku ange ʻa e fakauluí ke nau fai; ka naʻá ku maʻu hala.

"Naʻe fakahā mai ʻe he kau faifekaú, ʻHanga ʻo aleaʻi ka mau toki akoʻi ia.

"Naʻe hangē naʻe ʻikai ke ʻi ai ha palōpalema ke mau akoʻi aí. Naʻe ʻiate au ʻa e ngāue faingataʻa tahá.

"Naʻe fakatou ʻi ai ha telefoni ʻi homa ongo ʻapí. Pea naʻá ku tā ki ai.

" ʻEi, te ke fie haʻu ʻo sio ʻi he kiʻi heleʻuhila ʻi homau ʻapí ʻi he pooni? Ko ʻeku fehuʻí ange ia. ʻE huluʻi ia ʻe he ongo faifekau foʻou homau uōtí.

"Naʻá ne haʻu. Naʻá ne sio ʻi he heleʻuhilá pea naʻá ne ʻalu pē ka naʻe ʻikai ke ne fuʻu fie lea ki ha meʻa ʻo kau ki aí.

"Hili mei ai ha uike naʻe toe aʻu mai ʻa e ongo faifekaú. Naʻá na fehuʻi mai, ʻKuó ke aleaʻi ha taimi ke ma malanga ai ki aí? Ko ʻena fehuʻi mai ia.

"Kuo teʻeki ke ne lea ʻo kau ki ha meʻa ʻi he heleʻuhilá. naʻe ʻikai ke u ʻiloʻi pē ʻoku totonu ke u toe kole ha faingamālie ki ai pe ʻikai.

"Naʻe pehē ange ʻe ha faifekau ʻe taha, ʻTā ki ai ʻo kole ange ha faingamālie. Ko ha faifekau ia naʻe ʻikai ke ne saiʻia he maumauʻi ʻa e taimí. Ko ia ai naʻe ʻikai ke u toe fakafepaki ki he faifekaú, ko ia naʻá ku fakatoʻotoʻo atu pe mo tetetete ʻi heʻeku toʻo hake ʻa e telefoní pea ta ki ai. Kuo ua faʻa fifili maʻu pē pe ko e hā ʻa e ʻuhinga ʻoku faʻa faingataʻa maʻu ai pē ʻa e ngaahi meʻa pehení.

Naʻá ku pehē atu, ʻMālō e lelei ʻe Seli, ko ʻeku tā atu pē he ʻoku ʻi heni ʻa e ongo faifekaú pea naʻá ku fakakaukau pē mahalo naʻa ʻi ai ha taimi ʻe niʻihi te ke fie hau ai mo ke toe ako lahi ange ʻo kau ki he Siasí?

"Naʻe fuoloa ʻaupito ʻene fakalongolongó.

" ʻIo, ʻoku ou tui ʻe sai pē.

"Naʻá ku māpuhoi ʻi heʻeku fiefiá. Ko fē ʻa e taimi te ke lava mai aí?

"Mahalo te u ʻalu atu ʻi ha taimi pe te ke fie maʻu ai ke u ʻalu atú?

" ʻApongipongi?

" ʻIo, ʻoku sai ʻaupito.

"Naʻá ku tafoki ange ki he ongo faifekaú. ʻPō ʻapongipongí ʻoku sai pē?

"Naʻá na kamo mai mo e fuʻu loto-māfana.

" ʻE Seli, mālō ʻaupito, peá u kamata ke tuku hifo ʻa e telefoní.

"Tali siʻi hifó Peti, ko ʻene lea mai ia. ʻOku ou loto ke keʻiloʻi he ʻikai tatau ʻeku fakakaukaú mo e meʻa ʻokú na leaʻakí.

" ʻIo, ʻoku sai pē ia. Haʻu pē koe!

"Ka naʻa faifai peá u fakafekikiʻi kinaua, ka ʻoku ʻikai te u loto ke hoko ha meʻa pehē.

"Kapau ʻe ʻikai ke tatau hoʻo fakakaukau mo ʻena fakamatalá, ʻe sai pē ia. ʻE ʻikai ke na tokanga kinaua ia ki ai.

"Naʻe hoko m ai leva ʻa e meʻa hono ua ke faí.

"Pea ʻi he hili ʻa ʻena ʻaʻahi tuʻo fā maí naʻe teʻeki ke ne fakafekiki tuʻo taha mo e ongo faifekaú, pea ko e moʻoni ia naʻá ne loto-taha mo e ongo faifekaú ʻi he meʻa kotoa pē naʻá na fakahā ange kiate iá. Pea ʻi he pō ko iá naʻe lea mai ʻa e faifekau naʻe taʻu siʻi angé, pea ʻi he taimi naʻá ne fakaʻosi ai ʻa ʻene leá, naʻá ne sio kiate ia pea naʻá ne pehē ange, 'Okú ma fie teuteu ke papitaiso koe ʻi he Tokonaki. Fēfē ia?

"Naʻe ʻohovale ʻa e faifekau matuʻotuʻa angé. He naʻe ʻikai te ne ʻiloʻi ʻe fuʻu vave pehē. Naʻe tā vave ʻa hoku mafú, pea ko e meʻa pē naʻá ku faí, ko ʻeku fakamaʻumaʻu ʻa ʻeku mānavá. Naʻe ʻi ai ha kiʻi fakalongolongo siʻi ai.

"Naʻe kamo pē ʻa Seli mo ʻene pehē ange, 'Ioʻ.

"Naʻe ʻikai te u toe ngāue, ka naʻá ku kamata ke u tetetete ʻi he taimi naʻá na kole ange ki ai ke ne fai ha lotú.

"Naʻá ne lotu, pea ko ha lotu ia naʻe faingofua mo fakaʻofoʻofa.

"Naʻá ku punou pē. Naʻe ʻikai ke u toe lava ke sio hake. Naʻe hoko mo e hū fakalongolongo atu pē ʻa e ongo faifekaú.

"Hili iá naʻá ku toki ongoʻi ʻa e ala mai ʻa hono ongo nimá kiate au, pea naʻá ma fakatou fetāngihi.

"Naʻá ne pehē mai, Peti, mo ne malimali ka kuó ne fonu he loʻimatá, mālō.

"Naʻá ne fakamālō mai kiate au koeʻuhí ko ha meʻa ʻa ia ko ia toko taha pē te ne lava ke foakí, ʻo ne fakamālō mai kiate au, ʻi heʻene foki mai kiate au ʻa e meʻaʻofa lahi tahá ʻa ia te u lava ke ʻamanaki ke maʻu ʻa ʻene tali ʻa ʻeku koloa mahuʻinga tahá, ko e Ongoongolelei ʻo Sīsū Kalaisí" (Patti Wiltbank, "The First Step Was the Hardest," *New Era*,. Jan. 1976, pp. 18–19).

Fakaʻosí

Fakamatala ʻa e faiakó — Tuhu ki he ngaahi teʻelango ʻi he palakipoé. Fakamatalaʻi heni kuo folofola ʻaki ʻe he ʻEiki ʻo pehē ʻoku totonu ke ʻoua naʻa tau fufuuʻi ʻa ʻetau muimui ʻi he lalo puha fuá. (Mātiu 5:15–16.) ʻOku totonu ke tau ʻinasi taha ai mo e kakai kehé. ʻOku ʻi ai ʻa e lelei ʻoku lahi ange ʻi he maama ʻa e finemui ʻe tahá.

Fakamoʻoní — Fai ha fakamoʻoni ki he kau finemuí kapau te nau feinga fakamātoato ke nau fakafeohi ki he niʻihi kehé, pea ʻe tāpuakiʻi ʻa kinautolu ʻe he ʻEikí ke heʻenau ngaahi feingá. Poupouʻi kinautolu ke nau tufaki atu ʻa ʻenau muimui ke nau ʻinasi ai mo e niʻihi kehé.

Fakahoko ʻo e Lēsoní

Fakaafeʻi ʻa e kau finemuí ke nau fili ha taha ʻa ia te na lava ke nau ngāue fakataha ki ai mo e kalasí, peá ne ului ki he Ongoongoleleí. Tuku ke nau ngāueʻaki ha palani ke lava ke fakahoko ʻaki ʻa e fakafeohí. Tuku ange ki ha taʻahine ke ne hiki ʻa e ngaahi fakakaukaú ʻi he taimi ʻoku aleaʻi ai kinautolú. Fili ha fakakaukau mei he ngaahi fakakaukau ʻa ia ʻe lava ke ngāueʻaki ʻe he kalasí ʻi he taimí ni.

Ko e Fa'ifa'itaki'anga Leleí 'okú Ne Tokoni'i 'a e Ni'ihi Kehé

Lēsoni
21

TAUMU'Á	Ke fokotu'u 'e he finemui taki taha ha fa'ifa'itaki'anga lelei ke muimui ki ai ha ni'ihi kehe.
TEUTEÚ	1. Hanga 'o hiki ki ha ngaahi lau'i pepa kehekehe 'a e ngaahi potufolofola ko 'ení: Sione 13:15; 1 Timote 4:12; 1 Pita 2:21; Mātiu 5:16. 2. Ako ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi talanoa 'i he lēsoní. 3. Vahe'i ha kau finemui ke nau teuteu 'i ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, pe ngaahi lea 'oku ngāue'aki te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

'Oku Lava 'e he Sīpinga Mo'ui Mā'oni'oní 'o Tākiekina ha Kakai Kehe

Talanoa

Lau 'a e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e Sisitā 'Ātefi G. Kepi (Ardeth G. Kapp):

" 'Oku hangē ho'o tauhi 'a e ngaahi fekaú mo muimui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí, ko ha'o hiki hake ha maama ke sio mai ki ai 'a e kakaí. 'Oku hanga 'e ho'o sīpinga leleí 'o tokoni'i ha ni'ihi kehe ke nau 'ilo 'a e halá 'i he māmani fakapo'uli ko 'ení. Kuo pau ke te ma'u ha loto-to'a ke te fai 'a e me'a 'okú te 'ilo 'oku totonú, neongo hono faingata'a lahí. Ka 'e 'ikai teitei mole meiate kita 'ete loto-to'a ko iá, tuku kehe kapau te te toki fili pē ke te fai ha me'a 'e mole ai ia meiate kitá." ("*Stand for Truth and Righteousness,*" *Ensign,* Nov. 1988, p. 94).

Fai 'a e talanoa mo'oni ko 'ení:

"Ko hoku ta'u 17 'eni, pea na'e talu pē mei hoku ta'u valú mo 'eku hoko ko e mēmipa 'o e Siasí. Na'e 'ikai faingata'a kiate au 'eku mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí 'i mu'a, ka ne hoko ha me'a 'i he ngaahi 'aho si'i kuo hilí, ne hoko ai ha me'a fakangalongata'a kiate au 'o fekau'aki mo ha tamasi'i ko Kuleiki hono hingoá.

" . . . Na'e 'i ai ha 'aho 'e taha 'i he'emau kalasi 'āsipá, na'e 'i ai ha tamaiki tangata 'e ni'ihi na'a nau fakakaukau ke nau fai ha me'a ta'e totonu kia Kuleiki, pea na'e nofo 'a Kuleiki 'i he sea pē 'i hoku tafa'akí. Ko e tamasi'i fakalongolongo ia, pea na'e 'ikai ko ha tamasi'i poto ia 'i he kalasí, pea ko e me'a ia na'e fiefia ma'u pē 'a e tamaiki tangata ko 'ení ke nau fakamatalili'i ia. Na'a nau fakakaukau 'i ha 'aho 'e taha, ke nau talatala holo 'i he kalasí kotoa, ke 'oua na'a nau lea pe tokoni kia Kuleiki. Na'á ku fa'a tokoni foki kiate ia 'i he'ene ngaahi fika na'e 'ikai mahino kiate iá, ko ia na'e 'ikai te u 'ilo'i pe ko e hā ha me'a te u faí, 'i he'eku fanongo ki he'enau palaní.

" . . . Na'e punou mai 'a Kuleiki 'i he toe ha ngaahi miniti si'i pea tuku 'a e kalasí, 'o fehu'i mai kiate au pe 'oku fai fēfee'i ha fo'i fika 'e taha. Na'e siofi mai au 'e he mēmipa kotoa pē 'o e kalasí pe ko e hā ha me'a te u faí. Na'e kamata ke lelea hoku lotó, pea viviku hoku 'aofinimá. Na'á ku loto ke u fai 'a e me'a 'oku totonú 'i ha'aku tali ange 'ene fehu'í, ka na'á ku ongo'i 'a e me'a 'oku loto 'emau kalasí ke u faí, 'i he'enau tatali mo siofi au ke 'oua te u tokanga kiate ia.

"Na'á ku ongo'i faingata'a'ia, pea na'á ku 'ilo'i 'oku kula hoku matá he'eku maá, ka na'á ku tafoki leva he taimi ko iá kia Kuleiki 'o fakamatala'i ange ki ai 'a e anga hono fai 'o e fo'i fiká. Pea ko e me'a ia na'á ku pehē ke u faí. Na'e tuaiekemo e tuku 'a e kalasí kuo kamata 'e he tamaiki tangata ko iá ke nau fakamatalili'i mo anga-kovi mai kiate au. Na'e 'ikai te u tui 'oku mau ako 'i ha ako mā'olunga 'i honau 'ulungāangá. Na'a nau anga-fakatamasi'i vale 'aupito, pea na'á ku mamahi ai 'o loto ke u tangi. Ka na'á ku ongo'i mo'oni 'i hoku lotó, na'á ku fai 'a e me'a 'oku totonú.

"Na'á ku nofo 'o fakatu'otu'a atu ki ha'aku 'alu ki he kalasi 'āsipá 'i he 'aho hono hokó. Na'á ku a'u atu ki ai, pea na'e toe ha'u 'a e tamaiki tangata tatau kiate au 'o fakahā mai 'oku nau

toe fie fai ʻa e meʻa tatau kia Kuleiki, pea nau kole mai ke u hanga muʻa ʻo poupouʻi ʻenau palaní. Ka naʻe ʻosi mahino kiate au ia he taimi ko iá, naʻe totonu pē ʻa e meʻa naʻá ku fai ʻaneafí, pea naʻá ku ʻiloʻi ʻe ʻikai te u tali ʻa e meʻa naʻa nau kole mai kiate aú.

"Naʻe hoko ʻa e meʻa fakaʻohovale taha ʻi heʻeku moʻuí, ʻi heʻeku fakahā ange kiate kinautolu ʻa ʻeku fakakaukau ko iá. Naʻe fakahā ange ʻe hoku kaumeʻa lelei taha naʻe nofo ʻi hoku tafaʻakí, ʻe ʻikai te ne poupouʻi ʻe ia ʻenau palaní. Naʻe toe kau mai mo ha niʻihi kehe ʻi heʻemau kalasí kiate kimaua, pea naʻe ʻikai fuoloa kuo fakakaukau ʻa e kalasí kotoa ʻoku fakatamasiʻi vale mo ngali vale ʻenau palaní. Naʻe teʻeki ʻosi ʻa e kalasí he ʻaho ko iá kuo talanoa ʻa e toko taha kotoa pe kia Kuleiki, pea naʻe aʻu ki hano tokoniʻi ia ʻi heʻene ngaahi fiká ʻe ha niʻihi ʻo e tamaiki naʻa nau faʻu ʻa e palaní.

"Naʻá ku ʻiloʻi ʻi he meʻá ni ʻoku ʻikai ko ha meʻa faingofua ʻete hoko ko ha faʻifaʻitakiʻanga leleí, ka ʻe lava ʻe ha toko taha pē ʻo fakatupu ha faikehekehe lahi ʻi he meʻa ʻoku hokó. Kapau pē te te maʻu ha loto-toʻa mo ha tui feʻunga, te te lava pē ʻo fakaloto ʻi ha kulupu kakato, neongo hano fakalotoa kinautolu ke nau fai ha meʻa ʻoku ʻikai leleí" (Stephanie Christensen, "When the Pressure Is On," *New Era*, Jan. 1988, pp. 8–9).

Fealēleaʻaki

Fai ange ʻa e ngaahi fehuʻi ko ʻení. Tuku ange ha taimi feʻunga ki he kau finemuí ke nau fai mai ai ha tali ki he fehuʻi taki taha.

- Ko e hā nai ʻa e ʻuhinga ʻoku totonu ai ke tau feinga maʻu pē ke tau tā ha sīpinga leleí, neongo ʻoku faingataʻa ia he taimi ʻe niʻihi?
- Ko e hā nai ha ngaahi tokoni te ke ala maʻu he taimi ʻokú ke tā ai ha sīpinga lelei?
- Te ke lava fēfē nai ʻo fakalotoa ho ngaahi kaumeʻá ke nau fai ʻa e meʻa ʻoku totonu mo lelei?

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ʻoku ʻi ai ʻa e fatongia lahi ʻo e mēmipa kotoa pē ʻo e Siasi ʻo Sīsū Kalaisi ʻo e Kau māʻoniʻoni ʻi he Ngaahi ʻAho Kimui Ní ke nau ala atu ʻo fokotuʻu ha ngaahi faʻifaʻitakiʻanga lelei. ʻOku tau ʻiloʻi ʻa ia ʻoku totonú mo ia ʻoku halá pea ʻe ʻiate kitautolu maʻu pē ʻa e Tamai Hēvaní ʻi he taimi ʻoku tau fai ai ʻa ia ʻoku totonú. ʻOku fuʻu mahuʻinga ke te ofi ki he Tamai Hēvaní ʻi hono tauhi ʻEne ngaahi fekaú ʻi hano manakoa kitautolu ʻe he faʻahinga ʻo e tangatá ʻi heʻetau maumauʻi ʻa e ngaahi fekaú mo e ngaahi tuʻutuʻuni ʻa e Tamai Hēvaní.

Fealēleaʻaki

Kole ki he kau finemuí ke nau fakahā ʻa e ngaahi taimi ne tākiekina ai kinautolu ʻe ha taha kehe ki he lelei pe ʻi he taimi naʻa nau tākiekina ai ha taha kehe ki he leleí. Mahalo pē te ke fie maʻu ke ke fakamatala ki ha ngaahi meʻa naʻe hoko totonu kiate koe.

Fehuʻi ange ki he kau finemuí ke nau fakahā ange ʻa e ngaahi tuʻunga naʻa nau maʻu ʻi he taimi ʻoku ʻikai ke nau lava ai ke fokotuʻu ha faʻifaʻitakiʻanga leleí. Tuku ange ke nau fakamatalaʻi mai pe naʻa nau ongoʻi fēfē ki muí.

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Hiki ki he palakipoé ha fakaʻilonga kole lahi (–). Fehuʻi ange pe ko e hā hono ʻuhinga ʻi he taimi ʻoku tau pehē ai ki ha taha ʻokú ne tākiekina taʻe totonu ha niʻihi kehé.

Hikiʻi ʻi he palakipoé ha fuʻu fakaʻilonga tānaki lahi (+). Fehuʻi ange pe ko e hā hono ʻuhinga ʻi he taimi ʻoku tau pehē ai ki ha taha ʻokú ne tākiekina totonu ha niʻihi kehé.

Aleaʻi ha ngaahi founga te tau lava ai ke hoko ko ha kau tākiekina lelei ki ha niʻihi kehé.

ʻOku Fakamamafaʻi ʻe he Folofolá ʻa Hono Mahuʻinga ʻo e Faʻifaʻitakiʻanga Leleí

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Fakahā ange naʻe fakahā mai ʻe he Fakamoʻuí kiate kitautolu ʻa e founga ke tau hoko ai ko ha faʻifaʻitakiʻanga leleí. Naʻá Ne tauhi maʻu pē ki he meʻa naʻá Ne ʻafioʻi ʻoku totonú. Tufa ki ha kau finemui ʻe toko fā ʻa e tatau ʻo e ngaahi lea ko ʻení pea kole ange ke nau lau leʻo-lahi ia:

1. "He kuó u tuku kiate kimoutolu ʻa e fakatātā, koeʻuhí ke mou fai ʻo tatau mo ia ʻoku ou fai kiate kimoutolú" (Sione 13:15).
2. " ʻOua naʻa manukiʻi hoʻo kei siʻí ʻe ha taha; ka ke ʻi he kakai tuí ko e fakaʻilonga, ʻi he lea, mo e ʻulungāanga, mo e ʻofa, mo e faianga, mo e tui, mo e māʻoniʻoni@ (1 Tīmote 4:12).

3. "He na'e mamahi 'a Kalaisi ma'amoutolu, pea kuó ne tuku mai ha fa'ifa'itaki'anga kiate kimoutolu ke mou topuva'e taha mo ia" (1 Pita 2:21).
4. "Tuku ke ulo pehē ho'omou māmá 'i he 'ao 'o e kakaí, koe'uhí ke nau mamata ki ho'omou ngaahi ngāue leleí, pea fakamālō'ia 'a ho'omou tamai 'a ia 'oku 'i he Langí" (Mātiu 5:16).

Alea'i 'a e ngaahi founga 'oku fekau'aki ai 'a e ngaahi potufolofola ko 'ení mo e mo'ui 'a e kau finemuí. Fai ange 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

• 'Oku anga-fēfē 'a ho'o tuku atu ko ia 'a ho'o māmá ke uló (pe fokotu'u ha fa'ifa'itaki'anga lelei) 'o fakamālō'ia'i 'a 'etau Tamai Hēvaní?

• 'E anga-fēfē 'a ho'o hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga totonu ki ho ngaahi kaungā-me'á 'i he leá? 'i he 'ofá? 'i he tuí? 'i he anga-ma'á?

'Oku Lava 'e he Fa'ifa'itaki'anga Leleí 'o 'Omai ha Fiefia ki ha Kakai Tokolahi

Talanoa

Lau ki he kalasí 'a e fakamo'oni 'a Sisitā Sēlī Kesipā (Shirley Casper), 'a ia ko e mali ia 'o e toko taha tā pulu 'iloa ko ia ko Pili Kesipā (Billy Casper). Kole ange ki he kalasí ke nau fakafanongo lelei ki he ngaahi founga kehekehe 'oku hoko ai 'a e fa'ifa'itaki'anga 'o e va'inga ko 'ení ko e konga mahu'inga 'o e talanoá.

"Na'á ku pehē 'i he taimi lahi 'oku ou mateuteu ke u kau ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i ha ngaahi ta'u lahi ki mu'a 'ia Pili. Na'e lahi ange 'a e ngaahi me'a na'á ku 'ilo'i 'o kau ki he kau Māmongá 'ia Pili. 'I he taimi ko ia na'á ku kei finemui aí, pea ko e ni'ihi 'o e ngaahi kaume'a 'o 'eku fa'eé na'a nau Māmonga. Pea ko ia 'i he taimi na'á ku tupu hake aí, pea ki mui ange aí 'i he taimi na'á ma mali aí. Pea na'e lahi 'a e ni'ihi 'o hoku ngaahi kaume'á ko e kakai Māmonga.

" 'I he taimi na'e ma'u ai 'e Pili 'a e Fe'auhi Tā Pulu Fakaava 'a 'Amelika 'i he 1959, na'á ma lava ke nofo ai 'i ha ki'i taimi si'isi'i 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā. Na'á ku mahu'inga'ia ai 'i he lotú pea 'i he taimi ko 'ení na'á ku vakai'i fakamo'omo'oni ai 'a e Māmongá. Ko ia na'á ku fie ma'u 'o kau ki ai, pea 'i he lahi ange 'a 'eku fie ma'u ke hokohoko atu 'a 'eku ako kau ki aí.

" 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ongo mo e ngaahi fakakaukau tau'atāina 'i he kau Māmongá — 'o 'ikai 'i ai ha ngaahi fakakaukau ta'e fe'unga ka 'i he 'ulungāanga 'oku 'ilo'i 'e he mēmipa taki taha ko e me'a ko ia 'okú ne fai 'o kau ki he lotú ko e me'a ia 'okú ne loto ke faí.

" 'Oku hangē 'oku lelei ange 'a e anga 'o 'enau nofó 'i he kakai kehé, 'o nau tu'umālie mo laka ki mu'á. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ki he pa'angá. Ka 'oku nau mo'ui lelei, fiefia, peá mo femo'uekina foki. 'oku nau 'alu mo ngāue fakataha mo honau ngaahi fāmilí. Kapau te ke fetaulaki mo ha toko taha Māmonga te ke fetaulaki ai mo hono fāmilí.

" 'Oku ou manako 'i he ngaahi polokalama 'a e kau talavou 'o e Siasí. 'Oku ou sai'ia foki 'i he kuaea ko ia 'a e Tāpanekalé pea 'oku ou faka'amu ma'u pē ke u kau ai. Pea 'oku 'ikai ai ha taha te ne fakamālohi'i 'a e lotu ko iá kiate kitautolu. Pea hangē pē 'oku tau fiefia 'i hotau ngaahi kaume'a Māmongá 'o hangē ko 'enau fiefiá.

" 'Oku ou manatu'i 'a e taha 'o e fuofua paati 'i 'Iutaá. Na'e hangē na'e 'ikai ke 'i ai ha taha 'e konā pe ifi tapaká. 'I ha'o nofo pē 'i ha loki 'oku fonu 'i he 'ahú 'i he 'aho ki he 'aho, ke ke fiefia mo'oni 'i he ma'a 'a e 'eá.

"Te u toe fakahā atu 'oku ou sai'ia 'i he founga mo'ui 'a e kakai Māmongá. Pea na'e fakautuutu ai 'a 'eku fie 'iló.

"Na'e fuoloa pē 'a 'eku fie ma'u ke u 'alu mo Pili ki he temipalé, ka na'e te'eki ai ke ne teuteu ki ai. Na'e 'ofa 'a hotau 'Eikí mo e Fakamo'uí kiate kitautolu pea 'i he founga ko iá — na'e 'ikai ai te Ne toe foaki ha taha 'o 'Ene ngaahi laó ka 'i he mālohi 'oku nau ma'ú 'oku nau 'ilo'i ia. 'Oku totonu ke tau fakalakalaka 'i he mālohi ko iá ki mu'a pea tau toki foaki 'a ia 'oku tau ma'ú.

"Ka 'i he taimi na'e pehē ai 'e Pili te ne papitaisó. Na'á ku 'ilo'i fakapapau kuo pau ke papitaiso.

"Ko ia na'e fakaava ai ha māmani fo'ou kiate kimautolu. Na'e lava ke u 'a'ahi holo mo ha ni'ihi 'o e kau faifekau fefiné 'i Hongo Kongo — ke ako ki he polokalama ngāue fakafaifekaú.

"Pea 'i he va'inga tā pulú, na'a mau 'alu holo ai 'i ha ngaahi feitu'u mama'o, pea na'a mau 'ilo'i ai 'a e kakai Siasi kotoa pē 'a e 'ofá mo e anga-'ofá 'i he feitu'u pe na'a mau 'alu aí. Ko e kakai ko ia na'a nau muimui holo 'ia Pili 'i he mala'e tā pulú. Na'e 'ikai ko e kau mamata kinautolu kiate kimautolu. Ka ko hotau fanga tokoua mo hotau fanga tuonga'ane 'i he Ongoongoleleí — 'a ia ko e fanga tuonga'ane mo e fanga tokoua tatau pē 'a kinautolu 'a ia na'a tau mo'ui 'i he maama fakalaumālié ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o 'etau Tamai Hēvaní.

"Ko ia ko kimautolu 'eni ko e fāmili Kesipaá 'oku mau 'ilo'i kapau te mau 'ai ke 'ilo'i 'e he kakaí ko e kau Māmonga kimautolu, 'i he lelei taha te mau lavá, 'oku mau toe lelei ange. Pea 'e faka'apa'apa 'a e kakaí ki he me'á 'oku mau tui ki aí. Mahalo pē he 'ikai te nau loto-taha mo kimautolu, ka te nau faka'apa'apa kiate kimautolú pea mo e me'a 'oku mau tui ki aí. 'Oku faka'apa'apa'i kitautolu koe'uhi ko e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku tau tui ki aí. 'Oku faka'apa'apa'i kitautolu — kapau 'oku tau fe'unga mo e faka'apa'apa ko iá.

"Kuó u 'osi ako 'a e founga ko iá pea 'oku fu'u mahu'inga ia 'i he tu'unga taki taha. Na'á ku kau ki he Siasí koe'uhí ko e ngaahi fa'ifa'itaki'anga lelei 'oku ou 'ilo'i na'e fokotu'u 'e he kau Māmongá. Ko ia 'oku ou loto ai ke fai 'o fu'u lahi ki ha ni'ihi kehe 'o hanga ko ia na'a nau fai kiate aú" (Hack, Miller, *The New Billy Casper* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1970], pp. 132–135).

Fealēlea'aki

Tuku ki he kau finemuí ke nau alea'i 'a e ngaahi founga ne hanga ai 'e he fa'ifa'itaki'anga lelei 'a ha kakai kehe 'o fakaloto'i 'a Sisitā Kesipaá. Fakamahino'i ange na'e hanga 'e he ngaahi me'a na'e hoko kia Sisitā Kesipaá 'o ngaohi ia ke ne fie tokoni ki he kakai kehé, 'i ha'ane hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei kiate kinautolu.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fakalotolahi'i 'a e kau finemuí ke nau fakatokanga'i 'a e ngaahi fa'ifa'itaki'anga lelei 'a e kakai 'oku nau feohi mo iá, pea nau feinga foki ke nau hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei ki he kakai 'oku nau feohi mo iá.

Tupulekina ʻi he Anga-Fakalaumālié

Lēsoni

22

Ko e Fakatomalá

TAUMU'Á	Ke mahino ki he finemui taki taha 'a e tefito'i mo'oni 'o e fakatomalá.
TEUTEÚ	1. Teuteu 'a e ngaahi lau'i pepa ko 'eni 'e hiva kuo fokotu'u ki ai 'a e ngaahi fo'i leá: "Ngaahi Sitepu 'o e Fakatomalá:" "'Ilo'i 'a e hala kuo tau faí," "Palōmesi ke 'oua na'a toe fai angahala," "Toe fakatukupaa'i kita," "Fai ha fakalelei," "Ongo'i loto-mamahi mo'oni," "Tuku ange ha taimi fe'unga," "Fakamolemole'i kita mo e ni'ihi kehé," mo e "Ma'u 'o e fakamolemole mei he 'Eikí." 2. Vahe'i ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, pe ngaahi lea 'oku ngāue'aki te ke fie ma'ú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**'Oku 'Aonga 'a e Fakatomalá ke Ma'u 'a e Fakamolemolé**
Fehu'i fakatupu-fakakaukau	• 'Oku anga-fēfē ho'o fakakaukau ki mu'a pe 'i he hili 'a e fakatomalá?
Potufolofola	Na'e fakamatala'i 'e 'Alamā 'a 'ene ngaahi ongó hili 'a 'ene fakatomala fakamātoató. Tuku ange ki ha finemui ke ne lau 'a e Mōsaia 27:29.
Lea mo e fealēlea'aki	Lau 'a e konga lea ko 'eni 'a ha toko taha 'o e kau taki 'o e Siasí 'a ia 'okú ne fakatatau 'a e fakatomalá ki ha me'a tāmate palakipoe: " 'Oku 'i ai 'a e peni vahevahe 'a e 'Otuá mo hano me'a-tāmate, pea kuó Ne tala'ofa mai kiate kitautolu te Ne ngāue'aki ia 'o kapau te tau fakatomala pea liliu 'a 'etau ngaahi foungá. Kuó Ne folofola mai 'o pehē, kapau te tau li'aki 'a 'etau ngaahi koví pea tau fai ha tukupā 'iate kitautolu ke tau to'o atu ia meiate kitautolu, 'e 'ikai te Ne toe fakakaukau pe manatu ki aí. Ko Hono finangaló foki ke tau to'o atu ia mei he'etau fakakaukaú pea 'oua te tau toe manatu ki ai foki" (Sterling W. Sill, *Making the Most of Yourself* [Salt Lake City: Bookcraft, Inc., 1971], p. 93). • Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku hoko ai 'a e fakatomalá ko ha tefito'i mo'oni fakaofó pea mo ha tāpuaki mahu'inga 'i he'etau mo'uí?
	Ko e Ngaahi Sitepu 'o e Fakatomalá
Lea, ngaahi kaati fo'i lea, mo e fealēlea'aki	• 'Oku fēfē ho'o fakatomalá? Tali 'a e fehu'i ko 'ení 'aki hano alea'i 'o e ngaahi sitepu 'o e fakatomalá 'a ia 'oku hā atu 'i he lea na'e fai 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili (Robert D. Hales). 'I he taimi 'okú ke fakahā ai 'a e sitepu taki tahá, faka'ali'ali 'a e lau'i pepa 'oku 'i ai 'a e fo'i lea 'oku fekau'aki mo iá. Alea'i 'a e 'uhinga 'o e sitepu taki taha mo e finemuí. Tuku ange ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau lau 'a e ngaahi potu folofola 'oku fakamatala ki ai 'i he sitepu 2 pea mo e 8. Kamata 'aki ha'o fakapipiki ki he palakipoé 'a e "Ko e Ngaahi Sitepu 'o e Fakatomala:" "1. 'Ilo'i 'a e hala kuo tau faí. "2. Fuakava mo e 'Eikí he 'ikai te tau fai 'a e angahala kuo tau faí pea kuo tau fakatomala mei ai. 'Te mou 'ilo'i 'i he me'á ni 'o kapau 'oku fakatomala ha tangata mei he'ene ngaahi angahalá — vakai, te ne vete ia pea li'aki ia.' (T&F 58:43.) "3. Fakatukupaa'i kitautolu ke tau mo'ui'aki ha mo'ui 'oku toe lelei angé 'i he ngaahi tapa kotoa pē 'o e Ongoongoleleí.

"4. Fakaleleiʻi ʻa e ngaahi fehālaaki kuo tau fai ʻaki ʻa e —
   a. Fakatomala ʻi he lotu ki he ʻEikí.
   b. Vete ʻa e angahalá ki he pīsopé (kapau ko ha angahala ʻoku mamafa).
   c. Kole fakamolemole kiate kinautolu kuó ke fakamamahiʻi pe fai ki ai ʻa e koví.

"5. Kuo pau ke lahi ʻa ʻetau fakatomalá ʻo hangē ko e lahi ʻo e angahala kuo tau faí. ʻOku ʻikai ha founga faingofua. ʻOku fakamāmani ka ʻokú ne fakamaʻa ʻa e angahalá.

"6. Ko e taimí ko e konga ia ʻoku hoko mai ʻi he fakatomalá pea mo e fakaleleiʻí.
   a. Kuo pau keʻi ai ha taimi ke tau fakamoʻoniʻi ai kiate kitautolu, ki hotau ʻEikí, ki he faʻahinga ʻo e tangatá kuo tau fakatukupaaʻi kitautolu ki ha founga foʻou ʻo e moʻuí.
   b. Taimi ke ako ai ʻa e folofolá pea tau fakatapui ʻa ʻetau moʻuí ki he ngaahi fekau kuo tau ako ki aí pea tau moʻui ki ai koeʻuhí ke tau maʻu ai ʻa e fiefiá.

"7. Kuo pau ke tau fakamolemoleʻi kakato kitautolu pea tau fakamolemoleʻi taʻe te tau ongoʻi ʻoku totonu ke tau fai ha huhuʻi kiate kinautolu kuo nau fakamamahiʻi kitautolú.

"8. Ko hono fakaʻosí, ko e lahi taha ʻo e ngaahi tāpuaki kotoa pē: ko e fakamolemole ʻa e ʻEikí. ʻOku ʻikai ke tau toe sio kimui ʻi he loto-mamahí mo e loto-laveá, ka ʻoku tau hanga ki muʻa ki he kahaʻú pea ʻi he ʻamanaki mo e fiefia pea mo e ʻofa ki he ʻOtuá, kiate kita, mo e faʻahinga kotoa pē ʻo e tangatá" (ʻi he Conference Report, Oct. 1976, p. 34; pe *Ensign,* Nov. 1976, p. 26).

Ko e Fakatomalá ko ha Founga Moʻui ia ʻoku Hokohoko Maʻu Pē

Ngaahi lea mo e fealēleaʻaki

Fakahā ange ko ha meʻaʻofa mahuʻinga ʻa e fakatomalá, te ne lava ʻo tokoniʻi kitautolu ʻi heʻetau fakalakalaka ʻi he moʻui ko ʻení. ʻOku totonu ke tau fakaʻaongaʻi fakapotopoto ʻa e meʻaʻofa ko iá. Lau ʻa e lea ko ʻení:

"Kuo tuku mai ʻa e fakatomalá ko e tefitoʻi moʻoni mahuʻinga hono ua ʻo e ongoongoleleí. . . .

" ʻOku tau fai kotoa pē ha ngaahi fehālaaki. Kapau ʻoku fakamātoato ʻa ʻetau fakatomalá, ʻoku tau maʻu ʻa e totonu fakaofiofi atu ki he Tamai Hēvaní ke tau maʻu ʻa e fakamolemolé, ka kuo pau ke tau manatuʻi ʻoku ʻikai keʻi ai haʻatau totonu ke tau fai ha ngaahi fehālaaki. ʻOku lelei ange pē kapau ʻoku ʻikai keʻi ai haʻatau ngaahi fehālaaki. Pea ʻoku totonu foki ke ʻoua naʻa tau fakavalevale pe te tau loto-fefeka ke tau toutou maʻu maʻu ai pē ʻa e ngaahi fehālaaki motuʻá. ʻOku totonu ke tau ako ha ngaahi lēsoni mei ai. ʻOku ʻikai ke feʻunga pē ke tau failelei ʻi he ʻahó ni ʻo hangē ko ia ko ʻaneafí. ʻOku totonu ke tau failelei ange. Ka ko e taha ʻo e ngaahi tokāteline kovi taha ʻa ia ʻe lava ke maʻu ʻe ha taha ko haʻane pehē kuó ne ʻosi ʻiloʻi ha taha naʻá ne fiha fehālaaki, ko ia ai ʻoku ʻikai keʻi ai ha kovi kapau te u fai mo ha toe fehālaaki ʻe taha ʻo toe lahi ange. Ko e taimi lelei taha ke tau fakatomala aí ko e taimí ni, pea ki muʻa ia ʻi he taimi ʻoku hoko maí" (Richard L. Evans, ʻi he Conference Report, Oct. 1969, p. 68; pe *Improvement Era,* Dec. 1969, pp. 74, 76).

Tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke nau ʻiloʻi ʻoku ʻikai ko e ʻuhinga pe ʻo e fakatomalá kiate kinautolu pe kuo nau maumauʻi ha lao pe fai ha ngaahi angahala mamafá, *kā ko e founga ia te tau lava ai ke hoko ko e toko taha ʻoku toe lelei angé.* ʻOku totonu ke tau ngāueʻaki ʻa e tefitoʻi moʻoni ʻo e fakatomalá ʻi he ʻaho kotoa pē ʻo ʻetau moʻuí.

ʻOku tokoniʻi kitautolu ʻe he lea ko ʻení ʻi heʻene fakamatalaʻi ʻa e founga hokohoko ko ia ʻo e fakatomalá:

" ʻOku ʻikai ke kehekehe ʻa e fakatomalá mei he moʻui ʻoku tupulakí, he ko e tupulaki kotoa pē ʻoku ʻi ai maʻu ai pē ʻa e meʻa ke ne fakaleleʻi, fakalahi atu ʻo ha meʻa mo hono tuku ange atu ʻo ha meʻa. ʻE ʻikai ke tau lava ke fetongiʻaki ʻa e moʻui ʻoku koví ha moʻui ʻoku lelei ʻi haʻatau foʻi lea pē ʻe taha pe ko haʻatau faʻahinga tōʻonga moʻui pē ʻe taha; ka ʻe kei hokohoko atu maʻu ai pē ʻa ʻetau fetongiʻaki ʻa e fehālaaki mo e ngaahi fai halá ʻa e moʻoní pea mo e fai ʻa e meʻa ʻoku totonú; ʻo e mavahe atu mei he koví ki he leleí pea mo e leleí ki he lelei angé. . . .

"Ko e taimi 'oku tau fakamatala ai 'o fekau'aki mo hono fie ma'u ke hokohoko ma'u ai pē 'a 'etau fakatomalá, 'oua na'a tau ma'u hala 'o pehē 'oku tau 'uhinga ki ha'atau toutou fai angahala mo toutou fakatomala mo toe fai angahala. 'Oku 'ikai ko e fakatomala kakató ia. Mahalo pē te tau lava ke sio ki he totonú pea muimui ki ai, pea 'ilo'i 'a e halá pea li'aki ia kae ma'u 'a e 'loto-mamahi faka-'Otuá' 'o kapau 'oku tau fie ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fakatomala kakató" (Hugh B. Brown, *Eternal Quest,* comp. Charles Manley Brown [Salt Lake City: Bookcraft, 1956], pp. 99, 102).

Fakamatala 'a e faiakó mo e fealēlea'aki

Fakamatala'i heni 'i he taimi koé 'oku tau tupulaki fakalaumālié, 'okú tau fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko ia na'e ngali ke lelei pe 'i he konga ki mu'a 'o 'etau mo'uí na'e fehalāki. 'Oku tokoni'i ha taha 'i he'ene tupulaki fakalaumālié ke ne ikuna'i 'a e ngaahi vaivai ko ia kuó ne toki 'ilo'í. Ko e fakalakalaká ia. 'I he 'aho taki taha 'oku tau ako ai ke tau 'ilo'i 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau faka'ehi'Ehi mei aí, 'oku toe lahi ange 'a 'etau 'iló pea 'oku tau hiki atu ki ha tu'unga kehe 'o e fakalakalaká. Fakamamafa'i ange *ko e fakatomalá ko e tu'unga ia 'oku hokohoko ma'u ai pē 'i hono 'i hono fakalakalaka'i kitá 'i he'ete ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi ngāué* 'i he taimi 'okú ke 'ilo'i ai ho ngaahi vaivaí. Ko e fakalakalaka ko 'ení 'e hokohoko atu ai pē ia 'i he'ete mo'ui ko e fefiné.

• 'Okú ke fakakaukau ki ha fana ki'i me'e "iiki" 'i ho'o mo'uí te ke fie ma'u ke ke fakatomala'i?

• Kapau te ke ngāue ke ke ikuna'i ha fanga ki'i me'a iiki pehē 'i he uike taki taha, 'e anga-fēfē nai ha'ane tokoni'i ho'o mo'uí pea mo ho'o fakamahu'inga'i koé?

Lea

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "Ko kitautolu kotoa pē 'oku tau fai ha angahala 'i ha tu'unga 'oku lahi pe 'oku si'i angé, 'oku fie ma'u kotoa pē kitautolu ke tau fakatomala, pea ke tau hokohoko atu ai pē ki hano hiki'i hake 'a e tu'unga 'o 'etau ngaahi mahinó mo e tu'unga 'o 'etau ngaahi ngāué. 'Oku faingata'a ke ne fai 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí 'i ha 'aho pē 'e taha, pe ha uike, pe ha māhina pea ko ha ta'u. Ko ha ngāue 'eni kuo pau ke tau hokohoko atu 'i hono toenga kotoa 'o e ngaahi ta'u 'o 'etau mo'uí" (*Ko e Mana 'o e Fakamolemolé* [Salt Lake City: Bookcraft, 1969], p. 202).

'Oku 'Omi 'e he Fakatomalá 'a e Nongá

Talanoa

Kole ki he kau finemuí ke nau fanongo ki he talanoa ko 'ení ke nau sio ki he ngaahi founga kehekehe 'a ia 'e lava ke fakafehoanaki ia ki he founga 'o e fakatomalá.

Na'e matu'aki sai'ia mo'oni 'a Sēini 'i he ngaahi me'a 'oku fai 'i tu'á, pea 'okú ne fakamoleki ha ngaahi houa lahi ke ne kaka ai 'i he ngaahi mo'ungá. Na'e 'i ai 'a e 'aho 'e taha na'á ne 'ilo'i ai ha 'ana. Neongo 'a e hoko 'a 'ene ongo'i faingata'a'iá ka na'e tupu mei ai 'a 'ene fakakaukau ke 'oua na'á ne hū ki he 'aná, na'e takiaki'i ia 'e he'ene loto-fie'iló ke ne 'alu atu ki he loto 'aná. Na'á ne toe 'alu atu mo toe 'alu atu 'o mama'o atu ki he loto 'aná, pea na'e 'ikai te ne 'ilo'i ha me'a 'i he loto 'aná. Na'e faifai na'á ne a'u atu ki ha feitu'u 'o e 'aná 'a ia na'e fakapo'uli kotoa pē na'á ne toki 'ilo'i kuó ne hē.

Na'á ne loto-hoha'a pea na'á ne manavasi'i pea na'á ne 'ita kiate ia 'i he fakakaukau kuó ne faí. Pea 'i he 'ikai ko ia ke ne lava ke toe 'ilo 'a e hala 'e foki aí, na'e faka'au ke ne loto-mamahi mo ilifia. Ko e hā ha me'a te ne lava ke fai he taimí ni? Na'e mole meiate ia 'a e ngaahi fakahinohino kotoa pē. Na'á ne feinga lahi, ka na'e 'ikai te ne 'ilo'i 'a e hala totonú. Ko e taimi 'eni na'á ne fakakaukau ai ke ne lotu ke ma'u ha tokoní. Na'á ne kole ki he 'Eikí ke ne tataki ia ke lava ke ne toe foki mai ki he hala totonú pea ke ne ikuna'i 'a e fehālaaki fakavalevale ko ia na'á ne fai ke ne hū ki he 'aná. Na'á ne feinga holo 'i he ngaahi tafatafa'aki 'o e 'aná, pea na'á ne takatakai holo ai pē pea faifai na'á ne takatakai holo ai pē pea faifai na'á ne sio ki he ki'i maama si'isi'i 'i he mama'ó. Na'á ne fakato'oto'o atu ki ai ki he ki'i maama ko iá pea faifai pea na'á ne a'u ki he maama 'o e la'aá.

Ngaahi fehu'i fakatupu-fakakaukau

• Na'e 'i ai nai ha fakakaukau 'a Sēini 'e hē 'i he loto 'aná?

• 'Okú ke pehē na'e fēfē 'a e fakakaukau 'a Sēini 'i he taimi na'á ne mavahe atu ai mei he 'aná?

• Kuó ke ongoʻi kuó ke hē pea ʻikai ke ke toe ʻiloʻi ʻa e founga ke ke foki atu ai ki hoʻo Tamai Hēvaní?

Fakahā ange ʻoku hangē ʻa e fakatomalá ko e faʻahinga ongo naʻe maʻu ʻe Sēini ʻi he taimi naʻá ne ʻiloʻi ai ʻa ʻene fehālākí, peá ne fakahā ʻene loto-mamahí, pea lotu ke maʻu ha fakamolemole mo ha fakahinohinó, peá ne toe foki mai ki he māmá. Ko e taha ia ʻo e faʻahinga ongo fakafiefia mo nonga taha ʻe maʻu ʻe ha taha.

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Fakamahinoʻi ange heni ʻoku tau fai kotoa pē ha ngaahi fehālaaki ʻi he ʻaho taki taha ʻo ʻetau ngaahi moʻuí. Te tau lava pē ke maʻu ʻa e ongoʻi nonga ʻi loto ʻi he taimi ʻoku tau fakatomala kakato aí.

Naʻe hanga ʻe ʻAlamā, ʻa ia ko ha palōfita ʻi he Tohi ʻa Molomoná, ʻo fakatangaʻi ʻa e Siasí, ʻi heʻene kei talavoú. Naʻe hā mai ha ʻāngelo kiate ia, ʻo fakahā ange ke taʻofi hono ʻulungāanga koví ko iá. Naʻe ongoʻi ʻe ʻAlamā ha fuʻu loto-mamahi lahi ʻaupito, pea kamata leva ke ne fakatomala mei heʻene ngaahi angahalá. Kole ki ha finemui ke ne lau ʻa e ʻAlamā 36:12–13, 15–16.

• ʻI he taimi ko ia naʻe ʻiloʻi ai ʻe ʻAlamā ʻene ngaahi angahalá, ko e hā nai ʻa e faʻahinga fakakaukau naʻá ne maʻú?

Tuku ki ha finemui ʻe taha ke ne lau ʻa e ʻAlamā 36:17–21.

• Naʻe anga-fēfē hono fakamatalaʻi ʻe ʻAlamā ʻa ʻene ngaahi fakakaukaú ʻi he taimi naʻá ne manatuʻi ai ʻa e huhuʻi ʻa Sīsū Kalaisí ʻi heʻene ʻiloʻi ʻe lava ke fakamolemoleʻi iá?

• ʻE lava fēfē ke fakatupulaki ʻa ʻetau ʻofá mo ʻetau fakahoungaʻi ʻa hotau Fakamoʻuí ʻi he taimi ko ia ʻoku tau fakatomala moʻoni ai pea tau fekumi ki he fakamolemoleʻí?

Fakaʻosí

Fakamoʻoni

Fai ha fakamoʻoni ki he moʻoni ʻo e ʻofa ʻa Sīsū Kalaisi pea mo ʻEne feilaulau huhuʻí. Fai ha fakamoʻoni ko e anga māʻoniʻoní ko e founga ia ki he fiefiá pea ko e feituʻu ʻe lava ke fakamolemoleʻi ai ʻa e angahalá ʻoku fakafou atu ia ʻi he tui kia Sīsū Kalaisí mo e fakatomala moʻoní.

Lēsoni
23

Ko e Fakamolemolé

TAUMU'Á	'E ako 'a e finemui taki taha 'o 'ilo'i hono mahu'inga 'o hono fakamolemole'i 'o e kakai kehé.
TEUTEÚ	1. 'Omai ha peni vahevahe mo ha lau'i pepa ke taki tāuhi 'a e kau mēmipa 'o e kalasí. 2. Teuteu ha papa faka'ali'ali kuo fokotu'u ai 'a e potufolofola ko 'ení, "Ka 'e feangalelei'aki 'a kimoutolu 'iate kimoutolu, 'o manava'ofa, 'o fefakamolemole'aki 'a kimoutolu 'o hangē ko e fakamolemole 'a kimoutolu 'e he 'Otuá koe'uhí ko Sīsū Kalaisí" ('Efesō 4:32). 3. Hiki'i 'i ha lau'i pepa 'a e konga lea 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a ia 'oku hā 'i he konga hono ua 'o e lēsoní. 'Oange ia ki he taha 'o e kau finemuí ki mu'a peá ke toki kamata 'a e lēsoní peá ke fakahā kiate ia ke ne ako ia koe'uhí ke ne lava 'o lau lelei'i ia lolotonga 'a e kalasí. 4. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau lau 'a e ngaahi talanoá, ngaahi potu folofolá, pe ha ngaahi konga lea te ke fie ma'ú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**Talateú**
Ngaahi ako fakapalōpalema	'Oange ki he finemui taki taha ha peni vahevahe mo ha lau'i pepa. Fakahā ki he kalasí 'okú ke 'amanaki ke ke fakamatala'i ha talanoa 'e ua. 'I he ngata'anga 'o e talanoa taki taha kuo pau ke nau hiki'i 'a e ngaahi ma'a kuo pau ke nau faí 'o kapau na'a nau tu'unga tatau. *Ako fakapalōpalema fika 1* Na'e fefalala'aki 'a Mele'ana mo hano kaume'a ko Kefi pea na'á ne falala kiate ia ke 'oua na'á ne toe tala holo 'a 'ena ngaahi fetalanoa'akí. Ka kimui mai aí, na'e fanongo 'a Mele'ana kia Kefi 'okú ne talanoa 'a 'ena talanoá ki ha taha kehe. Pea 'ikai ke ngata aí ka na'e fakalahi'i atu 'e Kefi ki he talanoá ha me'a 'a ia na'e 'ikai ke mo'oni. Na'e loto-lavea lahi 'a Mele'ana koe'uhí kuo maumau'i 'e hono kaume'á 'a 'ena palōmesí. Na'á ne toe 'ita lahi foki — pea 'i he'ene fu'u 'ita lahí na'á ne fakakaukau ai ke 'oua na'á ne toe lea kia Kefi. Fakahā ange ki he finemuí taki taha 'e hiki'i 'a e me'a te ne faí 'o kapau ko Mele'ana ia. *Ako Fakapalōpalema fika 2* 'I he lolotonga 'a e ouau kamata 'o e fakatahá, na'e tuku ai 'e Kēleni 'a 'ene peesi 'i he lalo seá. Na'á ne tuku pē ia ai 'i he taimi na'a nau mavahe atu ai ki he kalasí. Ka 'i he taimi na'á ne foki mai aí. Kuo pulia 'a e pēsí ia. Pea 'i he 'aho na'e hoko maí na'e ha'u ai 'a Sūsana 'a ia ko ha finemui na'á ne toki hiki fo'ou mai ki he kaungā'apí, ki he fale 'o Kēlení. Na'á ne fakahā kia Kēleni na'á ne 'ave 'e ia 'a e pēsí. Na'á ne fakahā ange mo fakafoki ange ki ai, 'okú ne loto-mamahi pea na'á ne kole fakamolemole kia Kēleni. Na'e pehē ange ki ai 'e Kēleni, " 'Io, kuó u 'osi fakamolemole'i koe." 'I he ngaahi 'aho si'i mei ai, 'i he lolotonga ia 'a e talanoa 'a Kēleni mo ha ni'ihi 'o hono ngaahi kaume'á, na'e 'eke ange 'e ha taha 'o e tamaiki fefiné pe 'oku maheni ha taha mo Sūsana. Tuku ha taimi ki he kau finemuí ke nau hiki'i hifo 'a e me'a ke nau faí kapau ko Kēleni kinautolu. Fakahā ange kiate kinautolu ke nau tuku lelei 'a 'enau ngaahi lau'i pepá koe'uhí ke nau sio ki ai 'i he konga kimui 'o e lēsoní.
	Na'e Ako'i 'e he Fakamo'uí 'a e Fakamolemolé 'i he Lea mo e Sīpinga
Fealēlea'aki 'i he folofola	Na'e ako'i 'e Sīsū 'a e kakaí ki he me'a 'oku totonu ke nau faí 'i he taimi 'oku fakamamahi'i ai kinautolu 'e ha taha kehé. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakafa'nongo ki he folofolá pea ke nau fakatokanga'i 'a e ngaahi fakahinohino na'e fai 'e Sīsuú. Fakahā ange ki ha taha 'o e kau finemuí ke nau lau 'a Mātiu 5:43–44.

• Ko e hā ha me'a te ke fai kiate kinautolu 'oku nau fakalotomamahi'i koé?

Na'e ako'i 'e Sīsū 'o pehē, 'oku fie ma'u 'a kinautolu na'a nau muimui kiate Iá ke nau fefakamolemole'aki. 'Oku totonu ke nau 'ofa ki honau ngaahi filí pea tāpuekina 'a kinautolu 'oku nau lea ko vi kiate kinautolú. Na'e a'u ki he'ene fakamatala'i kapau 'e 'ikai ke lava 'e ha taha ke ne fakamolemole'i ha taha, 'okú ne fai 'e ia ha angahala 'oku lahi angé 'i he toko taha 'oku 'ikai ke ne fakamolemole'í. Fakahā ange ki ha finemui ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:9–10.

• 'Oku lahi fēfē 'a hono fie ma'u ke tau fakamolemole'i 'a e ni'ihi kehé?

• Ko hai 'oku 'aonga ke ke fakamolemole'í?

Lea mo e fealēlea'aki

Na'e hoko 'a Sīsū ko e fa'ifa'itaki'anga tu'u-ki-mu'a taha 'i hono fakamolemole'i 'o e ni'ihi kehé. 'Oku nau fakamamahi'i mo fakalavea'i ho lotó. Na'e fakamatala'i 'e ha taha 'o e kau taki 'o e Siasí: " 'Oku fakahā mai kiate kitautolu 'e he hisitōlia 'o e Tohi Tapú kuo te'eki ai ha tangata 'i he māmaní te ne a'usia 'a e fakamā'ulalo'í, 'a e mamahí, kae 'uma'ā 'a e loto-mamahi na'e a'usia 'e he Fakamo'uí 'o e mamahi 'i he lolotonga 'o Hono ngaahi houa faka'osi 'o 'Ene mo'ui 'i he māmaní.

"Hili hano tukuaki'i loi Ia 'i ha ngaahi taimi 'e ni'ihi, ne lavaki'i ia 'e ha taha 'o Hono ngaahi kaume'a ofi taha kiate Ia. Pea na'e fekau'i ai Ia ke Ne 'alu ki he fakamaau'angá 'a ia ne tupu ai ha'anau hilifaki ha tautea 'a ia na'e fakatefito 'i ha ngaahi 'uhinga fakapolitikale 'o e ngaahi fakakaukau 'a e kakai kae 'ikai ko ha fakamaau totonu."

Ki'i mālōlō hifo 'i hono lau 'o e konga leá ka ke fehu'i angé:

• 'E fēfē ha'o ongo'i kapau na'e lavaki'i koe 'e hao kaume'á?

• Ko e hā ha me'a te ke fai kapau na'e tukuaki'i koe 'e ha taha ki ha fa'ahinga hia?

Fakamatala'i ange na'e 'ikai ke ngata pē 'a e mamahi 'a Sīsū hili hono tukuaki'i loi Ia mo lavaki'i Ia 'e Hono kaume'á. Hoko atu ho'o laú.

"Na'e hili hono toutou fakamamahi'i hokohoko Iá: na'e hoko ai 'a 'Ene feinga tau ki Kālevalé 'o Ne fua 'a e fu'u kolosi mamafá; pea na'e sipi'i Ia 'a e vai mahí, pea na'e faka'osi 'aki 'a e taó; pea faifai na'á Ne tautau ai, ne lavea Hono sinó mo toto, kae kei fakamamahi'i pe Ia 'e Hono ngaahi filí; pea 'i he lolotonga kotoa 'o e ngaahi me'a ko 'ení na'e tautapa ai 'a Sīsū 'i he loto-'apasia mo'oni 'o pehē, 'E Tamai fakamolemole 'a kinautolu, he 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'a ia 'oku nau faí (Luke 23:34)" (Robert L. Simpson, 'i he Conference Report, Oct. 1966, p. 128; pe *Improvement Era,* Dec. 1966, p. 1148).

Kuo Pau ke Tau Ako ke Tau Fakamolemole'i 'a e Kakai Kehé, pea Tau Toki Ma'u 'a e Fakamolemole mei he 'Otuá

Lea mo e fealēlea'aki

Fakamatala'i ange ko e taimi 'oku fakamolemole'i ai 'e ha finemui ha taha kehé, 'okú ne ma'u leva 'a e totonu ke fakamolemole'i ia 'e he 'Otuá. Na'e fai 'e 'Eletā Melioni D. Henikisi (Marion D. Hanks) 'a e fehu'i ko 'ení: "Vakai koā 'oku 'ikai ko ha 'ulungāanga ta'e 'ofa lahi ia ke tau kole mo 'amanaki ki he 'Otuá ke Ne fakamolemole'i kitautolu 'i he taimi 'oku 'ikai ke tau fakamolemole'i ai ha ni'ihi kehé? — 'i he 'ao 'o e kakaí? pea 'i hotau ngaahi lotó?" ('i he Conference Report, Oct. 1973, p. 15; pe *Ensign,* Jan. 1974, p. 20).

• 'Oku anga-fēfē ho'o fakamolemole'i ha toko taha 'i ha 'ao 'o e kakaí pe 'i ho lotó?

• Te tau lava fēfē ke ikuna'i 'a e ngaahi ongo'i tāufehi'á mo e 'itá kiate kinautolu 'oku nau fai hala kiate koe koe'uhí ke fakamolemole'i mo'oni koé?

• 'Oku lava fēfē 'e he lotú ke ne tokoni'i koe ke ke ako ke ke fa'a fakamolemolé?

• 'Oku tokoni'i fēfee'i koe 'e ho'o mahinó mo 'ilo'i mo'oni 'a e Fakamo'uí ke fakamolemole'i ai 'a e ni'ihi kehé?

Fakamamafa'i heni na'e fakamatala'i 'e he Tamai Hēvaní 'o pehē, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he folofolá, ko e taimi 'oku fakatomala ai ha tahá, te ne fakamolemole'i 'a 'enau ngaahi angahalá pea " 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai" (T&F 58:42). Ko e taimi 'oku fakamolemole'i

ai ʻe ha finemui ha tahá, ʻoku totonu ke ne fakahā ki he toko taha ko iá ʻi he ʻao ʻo e kakaí pea fakangaloʻi ʻa e kovi naʻá ne fai kiate iá, pea ʻoua naʻá ne toe lea kau ki ai.

Lea

Ui leva ʻa e kau finemui ko ia naʻá ke ʻoange kiate kinautolu ʻa e konga lea meia Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ke nau lau leʻo lahi ia.

" ʻOku ʻuhinga koā kuo pau ke fakamolemoleʻi ʻa e toko taha ko ia naʻá ne fai kovi mai kiate aú kapau ʻokú ne taʻe tokanga mo loto-ʻita? ʻOku ʻikai ha fehālaaki ia ki ai.

"Ko e hala ʻoku faʻa hokó ko e fakakaukau kuo pau ki he toko taha naʻá ne fai koví ke ne kole fakamolemole ki muʻa ʻi heʻene tuku hifo ia ki lalo ki he efú ki muʻa pea toki fakamolemoleʻi iá. Ko e moʻoni ko e toko taha naʻá ne fai ʻa e koví kuo pau ke ne fai ʻa ʻene ngaahi leleí, ka kuo pau ko e toko taha naʻe fai ki ai ʻa e koví ke ne fakamolemoleʻi ia tatau ai pē pe ko e hā ʻa e tuʻunga ʻa e anga fakakaukau kuo fai kiate ia ʻe he toko taha naʻá ne fai ʻa e koví" (*Ko e Mana ʻo e Fakamolemole* [Salt Lake City: Bookcraft, Inc., 1969], p. 282).

• Ko e hā ha meʻa te ke fai ki ha taha ke fakalotolaveaʻi pe fakamamahiʻi koe kapau ʻoku ʻikai ke ne kole fakamolemole? ʻE fēfē kapau ʻoku ʻikai te ne loto-mamahi koeʻuhí ko meʻa naʻá ne faí?

• ʻE fēfē haʻo fakakaukau ki ha taha ʻokú ne teuteu fai ha fakamamahi pe kovi tatau kiate koe? (Mātiu 18:21–22.)

Fakatātā

Fakaʻaliʻali atu ʻa e fakatātā kuó ke ngaohí ʻa ia ʻoku tuʻu ai ʻa e potu folofolá "Ka e feangaleleiʻaki ʻa kimoutolu ʻiate kimoutolu, ʻo manavaʻofa, ʻo fefakamolemoleʻaki ʻa kimoutolu, ʻo hangē ko e fakamolemole ʻa kimoutolu ʻe he ʻOtuá koeʻuhí ko Kalaisi" (ʻEfesō 4:32).

Ako fakapalōpalema mo e fealēleaʻaki

Toe sio ki he ngaahi talanoa naʻá ke fai ʻi he kamataʻanga ʻo e kalasí. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fifili ki ha niʻihi ʻo e ngaahi fakaʻaliʻali kuo nau hikí. Kapau ʻoku nau loto ki ai, te nau lava ʻo liliu ʻa ʻenau ngaahi fakamatalá.

• Kapau ko Meleʻana koe, ko e hā ha meʻa te ke fai kia Kefi ʻi he taimi te ke toe sio ai ki aí?

• Kapau ʻoku fakamolemoleʻi moʻoni ʻe Meleʻana mo Kēleni, ʻe fēfē ʻa e anga ʻo ʻenau ongoʻi ʻi hono lotó?

• Ko e taimi naʻe fakamolemoleʻi ai ʻe Kēleni ʻa Sūsaná, naʻá ne fakahā ange kiate ia, "Kuo ngalo ʻa e meʻa kotoa pē." Ko e hā ha meʻa ʻe fai ʻe Kēleni kapau te ne fakamolemoleʻi moʻoni ʻa Sūsaná?

ʻOku ʻOmi ʻe he Fakamolemolé ʻa e ʻOfá mo e Ngaahi Tāpuakí

Talanoa mo e fealēleaʻaki

"Naʻá ku sio kiate ia ʻi he fale lotú ʻi Miuniki ko ha tangata naʻá ne fakalaʻelaʻe tula, pea tāpuakiʻi tangata, pea naʻá ne tui ha kote lōloa lanu tukumisi, ʻo ne tatā lanu melomelo ʻa ia ʻokú ne hanga ʻo pukepuke ʻaki ʻa hono ongo nimá. Naʻe hanga atu ʻa e kakaí ʻo fakafonu ʻa lalo fale, ʻa ia naʻá ku toki malanga aí pea nau ʻalu atu ʻi he veʻe ʻotu seá ki he matapā kimuí. Naʻe hoko ʻeni ʻi he 1947 pea naʻá ku haʻu mei Hōlani ke ikunaʻi ʻa Siamane ʻaki ʻa e folofola ʻa e ʻOtuá ki he fakamolemolé.

"Ko e moʻoni naʻa nau fie maʻu taha ki he fanongo aí ʻi he fonua ko ia kuo havehave ʻi hono pomú, pea naʻá ku tuku kiate kinautolu ʻa ʻeku fakamoʻoní mo e fakakaukau lelei tahá. Mahalo pe koeʻuhí ʻoku ʻikai ʻaupito ke mamaʻo ʻa e tahí mei he ʻatamai ʻo e tangata Hōlaní, naʻá ku saiʻia ke u fakakaukau ko e feituʻu ia ke u lī ai ʻa e kupenga ʻo e fakamolemoleʻi ʻo e angahalá. Naʻá ku pehē ange kiate kinautolu. ʻKo e taimi ʻoku vete ai ʻa ʻetau ngaahi angahalá, ʻoku lī atu kinautolu ʻe he ʻOtuá ki he tahi loloto tahá, pea ʻokú ne mole atu pē.

"Naʻe sio fakamamaʻu kiate au ʻa e ngaahi fofongá, pea ʻikai ke nau loto ke nau tui. Naʻe ʻikai ʻaupito ke fai ha ngaahi fehuʻi ʻi he hili haʻaku malanga ʻi Siamane ʻi he 1947. Naʻe tuʻu fakalongolongo hake pē ʻa e kakaí, ʻo nau tānaki fakalongolongo ʻa ʻenau ngaahi fanga kiʻi ngaʻotoʻotá, pea naʻa nau hū fakalongolongo atu mei he lokí.

"Pea ko e taimi ia naʻá ku mamata ai kiate iá, ʻokú ne feinga mai ʻi he ʻefiʻefi ʻo e niʻihi kehé. Naʻe ʻikai fuoloa naʻá ku mamata ki he kote lōloá mo e tatā lanu melomeló; pea ko e meʻa naʻe hokó ko ʻeku fakatokangaʻi, ko ha teunga lanu pulú mo ha kiʻi kepi ʻo e foʻi ʻulú mo e

ngaahi huí kuo fokotu'u fakakolosi. Na'e foki fakato'oto'o mai 'a 'eku manatú: Ki he fu'u loki lahi mo hono ngaahi maama 'i 'olungá; mo e ngaahi fokotu'unga valá mo e ngaahi sū 'i lotomālie 'i he falikí; 'a e fakamā 'o e fakalaka telefua atu 'i he tangata ko 'ení. Na'e lava ke u mamata ki he fōtunga 'o hoku tuofefiné 'i mu'a 'iate au, pea ki he ngaahi palalulu 'i loto 'i hono kilí. Petisī. Na'á ke fu'u tutue 'aupito!

"Na'e puke pōpula au mo Petisī 'i he'ema fufuu'i ha kau Siu 'i homau 'apí 'i he lolotonga 'o e puke 'e he kau Nasí 'a Hōlaní; pea ko e tangata ko 'ení na'e hoko ia ko ha le'o 'i he fale fakapōpulá 'i Laivenipelaki (Ravenbruck) pea na'e 'ave kimaua ki ai.

"Ka 'i he taimí ni na'á ne 'i mu'a 'iate au, 'o ala mai hono nimá: 'Ko ha pōpoaki faka'ofo'ofa ia, Folōleni me'a lelei ke 'ilo'i 'o hangē ko ia 'okú ke lea 'akí, kuo puli hifo ki he takele 'o e tahí 'a 'emau ngaahi angahalá!

"Pea na'á ku fā holo ki he'eku ki'i tohí 'oku fa'o 'i he kato 'o hoku kofú, 'a aú 'oku ou fa'a lea'aki 'a e lea fakaoloolo ki he fakamolemolé kae 'ikai ke u fie ala atu 'o lulululu nima. Ko e mo'oni foki, 'e 'ikai ke ne manatu'i 'e ia au — 'e fēfē ha'ane manatu'i ha pōpula 'e taha 'i ha kau fefine 'e laui afe?

"Ka na'á ku manatu'i ia pea mo e ki'i kato leta na'e tautau ma'u pe mei hono letá. Na'á ku fehangahangai mo e taha 'o kinautolu na'a nau tauhi pōpula aú pea na'e hangē 'oku momoko 'a hoku totó.

"Na'á ne pehē mai kiate au, na'á ke lave 'o kau ki Laivenipalaki 'i ho'o fakamatalá, na'á ku 'i ai pe foki. 'Ikai, na'e 'ikai te ne manatu'i au.

"Na'á ne hoko atu 'o pehē, kae talu mei he taimi ko iá, Ne u hoko ko ha Kalisitiane. 'Oku ou 'ilo'i kuo fakamolemole'i 'e he 'Otuá mei he ngaahi me'a kovi na'á ku fai aí, ka 'oku ou fie fanongo ki ai meiate koe 'e Folōleni, na'á ne toe ala mai 'a hono nimá kiate au — te ke fakamolemole'i au?

"Pea na'á ku tu'u pē ai — 'A au na'e pau ke fakamolemole'i mo toe fakamolemole'i mo toe fakamolemole'i 'a e ngaahi angahalá pea na'e 'ikai ke lava ke fakamolemole'i. Na'e mate 'a Petisī 'i he feitu'u ko iá — pea 'e lava nai ke 'oua na'á ne toe manatu ki he'ene mate fakalilifú koe'uhí pe ko ha'ane kole ange kiate ia ke ne fakamolemole'i?

"Na'e 'ikai ke fu'u fuoloa 'eku tu'u aí pea mo 'ene ala mai ki hoku nimá — na'e hangē ia kiate au kuo laui houa 'a 'eku fetakai mo e me'a faingata'a taha kuo pau ke u fai 'i he'eku mo'uí.

"He na'e pau ke u fai ia — Pea na'á ku 'ilo'i pau ia. 'Oku mahu'inga ange 'a e pōpoaki 'a e 'Otua ki he fakamolemolé; pea ke tau fakamolemole'i 'a kinautolu kuo nau fakalavea'i 'a hotau lotó. 'Oku pehē 'e Sīsū, Kapau he 'ikai te ke fakamolemole'i 'a kinautolu 'oku fai kovi atú he 'ikai foki ke fakamolemole'i koe 'e ho'o Tamai Hēvaní 'i ho'o ngaahi fai kovi ki he ni'ihi kehé.

"Na'a ku 'ilo'i 'eni 'o 'ikai ko ha fekau pē 'a e 'Otuá, ka ko ha me'a 'oku hoko faka'aho ki he'eku mo'uí. Talu mei he 'osi 'a e taú mo 'eku ma'u ha 'api 'i Hōlani ne nofo ai 'a kinautolu na'e fakamamahi'i 'e he kau Nasí. Ko kinautolu na'a nau lava ke fakamolemole'i 'a honau ngaahi fili ki mu'á na'a nau lava ke toe foki atu ki māmani pea toe langa hake 'a 'enau mo'ui, tatau ai pē pe ko e hā 'a e lahi 'o e ngaahi 'ile'ila 'i honau sinó koe'uhí ko e ngaahi fakamamahi na'e faí. Ko kinautolu na'a nau kei fakatolonga mai 'a 'enau ngaahi mamahí. Na'a nau nofo ai pē 'o hoko ko e kakai na'e ta'e 'aonga pea na'e 'ikai te nau toe lava 'o fai ha me'a. Na'e matu'aki faingofua mo fakalilifu 'o hangē pē ko iá.

"Pea na'á ku tu'u pē pea hangē 'oku momoko hoku totó. Ka 'oku 'ikai ko ha fa'ahinga ongo pē 'a e fakamolemolé — na'á ku 'ilo'i pau ia. Ko e Fakamolemolé ko ha fakakaukau ia 'o e lotó, pea kuo pau ke ngāue 'a e lotó 'o tatau ai pē pe ko e hā 'a e tu'unga ho'o fakakaukaú. Pea na'á ku lotu fakalongolongo pē 'o pehē, tokoni'i au. 'Oku ou lava ke hiki'i hoku nimá. Te u lava 'o fai 'a e me'a ko iá. Tokoni'i au ke u ma'u 'a e fa'ahinga ongo mo e Laumālie ko iá ke u lava ke fai 'aki iá.

"Na'e hangē hoku nimá ha va'akaú 'i he'ene fefeká. Pea hangē kuo pau ke u ala atu 'o tatau ai pē pe ko e hā 'a e me'a 'oku ou loto ki aí. Peá u ala atu hoku nimá kiate ia 'oku kakapa

mai kiate aú. ʻI heʻeku fai peheé, naʻe hoko ai ha meʻa naʻe ʻikai ke u faʻa tui ki ai. Naʻe kamata ke u ongoʻi ʻa e faʻahinga meʻa ʻi hoku sinó naʻe hangē ha ʻuhilá mei hoku funga umá, pea ʻalu hifo ki hoku nimá pea aʻu hifo ki he ongo nima ko ʻeni ne fehokotakí. Pea naʻe hangē ʻoku fakafonu ʻe he faʻahinga māfana fakamoʻui ko ʻení ʻa hoku sinó hono kotoa, peá ne ʻomi ʻa e loʻimatá ki hoku ongo fofongá.

"Naʻá ku kaila ʻo pehē, ʻKuó u fakamolemoleʻi koe ʻe hoku tokoua, ʻaki hoku lotó kotoa!

"Ne ma fepukeʻaki homa ongo nimá ʻi ha ngaahi momeniti, ʻa e tangata pōpulá mo hono tangata leʻo fuoloá. Naʻe teʻeki ke u ʻiloʻi ʻa e lahi ʻa e ʻofa ʻa e ʻOtuá ʻo hangē ko ia ne u toki ʻiloʻí" (naʻe toʻo mei he "I'm Still Learning to Forgive" by Corrie ten Boom. Naʻe maʻu ha fakangofua ke toe pulusi atu ʻeni mei he *Guideposts* Magazine. Copyright 1972 by Guideposts Associates, Inc., Carmel, New York 10512).

Fakaʻosí

Potufolofola mo e fakamoʻoni

Fakaʻosi ʻa e lēsoní ʻaki haʻo lau mei he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:8–10 ki he kau finemuí mo fakamamafaʻi ʻa hono ngaahi akonakí ʻi haʻo fakamatalaʻi ha meʻa totonu naʻe hoko kiate koe Pe ko ha meʻa totonu naʻe hoko ki ha toko taha kehe. Fai hoʻo fakamoʻoní fekauʻaki mo hono mahuʻinga ʻo e moʻui ʻaki ʻo e tefitoʻi moʻoni ko ʻení ʻo kapau ʻoku tau fie maʻu ʻa e ngaahi tāpuaki kuo palōmesi ʻaki kiate kitautolu ʻe he ʻOtuá.

Potufolofola

Toe lau ʻa e ʻEfesō 4:32 mei he papa fakaʻaliʻalí pea fakaʻaiʻai ʻa e kau finemuí ke nau ʻofa mo loto-ʻofa ki he niʻihi kehé ʻaki ʻenau ako ke nau fefakamolemoleʻaki mo muimui ki he sīpinga ʻa e Fakamoʻuí.

Ko e Lotú mo e Fakalaulaulotó

Lēsoni
24

TAUMU'Á

Ke mahino ki he finemui taki taha 'a hono fu'u mahu'inga ko ia 'o e lotu faka'ahó peá mo 'ene fakakaukau loto ki he'ene mo'uí.

TEUTEÚ

1. Fakatātā 14, Ko e Lotu 'a 'i Ketisemaní (62175).
2. Teuteu ha fakatātā 'o e me'a 'a Palesiteni Hāloti B. Lií, " 'Oku pelepelengesi 'a e mo'uí, kuo pau ke tau lehilehi'i ia 'i he lotú."
3. Teuteu ha tatau 'o e tohi fakaafe ko 'ení ke taki tāuhi 'a e kau finemui 'i he kalasí:

TOHI FAKAAFE

KIA HAI: T&F 104:79

KO E HĀ HONO 'UHINGÁ: T&F 19:28
1 Tēsalonika 5:18
Sēmisi 1:5
'Alamā 34:27

KO HONO FOUNGÁ: 3 Nīfai 19:6
1 Tīmote 4:15

'I FĒ: Mātiu 6:6
'Alamā 34:26

'A FĒ: 'Alamā 34:21
1 Tēsalonika 5:17

TALA'OFÁ: 'Alamā 37:27

TALI MAI HE VAVE TAHÁ:

4. Vahe'i ha kau mēmipa 'o e kalasí ke nau teuteu ke lau 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'i he lēsoní:
   a. Ko e fo'i maau ko ia ko e "Ko ha Lotu Faingofua"
   b. Ko e fakamatala ko ia na'e fai 'e 'Eletā H. Peeki Pitasoni (H. Burke Peterson) ki he founga 'o e lotú.
   c. Ko e fakamatala ko ia na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. Makei ki he fakakaukau-lotó.
5. Kole ange ki ha ongo finemui 'e toko ua 'i he kalasí ke nau hiva'i 'a e fo'i himi ko ia ko e " 'Eiki ke ke Tali Mu'a" (*Ngaahi Himí*, fika 75) 'o hiva'i fakatiueti.
6. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi potufolofola, ngaahi talanoa, ngaahi konga lea te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI
'O E LĒSONÍ 'OKU
FOKOTU'U ATU

Talateú: Fai ha Fakaafe

Nāunau tufa

Tufotufa atu 'a e ngaahi tohi fakaafé ki he kau mēmipa 'o e kalasí. Pea 'i he lolotonga ko ia 'o hono fai 'o e lēsoní, fakahā ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e ngaahi potu folofola ko iá 'o fakatatau ki hono fokotu'utu'ú atu ke nau 'ilo'i 'a e pōpoaki 'o e fakaafé.

Alea'i pea mo e kalasí 'a e toko taha ko ia 'e fai ki ai 'a e fakaafé. Tuku ki he kalasí ke nau lau fakataha 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 104:79, pea 'oku fakahā 'e he veesi folofola ko 'ení 'a e toko taha ke fakaafe'i ki aí.

'Oku Ako'i Mai 'e he Folofolá Kitautolu 'a e Lotú

Fealēlea'aki

Tuku ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai 'a e ngaahi 'uhinga 'oku kole mai ai 'a e 'Eikí ke tau lotú. Pea 'i he 'osi ko ia hono fai mai 'e he kalasí 'a 'enau ngaahi fokotu'ú, pea tuku ange ke nau kumi 'a e ngaahi potu folofola ko ia 'e fā 'oku hoko 'i he tohi fakaafé. Tuku ke lau 'a e potu folofola taki taha peá ke fakahā 'a e 'uhinga 'a e 'Eikí ki he lotú.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:28 (ko ha fekau ia); 1 Tēsalonika 5:18 (fai ha fakamālō 'i he ngaahi me'a kotoa pē, he ko e finangalo ia 'o e 'Otuá); Sēmisi 1:5 (kapau 'okú ke masiva 'i he potó); pea mo e 'Alamā 34:27 (lotu koe'uhí ko koe pea mo e ni'ihi kehé).

Fakamahino'i ange ki he kau finemuí 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga ki he lotú 'oku fakafofonga'i pē 'e he ngaahi potu folofola ko 'ení ha ngaahi me'a si'i.

Maau

Ke kamata 'aki 'a e fealēlea'aki ko ia ki he founga 'o e lotú, tomu'a tuku ange ki ha taha na'e 'osi vahe'i ange ki ai ke ne lau 'a e fo'i maau ko 'ení.

Ko e Lotu he Fie Ma'ú

"Ko e founga totonu ki he tangatá ke lotu aí,"
Na'e pehē 'e Tīkoni Samuela Kií,

"Mo e 'ulungāanga totonu ke fai aí
Ko e tū'ulutui 'i he ongo tuí."

" 'Ikai, Ko e founga 'eni ia ke lotu aí,"
Pehē 'e Toketā Uasí,

"Tu'u pea hapai e ongo nimá ki 'olungá
Pea ki 'olunga 'e fofongá."

"Ko 'Eletā Sinou: na'á ne faka'ikai'í"
"Ko e founga 'ena ia 'a e fie lahí.

'Oku totonu ke kuikui matá 'i he lotú
Pea punou foki mo hono 'ulú."

"Hangē kiate au 'oku totonu ke pehení
Ke kūnima pea tu'u leleí.

"Pea hanga ki he kelekelé 'a e ongo tuhú,"
Ko Faifekau Toketā Hani ia mo 'ene laú.

"Ta'u kuo 'osí ne u tō ki he loto vaitupu Hōkingí
'O mu'omu'a hoku 'ulú," ko e lau ia 'a Sailusi Palaunií,

"Pea hanga ki 'olunga hoku ongo va'é,
Kae tu'u hoku 'ulú 'i he kelekelé;

"Peá u lotu lolotonga 'eku tu'u peheé;
Te'eki te u fai ha lotu lelei pehē;
Ko e lotu haohaoa mo'oni ta'e hano melé;
Mo hoku 'ulú 'i he kelekelé."

(Sam Walter Foss, "The Prayer of Cyrus Brown," 'i he *Stars to Steer By*, ed. Louis Untermeyer [New York: Harcourt, Barce and Co., 1941], pp. 301–302).

Potufolofola

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau kumi ʻa 3 Nīfai 19:6 ʻo hangē ko ia ʻoku hā ʻi heʻenau ngaahi tohi fakaafé. Fakamatalaʻi ange ko e taimi ko ia naʻe hā ai ʻa e Fakamoʻuí ki he konitinēniti ko ʻAmeliká, naʻá Ne akoʻi ai ʻa e kau ākongá ki he founga ʻo e lotú, ke nau toki akoʻi ʻa e kakaí. Tuku ki ha taha ke ne lau ʻa e potu folofola ko ʻení, pea fehuʻi ange leva ki he kalasí ke nau fakahā mai ʻa e founga ko ia naʻe akoʻi ai ʻa e kau Nīfaí ki he lotú.

Lea

Fakamatalaʻi heni ke tokoniʻi kitautolu ʻi heʻetau feinga ko ia ke tau toe ofi ange ki heʻetau Tamai Hēvaní, ʻokú Ne fakahoko mai ai kiate kitautolu ʻa e founga ki he lotú ʻi he kau taki ko ia ʻo e Siasí ʻi he founga ko ʻení. Tuku ki he mēmipa ʻo e kalasí ʻa ia ne ʻosi vahe ki aí, ke ne lau he taimí ni pea aleaʻi ʻa e ngaahi fokotuʻu ʻa Pīsope H. Peeki Pitasoní:

"Pea ʻi hoʻo ongoʻi ko ia ʻa e fie maʻu ke falala ki he ʻEikí peá ke fakalakalaka ʻa hono lelei ʻo e ngaahi fetuʻutaki mo Iá — pe ko hono ʻuhinga ʻe tahá, ʻa hoʻo ngaahi lotu kiate Iá — ʻOku ou fie fokotuʻu atu ai ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení: ʻalu ki ha feituʻu maomaonganoa, ʻalu ki ha feituʻu te ke lava ke fakakaukau aí, ʻalu ki ha feituʻu te ke lava ke tūʻulutui aí, ʻalu ki ha feituʻu ko ia te ke lava ke fealēleaʻaki ai kiate Iá. Ko e loki mohé, ko e fale kaukaú, pe ko e loki tukuʻanga valá ʻe lelei ke fai ai ʻa e lotú. Peá ke fakakaukau-loto ki hono fōtungá ʻi he taimí ni. Fakakaukau ki he toko taha ko ia ʻokú ke lea ki aí, mapuleʻi ʻa hoʻo fakakaukaú, ʻoua ʻe tuku ke puputuʻu, lea kiate Ia ko hoʻo Tamai pea mo ho kaumeʻa. Fakahā ange kiate Ia ʻi he taimí ni ʻa e ngaahi meʻa ko ia ʻokú ke ongoʻi ke fakahā ange kiate Iá — ʻo ʻikai ʻi he ngaahi kupuʻi lea lōloa, ka ko ha kupuʻi lea nounou mo ʻuhinga, pea ʻoku tau ongoʻi moʻoni ʻi loto, ʻi heʻetau fetalanoaʻaki mo Iá. Falala kiate Ia, kole fakamolemole kiate Ia, kole kiate Ia, fiefia ʻiate Ia, fakamālō kiate Ia, fakahā ange ʻo hoʻo ʻofa kiate Iá, peá ke fakaongoongo ki he ʻEne ngaahi talí. ʻOku haʻu fakalongolongo pe ʻa e ngaahi tali ko ia mei he ʻEikí — ʻo fuʻu fakalongolongo ʻaupito. Pea ʻoku ʻi ai ʻa e tokosiʻi pe ʻoku nau fanongo ki he ʻEne ngaahi talí ʻaki honau ngaahi telingá. Kuo pau pē ke tau fakafanongo fakalelei pe ko e ʻikai pe ke tau fakatokangaʻi ʻa e ngaahi tali ko ʻení. Ko e lahi taha ʻo e ngaahi tali mei he ʻEikí ʻoku ongoʻi ia ʻe he lotó ʻa e ongoʻi loto māfana, pe ko ʻene hoko mai ko ha fakakaukau ia ki hotau ngaahi ʻatamaí. ʻOku hoko mai pe ʻa e ngaahi talí ki he faʻahinga ʻoku nau faʻa mateuteu pe mo faʻa kātakí" (ʻi he Conference Report, Oct. 1973, p. 13; pe *Ensign,* Jan. 1974, p. 19).

Fealēleaʻaki ʻi he fakatātā

Fakaʻaliʻali ʻa e fakatātā ʻo e lotu ko ia ʻa e Fakamoʻuí ʻi he Ngoue ko Ketisemaní, pea fehuʻi ange ki he kalasi pe ko e hā ha ngaahi meʻa kuo nau akoʻo kau ki he lotú ʻi he fakatātā ko ʻení. Tokoniʻi kinautolu ke nau fakatokangaʻi ʻa e ngaahi meʻa ko iá ʻo hangē ko e tuí, anga fakatōkilalo, loto-mafesifesi, ko e fie maʻu ko ia ke lotu fakamātoato, tūʻulutui, tokanga pea mo e fakalaulauloto.

Ko ha Founga ʻo e Lotú ʻa e Fakalaulaulotó

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Kole ange ki he kau finemuí ke nau kumi pea mo lau ʻa e 1 Tīmote 4:15 ʻa ia ʻoku hiki ʻi he "Ko e Foungá" ʻi heʻenau ngaahi tohi fakaafé. Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā mai ʻa e anga ʻo ʻene mahino ko ia kiate kinautolu ʻa e fakakaukau lotó.

Lea

Pea ʻi heʻene ʻosi ko ia hono fai ʻe he kalasí ʻa ʻenau ngaahi tali ki he fehuʻi ko ia ʻoku hā atu ʻi ʻolungá, tuku ange ki ha taha ne tomuʻa vaheʻi ange kiate ia ke ne lau ʻa e fakamatala ko ʻeni ʻa Palesiteni Tēvita O. Makei:

" ʻOku ou tui ʻoku ʻikai ke tau fuʻu loko tokanga ki he mahuʻinga ko ia ʻo e fakakaukau lotó ko ha tefitoʻi moʻoni ia ʻo e ngāue mateakí. Ko e fakakaukau lotó ko ha lea ia ʻo e laumālié. Ko hono ʻuhinga ia ʻo e ongoʻi fakatāutaha pe ngāue fakalaumālié, ʻa ia ʻoku ʻi loto ia, pea toutou fakamanatu mai ia ʻi ha ngaahi taumuʻa fakalotu. Ko e fakalaulaulotó ko ha founga ia ʻe taha ʻo e lotú. . . .

"Ko e fakalaulaulotó ko ha founga fakapulipuli ia ʻe taha, pea ko e ngaahi matapā toputapu ia ʻa ia te tau lava ai ke tau hū ki he ʻafioʻanga ʻo e ʻEikí" (David O. McKay, *Man May Know for Himself,* comp. Clare Middlemiss [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1969], pp. 22–23).

Alea'i nounou 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe ko ia na'e fokotu'u mai 'e Pīsope Pitasoní 'o kau ki he 'alu ki he feitu'u ma'ongo'ongá. Toe fehu'i ange ki he kau finemuí pe ko fē nai 'a e feitu'u ko ia ke nau 'alu ki ai ke fakalaulauloto aí.

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Fakamatala'i ange 'oku 'i ai 'a e fekau'aki 'a e folofolá pea mo e feitu'u ko ia te tau fakalaulauloto aí. Tuku ki he kalasí ke nau toe sio ki he'enau ngaahi tohi fakaafé pea ke nau sio ki he ngaahi potufolofola ko ia 'i " 'I fē." Lau fakataha kinautolu pea alea'i 'a e feitu'u ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eikí ke tau 'alu ki aí:

Mātiu 6:6 (Lotu 'i he loki lilo pe potu lilo.)

'Alamā 34:26 (Lotu 'i he loki liló, potu lilo, pea 'i he vao 'akaú.)

Kole ange 'i he taimí ni ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he "Vao 'Akau" lelei taha kiate kinautolu ke nau lotu aí. Tokoni'i kinautolu 'i hono fakafuofua'i 'a e ngaahi feitu'u ko ia ke nau 'alu fakatāutaha pe ki ai 'o lotu pea mo fakalaulauloto ki he 'Eikí.

Fealēlea'aki 'i he folofola

Fakamatala'i heni na'e toe fakahā mai foki 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a e taimi ko ia ke tau lotu aí. Kole ange ki he kau finemuí ke taki taha sio angé ki he'ene tohi fakaafe ke nau 'ilo ai ki he taimi totonu ke nau lotu ai 'o fekau'aki pea mo e folofolá:

'Alamā 34:21 (Lotu 'i he pongipongí, ho'ataá, pea mo e efiafí.)

1 Tēsalonika 5:17 (Lotu ta'e tuku.)

Fakamamafa'i ange ki he kau finemuí 'a e fo'i mo'oni ko ia 'Oku fie ma'u ma'u pē 'e he Tamai Hēvaní kinautolu ke nau fetu'utaki pea mo Iá. 'Oku kau 'i he mo'ui anga-tonú 'a e lotu ta'e tuku 'o fakamālō ki he 'Eikí.

'Oku Pelepelengesi 'a e Mo'uí — Kuo Pau ke Tau Lehilehi'i Ia 'i he Lotú

Fakatātā

Faka'ali'ali 'a e fakatātā: " 'Oku Pelepelengesi 'a e Mo'uí, Kuo Pau ke Tau Lehilehi'i Ia 'i he Lotu" (na'e me'a'aki 'e Hāloti B. Lī 'i he Conference Report, Mexico and Central America Area Conference 1972, p. 48).

Palakipoe

Fehu'i ange ki he kalasí pe ko e hā nai 'a e ngaahi palōpalema, ngaahi fili, pea mo e ngaahi 'ahi'ahi 'i he'enau mo'uí 'e lava ikuna'i 'aki 'a e fakakaukau lotó pea mo e lotú. Hiki 'a 'enau ngaahi talí 'i he palakipoé:

'E Tokoni 'a e Fakalaulaulotó pea mo e lotú ki he —

1. Fakatupulekina 'o e fakamo'oní.
2. Ikuna'i 'a e ngaahi fakakaukau halá.
3. Fakatokanga'i ha 'aukai mahu'inga.
4. Matu'uaki 'a e ngaahi mālohi 'oku ma'u 'e he to'u tupú.
5. Tauhi ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Siasí.
6. Fehangahangai pea mo e ngaahi palōpalema fakaakó.
7. Fakalakalaka ha 'ulungāanga 'o ha taha.
8. Tauhi ki he Lea 'o e Potó.
9. Fakatupulekina ha ngaahi 'ulungāanga lelei.
10. Ikuna'i 'a e ngaahi vaivaí.

Lea

• 'Oku lava fēfē 'e he fakakaukau lotó ke ne ngaohi 'a ho'o ngaahi lotú 'o kau ki he ngaahi palōpalema ko ia 'i he palakipoé ke toe lelei ange?

Pea 'i he 'osi ko ia 'a e tali 'a e kalasí ki he fehu'i ko 'ení, pea lau 'a e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Peeka (Boyd K. Packer) 'a ia 'okú ne toe fakamahino'i ange 'a e fehu'i ko ia 'oku hā 'i 'olungá:

"Kapau 'oku 'i ai ha'o palōpalema, tomu'a fai hano fakakaukau'i ki mu'a. Fakakaukau ki ai mo fokotu'utu'u mo fakalelei'i. Lau 'a e ngaahi tohi tapú. Lotu 'o kau ki ai.

"Ki'i fakakaukau'i 'a e ngaahi me'á 'i he 'aho taki taha pea 'oua 'e feinga ke faka'osi ma'u pē ho'o ngaahi fakakaukaú 'i he momeniti pē ko iá.

"Na'á ku 'ilo'i ko e taimi lelei taha ki hono fakaleleï'i 'o e ngaahi palōpalema lalahí ko e taimi pongipongí. He ko e taimi ia 'oku fo'ou ai ho 'atamaí pea māsila. Pea kuo mālōlō lelei foki ho sinó. Ko e taimi ia ke fakakaukau fakaleleï'i ai ha me'a peá ke ma'u ha fakahā fakatāutaha" ("Self-Reliance," *Ensign,* Aug. 1975, p. 88).

Faka'osí

Toe fakamamafa'i heni 'oku 'i ai 'a e ngaahi tohi fakaafe lahi, 'oku kole atu ai ke fakahā mai 'e he toko taha 'oku fakaafe'í, ke fakahā mai pe 'okú ne tali 'a e fakaafé pe 'ikai. Kole ki he kau finemuí ke nau toe sio ki he'enau ngaahi tohi fakaafé pea nau lau 'a e palōmesí, ki mu'a pea nau toki fai 'a 'enau ngaahi filí pe te nau tali pe 'ikai 'a e ngaahi fakaafe ko iá. Fakalaulauloto pea mo lotú. Tuku ke nau lau 'a e 'Alamā 37:37 ke nau 'ilo'i ai 'a e palōmesi ko ia 'a e 'Eikí (te Ne tataki kinautolu ki he leleí, fakahaofi kinautolu, pea te Ne hiki hake kinautolu 'i he 'aho faka'osí).

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau fakamātoato ki he 'enau tali ko ia ki he tohi fakaafé. Fakamatala'i ange kiate kinautolu kapau te nau tali 'a e fakaafe ke lotú pea mo e fakakaukau lotó, pea 'oku totonu ke nau tauhi totonu ki he polokalama faka'ahó.

Fakamo'oni — Fakatukupaa'i 'a e kau finemuí ke nau loto ma'u pē 'i he'enau mo'uí, peá ke fai ange ha'o fakamo'oni kiate kinautolu ki he mahu'inga ko ia 'o e fakalaulaulotó pea mo e lotú 'i ho'o mo'uí. Fakahā ange ha me'a na'e hoko kiate koe 'i ho'o lotu na'e faí, peá ke kole ange leva ki he kalasí ke nau fakahā mai mo ha ngaahi me'a foki na'e hoko kiate kinautolu.

Himi — Faka'osi 'a e lēsoní 'aki hano tuku ange ki he kau finemui ne 'osi vahe ki aí ke nau hiva'i 'a e " 'Eiki ke ke Tali Mu'a" (*Ngaahi Himi,* fika. 75).

Lēsoni
25

Ko e ʻAho Sāpaté

TAUMUʻÁ

ʻE feinga ʻa e finemui taki taha ke ne fakaleleiʻi ʻa e anga ʻo ʻene tauhi ʻa e ʻaho Sāpaté.

TEUTEÚ

1. ʻOmai ha peni vahevahe mo ha pepa ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí.ʻ
2. Teuteu ʻa e nāunau tufa hangē ha luke fua meʻá ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí. Mahalo naʻa hangē ia ko ʻení:

Ke Fua ʻAki ʻa e Ngaahi ʻEkitivitī ʻi he ʻAho Sāpaté

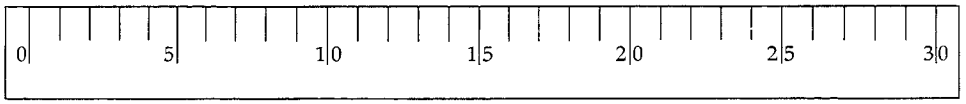

ʻOku ʻi ai nai hano lelei? ʻOku fakatupulekina fakalaumālie nai ia? ʻE fai nai ia ʻe Sīsū?

Ko ʻEku Taumuʻá: Ke tauhi au ke u maʻa ange mei māmani.

3. Vaheʻi ha kau finemui ke nau teuteuʻi ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi kupuʻi lea te ke fie maʻú.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

ʻOku Hanga ʻe he Teuteu ki he ʻAho Sāpaté ʻo Fakatupulekina ʻa e Ngaahi Tāpuaki ʻo e ʻAho Ko Iá

ʻEkitivitī fai tohi

ʻOange ki he finemui taki taha ha lauʻi pepa mo ha peni vahevahe. Fakahā ange ki he kalasí ke nau pelupelu ʻa e lauʻi pepá ki ha kōlomu ʻe ua pea ke nau fokotuʻu fakaʻuluʻi fakamatala ki he ʻuluaki kōlomú "Ko e Ngaahi meʻa naʻá ku Fai ʻi he Sāpate kuo ʻosí." ʻOku totonu ke ʻoua naʻa toe fuoloa ange ʻa e ʻekitivitī ko ʻení ʻi ha miniti ʻe nima. Tuku ange ke nau tauhi fakalelei ʻa ʻenau ngaahi lauʻi pepá ke nau ngāueʻaki ia ʻa mui ʻi he lēsoní.

Talanoa

Lau ʻa e talanoa ko ʻení:

"Naʻá ku manatuʻi ʻa ʻeku pehē kiate au, ʻKo e hā ʻa e meʻa ʻoku fehālaaki ʻiate au? ʻOku ou ilifia ki he Sāpaté. ʻOku ou puputuʻu. ʻOku ngangau hoku ʻulú. ʻOku ou tangi. ʻOku ou fakafekiki mo ʻeku ongo mātuʻá. Neongo ʻoku ou ʻalu maʻu pē ki he lotú, ka ʻoku ʻikai ke hangē ʻoku ou lavaʻi ha meʻa aí. Ko fē fua ʻa e ngaahi tāpuaki kotoa pē kuo talaʻofa ʻaki kiate kitautolu? ʻOku ou feinga ke tauhi ʻa e ngaahi tāpuaki kotoa pē kuo talaʻofa ʻaki kiate kitautolu? ʻOku ou feinga ke tauhi ʻa e ʻaho Sāpaté ke māʻoniʻoni. ʻOku ʻikai te u ʻalu ki he ngaahi heleʻuhilá pe ko e fale koloá. ʻOku ou ʻalu ki heʻeku ngaahi fakatahá. Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku fehālaaki ʻiate au? Kae faifai naʻá ku ʻiloʻi ʻa e meʻa naʻe fehālaaki ʻiate aú.

"Kae faifai naʻá ku ʻiloʻi ʻa e meʻa naʻe fehālaaki ʻiate aú, naʻá ku ʻiloʻi ʻi hoku lotó ko e taimi ʻoku ou fai ai ʻa ʻeku ngaahi lēsoní ki he akó ʻi he ʻaho Sāpaté, pe te u mata televīsone, pe teu tuitui, ʻo aʻu ki he taimi naʻá ku ʻalu ai ki hoku ngaahi kaumeʻa fefiné pea talanoa ʻo fekauʻaki mo e ngaahi meʻa kotoa pē ʻoku talanoa ki ai ʻa e tamaiki fefiné, naʻe ʻikai ke u tauhi moʻoni ʻa e ʻaho Sāpaté ke māʻoniʻoni. He ne hangē pe ʻa e ʻaho Sāpaté ia ko e taha pe ia ʻo e ngaahi ʻaho kehé.

" ʻI he hili ʻa e lēsoni ʻi he ʻaho Sāpaté, naʻá ku fakakaukau ke fulihi ʻa e ngaahi meʻá. Naʻá ku fakakaukau ke u toe vakavakaiʻi lelei au. ʻI he taimi ne u fai ai ha fakakaukaú, naʻá ku ongoʻi ʻoku ou fonu ʻi he ueʻi ʻa e Laumālie MāʻoniʻOní ʻi he founga te u lavá ai ʻa e Sāpaté ko ha ʻaho ʻoku kehe ange. Naʻe fakamahinoʻi ʻe heʻemau lēsoní ʻoku totonu ke mau teuteu ha lisi ʻo e ngaahi meʻa ʻe lava ke mau fai ki muʻa ko ha teuteu ki he ʻaho Sāpaté. ʻI he taimi kuo teuteu ai ʻa e lisí, naʻe maau ʻa e meʻa kotoa pē.

Fealēlea'aki fakakulupu

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau sio ki he ngaahi lisi na'e teuteu 'i he kamata'anga 'o e kalasí. Fakahā ange kiate kinautolu pe ko e hā 'a e ngaahi me'a 'i he'enau ngaahi lisí 'e lava ke fai 'i he 'aho Tokonakí ke hoko ai 'a e 'aho Sāpaté ko ha 'aho 'oku makehe ange. Fakamahino'i ange ko e 'aho Sāpaté ko e 'aho toputapu pea 'oku totonu ke tau fai ha ngaahi teuteu makehe ki ai. Vahevahe 'a e kau finemuí ki he kulupu kehekehe 'e ua. Tuku ange ki he kulupu taki taha ke nau fili ha tauhi taimi. Tuku ki he kulupu taki taha ha taha 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení pea tuku ange kiate kinautolu ke nau felīngiaki 'a e ngaahi fakakaukaú 'o 'oua na'a toe si'i hifo 'i he miniti 'e nima. 'E lava ke tokoni'i kinautolu 'e he'enau lisí pe 'ekitivitī 'o e Sāpaté 'i he'enau felilingi'aki ko 'eni 'o 'enau ngaahi fakakaukaú.

1. Ko e hā 'a e ngaahi teuteu 'oku totonu ke fai 'i he 'aho Tokonakí ke ngaohi ai 'a e 'aho Sāpaté ko ha 'aho 'oku makehe?
2. Ko e hā 'a e me'a 'oku totonu ke fakasi'isi'i mei he ngaahi 'ekitivitī maheni 'o e Sāpaté ke hoko ai 'a e 'aho Sāpaté ko ha 'aho 'oku fakalaumālie?
3. Ko e hā ha ngaahi 'e lava ke fai ke ma'u ai ha taimi pe ngaahi 'ekitivitī ke fevahevahe'aki ai 'e he fāmilí 'i he Sāpate?

Tuku ange ki he toko taha tauhi lekōtí mei he kulupu taki taha ke ne fai 'a e lipooti ki he ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi me'a 'okú ne faka'osi 'aki 'a e fealēlea'aki 'a 'ene kulupú.

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

• Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki te tau lava ke ma'u 'i he'etau teuteu ki mu'a 'i he 'aho Sāpate? (Te tau lava ke ma'u 'a e ongo'i fiemālie, 'amanaki ki he Sāpaté; taimi ke fakakaukau, fakakaukau loto ki he 'Eikí, lotu, pea lau 'a e lau 'a e ngaahi folofolá; pea 'oku toe vāvāofi ange ai 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí mo e Tamai Hēvaní.) Hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé.

Potufolofola

Fakamatala'i heni ko e taimi 'oku tau tauhi ai 'a e Sāpaté ke mā'oni'oní 'oku tāpuekina kitautolu koe'uhí ko 'etau talangofua ki he fekau 'a e Tamai Hēvaní. Tuku anga ki he finemuí ke nau lau 'a e 'Ekesōtosi 20:8–11.

'Oku Tau Hū ki he 'Otuá 'i he Lea, Fakakaukau, Hiva, mo e Ngāue

Fealēlea'aki 'i he folofola

Kuo fakahā mai kiate kitautolu 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9–10 'a e feitu'u 'oku totonu ke tau 'alu ki ai 'i he 'aho Sāpaté. Tuku ange ki ha finemui ke na lau 'a e ngaahi veesi ko 'ení.

• Ko fē 'a e feitu'u kuo fekau'i kitautolu ke tau 'alu ki ai 'i he 'aho Sāpate?

• Ko e hā 'a e fa'ahinga 'ulungāanga 'oku totonu ke tau ma'u 'i he taimi 'oku tau 'alu ai ki he houalotu sākalamēniti?

• 'Oku lava fēfē 'e he 'alu fakataha 'a e fāmilí ki he ngaahi fakatahá ke ne fakamālohi'i 'a 'enau ngaahi fetu'utaki?

Lea mo e fealēlea'aki

Lau 'a e lea ko 'ení:

" 'Oku tau fa'a ha'u ke hū ki he 'Otuá peá ke tuku 'a 'etau ngaahi foaki ka 'oku 'ikai ke tau feinga ke tau fa'a teuteu'i hotau ngaahi lotó 'i loto ke a'usia ha tu'unga tatau 'o e haohaoa 'o 'etau teuteu kuo fai ki hotau valá pea mo hotau sinó" (Robert L. Simpson, 'i he Conference Report, Oct. 1966, p. 129; pe *Improvement Era,* Dec. 1966, p. 1148).

• Te tau lava fēfē ke tau teuteu'i " 'a hotau lotó 'i loto" 'i he 'aho Sāpate?

Ngaahi ako fakapalōpalema

Fai 'a e ngaahi talanoa ko 'ení ki he kau finemuí pea tuku ke nau veteki mo nau alea'i ia: (Tokoni'i 'a e kau finemuí ke nau ma'u 'a e mahino 'oku lahi 'a e ngaahi founga te tau lava ke tauhi ai 'a e Sāpaté ke mā'oni'oní pe ko e 'ikai ke tauhi 'a e Sāpaté ke mā'oni'oni.)

1. Na'e 'unu 'a Hēleni mo Seli ki he 'otu muí 'i he taimi na'e fakahā mai ai 'e he pīsopé 'a e fua lotú. Na'á na hoko atu 'a 'ena fefanafanahí lolotonga 'a e sākalamēnitī pea na'á na fefaitohi'aki 'i he lolotonga 'a e taimi ko iá.

   • 'E lava ke uesia fēfee'i 'e he ngaahi me'a 'oku fai 'e Hēleni mo Selí 'a e lotu 'a kinautolu 'oku nau nofo fakatahá?

2. Pea ʻi he lolotonga ʻa e himi sākalamēnitī, naʻe tangutu hifo ai ʻa ʻEmelī ʻi hono tangutuʻangá, naʻe kuikui hono matá, ʻokú ne pukepuke ha tohi himi ʻa ia naʻe ʻikai ke fakaava, pea naʻe ʻikai ke ne hiva.

   • ʻOku lava fēfē ke tokoni ʻa e ngaahi lea ʻo e himí ki he Laumālie ʻo ha fakataha?

3. Naʻe tangutu ʻa Sū ʻi he tafaʻaki ʻo Melé ʻi he lolotonga ʻa e sākalamēnitī. Ko e taimi naʻe tāpuakiʻi ai ʻa e sākalamēnitī pea tufaki atu ki he kāingalotú, naʻe fakakaukau ʻa Sū ia ki he foʻi heleʻuhila naʻá ne sio ai ʻaneafí. Naʻá ne ʻohovale ʻi he taimi naʻe kamosi atu ai ia ʻe Mele ke ne toʻo ʻa e sākalamēnitī.

   • Te ke lava fēfē ke ke fakafehoanaki ʻa e ʻulungāanga loto ʻapasia ʻa Sū pea mo ʻene ngaahi ongoʻi ʻi hono lotó?

   • Ko e hā ʻa e meʻa ʻe fai ʻe he finemui taki taha ʻi he lolotonga ʻo e sākalamēnitī ke ne maʻu ʻa e Laumālie ʻo e hū mo e lotu ki he ʻOtua?

4. Naʻe tokanga lahi ʻa Teli ki he malanga naʻe fai ʻe heʻene pīsopé. Naʻá ne malanga ʻi he fakatomalá pea naʻá ne ongoʻi ʻokú ne ongoʻi ne ongoʻi ha ongoʻi nonga ke kuó ne ongoʻi ko e konga moʻoni mo fakaʻofoʻofa ʻeni ʻo e Ongoongoleleí.

   • Naʻe anga-fēfē hono fakamahinoʻi ʻe Teli ʻa e ʻulungāanga totonu ʻo e hū ki he ʻOtuá?

   • Ko e hā ʻa e ngaahi tāpuaki te tau lava ke maʻu ʻi he taimi ʻoku maʻu ʻai ʻe he taha ʻa e ʻulungāanga ʻo e laumālie totonú?

5. Naʻe fakaafeʻi ʻa ʻĒleni ke ne ʻaʻahi ange ki he fale ʻo Kēlení ʻi he ʻaho Sāpaté ʻo fanongo ki he ngaahi peleti kalamafoni manakoa tahá. Naʻá ne fanongo ʻoku puke ʻa ʻAna ko hono kaumeʻa ia ʻe taha. Naʻá ne manatuʻi leva naʻá ne tokoni ki heʻene faʻē ka taʻo ha ngaahi kūkisi ʻi ha ʻaho Tokonakí, ko ia naʻá ne fakakaukau leva ke ʻalu ā ia ʻo ʻaʻahi kia ʻAna mo ʻave haʻane fanga kiʻi kūkisi.

   • Naʻe lava fēfē ke fakahā mei he ngāue ko ia naʻe fai ʻe ʻĒlení ʻa e ʻulungāanga fakalotu?

   • Naʻe mei lava fēfē ke mole meiate ia ʻa e ongoʻi fakalaumālie ko ʻení ʻo kapau naʻe ʻalu ia ki he fale ʻo Kēlení?

Fakamamafaʻi heni ʻoku tau lava ke hū ki he ʻOtuá ʻi he lea, ngaahi fakakaukau maʻa, ʻi he hiva fakalaumālie, ʻi he ngaahi ngāue lelei. Fakahā heni ko e hū ki he ʻOtuá ko e moʻui mo e ngāue — mo e talangofua ki heʻetau Tamai ʻi Hēvaní.

Lea

Lau ʻa e lea ko ʻeni naʻe fai ʻe Palesiteni Penisoni:

"Ko e taumuʻa ʻa e Sāpaté ke hikiʻi fakalaumālie, fakafoʻou ʻetau ngaahi fuakavá, hū ki he ʻOtuá, mālōlō, lotu. Ko hono taumuʻá ke fafanga ʻa e Laumālié, ko e meʻa ia te tau tauhi ai kitautolu ke tau maʻa ange mei he māmaní ʻaki ʻetau talangofua ki he fekau ʻa e ʻOtuá" (Ezra Taft Benson, *God, Family, Country: Our Three Great Loyalties* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1974], pp. 10–14).

ʻOku Totonu ke Tau Fakafuofuaʻi ʻa ʻEtau Ngaahi ʻEkitivitī ʻi he ʻAho Sāpaté

Fealēleaʻaki

• Te tau lava fēfē ke tau ʻiloʻi ʻa e ngaahi meʻa ʻoku totonu ke tau faí pea mo e ngaahi meʻa ʻoku totonu ke ʻoua te tau fai ʻi he ʻaho Sāpate?

• Te ke fie maʻu ha lisi ʻo e ngaahi meʻa ʻoku totonu ke tau faí pea mo e ngaahi meʻa ʻoku totonu ke ʻoua te tau fai ʻi he ʻaho Sāpate?

Fakamatalaʻi ange naʻe ʻikai ke lava ʻe he kau Siú ʻi he kuonga muʻá ke nau muimui ki he fakahinohino ne foaki kiate kinautolu ʻo fekauʻaki mo ʻenau tauhi ʻa e ʻaho Sāpate ke māʻoniʻoní. Naʻe faʻu ʻa e lao faka-Lāpaí ke tokoniʻi hake kinautolu ke nau ʻiloʻi ʻa e ngaahi meʻa pau ʻoku totonu ke nau faí, pea mo e ngaahi meʻa pau naʻe ʻikai totonu ke nau faí. ʻOku hiki atu ha niʻihi ʻo e ngaahi lao ko iá ʻi laló ni:

1. "Naʻe ʻi ai ha faʻahinga haʻi ʻe niʻihi ʻoku pau ke ʻoua naʻa vete pe haʻi. Naʻe sai pe vete ha foʻi nonoʻo ʻa ia ʻe vete ʻaki ha nima pe ʻe taha.

2. "Naʻe pau ke ʻoua naʻa ʻi ai ha afi ke kakaha pe ulo.

3. "Na'e fakangatangata 'a 'ete 'alú mo e fononga holo ki ha vaha'a mama'o na'e ki'i lōloa si'i pē he maile 'e tahá. Na'e 'iloa 'a e vaha'a mama'o ko 'ení ko e fononga 'i he 'aho Sāpaté, pea na'e 'ilo'i ia 'i hono fua 'o e vaha'a 'i he tāpanekalé 'a ia na'e ngāue'aki 'i he taimi 'o Mōsesé ki he ngaahi fale fehikitakí 'i he ngaahi 'apitanga mama'o tahá pea fua fakafoki ki ai. Kapau na'e 'i ai ha taha na'e fononga 'o mama'o atu 'i he vaha'a mama'o ko 'ení, na'á ne fai 'e ia ha ngāue pea ko ia ai na'á ne fai angahala" ("Is It Lawful to Do Good on the Sabbath," *New Testament Daily Teacher Manual* [tohi lēsoni semineli, 1980–81], p. 97).

4. Na'e toe 'i ai foki ha fehu'i na'e pehē pe 'oku totonu ke kai 'e ha taha ha fo'i moa 'a ia na'e fakatō 'i he 'aho Sāpaté 'e ha moa na'e 'ikai ke ne 'ilo'i 'a e laó. Na'e fakangofua ia 'e ha lāpai 'e taha, kae 'ikai ke fakangofua ia 'e ha lāpai 'e taha. (Vakai, Albert E. Bailey, *Daily Life in Bible Times* [New York: Charles Scribner's Sons, 1943], p. 255).

Lea

Fakamatala'i heni 'oku 'ikai ke ngata pe 'i he ngaahi fakangatangata ko iá, ka kuo fai kiate kitautolu 'i he ngaahi 'aho kimuí ni ha fakahinohino 'o fekau'aki mo e Sāpaté.

" 'I hotau 'ahó ni, kuo fai ai 'e he 'Eikí ha fakamatala lahi ki hono tauhi 'o e Sāpaté.

"Ka koe'uhí 'oku tau mo'ui 'i ha sōsaieti 'oku nau maumau'i 'a e Sāpaté, kuo pau ai ke tau mo'ui 'i he māmaní kae 'ikai ko e māmaní 'a kitautolu.

" 'Oku 'ikai ke fie ma'u ke tau fai ha fakatau 'i he 'aho Sāpaté. 'E 'ikai ke fai ha fakatau 'i he kolo 'o Saioné 'i he 'aho Sāpaté.

" 'Oku 'ikai ke fie ma'u kitautolu ke tau 'alu ki he ngaahi polokalama fakafiefiá, pe te tau 'alu 'o tuli manu pe toutai 'i he 'aho Sāpaté.

"Kapau 'oku tau loto mo'oni 'aki, te tau lava ke mo'ui 'i he 'aho Sāpaté 'o fakatatau ki he ngaahi fakahinohino kuo fai 'e he 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá" (Marion G. Romney, 'i he Conference Report, Apr. 1974, pp. 116–17; pe *Ensign,* May 1974, p. 80).

• Fakatatau ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9, ko e hā 'a e taumu'a mahu'inga taha 'o e 'aho Sāpate? (Ke tau tauhi kitautolu ke tau ta'e mele mei māmani.)

• Te tau lava fēfē ke tau fakamaau kapau 'oku tauhi kitautolu 'e ha 'ekitivitī 'oku ta'e mele mei māmani?

Fakafuofua'i kita

Hiki'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i he palakipoé pea tuku ange ki he kau finemuí ke nau hiki kinautolu 'i he tafa'aki to'omata'u 'o 'enau lau'i pepá:

1. 'Oku 'i ai nai hano lelei?

2. 'Oku fakatupulekina fakalaumālie nai ia?

3. 'E fai nai ia 'e Sīsū?

Tuku ange ki he finemui taki taha ke ne fakafuofua'i 'a e 'ekitivitī taki taha 'okú ne kau ai 'i he Sāpate kuo 'osí pea ke ne fai ha tali ki he fehu'i ko 'ení 'e tolu.

Fakamatala 'a e faiakó

'Oku 'omai 'e he ngaahi fakahinohino ko 'ení ha founga ke ne tokoni'i 'aki kitautolu ke tau 'ilo'i pe 'oku fe'unga ha 'ekitivitī ki he Sāpaté. 'Oku fie ma'u 'i ha founga pehē pe toe fakapotopoto ange 'i ha'atau ma'u ha lao ki he me'a kotoa pē. Kapau te tau manatu'i 'a e taumu'a 'o e Sāpaté peá mo 'etau taumu'a ke tau ta'e mele mei māmaní, ke tau lava ke tau toe ngāue lelei 'aki 'a e ngaahi 'ekitivitī 'i he 'aho Sāpaté.

Lea

'I he hili hono alea'i 'e he kau finemuí 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni 'e tolú, lau 'a e fakamatala ko 'eni 'a ia na'e fai 'e he toko taha 'o e kau taki 'o e Siasí:

"Tatau ai pē pe 'okú ke 'i 'api pe 'i fale lotú, 'oku totonu ke faaitaha ma'u pē 'a ho'o ngaahi fakakaukaú mo ho'o ngaahi ngāue fakalaumālié pea mo e taumu'a 'o e Sāpaté. Mahalo pē na'á ke lava ke fakafiemālie'i ha'o ngaahi fie ma'u fakataimi 'i he ngaahi fakafiefiá 'i hono taimi totonú, ka 'oku 'ikai ke iku atu ia ki he tupulaki fakalaumālié pea 'e 'ikai te ke ma'u 'i he ngaahi fetu'u pehē 'a e ta'e melé mei māmani, pea faka'ikai'i ai meiate koe 'a e kakato 'o māmaní 'a ia kuo tala'ofa 'aki kiate kinautolu 'oku mo'ui fakatatau ki he lao 'o e Sāpaté, ko koe 'okú ke 'ulungāanga 'aki 'a e Sāpaté, 'ikai ke ke tauhi ia ke mā'oni'oní, 'oku mole meiate koe 'a e laumālie 'o e fiefiá koe'uhí ko ha'o fie ma'u ha fiefia fakamāmani 'oku fakataimi.

'Oku fu'u lahi 'a ho'omou tokanga ki ho'omou fie ma'u fakatu'asinó ka 'oku mole ai 'a e mo'ui lelei 'a homou laumālié" (Harold B. Lee, *Decisions for Successful Living* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1973], pp. 147–148).

Nāunau tufa

'Oange ki he mēmipa taki taha 'o e kalasí 'a e ki'i lula ko ia 'i he nāunau tufá pea fakalotolahi'i kinautolu ke nau tauhi 'a e Sāpaté ke toe lelei ange 'aki 'enau fakafuofua'i 'a 'enau ngaahi 'ekitiviti 'aki 'a e ngaahi fakahinohino 'e tolu 'oku 'oatú. Fai ha'o fakamo'oni ki he mahu'inga mo e ngaahi tāpuaki 'i he tauhi ki he 'aho Sāpaté ke mā'oni'oní.

Ko e Fakamoʻoní

Lēsoni
26

TAUMUʻÁ

Ke ʻiloʻi ʻe he finemui taki taha ʻa e founga ke ne maʻu ai, fakamālohiʻi mo fakahā ʻa ʻene fakamoʻoní ki he kakai kehé.

TEUTEÚ

1. ʻOmai ha tengaʻi ʻakau mo ha fuʻu ʻakau ʻoku tō ʻi ha kapa.
2. Teuteu ha papa fakaʻaliʻali ʻoku hā ai ʻa e fakamatala ko ʻení:
   Ko e Fakamoʻoní ko ha ʻilo fakapapau ʻoku maʻu mei he Laumālie Māʻoniʻoní ko e —
   a. Sīsū ko e ʻAlo ia ʻo e ʻOtuá pea mo e Fakamoʻui ʻo e māmaní.
   b. Ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ʻa e ʻOtuá pea naʻá ne toe fakafoki mai ʻa e Ongoongoleleí.
   c. Ko e Siasi ʻo Sīsū Kalaisi ʻo e Kau Māʻoniʻoni ʻi he Ngaahi ʻAho Kimui Ní ko e Siasi moʻoni pē ia ʻe taha, pea ʻoku tataki ia ʻe ha palōfita ʻi he ngaahi ʻahó ni.
3. Hikiʻi ʻa e ngaahi fakamoʻoni fakafolofola ko ʻení ʻi ha ngaahi lauʻi pepa kehe: ʻAlamā 32:27; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:22; Molonai 10:4; Sione 7:17; ʻAlamā 5:46.
4. Vahe ki ha kau finemui ke nau teuteu ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea ʻoku ngāueʻakí te ke fie maʻú.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

Talateú

Lēsoni fakatātaaʻi mo e fealēleaʻaki ʻi he folofola

Fakahā ki he kalasí ʻa e ngaahi tengaʻi ʻakaú mo e fuʻu ʻakau kuo ʻosi tō ʻi he kapá.

• Ko e hā ʻa e fekauʻaki ʻa e ongo meʻa ko ʻení ʻe ua?

• Ko e hā ʻa e meʻa kuo pau ke hoko koeʻuhí ke lava ke tupu ʻa e ngaahi tengaʻi ʻakau ʻo hoko ko ha fuʻu ʻakau?

Fakamatalaʻi heni ʻi he Tohi ʻa Molomoná, ʻoku fakafehoanaki ai ʻe ʻAlamā ʻa e tengaʻi ʻakaú mo ha meʻa kehe. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau lau ʻa e ʻAlamā 32:27–28 ke nau ʻiloʻi pe ko e hā ʻa e fakafehoanaki ko ʻení. (Ko e Folofola ʻa e ʻOtuá.)

• ʻOku tau ui ko e hā ʻa e ʻiloʻi ʻo e moʻoní ʻi he folofola ʻa e ʻOtuá? (Ko ha fakamoʻoni.)

Fakatātā mo e fealēleaʻaki

Fakahā ʻa e fakatātā ko ia ʻoku tuʻu ai hono fakaʻuhingaʻi ʻo e fakamoʻoní (vakai, "Teuteú"), pea tuku ki ha taha ʻo e kau finemuí ki ne lau leʻo-lahi ia. Fakamatalaʻi ange kapau he ʻikai ke tau maʻu ha taha ʻo e ngaahi konga mahuʻinga ko ʻeni ʻo e fakamoʻoní, ʻoku ʻikai ke kakato ʻa ʻetau fakamoʻoní. Tuku ai pe ʻa e papa fakaʻaliʻalí ʻi he lolotonga ʻo e taimi kotoa ko ia ʻo e lēsoní. (Vakai, Bruce R. McConkie, ʻi he Conference Report, La Paz Bolivia Area Conference 1977, p. 7).

ʻE Lava ʻe he Finemui Taki Taha ʻo Maʻu ha Fakamoʻoni Fakatāutaha

Potufolofola

Fakamatalaʻi ange naʻe hanga ʻe he ʻAlamā tatau pe ko ʻení, ʻo fakafehoanaki ʻa ʻete maʻu ʻa e fakamoʻoní mo e anga ʻo e tupu ʻa ha tengaʻi ʻakau, pea naʻá ne maʻu ha fakamoʻoni mālohi ʻaʻana. Neongo pe naʻe mamata ʻa ʻAlamā ʻi heʻene kei talavoú ki ha ʻāngelo (Mōsaia 27:8–15) ka naʻe pau ke ne ʻiloʻi ʻiate ia ʻoku moʻoni ʻa e Ongoongoleleí.

Tuku ange ki ha taha ʻi he kau finemuí ke ne lau leʻo-lahi ʻa e ʻAlamā 5:45–46.

• Naʻe anga-fēfē hono ʻiloʻi ʻe ʻAlamā?

Fakamatalaʻi ange ʻoku ʻikai ke fanauʻi mai ha taha mo haʻane fakamoʻoni pea pehē pe ki he toko lahi, ka ko hono maʻu ko ia ʻo e fakamoʻoní ʻe toki kamata fakamātoato pē ia ʻi he taʻu ko ia ʻo e kau finemui ko ia ʻi hoʻo kalasí.

Ngaahi fehu'i fakatupu-fakakaukau

• 'Okú ke ma'u nai ha fakamo'oni ki he Ongoongoleleí 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i atu 'i he papa faka'ali'ali?

• Te ke lava nai ke ke lea totonu 'o hangē ko 'Alamā, " 'Oku ou 'ilo'i 'e *aú*"?

• Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o fakamo'oni, kuó ke fifili nai pe 'e anga-fēfē ha'o ma'u ha'o fakamo'oni?

Lea mo e fealēlea'akí

Kuo lea 'aki 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē 'e lava ke ma'u 'e he taha kotoa pē ha'ane fakamo'oni:

"Te tau lava ke fakapapau'i 'oku mo'oni 'a e 'Otuá; pea mo e hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue 'a Kalaisí; pea mo e faka-'Otua 'o hono toe fakafoki mai 'o e Ongoongoleleí 'ia Siosefa Sāmitá. Pea 'e lava ke 'ilo'i ia 'e he toko taha kotoa pē 'o hangē ko 'ene 'ilo'i 'oku ulo mai 'a e la'aá kiate ia. 'I he taimi 'oku 'ikai ai ke tau lava ke ma'u 'a e 'ilo ko iá te tau 'ilo'i pau ai kuo te'eki ke tau fai ha feinga ke ma'u ia" (*Faith Precedes the Miracle* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1972], pp. 13–14).

• Ko e hā nai ha me'a kuo pau ke fai 'e ha taha ke ne lava ai 'o "totongi hono totongi" 'a ia na'e fokotu'u mai 'e Palesiteni Kimipoló? (Ma'u ha 'ilo — ko ha — fakamo'oni — ki he 'Otuá, Kalaisi, mo Siosefa Sāmita, mo hono toe fakafoki mai 'o e ongoongoleleí.)

'Oku tau lau 'i he folofolá 'a e ngaahi lea 'a e kau palōfita kehé 'o kau ki he me'a kuo pau ke tau fai ke tau totongi ai ki hono totongi 'o 'ete ma'u ha fakamo'oní.

'Ekitiviti 'i he folofola mo e fealēlea'aki

Tufa atu 'a e ngaahi lau'i pepa 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'o e 'Alamā 32:27, T&F 11:22, Molonai 10:4, Sione 7:17, mo e 'Alamā 5:46. Kapau 'oku tokolahi fe'unga 'a e kau finemuí pea tuku ange ke nau ngāue tautau toko taha pe tautau toko ua. 'I he taimi te nau 'osi lau ai 'a e ngaahi veesi folofolá kuo 'osi vahe'i atú, peá ke fai ki he kulupu taki taha 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

• 'O fakatatau ki he ngaahi veesi folofola kuo mou 'osi laú, ko e hā 'a e me'a kuo pau ke tau fai ke tau ma'u ai 'a e fakamo'oní?

'I he taimi 'e fai mai ai 'a e ngaahi talí hanga 'o hiki kinautolu mo e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá 'i he palakipoé, pea mou alea'i 'a e anga hono lava 'e he veesi folofola taki taha 'o tokoni'i kita ke te ma'u ha fakamo'oni.

Holi ke 'ilo ('Alamā 32:27).

Ako 'a e folofolá pea mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita 'o onopōní (T&F 11:22).

Lotu 'i he loto-fakamātoato (Molonai 10:4).

Tauhi ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Ongoongoleleí (Sione 7:17).

'Aukai mo lotu ('Alamā 5:46).

Fakatokanga'i ange: Tuku 'a e lisi ko 'ení 'i he palakipoé; kuo pau ke tau toe sio ki ai 'amui ange 'i he lēsoní.

• 'I he taimi kuó ke ma'u ai 'a e holí, ako, lotu, mo'ui anga-tonu, mo e 'aukaí, ko e hā leva 'a e me'a kuo pau ke ke fakakakato 'aki 'a e anga ho'o ma'u 'a e fakamo'oní?

Kapau 'oku 'ikai ke lava 'a e kau finemuí 'o tali 'a e fehu'i ko 'ení 'i he founga totonú, pea tuku ange kiate kinautolu ke nau lau 'a Molonai 10:4.

Ko e ngaahi fakamo'oni kotoa pē 'okú te ma'u ia 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'o tatau ai pē pe 'oku te ma'u fakafokifā pē 'oku māmālie 'a 'ete ma'u 'a e fakamo'oní. 'Oku ma'u 'a e fakamo'oní 'e he kakai kehekehe 'i he ngaahi founga kehekehe ka 'oku fa'a fakamatala'i 'o pehē ko ha'ate ongo'i māfana 'i hotau ngaahi lotó pe fakakaukaú pe 'i hotau ngaahi 'atamaí (T&F 8:2–3, 9:8; Luke 24:32).

Lea

" 'Oku 'ikai fe'unga 'a 'ete mamata tonú. Kuo pau foki ke makatu'nga mo e ngaahi fakamo'oni 'a e 'uluaki Kau 'Aposetoló 'i he Laumālie Mā'oni'oní. Kuo 'osi me'a mai ha palōfita 'o pehē, 'oku mālohi mo mahu'inga ange 'a e fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oní ki he laumālié 'i ha ' 'a'ahi mai ha 'āngelo' " (Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Oct. 1990, p. 36; pe *Ensign,* Nov. 1990, p. 30).

'Oku 'Omi 'e he Fakamo'oni Fakatāutahá Ha Ngaahi Tāpuaki Mahu'inga

Talanoa mo e fealēlea'aki

Ko e taimi pe 'oku ma'u ai 'e ha finemui ha fakamo'oni, 'oku 'omai 'e he fakamo'oni ko iá ha ngaahi tāpuaki kehe ki he'ene mo'uí. 'I he taimi te ke lau ai ki he fānau fefiné 'a e talanoa ko 'ení ki he finemui 'oku nau ta'u tatau mo iá, fakahā ange kiate kinautolu ke nau fakahā mai 'a e ngaahi tāpuaki te nau lava ke ma'u koe'uhí ko 'enau ma'u ha fakamo'oni ki e Ongoongoleleí.

" 'I Mē 1972 na'e 'alu atu ai 'a Suli Uengi (Julie Wang) 'i he halá 'i he kolo lahi 'o Kaohsiung, Taiuani, pea na'á ne mamata atu ai ki ha ongo tangata muli 'e toko ua na'á na tufaki atu ai ha fanga ki'i lau'i pepa ki he toko taha kotoa pē na'e ha'u aí. Na'á ne to'o 'a e lau'i pepa 'e taha pea 'ikai tuai kuó ne 'ilo'i ko ha ki'i pōpoaki nounou ia ki ha toe fakafoki mai 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Ko Suli ko ha toko taha ia 'oku ohi lelei hake 'i he ngaahi akonaki 'o e Ongoongoleleí, pea na'e ue'i ia 'e he Laumālié ke ne ako ki he toe fakafoki mai ko 'eni 'o e Ongoongoleleí. Na'á ne toe fakafoki 'a e kātí pea na'e 'a'ahi atu ki ai 'a e ongo faifekaú. Na'á ne 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e ongoongoleleí 'i he momeniti pē na'á ne fanongo ai ki aí, pea na'á ne fie ma'u leva ke ne papitaiso.

"Ko e tamai 'a Suli ko e faifekau ia 'o honau Siasí pea na'e 'ikai ke mahino kiate ia 'a e me'a na'e fie ma'u 'e Suli. Ka neongo iá 'i he lahi ko ia hono toutou fakamatala'i ko ia 'e Suli kiate ia 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, na'á ne tali 'a e pōpoaki ki hono toe fakafoki mai 'o e Ongoongoleleí.

" 'I he 'aho Sāpate ko hono 1 'o 'Epeleli, 1973, na'e 'alu atu ai 'a Suli mo 'ene tamaí mo 'ene fa'ē pea mo e mēmipa kehe 'e toko 62 'o e Siasí 'i K'e Liao ki he fale lotu 'i Kaohsiung. 'I he 'aho ko ia na'e tu'u ai 'a Suli 'oku fonu 'i he lo'imatá 'o ne mamata atu ki hono papitaiso 'o 'ene tamaí pea mo 'ene fa'eé. Na'á ne fonu 'i he fiefiá 'i he'ene toe mamata atu ki ha kakai kehe 'e toko 48 'a ia na'á ne 'ofa lahi ai 'i he'ene mo'uí kotoa 'oku nau toe 'alu hifo ki he vaí 'o papitaiso.

"Ne lava ha kāingalotu kakato ke nau kau ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní koe'uhí ko ha mālohi, loto-to'a, mo ha fakamo'oni 'o ha ki'i finemui ta'u hongofulu mā nima" (Malan R. Jackson, "Julie Wang," *New Era,* June 1973, p. 17).

• Ko e hā 'a e tāpuaki na'e 'omai 'e Suli ki he'ene mo'uí pea mo'uí pea mo e mo'ui 'a e ni'ihi kehe?

Talanoa mo e fealēlea'aki

Fakamatala'i 'oku lava ke mahino 'a e ngaahi ola fakatāutaha 'o ha fakamo'oni mei he talanoa ko 'ení ki ha mo'ui 'a ha toko taha kei talavou ne ului ki he Siasí. Fakafanongo ki he ngaahi tāpuaki 'a ia 'oku lava ke 'omai 'e ha fakamo'oni ki he'ene mo'uí.

"Na'á ku papitaiso 'i ha taimi si'i ki mu'a 'i he lolotonga 'a 'eku 'ilo'i na'e fie ma'u ke fai ha taha kiate aú. 'I he taimi na'e 'a'ahi mai haku kaume'a 'oku 'ikai ke kau ki he Siasí ki he fale mahakí, na'á ku fakahā ange kiate ia kuó u papitaiso ki he Siasí. Na'á ne tala mai kiate au kuó u 'i he fale mahakí koe'uhí ko 'eku kau ki he Siasí 'oku 'ikai ke nau tui kia Kalaisi. Na'á ku 'ohovale 'i he si'isi'i 'a 'ene 'ilo 'o kau ki he Siasí, he na'á ku 'ilo na'á ne nofo 'i ha lolotonga 'o ha kāingalotu 'i he ngaahi ta'u lahi.

"Na'e te'eki ai ke u fai ha fakamo'oni ki mu'a, na'á ku ongo'i heni ke u fai ha fakamo'oni 'i he momeniti ko 'ení. Na'á ku fakahā ange kiate ia 'oku tau lotu kia Sīsū Kalaisi, pea ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá, peá ko Siosefa Sāmita ko e palōfita ia 'a e 'Otuá pea 'oku kei hokohoko atu 'a e Siasí 'oku nau kei ma'u 'a e fakahā 'i he 'ahó ni.

"Na'e 'ikai te u fakaloto'i 'a hoku kaume'á ke ne kau ki he Siasí, ka na'á ku ongo'i mei he fakamo'oni na'á ku faí pea mo e mālohi lahi 'i loto 'iate aú 'a ia 'oku 'ikai ke u lava ke

fakamatala'i. Na'e tokoni'i au 'e he mālohi ko 'ení 'i he ngaahi 'aho na'á ku fakaakeake ai 'i he fale mahakí pea kuo hoko ia ko ha fu'u mālohi lahi 'a ia 'oku fakafiemālie kiate au talu 'a e 'aho ko iá."

• 'Oku lava fēfē ke ma'u ha lelei mei ho'o fai 'a ho'o fakamo'oni?

• 'Oku lava fēfē 'i ho'o fai ha fakamo'oni ke ke ma'u ha mālohi peá mo fiemālie 'i loto 'iate koe?

Fakamo'oni 'a e faiakó

Fakahā ki he kalasí, 'oku lava 'e he finemui kotoa pē 'okú ne fie totongi 'a e totongi ke ma'u ha'ane fakamo'oní, kuo pau ke ne ma'u ha fakamo'oni fakataha mo e ngaahi tāpuaki 'oku fononga fakataha mai mo iá.

'Oku Totonu ke Toutou Fakamālohia mo Fai Ma'u Pe 'Ete Fakamo'oní ki ha Kakai Kehe

Lēsoni fakatātaa'i mo e fealēlea'aki

• Ko e taimi kotoa pē 'oku ma'u ai 'e ha finemui ha'ane fakamo'oni, te ne lava nai ke ne fakapapau'i te ne kei ma'u ma'u ai pē 'a e fakamo'oni ko iá 'iate ia?

Fakahā atu 'a e ki'i fu'u 'akaú ki he kau finemuí.

• 'E lava fēfē ke fakafehoanaki 'a e ki'i fu'u 'akau ko 'ení ki ha fakamo'oni 'a ha finemui? ('Oku fakatou fie ma'u 'e he fu'u 'akaú mo e finemuí ke fafanga'i ma'u ai pē.)

• Ko e hā 'a e me'a 'e hoko ki ha fakamo'oni 'o kapau 'e 'ikai ke tokanga'i lelei?

• Ko e hā 'a e 'uhinga 'e lava ai ke mole mei ha finemui ha'ane fakamo'oni? (Ko e ngaahi tali 'eni 'e lava ke kau aí: ko e 'ikai ke ne lava ke tauhi 'a e Sāpaté ke mā'oni'oní, ta'e tokanga ke ne fai 'a e ngaahi lotú, pe ko 'ene ako ki he ongoongoleleí, ko 'Ene fakamu'omu'a 'a e ngaahi koloa fakaemāmaní 'i he ngaahi koloa fakalaumālié, peá mo 'ene maumau'i 'a e Lea 'o e Potó.)

• Kapau te u hoko atu 'a 'eku fakavai mo 'eku tokanga'i 'a e fu'u 'akau ko 'ení ko e hā 'a e me'a 'e hoko ai?

'Oku hoko tatau 'a e me'a ko 'ení ki he fakamo'oní.

• Te tau lava pe nai ke ma'u ha fakamo'oni 'oku mālohi?

'I he lolotonga ko ia 'o e konga ko 'eni 'o e lēsoní, sio ki he palakipoé peá ke tokoni'i 'a e kau finemuí ke nau ma'u 'a e mahino ke hoko 'a 'enau hoko atu ko ia hono fai 'o e ngaahi me'a na'a nau ma'u ai 'a e fakamo'oni ko ha me'a ke ne tokoni'i kinautolu ke nau fakamālohi'i 'aki 'a e fakamo'oni ko iá.

Lea mo e fealēlea'aki

Fakamatala'i heni ko e founga 'e taha ke fakamālohi'i ai 'a e fakamo'oní ko ho'o fai ha fakamo'oni.

Kuo fakahā mai 'e 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli (Gordon B. Hinckley) kiate kitautolu ko e "Taimi 'oku tau ma'u ai ha fakamo'oní, 'oku hoko leva ko hotau *fatongia* ke tau fakamo'oni'i ia" ('i he Conference Report, Seoul Korea Area Conference 1975, p. 12; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali).

• Ko e hā 'a hono 'uhinga 'oku hoko ai ko "hotau fatongia" ke tau fai ha ngaahi fakamo'oni? (Vakai, T&F 88:81.)

• Ko e houalotu sākalamēniti 'e taha mei he houalotu sākalamēniti 'e fā kotoa pē 'a e Siasí ko ha houalotu fakamo'oni ia. 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku fai ai ia?

• 'Oku fēfē ha'o ongo'i 'i he taimi 'oku fai ai 'e ha taha ha fakamo'oni mālohi ki he Ongoongolelei?

• 'Oku anga-fēfē hono uesia ho'o fakamo'oni?

Fakamatala'i heni ko 'etau ngaahi fakamo'oní 'oku toe mālohi ange ia 'i he taimi ko ia 'oku tau fai ai iá peá mo tau fanongo ki he ngaahi fakamo'oni 'a e ni'ihi kehé.

Na'e hoko 'a e me'a ko 'ení ki he finemui 'e taha 'i he'ene fai 'a 'ene fakamo'oní:

Talanoa

"Ko e me'a fakaoli ia 'a e anga 'o e tupulaki 'o ha fakamo'oni 'i he taimi 'oku fai ai ha fakamo'oni. Na'e fanau'i mai au 'o tupu hake 'i he Siasí peá u toe feinga ma'u ai pē 'aki 'eku lelei tahá ke u talangofua ki hono ngaahi akonakí. 'Oku ou tui 'oku ou ma'u ha fakamo'oni mālohi 'o hangē ko ha toe taha pē, ka 'oku te'eki ai ke u fakamo'oni'i ia. Ko e mo'oni 'oku 'ilo'i 'e hoku ngaahi kaume'a ofí 'a 'eku tuí, ka ko hono ngata'angá pe ia.

"Ka 'i he 'aho 'e taha na'á ku tangutu ai 'i he kalasi seminelí pea 'i he taimi ko iá na'á ku fanongo ai ki hoku hingoá 'i ha ui 'e taha ke u kau 'i ha toko tolu 'i he ha'u ki mu'a 'i he kalasí pea fai ha fakamo'oni. Na'á ku 'ohovale lahi, na'á ku ilifia 'o hangē kau ka matá. Ka 'i he taimi ne hoko mai ai ke u tu'u hake ai ke u fai 'a 'eku fakamo'oní. Na'á ku tu'u ki 'olunga pea na'e 'ikai ke u 'ilo'i pe ko e hā 'a e me'a te u lea 'akí. Ka na'e kamata ke u lea'aki 'a e ngaahi fo'i leá. Ne u fakahā 'a e me'a kotoa pē na'e 'i hoku lotó. Na'á ku fakamo'oni ko Sīsū ko e Kalaisí Ia, pea 'oku mo'oni 'a e Siasí peá mo Siosefa Sāmita ko e palōfita ia 'a e 'Otuá pea ko e Palesiteni ia 'o e Siasí 'i he 'ahó ni.

" 'I he taimi na'e 'osi ai 'a 'eku fakamo'oní, na'á ku ongo'i ha ongo 'oku māfana makehe 'i hoku lotó. Na'e 'osi tupulaki 'a 'eku fakamo'oní, na'á ku lava ke ongo'i mo'oni ia. Na'e hangē ia ko ha'aku fakatokanga'i ha tupu 'o ha matala'i 'akau 'i hono fakavave'i 'e he filimi 'i he saienisí."

Toe sio ki he papa faka'ali'alí peá ke fakamatala'i ange 'oku kau 'i he fakamo'oní 'a e finemui ko 'ení 'a e ngaahi me'a ko ia 'e tolu na'e fakamatala ki ai 'e 'Eletā Makongikī.

Ngaahi fehu'i fakatupu-fakakaukau

- 'Oku mālohi fēfē 'a ho'o fakamo'oni?
- Ko e hā 'a e me'a kuó ke fai ke fakamālohi'i ai ho'o fakamo'oní?
- Ko e fē 'a e taimi faka'osi na'á ke fai ai 'a ho'o fakamo'oní?

Fakamo'oni 'a e faiakó

Kapau 'okú ke pehē 'oku ue'i ko e 'e he Laumālié, peá ke fai 'a ho'o fakamo'oní ki he kau finemuí. Fakahā 'a ho'o falala 'e lava ke 'ilo'i 'e he finemui taki taha ko Sīsū ko e Kalaisi Ia, ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita, ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'I he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e Siasi mo'oni pe ia 'e taha 'i he ngaahi 'ahó ni, pea 'oku tataki kitautolu 'e ha palōfita mo'ui 'i he 'ahó ni. Poupou'i 'a e kau finemuí ke fai 'a 'enau ngaahi fakamo'oní lolotonga 'a e māhina ka hoko maí.

Lēsoni
27

Ako ʻa e Folofolá

TAUMUʻÁ

ʻE maʻu ʻe he finemui taki taha ha holi lahi ange ke nau ako ki he folofolá ʻi he ʻaho kotoa pē.

TEUTEÚ

1. ʻOmai ha peni vahevahe mo ha lauʻi pepa ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí.
2. Teuteu ha meʻa ʻe taha pe ua ʻo e ngaahi meʻa ʻoku hā ʻi he Talateú.
3. Hikiʻi ʻa e ngaahi potufolofola ko ʻení ʻi ha kaati pe ko ha lauʻi pepa pea faʻo kinautolu ʻi ha meʻa. Faʻa ʻi ai foki mo ha ngaahi tatau ʻo ha ngaahi kaati ko ʻení koeʻuhí ke lava ʻo maʻu ʻe he finemui taki taha ha kaati ʻe taha.

   Mātiu 18:15
   2 Nīfai 32:9
   Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:7–8
   Sēmisi 1:5–6
4. Teuteu ha meʻa fakaʻilonga ʻi he finemui taki taha ʻo hangē ko ia ʻoku fakamatalaʻi ʻi mui ʻi he lēsoní. pea ngāueʻaki ha pepa matolu kapau ʻe faingamālie.
5. Fakahā ange ki ha mēmipa ʻe toko ua pe toko tolu ʻo e kalasí, ʻi ha uike ʻe taha pe pea toki fai ʻa e kalasí ke nau ō mai kuó na mateuteu ke na fakamatalaʻi ki he kalasí ha potu folofola ʻokú na saiʻia ai pea ke na fakahā foki ʻa e ʻuhinga ʻoku makehe ai ʻa e potu folofola ko ia kiate kinaua.
6. Faʻiteliha ke ngāueʻaki pe ʻikai: Vaheʻi ha finemui ke ne fakamatalaʻi ʻa e "ʻOku ʻikai ke ngali vale ʻa e Fifili".

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

Talateu

Fakaʻaliʻali ha taha pe lahi ange ʻo e ngaahi meʻa ko ʻení: ko ha kapa meʻakai ʻoku ʻikai ke tuʻu ai ha ngaahi fakamatala, ko ha hina ʻoku ʻi ai ha meʻa huhuʻa ka ʻoku ʻikai ke ʻi ai hano fakamatala, ko ha sīpinga kofu ʻoku ʻikai hano fakahinohino, pe ko ha ngaahi meʻakai ʻoku ʻikai ke ʻi ai hano fakahinohino. Fakahā ange ʻa e meʻa ʻoku mole mei he meʻa taki taha.

- Ko e hā ʻa e lahi ʻo e mahuʻinga ʻo e ngaahi meʻa ko ʻení ʻi honau ngaahi tuʻunga ʻi he taimí ni?
- Te ke ʻiloʻi nai ʻa e anga hono ngāueʻaki?
- Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku mole mei ai? (Ngaahi fakahinohinó.)
- Ko e hā ʻa e mahuʻinga ʻo e ngaahi fakahinohinó ki heʻetau ngaahi moʻui?
- Ko fē ʻa e feituʻu te tau maʻu ai ha ngaahi fakahinohino kuo tohi ʻi heʻetau moʻui? (Pukepuke hake ha tatau ʻo e ngaahi folofolá.)

Potufolofola

Hikiʻi ʻa e 2 Nīfai 33:4–5 ʻi he palakipoé.

Tuku ki he tamaiki fefiné ke nau lau ʻa e ngaahi potu folofolá pea ke nau lava ke tali ki he ngaahi ʻuhinga naʻe pehē ʻe Nīfai ʻoku fuʻu fie maʻu ai kitautolu ke tau ako mo lau ʻa e ngaahi folofolá.

Mahalo pē te ke fie maʻu ke ke hanga ʻo lisi ʻa e ngaahi tali ko ʻení ʻi he palakipoé.

Kuo Lahi ʻa e Ngaahi Feilaulau Kuo Fai Koeʻuhí ke Tau Lava ʻo Maʻu ʻa e Ngaahi Folofolá ʻi he ʻAhó ni

Fakamatala ʻa e faiakó

Kuo fakahinohinoʻi ʻa e kau palōfita ʻi he ngaahi kuonga kotoa pē ke nau tauhi ha lekooti ʻo ʻenau ngaahi ngāue mo e ʻEikí. Kuo fai ʻe he kau palōfitá mo e kau tauhi lekōtí ha ngaahi feilaulau lahi, koeʻuhí ke tau maʻu ʻa e ngaahi folofolá.

'Ekitivitī tohi

Tufaki atu ha pepa mo ha ngaahi peni vahevahe ki he kau finemuí. Vahe'i ki he finemui taki taha ha tohi 'o e ngaahi folofolá pea fakahā ange kiate ia ke ne kamata ke hiki tatau 'a e tohí pe folofola ko ia 'okú ne ma'ú. Tuku ange ki he fānau fefiné ke nau kamata hiki 'a e 'uluaki veesi 'o e tohí 'i he 'uluaki kongá. Fakahā foki kiate kinautolu ke nau hiki tatau ia 'i ha miniti 'e ua pe tolu pea 'e toki fakahā ange ke tuku.

• 'Okú ke pehē ko e hā hano fuoloa 'i he vave ko ia 'okú ke hiki tatau 'akí ke hiki ha tohi kakato?

Fakamamafa'i ki honau lotó 'a e anga 'o e tuai 'o e hiki tatau 'aki 'o e nimá ha fa'ahinga me'a kae 'uma'ā 'a e fakakaukau-loto 'oku tuku ki aí. Fakamamafa'i 'a e faingata'a 'o e ngāue 'a e kau palōfitá 'i he'enau tongitongi 'a e ngaahi folofolá 'i ha ngaahi ukamea pe ko 'enau tohi kinautolu 'i ha takainga pepa pe kili'i manu. 'I he hili 'a hono hiki 'a e ngaahi folofolá, na'e fie ma'u leva ke liliu 'a e ngaahi peletí mo e ngaahi takainga pepá 'i he lea ne hiki 'aki pe ngaahi lea kehe 'o laulaui māhina pea 'e fie ma'u foki ke tokoni fakahangatonu ki ai 'a e 'Eikí.

• Na'e fie ma'u ha taimi lahi mo ha ngāue lahi ke liliu pe ke hiki tatau 'aki 'a e ngaahi folofolá ka ko e hā leva 'a e ngāue pe fakakaukau pe ngaahi feilaulau ke tau fai koe'uhí ke tau ma'u 'a e ngaahi folofola ko ia?

Ko 'eni 'a e ngaahi tali 'e lava ke kau aí —

1. Ko e ngaahi ngāue pe ngaahi fakakaukau 'a Nīfai mo hono fanga ta'oketé 'i he'enau feinga ke ma'u 'a e ngaahi lau'i peleti palasá (1 Nīfai 3–4).
2. Ko e ngāue ko ia 'a Molomona 'i he'ene fakanounou 'a e ngaahi lau'i peleti lalahi 'a Nīfaí peá mo 'ene fa'u 'a e ngaahi peleti 'a Molomoná 'a ia ne liliu mei ai 'e Siosefa Sāmita 'a e tohi 'a Molomoná (Ko e Ngaahi Lea 'a e Molomona 1:1–5 mo e Molomona 1:1–5; 5:8–9; 6:6).
3. Ko e feinga toko taha ko ia 'a Molonai ke ne fakakakato mo tanu 'a e peleti koulá (Molomona 8:1–5; Molonai 1:1–4).
4. Ko e mamahi 'a Siosefa Sāmitá, fakatanga, mo hono fakapōngí koe'uhí ko 'ene liliu 'a e Tohi 'a Molomoná peá mo 'ene tokoni ki hono toe fokotu'u 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'i māmaní (Siosefa Sāmita 2:30–67; T&F 135:1–3).

('E ngāue'aki 'a e ngaahi fakamo'oní 'e he kau faiakó pea 'e 'ikai fie ma'u ke lau ia 'e he kalasí.) Fakamamafa'i na'e 'oange ki he kau tangata ko 'ení ha ngāue 'oku ngalingali he 'ikai ke lava 'o faí, ka neongo iá na'e hoko 'a 'enau ngaahi ngāué ko ha me'a ke tau lava ai ke ma'u mei ai 'a e folofola 'a e 'Otuá 'i māmani.

Te Tau Lava 'o Ako ke Manako 'i he Ngaahi Folofolá

Ngaahi lipooti 'a e mēmipa 'o e kalasí mo e fealēlea'aki 'i he folofola

Tuku ange ki he kau finemui ne vahe'i ki aí ke nau fakahā 'a 'enau potu folofola 'oku nau sai'ia aí, pea te nau fakamatala'i 'a e 'uhinga 'oku matu'aki mahu'inga ai 'a e veesi folofola ko iá kiate kinautolú.

• Ko e hā 'a e fa'ahinga fakakaukau na'e ma'u 'e Nīfai fekau'aki mo e ngaahi folofola? (Ke tokoni'i kinautolu ke tali 'a e fo'i fehu'i ko 'ení, tuku ange ke nau lau 'a e 2 Nīfai 4:15.)

• 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e fiefia 'a hotau ngaahi Laumālié ki he ngaahi folofola? (Ke fiefia ai, mo fakahounga'i 'a e ngaahi folofolá.)

Fakamatala'i ange ke tau lava ke ma'u 'a e ngaahi tali ki he'etau ngaahi palōpalemá 'i he ngaahi folofolá, pea 'e toe fakautuutu ange ai 'a 'etau fakahounga'i mo 'etau fiefia 'i he ngaahi folofolá.

Lea

Fakamatala'i heni na'e fakamatala'i 'e Pa'ale P. Palati, 'a ia ko e taki fuoloa 'o e Siasí, 'a e me'a na'e hoko kiate ia 'i he'ene lau 'a e tohi 'a Molomoná:

"Na'á ku 'amanaki lahi 'i he'eku fakaava hake 'a e tohí, pea na'á ku lau 'a e peesi 'oku tu'u ai 'a hono hingoá. Na'á ku lau 'a e fakamo'oni 'a e ni'ihi 'o fekau'aki pea mo e anga 'o hono 'ilo pea mo e liliu 'o e tohi 'a Molomoná. 'I he hili hono lau iá na'á ku kamata leva ke u lau 'a e tohí. Na'á ku lau 'i he 'aho hono kotoa: pea na'e hangē ha me'a fakahela kiate aú, ke u toe

kai; pea na'e 'ikai ke u toe fie ma'u ke kai ha me'akai; pea na'e hangē ha me'a fakahela kiate aú ke u mohe 'i he taimi po'ulí he na'á ku sai'ia ange ke u lau tohi 'i he mohé.

" 'I he'eku lau 'a e tohí, na'e tō kiate au 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, pea na'á ku 'ilo'i mo ma'u 'a e mahino mo'oni 'oku mo'oni 'a e tohí, pea na'e matu'aki faingofua ia kiate au 'o hangē ko ha mahino ki ha tangata mo 'ene 'ilo 'okú ne mo'ui pea 'okú ne 'i aí. Na'e kakato 'i he taimí ni 'a 'eku fiefiá, pea na'á ku fiefia 'o lahi ange 'i he ngaahi totongi kotoa pē na'e fai kiate aú koe'uhí ko 'eku mamahí, ngaahi feilaulaú mo 'eku ngaahi ngāue 'i he'eku mo'uí" (*Autobiography of Parley Parker Pratt* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1938], pp. 37).

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ko e ngaahi folofolá ko ha ngaahi fakahā fakatāutaha ia ki he kau palōfitá pea 'i he taimi 'oku tau lau ai 'a e ngaahi folofolá 'oku lava ke nau hoko ko ha ngaahi fakahā fakatāutaha kiate kitautolu. 'I he taimi 'oku hoko ai 'a e ngaahi me'a pehení, te tau lava 'o ongo'i 'oku fiefia hotau laumālié 'i he folofolá.

Fakaleleí'i mei he folofolá

Tuku ange ki he finemui taki taha ke ne toho ha kaati 'e taha pe toe lahi ange mei he me'a ko ia na'e tuku aí. 'Oange ki he kau finemuí ke nau kumi 'a e ngaahi folofola 'oku hā 'i he kātí pea nau lau fakalongolongo pē ia. Fakahā ange ki he finemui taki taha ke ne fakafanongo 'i he taimi te ke lau ai 'a e ngaahi potu folofola ko iá peá ne fakakaukau pē 'oku 'omai 'e he potu folofola ko iá ha vete ki he'ene palōpalemá. Ko e finemui pe kau finemui ko ia 'oku 'i ai ha potu folofola ki he'ene palōpalemá ke ne lau le'o-lahi 'a e potufolofolá.

'Oku 'iloa 'aupito 'a Soti 'i he akó. Ko Sūsaná ko e kaume'a ia 'o Sotí, 'okú ne meheka kia Soti. Ne kamata leva 'a Sūsana 'a e talanoa 'i he akó 'a ia ne maumau ai 'a e ongoongo 'o Sotí. Ko e hā 'a e me'a 'oku totonu ke fai 'e Soti? (Vakai, Mātiu 18:15.)

'Oku fu'u tokanga lahi 'aupito 'a Mele ki he anga 'o 'ene ngāue 'i he akó. 'Okú ne fie ma'u ke ne a'usia 'a e lelei taha 'o hono talēnitί. 'Okú ne ongo'i 'okú ne fie ma'u ha tokoni, ka 'oku 'ikai ke ne 'ilo'i pe ko hai te ne 'alu ki aí pe ko e fē 'a e feitu'u te ne lava ke ma'u mei ai 'a e tokoni 'okú ne fie ma'ú. Ko e hā 'a e me'a 'oku totonu ke ne fai? (Vakai, 2 Nīfai 32:9.)

Na'e toki mole ha kaume'a ofi 'o Peki 'i hono fāmilí. Ne hoko fakafokifā 'a e me'a ko 'ení pea na'á ne fu'u loto mamahi 'aupito. Ko e fē ha feitu'u te ne lava ke ma'u mei ai ha fakafiemālie? (Vakai, T&F 121:7–8.)

Na'e afe ha faifekau 'e ua 'i he 'api 'o Tanisā pea na'e fakaafe'i kinaua ki fale. 'I he lolotonga 'a 'enau fealēlea'akí, na'e loto lahi 'a Tanisā ke ne 'ilo'i pe 'oku mo'oni 'a e me'a 'okú na lea 'akí. Ko e hā ha me'a te ne lava ke fai? (Vakai, Sēmisi 1:5–6.)

• Kuo hoko nai ha me'a ki ha taha 'iate kimoutolu 'a ia ne ke lava ke ma'u ha fakahinohino ki ha'o palōpalema mei he ngaahi folofola?

Tuku ha taimi ki he kau finemuí ke nau fakamatala ki he ngaahi me'a kuo hoko ki he'enau mo'uí pea ke nau fakahā foki 'a e anga hono tokoni'i kinautolu 'e he folofolá. Kapau kuo hoko ha me'a pehē 'i ho'o mo'ui 'a'aú, peá ne fakamatala'i ia ki he kalasí.

Fakamatala 'a e faiakó

Fokotu'u ange ki he kau finemuí ke nau ako ma'u loto 'a e ngaahi potu folofola ko ia 'oku mahu'inga makehe kiate kinautolú.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange te tau lava ke lau mo ako 'a e ngaahi folofolá 'i ha ngaahi founga 'a ia 'e lava ke nau toe 'uhinga mālie ange ai kiate kitautolu peá mo toe fakafiefia ange kiate kitautolu. Na'e 'i ai ha finemui na'á ne kamata ke fai ha polokalama ako 'o e ngaahi folofolá pea na'á ne fakahā mai 'a e ngaahi mahino ko 'ení 'o fekau'aki mo e fiefia na'á ne ma'u 'i he'ene akó.

Lea

Tuku ki he finemui na'e vahe'i ki ai ke ne fai 'a e fakamatala ko 'ení: " 'Oku 'ikai ke Ngali Vale 'a e Fifilí."

Na'á ku ako ki ha ki'i tu'unga si'isi'i pē 'a e anga hono ako 'e he kau tangata mā'oni'oni 'a e 'Otuá mo e Ongoongoleleí. 'Oku 'ikai ko ha me'a-foaki ia ki ha ni'ihi tokosi'i pē, ka ko ha tāpuaki ia kuo tuku mai 'o fakatatau ki he lao 'o e talangofuá, 'o e ako 'i ha ngaahi houa lahi.

" 'I he taimi na'á ku lau ai 'a e ngaahi folofolá. Na'á ku ako ha ni'ihi 'o e ngaahi tefito'i me'a 'o e fifilí pea mo e fekumí.

"1. *Lotu ma'u pē ki mu'a peá ke toki kamata lau 'a e folofolá.* Ki'i fakakaukau māmālie pē ke faka'ata'ataa'i koe mei he māmani ko 'ení. Pea 'ikai ke ngata aí, ka ke lotu ma'u pē 'i he taimi 'okú ke lau ai 'a e ngaahi folofolá — 'o hangē ko e ni'ihi 'o e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e Ongoongoleleí peá ke fakamāma'i ho Laumālié 'i he taimi 'oku 'i ai ha'o ngaahi fehu'i. 'Oua na'á ke fakatuotuai ke ke ui ki ho'o Tamaí.

"2. *Teuteu ha pepa mo ha peni ki he tafa'aki 'i he taimi te ke lau aí.* Ko ha 'ekitivitī lelei 'eni, pea 'oku lava pē ke hoko mai 'a e ngaahi fakakaukau leleí, ngaahi taumu'á, kae 'uma'ā 'a e ngaahi fakakaukau 'oku kamata fo'ou 'i he 'atamaí.

"3. *Lau māmālie!* 'Oku 'ikai ko ha lova 'a e ako ko 'ení. Pea 'oku 'ikai foki ke fie ma'u ke ke hiki ha ngaahi vahe lahi peá ke toki 'alu ki mohenga. Tuku ha ngaahi houa lahi ke ke lau ai ha fo'i vahe pe 'e taha pe ko ha fo'i veesi. Ako ma'u loto 'a e folofolá pea 'e matala ia ki ha ngaahi 'uhinga fakapulipuli 'a ia 'e te'eki ke mahino ia kiate koe, pea hoko ia ko ha ngaahi 'uhinga ki ho'o mo'uí.

"4. *Fai ha ngaahi fehu'i 'i ho'o lau 'a e folofolá.* Fai 'a e fehu'i peá ke ui ki he 'Eikí. 'I he taimi 'oku ou fai ai 'a e ngaahi fehu'í, 'oku ou fakaava hake 'a e ngaahi matapā 'o hoku lotó pea 'oku ou faka'ata'ataa'i ha feitu'u ke nofo'ia ai au 'e he Laumālie Mā'oni'oní.

"5. *Tu'u hifo 'i ha ngaahi taimi lahi 'i he lolotonga 'o e 'ahó peá ke fakakaukau 'aki mo fifili 'aki ki he fo'i fakakaukau pē 'e taha mo ke fekumi lahi 'aupito.* 'O hangē ko 'ení, fakakaukau ki he mo'oni 'o e 'ofa ki ho kaungā'apí 'o hangē pe ko koé." Toutou lau 'a e potu folofolá, peá ke fehu'i hifo ki ho'o angafai kotoa pē peá ke tohi'i 'a e fakakaukau ko iá 'i ha ki'i kaati si'isi'i peá ke tauhi ia.

"Ko e ngaahi ako ko 'ení kotoa 'o ho'o faka'aonga'i 'a e taimí; peá ko ho'o fakafo'ou faka'ahó ke ke ongo'i 'okú ke fiefia 'i he taimi 'okú ne fakafo'ou ai 'a e anga 'o ho'o fakakaukaú. 'E 'i ai 'a e tataki fo'ou 'i ho'o mo'uí pea 'e a'u ki ho'o ma'u 'a e fakahā faka'ahó.

" 'Oku takiaki'i atu kotoa 'a e fifili ko 'ení 'i ha mahino 'oku mo'oni mo totonu ange 'o e Ongoongoleleí, ko 'etau ngāue 'i he māmani ko 'ení, pea mo ne nāunau 'o e 'Otuá. 'Oku 'i ai 'a e taimi lahi 'i he taimi 'okú ke fifili ai 'okú ke tanu 'a e hala ki he melino 'o e Laumālie Mā'oni'oní ke hā atu 'i ho lotó pea ke ne fakamāma'i 'a ho sinó kotoa 'aki 'a e mo'oní.

"Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita, 'I he'eku mo'uí kotoa kuó u ako mou fifili ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Ongoongoleleí peá u fekumi ke u tauhi ki he ngaahi lao 'a e 'Eikí. Pea 'i he'ene pehē kuo hoko mai ki hoku lotó 'a e 'ofa lahi kiate Ia, pea ki he 'Ene ngāué pea kiate kinautolu kotoa pē kuo nau feinga ke nau fakalahi atu 'a 'Ene ngaahi taumu'a 'i māmaní (Conference Report, Oct. 1971, p. 6; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali).

"*Tuku ha taimi ke ke fifili ai.* Ko e kī ia ki he fiefia mo'oní pea mo e 'ilo ki he māmani ko 'eni.

"[Kuo folofola 'aki 'e he Fakamo'uí 'o pehē,] 'Oku ou tuku 'a e ngaahi leá ni kiate kimoutolu ke mou fili ki ai 'i homou lotó, fakataha mo e fekaú ni, 'a ia kuó u fai kiate kimoutolú, mo u ui kiate au lolotonga kuó u kei ofí —

" 'Unu'unu mai kiate au, pea te u 'unu'unu atu kiate kimoutolu (T&F 88:62–63)" (Susan Hill, "Pondering Isn't Preposterous," *New Era,* May 1976, pp. 49–50).

Fakamatala fakanounou

Fakamahino'i heni 'oku toe fakautuutu ange 'a 'etau fiefiá 'i he'etau fifili ki he ngaahi folofolá pea 'oku tau lelei'ia ai 'iate kinautolu pea 'oku nau 'oatu kitautolu ke tau toe ofi ange ki hotau Fakamo'uí.

Faka'osí: Ko e Kī ki he Fiefiá

Lea

Lau 'a e konga lea ko 'ení ke ke fakamamafa'i 'aki 'a e mahu'inga mo'oni 'o e ngaahi folofolá 'i he'etau ngaahi mo'uí, lau 'a e fakamatala ko 'ení: "Ko kitautolu taki taha, 'oku 'i ai ha taimi 'e ni'ihi 'i he'etau ngaahi mo'uí kuo pau ai ke tau fekumi ki he ngaahi folofolá 'iate kitautolu pē pea 'ikai ko e fekumi tu'o taha pē ka kuo pau ke tau toutou fekumi mo fekumi mo fekumi" (Spencer W. Kimball, "How Rare A Possession — the Scriptures!" *Ensign,* Sept. 1976, p. 4).

Kuo ʻosi meʻa mai foki mo ha palōfita ʻe taha ʻa e ʻOtuá kiate kitautolu, kuo pau ke tau lau mei he Tohi ʻa Molomoná ʻi he ʻaho kotoa pē.

Naʻe meʻa ʻa Palesiteni ʻĒsela Tafi Penisoni ʻo pehē, " ʻOku ʻi ai ha tohi ʻoku fie maʻu ke tau ako fakaʻaho ki ai, ʻiate kitautolu fakatāutaha mo fakafāmili foki, ʻa ia ko e Tohi ʻa Molomoná" (ʻi he Conference Report, Oct. 1988, p. 3; pe *Ensign,* May 1976, p. 78).

" ʻOku fie maʻu ke tau lau fakaʻaho mei h ono ngaahi pēsí, [pea te ne] ʻomi [ʻa kitautolu] ke tau ʻofi ange ki he ʻOtuá ʻi heʻetau tauhi ki hono ngaahi akonakí, ʻo laka ange ia ʻi ha toe tohi kehe.' (*History of the Church,* 4:461)" (ʻi he Conference Report, Oct. 1988, p. 3; pe *Ensign,* Nov. 1988, p. 4).

Nāunau tufa

ʻOange ke taki taha ʻa e finemui kotoa pē ha fakaʻilonga ki he tohí. (Vakai ki he sīpinga ʻoku hā atu ʻi laló.) Fekau ki he finemui taki taha ke ne tohiʻi ʻi he tuʻa ʻo e fakaʻilonga tohí ʻa e taimi pau ʻi he ʻaho taki taha ʻa ia te ne lau ai ʻa e folofolá. Neongo pē pe te ne lau ha ngaahi veesi siʻi ʻi he ʻaho taki taha, ka te ne tupulekina ʻaupito ai. Fakalotolahiʻi ia ke ne ngāueʻaki ʻa e fakaʻilonga ki he tohí ke hoko ia ko haʻane fakaʻilonga ki heʻene lau ʻa e folofolá pea mo e fakamanatu kiate ia ki heʻene tukupā ke ako fakaʻaho ʻa e folofolá. ʻOku totonu ke fakamanatu ai pe kiate ia ko e ako mo e fakakaukau-loto ki he folofolá ko e kī ia ki hono fakamoʻuí mo ʻene fiefiá.

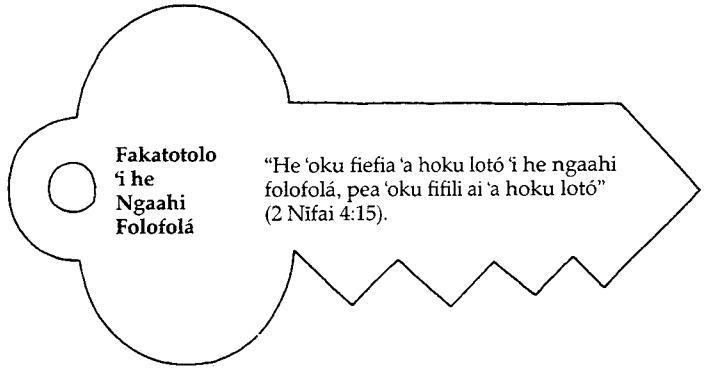

Teke'i 'a e Angahalá

Lēsoni
28

TAUMU'Á	'E 'ilo'i 'e he finemui taki taha kuo pau ke ne fakafefeka'i ia ke ne ikuna'i 'a e ngaahi 'ahi'ahi kotoa pē.
TEUTEÚ	1. Fakatātā 15, Ko e Ngaahi Fakatauvelé, mo e Ngaahi Tauhelé, 'a ia 'oku hā 'i he ngata'anga 'o e tohi lēsoni ko 'ení. (Kapau 'e faingamālie, peá ke 'omai ha ngaahi tauhele pe ngaahi māta'u mo'oni.) 2. 'Omai ha peni vahevahe mo ha ngaahi lau'i pepa ke taki tāuhi 'a e kau finemuí. 3. Vahe'i ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, ngaahi lea te ke fie ma'ú. Fakatokanga: 'Oua na'á ke fakamamafa'i 'o fu'u fuoloa 'a e ngaahi tokāteline 'a Sētané. 'Oua na'a mou alea'i 'a e ngaahi me'a kuo hoko ki ha toko taha fakatāutaha 'o fekau'aki mo Sētane.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**'Oku Lava Ke Tokoni'i 'a e Kau Finemuí ke Nau Ikuna'i 'a e 'Ahi'ahí 'i He'enau 'Ilo'i 'a Sētane pea mo 'Ene Ngaahi Taumu'á pea mo Hono Ngaahi Mālohí**
Ngaahi fakamatala	Tufaki atu ha peni vahevahe mo ha lau'i pepa ki he finemui taki taha pea fakahā ange ki he kalasí ke nau fakafika 'a e lau'i pepa ko iá mei he tahá ki he hongofulú. 'I he taimi te ke lau ai 'a e fakamatalá, tuku ange ke nau hiki'i 'a e hingoa 'o e toko taha 'oku fe'unga 'a e fakamatala ko iá 'i he ve'e fika 'o e fakamatala ko iá. 'E 'ikai ke fie ma'u ha toko taha ke ne lea le'o lahi 'aki ha me'a kae 'oua kuo tohi'i kotoa 'a e ngaahi fakamatala 'e hongofulú. Ngaahi fakamatalá: 1. Ko e taha au 'o e fānau fakalaumālie 'a e Tamai Hēvaní. 2. Ko ho tokoua fakalaumālié au. 3. Na'á ku kau 'i he fakataha 'i Hēvaní. 4. Ko ha 'āngelo au 'a e 'Otuá. 5. Na'á ku ma'u ha mafai 'i he 'ao 'o e 'Otuá. 6. Kuo uiui'i au ko e "Foha 'o e Pongipongí." 7. Na'á ku angatu'u pea na'á ku fakasītua'i 'a e palani 'a e Tamai Hēvaní. 8. Na'e tokolahi 'a hoku ngaahi tokoua fakalaumālié mo hoku fanga tuofāfine fakalaumālié na'a nau muimui 'iate au. 9. 'Oku ou ma'u pē ha sino fakalaumālie. 10. Na'á ku takiaki'i atu 'a e vahe tolu 'e taha mei he 'ao 'o e 'Otuá. (Tali: Sētane pe Lusifā.) Fakafehoanaki 'a e ngaahi talí ke ke vakai pe ko hai na'á ne 'ilo'i 'a Sētane pe ko Lusifā.
Fealēlea'aki	• 'Oku anga-fēfē 'a e ta'e mahino kiate koe 'a e ni'ihi 'o e ngaahi fakamatala ko 'eni 'o Sētane? • Ko e hā fua mo ha toe ngaahi hingoa kehe 'a ia 'oku 'iloa 'aki 'a Sētane? (Tēvolo, Toko taha faka'auhá, Toko taha kovi tahá, Foha 'o e mala'ia, Pilinisi 'o e Kau Tēvoló, Talākoni, Ngata, Toko taha Fakatauele, Tamai 'o e ngaahi loi kotoa pē, mo e ngaahi me'a kehé.)

Potufolofola

• Ko e hā fua 'a e ngaahi taumu'a 'a Sētane 'i he māmani? (Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a Mōsese 4:3–4, ke nau ma'u 'a e tali ki he fehu'i ko 'ení.) (Na'e feinga 'a Sētane ke ne faka'auha 'a e tau'atāina 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ki he'enau ngaahi filí, pea ke ne ma'u 'a e mālohi 'o e 'Otuá, pea ke ne kākaa'i mo fakakuihi 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, pea ke ne fakapōpula'i kinautolu ki hono lotó.)

Fakamatala'i heni 'oku 'i ai foki mo ha 'uhinga 'e taha 'oku 'ahi'ahi'i ai kitautolu 'e Sētane. Tuku ki he kalasí ke nau lau 'a e 2 Nīfai 2:27: "He 'okú ne feinga (Sētane) ke mamahi'ia 'a e tangata kotoa pē 'o hangē ko iá."

• 'E lava ke ikuna'i kitautolu 'e Sētane?

Lea mo e fealēlea'aki

Hili hano fai 'e he kau finemuí ha ngaahi tali, lau 'a e konga lea ko 'ení:

"Kuo 'ikai ke ma'u 'e Sētane ha mālohi kiate kitautolu tuku kehe kapau te tau tuku ange hano faingamālie. Kuo te'eki 'aupito ke fakamālohi'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau fai 'a e me'a 'oku mālohí, pea 'oku 'ikai ke ma'u 'e Sētane ha mālohi ke ne fakamālohi'i kitautolu ke tau fai hala" (Sterling W. Sill, 'i he Conference Report, Apr. 1970, pp. 29–30; pe *Improvement Era,* June 1970. p. 45).

• Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau 'ilo'i pe ko hai 'a Sētane mo 'ene ngaahi taumu'á mo hono ngaahi mālohi? (Koe'uhí ke tau 'ilo'i 'a 'ene ngaahi foungá peá ke tau fakatokanga'i 'a 'ene ngaahi uesiá koe'uhí ke tau lava mālohi ma'u pē 'i he ongoongoleleí mo fakafepaki'i ia.

"Na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ha lea ki he kau talavoú mo e kau finemuí 'o ne fakapapau'i ai kiate kinautolu 'oku mo'ui 'a Sētane, pea 'oku 'i ai 'a hono mālohi mo 'ene ngaahi palani ka 'e lava ke nau lava'i ha ngaahi me'a ta'e 'i ai hano tatau pea 'e 'aonga ia ki he'enau ngaahi mo'ui ta'e ngatá, kapau te nau faka'aonga'i 'a 'enau ngaahi fakamo'oni mālohi ki he 'Otuá mo e Ongoongoleleí pea mo e palani 'a 'etau Tamaí 'a ia na'e foaki mai 'ia Sīsū Kalaisí" (ElRay Christiansen, 'i he Conference Report, Oct. 1974, p. 30; pe *Ensign,* Nov. 1974, p. 24).

'Oku Hoko Mai 'a e Ngaahi 'Ahi'ahí 'i he Ngaahi Founga Kehekehe

Fakatātā mo e fealēlea'aki

Fakahā atu 'a e fakatātā 'o e ngaahi fakatauvele, mo e ngaahi tauhele kehekehe, pea mo e ngaahi me'a peheni 'o kapau 'oku mo'oni.

• Ko e hā 'a e taumu'a 'a e fakatauvelé, mo e ngaahi tauhelé? (Ke ma'u ai ha ika, pē ha fanga manu.)

• 'Oku anga-fēfē 'a hono fakapulipuli'i 'a e ngaahi tauhelé pe ngaahi fakatauvele ko 'ení ke lava ke manakoa kinautolu 'e he iká pea mo e fanga manú?

Fakamatala'i heni 'oku ngāue'aki 'e Sētane 'a e ngaahi tauhele 'oku ta'e totonú kae 'uma'ā 'a e ngaahi fakatauvele 'okú ne feinga ke ma'u ai kitautolú. Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e 'Alamā 12:5–6.

• Ko e hā 'a e taumu'a 'o e ngaahi tauhele 'a Sētané, 'o fakatatau ki he ngaahi potufolofola?

• Ko e hā nai ha ngaahi tauhele 'oku faka'aonga'i lelei 'e Sētane ke tauhele'i 'a e to'u tupú?

• Te tau lava fēfē 'o faka'ehi'ehi mei he ngaahi tauhele ko iá?

Fehu'i ki he kau finemuí pe 'e fēfē ha'anau feinga ke nau 'alu holo 'i ha loki 'oku fakapo'uli 'a ia 'oku tau ai ha ngaahi tauhelé.

• 'Oku anga-fēfē hono fakatuai'i mo hono ta'ofi 'a 'etau ngaahi fakalakalaká 'i he fakapo'uli? ('Oku 'ikai ke tau lava 'i he fakapo'ulí ke sio, ke ngāue, pe fai ha fa'ahinga me'a.)

Potufolofola

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi fuakava 50:23–25 ke nau 'ilo'i pe ko e hā 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai hono ma'u 'o e maama 'a e 'Otuá.'

• Ko e hā 'a e me'a 'oku fakafofonga'i 'e he maama? (Ko e 'Otuá, ko 'Ene mo'oni mo 'Ene ngaahi ngāué.)

• ʻE lava fēfē ke tokoniʻi koe ʻe he maama ko ʻení ke ke tuli atu ʻa e fakapoʻulí pe ko Sētane mei hoʻo moʻui?

Lea

" ʻI he kākā ko ia ʻa Sētané ʻokú ne ʻiloʻi ʻa e feituʻu pea mo e anga mo e founga ke ne taaʻi ʻaki koé. ʻOku lahi taha ʻa kinautolu ʻokú ne ngāueʻakí ko e talavou mo e kau finemui pea ʻoku ngāueʻaki ʻe he tēvoló ha meʻa ngāue lahi" (Ezra Taft Benson, *God, Family, Country: Our Three Great Loyalties* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1974], p. 247).

Fakamatala ʻa e faiakó

ʻOku ʻi ai ha fananga Kalisi ʻokú ne fakamatala ki ha talavou naʻe taha pe ʻa hono feituʻu naʻá ne vaivai aí. Fakahā ange ki he mēmipa ʻo e kalasí ke ne fai ʻa e talanoa ko ʻeni ʻo ʻAkīlisí.

Talanoa

Ko ʻAkīlisí ko e taha ia ʻo e kau toʻa lalahi taha ʻo e ngaahi talatupuʻa faka-Kalisí. He naʻe pehē naʻe hili pe ʻa hono fanauʻi mai iá, naʻe tuku hifo ia ʻe Tētisī (Thetis) – ʻa ia ko ʻene faʻeé ia – ʻi he vaitafe Sitakí (Styx), ʻa ia naʻe pehē ʻe he talatupuʻa fakakuongamuʻá ni, ʻe maluʻi ai hono sinó mei he fakatuʻutāmakí. Ka neongo iá naʻe ʻikai ke lave ʻa hono muiʻivaʻé ki he vaí ʻa ia ko e fetuʻu ia naʻe pukepuke ai ia ʻe Petisií. Pea ʻi he lolotonga ʻa e taʻu ʻe hongofulu ʻo e tau ʻa e kakai Tuloí (Trojan, ne fanaʻi ai ʻe Pēlisi ʻa e foʻi ngahau ki he muiʻivaʻe ko ia ʻo ʻAkīlisí – ʻa ia naʻe ʻikai ke maluʻí – pea naʻe mate ʻa ʻAkīlisi ʻi hono lavea ko iá.

Fealēleaʻaki

• ʻOku ʻuhinga ki he hā ʻa ʻete maʻu ha muiʻivaʻe hangē ko ʻAkīlisí? (ʻOku ʻuhinga ia ki heʻete maʻu ha vaivai ʻoku ʻikai ke lava ke maluʻi kita mei ai.)

• ʻOku anga-fēfē hono ʻiloʻi ʻe Sētane ʻa hoto ngaahi vaivaiʻanga? (ʻOkú ne ʻiloʻi kitautolu talu mei he moʻui fakalaumālié.)

• Te tau lava fēfē nai ʻo ikunaʻi hotau ngaahi vaivaí?

Lea

ʻI he hili ʻa e fealēleaʻaki, lau ʻa e konga lea ko ʻení: " ʻOku ʻiloʻi ʻe Sētane ʻa e founga kotoa pē. ʻOkú ne ʻiloʻi ʻa e feituʻu ʻoku tau vaivai ai ki he ngaahi ʻahiʻahí pea mo e anga ʻo ʻene fakatauleleʻi kitautolu ki he koví. ʻOkú ne hanga mo ʻene kau talafekaú ʻo ueʻi kitautolu ki he koví, peá ne fakasiʻisiʻi atu ʻa ʻetau loto-manavasiʻi ke fai angahalá, pea ʻokú ne ʻai ʻa e koví ke ngali fakalata" (ElRay L. Christiansen, "Q and A," *New Era,* July 1975, p. 49).

Lea

Vaheʻi ha mēmipá ʻi he kalasí ke ne hiki ʻi he palakipoé ʻa e ngaahi ʻahiʻahi taki taha ʻoku fakamatala ki ai ʻi he ngaahi konga lea ko ʻeni ʻi he hili ia hano lau leʻo lahi.

" ʻOku ʻilo lelei ʻe he filí, ko e faifai atu ʻa ʻetau fai angahala siʻisiʻi pe, pea ʻe ʻikai ke toe siʻisiʻi ia, ʻokú ne fie maʻu kotoa kitautolu ʻoku haʻu kiate iá pea ko ia ai te ne fakaʻaiʻai ke tau fai ha fanga kiʻi loi maʻamaʻa, pea te ne toki tokoniʻi kitautolu ke tau fakatonuhiaʻi kitautolu ʻi heʻetau fai pehē, pea tau kākā pe kaihaʻa. ʻOku ʻi ai ʻa e kakai ʻe niʻihi ʻoku faʻa tohoakiʻi kinautolu ʻe Sētane ke nau maumauʻi ʻa e Sāpaté mo faifai pe pea nau anga ʻaki ia. ʻoku kau ai foki mo hono fakaʻaongaʻi hala ʻa e ngaahi faitoʻo fakatuʻutāmakí, lea koví, talangataʻa ki he mātuʻá, mo e kākaaʻi hono ngaahi kaumeʻá. ʻOku ʻilo lelei ʻe Sētane, kapau ʻe hokohoko ʻetau fai pehē, ʻe iku ki ha loto-mamahi mo ha mole ha ngaahi tāpuaki, tuʻunga ʻi he taki kitautolu ʻe he fai angahalá, ki he angahala ʻoku toe kovi angé.

"Mahalo ko e taha ʻo e ngaahi tauhele mālohi taha kuo teuteu ʻe Sētané ko e maumauʻi ʻo e anga maʻá" (ElRay L. Christiansen, ʻi he Conference Report, Oct. 1974, p. 29; pe *Ensign,* Nov. 1974, p. 24).

Palakipoe

Fehuʻi ange ki he kau finemuí pe ʻoku nau toe ʻiloʻi mo ha ngaahi toe ʻahiʻahi kehe ʻoku nau toe faʻa fehangahangai mo ia. Tānaki atu mo e ngaahi tali ko iá ki he palakipoé.

Ngaahi 'ahi'ahí	
loi	kaiha'a 'i he fale koloá
kākā	faka'aonga'i 'a e faito'o konga tapú
lea kovi	talangata'a ki he mātu'á
kaiha'a	fakangalingali
fakatolotoloi me'a maumau'i 'o e Sāpaté	anga ta'e ma'a
loto-fo'i	kapekape
fa'a inu kava mālohi	(mo e ngaahi me'a kehé)

'Ekitivitī fakakulupu

Vahevahe 'a e kalasí ki ha ngaahi kulupu tautau toko tolu pe toko fā. Fakahā ange ki he kulupu taki taha ke nau alea'i ha fa'ahinga 'ahi'ahi 'e ua pe tolu 'oku hiki atu 'i he lisí. 'Oku totonu ke nau fakakaukau'i 'a e ngaahi founga ke nau fakafepaki'i 'akí pea nau ikuna'i 'aki 'a e ngaahi 'ahi'ahi ko iá. 'I he hili 'a 'enau fealēlea'akí, tuku ange ki he kulupu taki taha ke nau fai 'a 'enau lipōtí ki he kalasí. 'I he taimi te nau lipooti ai 'a 'enau ngaahi fokotu'ú, tāmate'i mei he palakipoé 'a e ngaahi 'ahi'ahi ko iá pea fetongi'aki 'a e ngaahi founga te nau lava ke ikuna'i 'aki 'a e 'ahi'ahí.

Ngaahi tali 'e lava ke kau aí:

1. Fai 'a e ngaahi fili totonú 'i he kei taimi faingamālié.
2. Feinga ke ke fakamama'o mei ho'o hā ngali kovi pe ngali tēvoló.
3. Fakakaukau mo ha'o fakakaukau 'a ia ko ho'o fili pe ia 'a'au 'i ho 'atamaí.
4. Liliu 'a e tefitó.
5. Teuteu 'o e ngaahi malu'í.
6. Lotu ke ma'u ha tokoni.
7. Fekumi ki he fale'i 'a e mātu'á.
8. Fili ha ngaahi kaume'a lelei.
9. Fakamoleki ha taimi 'i ha'o fai ha ngaahi me'a 'oku mahu'ingá.
10. Faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a pe feitu'u 'oku lava 'o hoko mai ai ha 'ahi'ahí.

'E Tokoni'i 'e he Tamai Hēvaní 'a e Finemui Taki Taha 'i he Taimi 'okú Ne Feinga ai Ke Ikuna'i 'a e Ngaahi 'Ahi'ahí

Lea

'Oku fakamatala'i 'e he konga lea ko 'ení 'a e anga 'o e founga te tau lava ai ke ma'u 'a e mālohi kakato ke teke'i 'a e 'ahi'ahí:

" 'E lava fēfē ke tau teke'i 'a Sētane, 'i he'ene ngaahi fai koví, 'e 'ikai ke lava ia 'o laka ange 'i he tu'unga ko ia kuo fakangofua ai 'e he toko taha fai angahalá ke ne a'u ki ai, pea 'e lava ke tau ma'u 'a e mālohi ke teke'i 'a e ngaahi kovi kotoa pē 'a Sētané 'i he'etau pīkitai ki he ngaahi tefito'i tui 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Ko e kau mēmipa 'o e Siasí 'oku nau lava ke ma'u 'a e tāpuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, ke ne hoko ko ha hoa. Pea 'i he taimi kotoa pē 'oku 'iate kitautolu ai 'a e Laumālie Mā'oni'oní, kuo pau ke nofo mei tu'a ma'u pē 'a Sētane. Ko e ako 'o e Ongoongoleleí, lotu, tauhi totonu ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí, fakahoko hotau ngaahi fatongia faka-Siasí 'e hoko i ako ha tu'unga lelei, ke tau ma'u ai 'a e Laumālie Mā'oni'oní ke nofo ma'u pe 'iate kitautolu" (ElRay L. Christiansen, 'i he Conference Report, Oct. 1974, p. 30; pe *Ensign*, Nov. 1974, p. 24).

Kapau kuo te'eki ke fokotu'u 'i he palakipoé 'a e konga leá "Fekumi ki he feohi 'a e Laumālie Mā'oni'oní" peá ke fokotu'u atu ia ki ai.

Fealēlea'aki 'i he folofola

Na'e fakamamafa'i 'e he Fakamo'uí ha tu'unga mahu'inga ke ikuna'i 'aki 'a e 'ahi'ahí. Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e 3 Nīfai 18:15, 18–19. Tānaki atu ki ai 'a e konga lea "Lotu ke ma'u ha tokoni" kapau kuo te'eki ai ke fokotu'u ia ki he palakipoé.

Fakamatala'i heni kuo 'osi fakahā mai foki kiate kitautolu 'a e founga ke tau kole 'aki ke ma'u ha tokoni 'i he taimi 'oku tau lotu aí. Lau 'a e Molomona 9:28.

• 'Oku anga-fēfē hono fokotu'u mai 'e he fo'i veesi ko 'ení ke tau lotu ke tau ikuna'i 'a e 'ahi'ahi? Kole 'i he @tui ta'e faka'alo'alongaua, ke 'oua na'a mou tō ki he fakatauvelé.") Tānaki atu 'a e *"Tui ta'e faka'alo'alongaua ke 'oua na'a mou tō"* ki he palakipoé.

Kuo tala'ofa foki 'e he Tamai Hēvaní 'o pehē te ne tokoni'i kitautolu 'i ha toe founga 'e taha. Lau 'a 1 Kolinitō 10:13.

• Ko e hā 'a e tala'ofa kuo tuku heni kiate kitautolu?

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau ma'u 'a e mahinó kapau te nau loto-faivelenga 'i he'enau ngaahi fakakaukaú ke nau ikuna'i 'a e ngaahi 'ahi'ahí, 'e tokoni'i kinautolu 'e he Tamai Hēvaní.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fokotu'u ange ki he kau finemuí ke nau muimui ki he ngaahi fokotu'u ko ia kuo lisi 'i he palakipoé pea ke manatu'i ma'u pē 'a e palōmesi ko ia 'oku 'omai 'ia 1 Kolinitō 10:13.

Lēsoni
29

Ko e Hā'ele 'Anga Ua Maí

TAUMU'Á	Ke mahino ki he finemui taki taha 'a e ngaahi fatongia 'oku ma'u 'e hono kuongá 'i he teuteu ki he hā'ele 'anga ua maí.
TEUTEU	1. Fakatātā 16, Ko e Hā'ele 'Anga Ua Maí (62562), 'oku 'i he ngata'anga 'o e tohi lēsoni ko 'ení. 2. 'Omai ha ngaahi tohi hiva ke lahi. 3. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu'i ha papa faka'ali'ali lahi 'oku hiki 'i ai 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:8. 4. Ngaohi ha ki'i kaati si'isi'i, mo faka'ofo'ofa ma'á e finemui taki taha ke ne tauhi 'a ia 'oku hiki'i 'i ai 'a e ngaahi lea 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:8, pe ko ha taha 'o e ngaahi fakamatala te ke fili mei he ni'ihi 'o e ngaahi konga lea 'i he lēsoní. 5. Vahe'i ha kau finemuí ke nau lau ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**Talateu** Kamata 'aki ha'o fakahā ange ki he kau finemuí, 'oku hā mei he hisitōlia 'o e māmani, na'e pule'i 'e he ngaahi tu'i mo e ngaahi kuini 'a e tokolahi 'o e kakai 'i he māmaní. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi tu'i mo e ngaahi kuini ko 'eni ko ha kau pule anga-tonu ia na'a nau tauhi lelei'i 'a 'enau kakai. Na'e 'i ai 'a e ni'ihi ia 'a ia ko e kau pule anga-kovi pea na'a nau faka'aonga'i 'a honau mafai ke ngāue ta'e totonu'aki 'a e kakai ko ia na'a nau pule'i. Ko e kau taki 'eni 'a ia na'e 'ikai ke nau fe'unga mo e ngaahi ngāue mateaki 'a honau kakai.
Fakatātā	Fakamatala'i ange ki he tamaiki fefine ko e faitotonu 'i he feitu'u kotoa pe kuo fuoloa 'enau tatali atu ki he pule 'a ha tu'i 'a ia 'oku ne faitotonu mo 'ofa pea ne taau ke ui ko e "Tu'i 'o e ngaahi Tu'i." Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e Fakamo'ui. Fakamatala'i heni ko e kuonga ko ia 'o e kau finemui ko ia 'i he taimi ni ko e konga ia 'a ia 'oku ui ko e "to'u tangata fakatu'i" koe'uhí he ko e to'a ko ia 'iate kinautolu te ne tokoni ki hono teuteu'i 'o e māmaní ki he hā'ele 'anga ua mai 'a e Fakamo'ui.
Fealēlea'aki 'i he palakipoe	Tuku ange ki he kau finemuí ke nau fakahā mai ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungāanga te ne lava ke fakamatala'i 'a e kau talavou ko ia 'o e to'u tangata fakatu'i, 'a ia ko honau tu'i ko Sīsū Kalaisi. Lisi 'a e ngaahi fo'i lea 'i he palakipoe, pea alea'i kinautolu taki taha:

fili	ma'a
anga-mā'oni'oni	fiefia
anga-fiefia	loto-to'a
anga-taau	lahi
anga-ma'a	'ofa
faitotonu	mo'oni
'ofa'i	mālohi

Lea

Tuku ki ha mēmipa ʻo e kalasi ke ne lau ʻa e lea ko ʻeni ʻa ia naʻe fai ki he kau talavou ʻo e Siasí:

"ʻE hoku ngaahi kaumeʻa, ko e toʻu tangata fili ʻa kimoutolu. Naʻe lehilehiʻi ʻa kimoutolu ke mou toki haʻu ki he māmani ʻi he taimi ko ʻeni ʻi ha ʻuhinga fakapotopoto. ʻOku ʻikai ko e niʻihi pe ʻo kimoutolu, ka ko kimoutolu kotoa. ʻOku ʻi ai ha ngaahi meʻa ki he toko taha kotoa pē ʻo kimoutolu ke fai ʻa ia ʻe ʻikai lava ke toe fai ia ʻe ha taha ʻo lelei ange ʻiate koe. Kapau te ke tuku ange kiate Ia, ʻoku ou fakamoʻoniʻi atu ko ʻetau Tamai ʻi he Langi te ne ʻalu fakataha mo koe lolotonga hoʻo fononga ʻi he moʻui ʻo ne fakahinohinoʻi koe ke ke ʻiloʻi ʻa hono ʻuhinga makehe hoʻo ʻi heni" (H. Burke Peterson, "Your Life Has a Purpose," *New Era*, May 1979, p. 5).

Kuo Pau Ke Teuteuʻi ʻa e Māmani ki he Hāʻele Mai ʻa e Fakamoʻui

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ko e kau māʻoniʻoni ʻoku nau talitali atu mo e loto fiefia lahi ki ha Hāʻele ʻAnga Ua mai ʻa e ʻEiki. Ko ha tāpuaki ke te kau fakataha mo kinautolu ko ia te nau tokoni ʻi hono teuteuʻi ʻo e māmaní ki he ʻEne hāʻele ʻanga ua maí. Fakamatalaʻi ʻe lahi ʻa e ngaahi fakaʻilonga mo e ngaahi meʻa ʻe hoko ki muʻa pea toki hāʻele mai ʻa e ʻEiki ʻi hono nāunau. Ko e niʻihi ʻo kinautolu ʻoku kau ai ʻa e ngaahi meʻa mo e ngaahi fakaʻilonga ʻa ia kuo ʻosi hoko, niʻihi ʻoku hoko ʻi he taimi ni, pea mo e niʻihi ʻe toki hoko mai ʻa mui, ʻo hangē ko ia kuo kikiteʻi ʻe he kau palōfita ʻo e kuonga muʻa mo e kau palōfita ʻo e kuonga ní.

Fealēleaʻaki

• Ko e hā ʻa e ngaahi meʻa ʻe hoko ki he māmani ki muʻa pea toki hāʻele mai ʻa e Fakamoʻuí?

Ko e niʻihi ʻo e ngaahi fakaʻilonga mo e ngaahi kikite ʻoku kau ai: hono ui ʻo e palōfita ko Siosefa Sāmitá, ko hono ʻomai ʻo e Tohi ʻa Molomoná, ko hono fakafoki mai ʻo e lakanga fakataulaʻeikí pea mo e Siasi, ko hono fakafoki mai ʻo e temipale mo e ngaahi ouau fakataulaʻeiki, ko e malangaʻaki ʻo e Ongoongolelei ki he māmani, ko hono fakaʻauha ʻo e kau fai angahala, ko hono fakahaofi ʻo e kau māʻoniʻoní. (Fakamatala: ʻOua naʻa fuʻu fakamoleʻi lahi ʻa e taimi ʻi hono fakamatalaʻi ʻo e ngaahi fakaʻilonga mo e ngaahi meʻa ʻe hoko ki muʻa pea toki hāʻele mai ʻa e ʻEiki. ʻE toki fakamatalaʻi fakaʻāuliliki kinautolu ʻe ha ngaahi lēsoni kehe.)

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ko e ngaahi meʻa ko ʻeni pea mo e toe ngaahi meʻa kehe ʻoku hoko ki muʻa ʻi he Hāʻele ʻAnga Ua Maí naʻe fie maʻu pea ʻe hokohoko atu ai pē ʻa hono fie maʻu ha toʻu tangata anga-tonu kae lava ke fakahoko ia. (Fakamatala: Kapau ko e foʻi lea toʻu tangata ʻoku fakamatalaʻi ia ʻi he ʻuhinga ko ia ʻoku anga ki ai — ʻuhinga ko ha kiʻi vahaʻa taimi nounou, mahalo pe ko ha taʻu ʻe tolungofulu ki he fāngofulu — pea ʻe maʻu hala leva ʻe he tamaiki fefine ʻoku tau ʻiloʻi pau ʻa e taimi ko ia ʻe toe hāʻele mai ai ʻa e Fakamoʻui. Fakamatalaʻi heni ko e foʻi lea ko ia toʻu tangata ʻoku lahi ʻa hono ngaahi ʻuhinga, ʻoku kau ai ʻa e vahaʻataimi ʻo e taʻu ʻe taha afe.) (Vakai, Bruce R. McConkie, Mormon Doctrine, 2nd ed. [Salt Lake City: Bookcraft, 1966], p. 310). Ko e fatongia ia ʻo e mēmipa kotoa pe ʻo e Siasi ke tokoni ʻi hono teuteuʻi ʻo e māmani ke hāʻele mai ʻa e ʻEiki ʻaki ʻa e anga-māʻoniʻoni mo e faitotonu mo e ngāue mateaki. Kuo pau pē ke ʻi ai ha kāingalotu ngāue mateaki ke nau maʻu mo fakahoko atu ʻa e ngaahi fakahinohino ʻa e ʻotua mo ʻene ngaahi taumuʻa, ko ha toʻu tangata mālohi pea mo ha kau mēmipa ʻoku ʻikai veiveiua ke hokohoko atu ʻa hono langa hake ʻa e puleʻanga ʻo e ʻOtua ʻi he māmani.

Lea

Lau ʻa e lea ko ʻení:

"... Pea ʻi he taimi te ne hāʻele mai ai kiate kitautolu ʻe ʻi hono nāunau ko e tuʻi fakalangi. Ke hanga hake ʻa hono puleʻanga ko e taumuʻa maʻu ai pe ia ʻa hono kakai. Ko hotau fatongia ke langa ʻa Saione — neongo ʻoku teʻeki ke hoko ko e kolo ʻo e ʻOtua ko Saione, ka ko hono fokotuʻutuʻu faka-Siasi, fakasōsiale, mo fakaʻekonōmika ʻa ia kuo pau ke hoko ki muʻa peá ne toki hāʻele mai ʻe hoko ia ko e fuka ki he ngaahi puleʻanga. (T&F 64:42.) Kuo pau ke tau teuteuʻi ha toʻu tangata ʻo ha kāingalotu māʻoniʻoni ʻa ia ʻoku nau mateuteu ke nau tali ʻa honau tuʻi. ʻKo ia mou *tutuʻu ʻi he ngaahi potu māʻoniʻoni, pea ʻoua ʻe hiki mei ai kae ʻoua kuo hokosia ʻa e ʻaho ʻo e ʻEiki*" (Courtney Lassetter, "When He Comes Again," *Ensign*, June 1976, p. 68–70; naʻe toki fakamataʻitohi faka-Ītali).

Fealēlea'aki 'i he folofola

Fakahā 'a e papa faka'ali'ali ko ia 'o e tohi Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:8.

• Ko e hā hono 'uhinga ko ia "tutu'u 'i he ngaahi potu mā'oni'oni, pea 'oua 'e hiki mei ai"?

Hili hono fakahā mai ko ia 'e he kau finemui 'a e ngaahi fakakaukau, tuku ange kiate kinautolu ke nau faka'ilonga'i 'a e veesi 'i he'enau ngaahi tohi tapu.

Ko e To'u Tangata 'Eni Na'e Fili Ke Tokoni ki Hono Teuteu'i 'o e Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a e Fakamo'uí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakahā ki he kau finemui ko ha faingamālie ma'ongo'onga 'eni ke te mo'ui 'i he kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuonga. Na'e mamata mai 'a e kau palōfita 'o e kuonga mu'a mo fakalaulauloto fiefia mai ki ha 'aho 'e toe fakafoki mai ai 'a e Ongoongolelei pea malanga'i atu ki he ngaahi pule'anga kotoa pe pea mo e ngaahi teuteu faka'osi ko ia 'e fai ki he hā'ele 'anga ua mai 'a e Fakamo'ui.

Fealēlea'aki

• 'E lava fēfē ke tau fakapapau'i 'oku tau kau 'i he fa'ahinga ko ia 'oku ngāue mateaki 'i he tokoni ke teuteu 'a e hā'ele mai 'a e Fakamo'ui?

• Ko e hā hono 'uhinga pea 'e anga-fēfē 'etau malu'i kitautolu mei he ngaahi tu'unga fakamāmani 'okú ne tataki 'a kitautolú?

Ngaahi lea

Faka'aonga'i ha ni'ihi 'o kinautolu kotoa pē 'o e ngaahi konga lea 'oku ngāue'aki 'i laló ke fakakakato 'aki 'a e fatongia 'o e "to'u tangata tupu haké." 'E lava ke ke kole ki ha kau mēmipa 'o e kalasí ke lau le'o lahi 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni 'a ia 'okú ne fakamatala'i 'a e ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi fatongia 'o hotau kuongá pea mo fakamatala'i 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Otuá mei he to'u tupu 'o e Siasí.

1. "Ko ha to'u tangata makehe 'eni ia mei ha toe to'u tangata. Ko ha to'u tangata ia ne 'osi vahe'i ki ai 'e he 'Otuá, ki mu'a te'eki ke ngaohi 'o e māmani — 'e 'i he ngaahi 'aho faka'osi 'e fokotu'u ai 'e he 'Otua 'o Hēvani ha pule'anga 'a ia 'e 'ikai lava ke faka'auha pe foaki ki he kakai kehe (Wilford Woodruff, *Discourses of Wilford Woodruff,* sel. G. Homer Durham [Salt Lake City: Bookcraft, 1946], p. 145).

   "Ne fili'i 'e he 'otua ha tokosi'i 'o e ngaahi laumālie fili ke nau ha'u 'i he ngaahi 'aho faka'osi ke fokotu'u 'a e pule'anga 'o e 'Otua 'i he māmani, ke langa hake pea mo malu'i ia" (Wilford Woodruff, 'i he *Our Lineage* [tohi lēsoni ma'á e ngaahi kalasi tohi hohokó 1933], pt. 1, p. 4).

2. " 'Oku 'ikai ko ha kau talavou mo ha kau finemui noa'ia pe 'a kimoutolu. Ko kimoutolu ko ha ngaahi Laumālie fili, ko e tokolahi 'o kimoutolu na'e ta'ofi pe ia 'o fakatatali meimei ki he ta'u 'e ono afe ke ke toki ha'u 'i he kuonga ni, 'a ia 'oku lahi taha ai 'a e ngaahi 'ahi'ahi, ngaahi fatongia, mo e ngaahi faingamālie.

   " . . . 'Oku tau lotua ke mou mateuteu ki he ngaahi fatongia fakatakimu'a.

   " . . . 'Oku ou lotua 'a kimoutolu kau talavou 'o e to'u tangata 'oku tupu hake ke mou tauhi homou ngaahi sino mo homou ngaahi fakakaukau ke ma'a, faka'ata'ataa'i mei he ngaahi feliha'a 'o e māmani, koe'uhi ke mou fe'unga mo anga-ma'a ke mou 'ai kiate kimoutolu 'a e faka'ilonga 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i hono teuteu'i ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a hotau Fakamo'uí" (Ezra Taft Benson, 'i he Conference Report, Oct. 1977, pp. 43, 46–47; pe *Ensign,* Nov. 1977, pp. 30–32).

3. "Kuo foaki mai 'e he 'Otuá he taimí ni to'u tangata faka'ofo'ofa 'o e kau talavou 'a ia ko ha kau tangata mo ha kau fefine 'e 'ikai ke lava ke ikuna'i.

   "Manatu'i, 'e kau talavou kuo pau ke mou sino mālohi mo fefeka. Kuo pau ke mou fe'unga ki he lova. Kuo pau ke mou fokotu'u 'a e 'ulungāanga, anga-ma'a, mo e ngaahi lao 'o e mo'oni ke hoko ko e ngaahi maama fakahinohino ki he ngaahi 'aho fakapo'uli ko ia 'e hoko mai.

   "Ko e mā'olunga taha 'i he kaha'u. . . . 'oku fakatatali ia ma'a kinautolu 'oku anga-ma'a mo tauhi totonu ki he ngaahi akonaki mo e sīpinga 'o e pule" (Vaughn J. Featherstone, "These Are Not Men to Be Conquered," *New Era,* Apr. 1980, pp. 5).

4. " 'E hoku fanga tokoua, na'e 'ikai ke fakafokifā pē 'a hono fanau'i mai kimoutolu 'i he taimi mo e feitu'u ko 'Ení. 'Oku mou 'i heni koe'uhí he ko e feitu'u 'eni na'e fie ma'u kimoutolu 'e he 'Eikí ke mou 'i aí.

   " 'Oku fie ma'u ha kau fefine mālohi, ha kau fefine te nau tauhi honau sinó ke ma'a, lolotonga ko iá ko kinautolu kotoa ko ia 'oku nau nofo fakataha 'oku 'ikai ke nau tauhi honau sinó ke ma'a, kau fefine te nau langa hake ha ngaahi 'api 'a ia 'e hoko ia ko ha konga 'o Hēvani 'a ia 'oku nofo fakataha ai 'a e fāmili 'a ia 'oku tokanga'i ai 'a e fānaú pea 'oange kiate kinautolu 'a e 'ofa mo e tokanga 'e he'enau ngaahi fa'ē, kau fefine 'oku 'ikai ke nau lau 'a e ngaahi nusipepa fakalielia — pea 'oku 'ikai ko e kakai lalahi pē ka ko e kau finemui foki, 'okú ne fekumi ki he fakalakalaka fakatāutaha mo e fakalakalaka fakasōsialé, 'okú ne feinga ke fakalakalaka 'a 'ene 'iló, 'oku ne faka'apa'apa ki he pule 'o e 'api pea mo e lakanga fakataula'eikí. 'I he tupulaki 'a e Siasí 'e fie ma'u ha kau fefine tokolahi ko ha taki, ha kau fefine tokolahi 'i he feitu'u kotoa pē 'oku nau ma'u ha loto-to'a ke fakahā 'a 'enau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí, ha kau fefine 'a ia te nau lotu mo ako ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku fie ma'u 'e he 'Otuá meiate kinautolú pea te nau fai leva ha ngaahi fili totonu pea fakatapui kinautolu 'e he to'ukupu 'o e 'Otuá" (Betty E. Brown, 'i he Conference Report, Melbourne, Australia Area Conference, Feb. 1976, p. 29).

5. "Ko kimoutolu ko e kau talavou 'o e ngaahi 'aho ni, 'oku mou kau kimoutolu 'i he ngaahi laumālie ma'ongo'onga taha 'a ia kuo fanau'i mai 'i he mo'ui ni 'i ha fa'ahinga kuonga 'i he māmaní. Teuteu 'e kimoutolu ke mou hoko ko e kau taki ki he 'aho lāngilangi ko ia 'a ia 'e hoko ai 'a Kalaisi 'o pule ko e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i pea mo e 'Otua 'o e ngaahi 'Otuá" (Harold B. Lee, *Happiness Throught Faith in Jesus Christ* [tohi lēsoni efiafi fakafāmili 'i 'api, 1976], pp. 34, 39).

Nāunau tufa

'Oange ki he finemui taki taha 'a e kaati 'a ia na'a ke teuteu ma'a kinautolu pea kuo 'osi hiki ai 'a e ngaahi lea ne ke fili ke fakamanatu'i ai ia 'e hono fatongia faka'ei'eiki ko 'ení. Kole ange kiate ia ke ne tauhi ia koe'uhi ke ne lau ke toutou faka'aonga'i ia tu'o lahi.

Faka'osí

Himi

Hiva pe lau fakataha 'a e ngaahi veesi 'o e himi "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i" (*Ngaahi Himi*, fika 23).

Lēsoni
30

Ko e Ngāue-'ofá

TAUMU'Á	Ke ma'u 'e he finemui kotoa pē 'a e fiefia 'i he'ene fai ha ngāue-'ofá.
TEUTEÚ	1. 'Omai ha me'angāue 'e ua pe tolu, pe ngaahi fakatātā 'o ha ngaahi me'angāue, hangē ko e hāmala, kili, leiki, sāvolo, mo e tutu'u. 2. Tohi'i "Kae Fetauhi'aki 'a Kimoutolu 'i he 'Ofa" (Kalētia 5:13) 'i ha lau'i pepa ke ngāue'aki 'i he lēsoní. 3. Ki mu'a pea fai 'a e lēsoní, mou alea'i mo e kau palesiteni 'o e kalasí 'a e 'uhinga 'o e ngāue-'ofá pea mo e founga 'e fai ai 'e he kau mēmipa 'o e kalasí ha ngāue-'ofá, 'o tatau ai pē 'i he fakatāutaha mo e fakakulupú. 'I he faka'Osi 'o e taimi kalasí, mahalo pē 'e fie ma'u 'e he kau finemuí ke nau fili ha fo'i ngāue-'ofa fakatāutaha pe fakakulupu ke fai. 4. Fakahā ange ki ha kau finemui 'e toko fā ke nau teuteu ke nau fakamatala ki ha ngaahi fa'ifa'itaki'anga 'o e ngāue tokoní mei he ngaahi mo'ui 'a e kau palōfita 'e toko fā ('a ia 'oku hā 'i he konga 'uluaki 'o e lēsoni ko 'ení). 5. vahe'i ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi konga lea 'oku ngāue'aki te ke fie ma'ú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**Talateu: Ko e Ngaahi Me'angāue 'a e 'Eikí**
Faka'ali'ali	Faka'ali'ali pe fakahā atu 'a e ngaahi fakatātā 'o e ngaahi me'a ngāue 'e ni'ihi. • Ko e hā 'a e me'a 'okú ne 'ai 'a e ngaahi me'a ko 'Ení ke ngāue? Fakamatala'i heni 'e tatau ai pē pe ko e hā 'a e taumu'a 'o e ngaahi me'angāue ko 'ení, ka te nau lava pē ke fai ha ngāue 'i he taimi 'oku ala ai ki ai 'a e nima 'o e fa'ahinga 'o e tangatá.
Lea mo e fealēlea'aki	Na'e fakamatala 'e 'Eletā Melioni D. Henikisi (Marion D. Hanks) 'o fekau'aki mo e fa'ahinga me'a ngāue kuo pau ke ngāue'aki 'e he'etau Tamai Hēvaní. "Kuo 'osi lea 'a e 'Eikí 'o fekau'aki mo e kau tamaio'eikí 'o pehē, 'Pea 'e hoko honau nimá ko hoku nima. (T&F 35:14) Kuó ke fakakaukau tu'o taha ki he me'a ko 'eni? Kiate au ko e taha 'eni 'o e ngaahi fakamafai'i toputapu mahu'inga mo fakatāutaha 'oku ou lava ke lau ki ai 'i he ngaahi lipooti toputapú pe ko ha toe feitu'u kehe. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē 'e hoko 'a hono nimá ko honau nima. 'A e 'atamai, 'a e 'elelo, 'a e ongo nima, 'a e ongo va'e, 'a e peesi ko 'ení — ko ha ngaahi me'angāue pe 'eni kuo pau ke ngāue'aki pea 'i he'ene fekau'aki mo koé, mo ho nima, ko ho'o ngaahi ma'u'anga tokoní, ko ho potó, ko ho 'eleló, mo ho iví, mo ha ngaahi me'angāue pe kuo pau ke ngāue atu ai 'a e 'Eikí" (*Service,* Brigham Young University Speeches of the Year [Provo, 15 Oct. 1958], p. 3). • 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e lea ko 'ení kiate koé?
	Kuo Ako 'Aki 'e Hotau Kau Palōfitá 'a 'Enau Hoko ko e Fa'ifa'itaki'anga 'i he Anga 'o 'Enau Ngāue Tokoni ki he Ni'ihi Kehé 'i he Ta'esiokitá
Fakamatala 'a e faiakó	Ko e kau palōfitá, ko e kakai ia kuo uiui'i 'e he Tamai Hēvaní ke tataki 'a e Siasí pea ako 'i 'a e kakaí, pea kuo nau hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga kiate kitautolu 'i he anga 'o 'etau ngāue tokoni ki he ni'ihi kehé 'i he ta'esiokita pea 'i he'enau hoko ko e ngaahi me'angāue 'a e 'Eikí. Tuku he taimí ni ki he kau finemui ko ia ne 'uluaki vahe'i ki aí ke nau fai 'a e ngaahi talanoa ko 'ení ki he kau mēmipa 'o e kalasí.

Ngaahi talanoa mo e fealēlea'aki

Siosefa Sāmita

Ko Meesi R. Tomasoní (Mercy R. Thompson), ko ha fefine ia na'á ne 'ilo'i 'a e palōfita ko Siosefá na'á ne tohi 'o pehē, "He 'ikai pē ke teitei ngalo 'iate au 'a e kaungā-ongo'i mo e 'ofa fakatuonga'ane kuó ne fakahā kiate au pea mo 'eku ki'i tama kuo mole 'a 'ene tamaí. 'I he taimi na'á ku 'alu atu mo ia mo hono uaifi ko 'Emá 'i he'ena salioté na'á ku 'ilo'i ia 'i he'ene fakalotomāfana'i mo 'ene tānaki ha fanga ki'i matala'i 'akau ma'a 'eku ki'i ta'ahiné" ("Recollections of the Prophet Joseph Smith, *Juvenile Instructor,* 1 July 1892, p. 339).

• Ko e hā 'a e fa'ahinga 'ulungāanga na'e fakahaa'i 'e Siosefa Sāmita 'i he'ene fai 'a e ngāue-'ofa ko 'ení?

Siasi 'Alipate Sāmita

Na'e fe'iloaki 'a Palesiteni Siasi 'Alipate Sāmita 'i he lēlue 'i he vaha'a 'o Sōleki Siti mo Seni Felenisisikoú mo ha tangata mei Napa, Kalefōnia. Na'á ne fiefia 'i he'ena fetalanoa'aki fiefiá pea 'i he'ena māvaé na'á na kamata ke na fetohi'aki.

Na'e 'i ai ha taimi kimui ange ai, na'e fakatokanga'i 'e Palesiteni Sāmita kuo fuoloa 'a 'ene ta'e fanongo ki hono kaume'á, ko (Sione Tēlani), Pea 'i he'ene faka'eke'eke hokó na'e 'ilo ai 'e Palesiteni Sāmita 'oku 'i he fale mahakí 'a Tēlani. Na'e lī atu leva 'e Palesiteni Sāmita ha ngaahi tohi 'o ne poupou'i mo ne fokotu'u ange kia Tēlani te ne lava ke fiefia 'i ha'ane fanongo ki he fakamafola 'o e kuaea 'a e Tāpanekalé 'i he pongipongi Sāpate taki taha. Pea na'e fakafanongo ki ai 'a Tēlani pea na'á ne fu'u loto-fiefia lahi. Na'á ne tohi ai 'o fakamālō kia Palesiteni Sāmita pea na'á ne pehē 'e ia 'okú ne 'amanaki 'e 'i ai ha taimi 'e hiva'i ai 'e he kuaeá 'a e taha 'o 'ene ngaahi hiva manako a taha, "Ko e Lotu 'a e 'Eikí." Na'á ne 'ohovale pea na'á ne fu'u fiefia 'i he'ene fanongo ki hono hiva'i 'e he kuaeá 'a e lotu 'a e 'Eikí 'i he pongipongi Sāpate pē ko ia na'e hoko mai aí. Na'e fonu 'a e fofonga 'o Tēlaní 'i he lo'imatá 'i he'ene fakafanongo ki he konga lea kamata 'o e fo'i himí 'a ia na'e hanga 'e hono kaume'á 'o alea'i ke faí. (Vakai, Edith Smith Elliott, "The Joy of Serving Humanity." *Instructor,* Nov. 1966, p. 427).

• Ko e hā ha me'a 'okú ke lava ke ako fekau'aki mo e tokoni'i 'o e ni'ihi kehé mei he fa'ifa'itaki'anga 'a Palesiteni Sāmitá?

Siosefa Filitingi Sāmita

'I he taimi na'e ta'u tolungofulu mā fā ai 'a Siosefa Filitingi Sāmitá, na'e uiui'i ia ke ne hoko ko e mēmipa 'o e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. 'I he'ene ngāue ko 'ení, na'á ne 'alu atu ai 'i māmani hono kotoa pea na'e 'ilo'i ia 'e he kāingalotú 'i he feitu'u hono kotoa pē. 'Oku 'omai 'e hono uaifi ha'ane fakamatala totonu 'o kau ki he tangata ko 'ení:

"Ko e tangata ko ia 'oku ou 'ilo'i ko ha tangata anga-'ofa, mo ha husepāniti 'ofa pea ko ha tamai 'a ia ko 'ene taumu'a mahu'inga taha 'i he mo'uí ko 'ene 'ai 'a hono fāmilí ke nau fiefia pea ke nau li'aki 'a 'enau mo'uí 'i he'ene feinga ke fakahoko 'a e taumu'a ko iá. Ko e tangata ia 'okú ne lulululu mo e fakamohemohe 'a e ki'i tamasi'i, pea 'okú ne 'ai 'a e ngaahi talanoa 'i he taimi 'o e tākoto 'i he mohengá mo e fanga ki'i fānau ikí, pea 'oku 'ikai ke ne hela'ia pe te ne fu'u mo'ua ke 'a 'i he po'ulí pea ke ne tu'u pongipongi hake 'i he pongipongí ke tokoni'i 'a e fānau lalahí ke veteki 'a 'enau ngaahi palōpalema fakaakó. Ko e taimi 'oku hoko ai ha puke 'oku tokanga lahi 'a e tangata ko 'ení kiate kinautolu 'oku puké pea 'okú ne tauhi ki he toko taha 'oku puké" (Ethel Smith, quoted in Bryant S. Hinckley, "Joseph Fielding Smith," *Improvement Era,* June 1932, p. 459).

• Ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ke fakamahino'i 'aki 'a 'ene 'ofa ki hono fāmilí?

• Ko e hā ha me'a te ke lava ke ako 'i he fa'ifa'itaki'anga 'a Palesiteni Sāmita fekau'aki mo ho'o tauhi ki ho fāmilí?

Sipenisā W. Kimipolo

Na'e fai 'a e fakamatala ko 'ení 'e 'Eletā Poiti K. Peeka (Boyd K. Packer) 'o kau kia Palesiteni Kimball:

" 'Oku 'ilo'i 'e he fāmilí mo e ngaahi kaume'á mo e kaungā-ngāue 'o Palesiteni Kimball 'oku 'ikai pe ke ne nofo noa 'i ha taimi. 'Okú ne feinga ma'u ai pē ia ke ne fai ma'u ai pē 'a e ngaahi me'á ke 'osi.

"Ne tu'o taha 'eku fetaulaki mo kinaua (Palesiteni mo Sisitā Kimipolo) 'i he hala pule'anga lahi ko ia 'i he vaha'a fonua ko ia 'o 'Iutā mo 'Aitahoó. Na'á na lolotonga fononga fakatokelau ki he konifelenisí. Na'e faka'uli 'a e uaifi 'o Palesiteni Kimipolo pea na'e nofo 'a Palesiteni Kimipolo ia 'i he sea muí, ka 'oku hili pe 'a e ki'i taipé 'i hono fungá pea 'i ai mo ha ngaahi pepa 'i hono ongo tafa'akí, pea 'okú ne pehē ko ha faingamālie 'eni ke ne fai ai ha ngāue 'a ia ko ha'ane fai ha ngāue ke tokoni ki ha ni'ihi kehe" (President Spencer W. Kimball: No Ordinary Man," *Ensign,* Mar. 1974, p. 6).

• Na'e anga-fēfē hono fakahā 'e Palesiteni Kimball 'okú ne 'ofa ki he kau mēmipa 'o e Siasí?

• Ko e hā 'a e founga na'e fai 'aki 'e Sisitā Kimipolo ha ngaahi tokoní?

• 'Oku anga-fēfē hono tāpuekina ho'o mo'uí 'e ha ngāue 'a e Palesiteni 'o e Siasí 'i he taimi ní?

• Ko e hā 'a e me'a te ke lava ke ako fekau'aki mo e ngāue-'ofa 'i he Siasí fekau'aki mo e me'a na'e hoko ki he mo'ui 'a Palesiteni Kimball?

Lea mo e fealēlea'aki

Te tau lava ke muimui ki he fa'ifa'itaki'anga kuo fai 'e he kau palōfitá 'i he'enau fai ha ngāue tokoni ki he ni'ihi kehé. Na'e lea 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē: " 'Oku 'afio'i kitautolu 'e he 'Otuá, pea 'okú Ne tokanga'i kitautolu. Pea 'okú Ne fakatuha 'a 'etau ngaahi fie ma'ú ki ha toko taha kehe. Ko ia ai 'oku mahu'inga ke tau fetokoni'aki 'i he tohi Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'oku tau lau ai ki he mahu'inga ke tau 'tokoni'i 'a e vaivai, hiki hake 'a e ngaahi nima 'oku tautau ki laló, pea fakamālohi'i 'a e ngaahi tui 'oku fengatāliakí. (T&F 81:5.) 'Oku fa'a hoko 'i he taimi 'e ni'ihi 'a 'etau ngaahi ngāue-'ofá ko ha fanga ki'i poupou faingofua peá ko hano fai 'o ha ki'i tokoni ki he fanga ki'i ngāué — ka ko e ngaahi ola lalahi ia 'oku lava ke tafe mai mei he fanga ki'i ngāue 'oku īkí" ("There Is Purpose In Life," *New Era,* Sept. 1974, p. 5).

Fakamatala'i heni 'oku 'uhinga 'o e *faingofuá,* ki he fanga ki'i ngāue 'oku 'ikai faingata'á pea taimi vave 'a hono fai 'i he 'aho kotoa pē. Kuo ako 'aki 'e Palesiteni Kimball, pea kuo mahino mei he ngaahi mo'ui 'a e kau palōfitá, 'a e anga hono tāpuekina 'e he fanga ki'i ngāue-'ofá 'a e mo'ui 'a e kakaí. 'I hono fai 'e he kakaí 'a e ngaahi ngāue tokoní, 'oku nau hoko ai ko ha ngaahi me'angāue 'a 'etau Tamai Hēvaní.

'Oku Mahu'inga 'a e Fa'ahinga 'ulungāanga 'oku te Ma'ú 'i he Taimi 'okú te Fai ai ha Ngāue Tokoni 'o Hangē pē ko e Ngāue 'oku Fai

Kaati fo'i lea

Faka'ali'ali 'a e ngaahi lau'i pepa 'oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i lea "Kae Fetauhi'aki 'i he 'Ofá."

Talanoa

'Oku fakamahino'i 'e he talanoa ko 'ení 'a e hoko ha kau finemui ko ha ngaahi me'angāue 'aonga 'i he'enau fai ha ngāue tokoní:

Na'á ku fā'ele'i mai 'a Kēleni ku o'i ai ha maumau kuo hoko ki hono 'atamaí, ka na'e kei ngali faingamālie ke ne mo'ui he 'e 'aonga 'a 'ene mo'uí, koe'uhí ko ha tokoni 'a ha kau finemui 'e ni'ihi. 'I he lolotonga 'a e ngaahi fuofua māhina 'o e mo'uí, na'e hangē pe 'a Kēlení ko ha ki'i tamasi'i si'isi'i taha 'a e kakai kehé. Kae faifai pē na'e māmālie 'a e kamata ke fakatokanga'i 'e he'ene ongo mātu'á 'a e fakalakalaka na'e hoko kiate iá 'o hangē ko ia na'e hoko ki hono fanga tokoua lalahí mo hono fanga ta'oketé 'i he taimi na'a nau si'isi'i tatau ai mo iá. Ka 'i he taimi ne 'ilo ai 'e he mātu'a 'a Kēlení 'oku hoko ha maumau ki hono 'atamaí, na'á na fu'u loto-mamahi. Ka neongo iá, na'e fakalotolahi'i kinaua 'e he kau toketaá. 'E lava 'e Kēleni 'o ne ako ke fai 'a e ngaahi me'a lahi kapau 'e 'i ai ha faingamālie 'o ha taha ke ne ngāue fakataha mo ia.

Na'e feinga 'a e ongo mātu'a 'a Kēlení ke na foaki kiate ia 'a e 'ofa mo e tokanga na'á ne fie ma'ú, ka na'e fie ma'u foki 'e he fānau kehe 'i he fāmilí 'a e tokanga pehē kae 'uma'ā 'a hona taimí. Na'e 'ilo'i 'e he kau finemui 'o e Uooti 'a e palōpalema 'a kēlení pea na'a nau kole ai ke fai ha tokoni. 'I he lolotonga 'a e fa'ahita'u māfaná, na'e fokotu'u ai ha taimi tēpile koe'uhí ke lava 'e he kau finemuí ke nau fakamoleki ha houa 'e taha 'o e pongipongi taki taha mo

e efiafí 'i he'enau tautau fetongi ki aí. 'I he taimi na'e kamata ai ke fai 'e he kau finemuí 'a e tokoní, na'e te'eki ai pē ke ma'u 'e Kēleni ha ngaahi uoua ke ne fakamālohi'i hono sinó. Na'e fakamatala'i ia 'e he'ene fa'ē 'o pehē, "Na'e tokoni kiate ia 'a e kau finemuí ke nau fakatupulaki 'a hono ngaahi uoua na'á ne 'osi ma'ú. Na'á ne kamata ke totolo; 'i he hili pe ha'anau 'osi ngāue fakataha mo ia, pea na'á ne kamata leva ke totolo 'o lahi ange. Na'á ne fie ma'u ma'u pē ha poupou mo ha tokoni ke faka'ai'ai 'aki ia.

"Na'e fokotu'u ange 'e he toketā ke ne fakamoleki ha houa 'e ua 'i he 'aho 'i ha heka puna ke ne lava ke fakamālohi'i 'aki 'a e ngaahi ouau 'o hono va'é, pea 'i he lolotonga 'a e taimi ko 'ení, na'e pau ke fai ha fa'ahinga me'a 'e taha koe'uhí ke kei fiefia ai pē 'a Kēleni koe'uhí ke ne kei fakamoleki ai pe ha houa 'e taha 'i he pongipongí mo e efiafí 'i he'ene puna hake mo puna hifo mei he heké. Na'e va'inga 'a Kēleni mo e fānau fefiné koe'uhí ke ne lava ke ngaue holo.

'I he taimi ne kamata ai 'a e akó 'i he fa'ahita'u fakatōlaú, na'e hoko atu 'e he kau finemui 'e toko nimá, ko ha Loumaile 'e taha mo ha Maea Meiti 'e toko fā, ke nau kei 'a'ahi kia Kēleni. Na'e fili ai 'e he finemui taki taha ha 'aho 'e taha 'i he uike hili 'a e akó ke ne 'alu 'o nofo mo Kēleni. Na'e ako 'e Kēleni mei he ngāue ko 'eni na'e fai ko ia 'e he kau finemuí ke ne fai ha ngaahi me'a 'a ia na'e 'ikai 'aupito ke ne lava ke ako pe 'e ngāue 'aki ha fu'u taimi lahi ki ai ke ne lava ke mapule'i pe ikuna'i ia.

Na'e lea ai 'a e fa'ē 'a Kēlení 'o pehē, "Kuo matu'aki li'aki mo'ui mo'oni 'a e kau finemuí. Na'a nau 'oatu ia ke nau 'alu 'o 'eva, pea nau lau 'a e ngaahi tohí kiate ia, pea nau tuku ia ke ne va'inga 'i he lalo 'akaú, pea nau hoko ko ha ngaahi kaume'a lelei kiate ia. Na'e fakakaukau atu 'a Kēleni ke ne sio kiate kinautolu 'i he 'aho kotoa pē. Na'á ne 'alu leva 'i he taimi na'á ne ta'u ua mo e konga aí, 'a ia ko e hili pē ia ha ta'u 'e taha mei he kamata ko ia 'e he tamaiki fefiné 'a 'enau polokalama ngāue-'ofá.

Na'e ongo'i foki 'e he fa'ē 'a Kēlení 'i he hili kotoa 'a e tokanga ko 'eni 'a e kau finemuí na'a nau fai kia Kēlení 'i he'enau va'inga mo iá, talanoa mo iá, mo pukepuke iá, mo fakamālohisino'i iá, ko e me'a mahu'inga taha 'i he'enau ngāue ko 'ení, ko 'enau 'ofa mo 'enau tokanga kiate iá (Vakai, "Young Women's Loving Service," *Church News*,. 27 Nov. 1976, pp. 8, 13).

Fealēlea'aki

Toe sio ki he lau'i pepa 'oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i leá peá ke fehu'i ange:

• 'Okú ke pehē ko e hā 'a e 'uhinga 'a e 'aposetolo ko Paulá 'i he'ene pehē, "Kae fetauhi'aki 'a kimoutolu 'i he 'ofá"?

• Na'e anga-fēfē hono fakahaa'i 'e he kau finemuí 'oku nau 'ofa 'ia Kēleni pea mo 'ene ongo mātu'á?

• Ko e hā 'a e fa'ahinga feilaulau na'e fai 'e he kau finemuí ke nau fai ai ha ngāue-'ofa kia Kēlení?

• Ko e hā 'a e fa'ahinga 'ulungāanga 'oku totonu ke tau ngāue'aki 'i he taimi 'oku tau fai ai ha ngāue-'ofá?

Potufolofola

Ke tali 'a e fo'i fehu'i ko 'ení, fakahā ange ki ha finemui ke ne lau 'a e 2 Kolinitō 9:7.

'E Lava 'e ha Taha ke ne A'usia 'a e Fiefiá 'i He'ene Fai ha Ngāue Tokoní

Ngaahi lea mo e fealēlea'aki

Fakahā ange ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakafanongo ki he ngaahi lea na'e fai 'e he kau finemui na'a nau ngāue kia Kēlení 'a ia 'oku fakahaa'i ai 'a e ngaahi fakakaukau na'a nau ma'u 'i he taimi na'a nau fai ai 'a e ngāue-'ofa ko ia kia Kēlení:

" 'Oku ou ongo'i lelei mo'oni ke u 'ilo'i kuó u tokoni ki ha toko taha kehe. Na'e 'ikai te u fakakaukau 'e teitei fai pea lava 'a Kēleni 'o 'alu 'i he taimi na'a nau fuofua kamata ngāue ai ki aí. Na'e 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi na'á ku fakakaukau ki ai 'o hangē ko ha me'a kuo hoko ia kiate aú pea u 'ilo'i ai 'a e fa'ahinga ongo 'oku hoko kiate iá. 'Oku ou tui na'e hoko ia ko ha me'a ke ne ue'i 'a 'eku fakakaukaú ke u tokoni'i ia ke ne ako ke 'alu."

"Ko e taha 'o e tāpuaki lahi taha na'e ma'u 'e ha finemui 'e taha ko 'ene sio 'oku fiefia 'a Kēleni ke ne ako ha fa'ahinga me'a 'oku fo'oú. 'Oku ou tui na'e faka'aonga'i lelei 'a e taimí" (*Young Women's Loving Service*, p. 13).

Kapau ʻoku ʻi ai ha taha ʻo e kau finemuí naʻe hoko ki heʻene moʻuí ha faʻahinga meʻa ʻokú ne loto ke ne fakahā ki he kalasí pea poupouʻi kinautolu ke nau fai ia.

• Ko e hā fua ʻa e ngaahi tāpuaki ʻo e ngāue tokoni ki ha tahá?

• Kapau ʻokú ke fai ha ngāue tokoni ki ha toko taha ʻoku ʻikai ke ne lava ke fakamālō atu kiate koe pea ʻoku ʻikai ke ne fakahoungaʻi ʻa hoʻo ʻofá, pe ʻoku ʻikai te nau ʻiloʻi naʻá ke fai ange ʻa e ngāue-ʻofá, ʻe fēfē haʻo fakakaukau ki ai? (Tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke nau maʻu ha mahino ʻoku totonú ke ʻoua naʻá ne fai ha ngāue tokoni koeʻuhí ke te maʻu ha ngaahi fakamālō ko ha fakahikihikiʻi ʻo e niʻihi kehé.)

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamanatu ange ki he kau finemuí ʻa e lea ʻa Palesiteni Spencer W. Kimball, "Ko e taimi lahi ko ʻetau ngaahi ngāue-ʻofá pe ngāue tokoní ʻoku kau ai ʻa e kiʻi poupou faingofua pe ko haʻate fai ha kiʻi tokoni maʻamaʻa ʻi he fanga kiʻi ngāue faingofua ka ko e toki meʻa fakaʻulia ʻa e fakaʻofoʻofa ʻo e ngaahi ola mei he fanga kiʻi ngāue taʻe mahuʻinga ʻoku tau faí."

Fealēleaʻaki

• Te ke lava fēfē ke ke hoko ko ha "meʻangāue" ki he Tamai Hēvaní?

• Ko e hā ʻa e faʻahinga ʻofa, ngāue tokoni fakaʻaho te ke lava ke fai ki ho fāmilí, ngaahi kaumeʻá, mo e kakai kehe ʻokú ke feʻiloaki mo kinautolú?

• ʻE lava fēfē ke ʻoatu ʻe he fanga kiʻi ngāue tokoni ko ʻení kiate koe ʻa e fiefiá?

ʻOange ki he kau finemuí ha taimi ke nau fakakaukau ki he fehuʻí pea nau toki tali. Hili iá peá ke toki tuku ange kiate kinautolu ke nau aleaʻi ʻa ʻenau ngaahi fakakaukaú. Mahalo pē te ke fokotuʻu atu ha niʻihi ʻo e faʻahinga ngāue tokoni pe ngāue-ʻofá ke fai ʻo hangē ko e lautohi ko ho fanga kiʻi tuongaʻané pe ko ho fanga kiʻi tokouá, ko haʻo malimali pe ko haʻo lea ʻofa ki ho kaungāʻapí, ko hoʻo fai ha fekau ki he mēmipa ʻo ho fāmilí, pe ko ha kaungā-ʻapi.

Fakahoko ʻo e Lēsoní

Fakalotolahiʻi ʻa e kau finemuí ke fokotuʻu ha taumuʻa ki ha faʻahinga ngāue tokoni mo ha ngāue-ʻofa te nau lava ke fai kapau kuo teʻeki ke nau kamata ke fai ha ngāue pehē.

Fakamatala ʻa e palesiteni ʻo e kalasí

Tuku ange ki he palesiteni ʻo e kalasí ha taimi ke ne talanoa ai mo ʻene kalasí ʻo fekauʻaki mo ha polokalama ngāue ʻa ʻene kalasí. Tuku ange kiate kinautolu ke nau fili ha taumuʻa pea fokotuʻu ia ki he tohi māhina ʻa e kalasí.

Ko e Mo'ui Anga-ma'á

TALATEÚ

Fakatokanga ki he faiakó

Kuo hanga 'e he 'Eikí 'o ako'i mai 'a 'Ene tu'utu'uni ki he anga-ma'á 'i he to'u tangata taki taha 'o fou mai 'i he ngaahi tohi tapú pea mo 'Ene kau palōfitá. 'I he faka'au'au hifo ki lalo 'a e ngaahi tu'unga 'i he māmani 'oku tau fehangahangai mo iá 'oku tupu ai 'a e fu'u faikehekehe lahi 'i he tu'unga 'oku fai 'i he māmaní pea mo ia 'oku finangalo ki ai 'a e 'Eikí. Kuo pau ke tau 'ilo'i 'a e finangalo 'o e 'Eikí 'o fekau'aki pea mo e anga-ma'á koe'uhí ke tau mo'ui 'o fakatatau ki ai.

'I ho'o ako'i 'a e ngaahi lēsoni 'i he konga ko 'ení, 'oku totonu ke ke tokanga 'okú ke fakapapau'i 'oku ako'i ki he kau finemuí 'a e finangalo 'o e 'Eikí 'i he founga totonu, pea 'i he fa'ahinga tu'unga 'e fe'unga ia mo e anga 'o honau motu'á pea mo 'enau tupulakí kae 'uma'ā 'a 'enau mateuteu ki he fa'ahinga lēsoni peheé.

'Oku totonu ke ke tokanga mavahe ki ho'o ako'i 'a e ngaahi lēsoni ko 'ení ke ke ma'u 'a e fakahinohino 'a e Laumālié 'i he me'a 'okú ke ako'í, founga 'okú ke ako'i ai iá, pea mo e taimi 'okú ke ako'i ai iá. 'Oku totonu ke fakangatangata pē 'a e fealēlea'akí ki he ngaahi tafa'aki ko ia kuo 'osi ako'i 'e he kau palōfitá pea 'oku kau ki he lēsoní.

'E lava ke hoko 'a e fo'i hele'uhila ko ia ko e *Ko e Anga-ma'a 'a e To'u Tupú* (*Morality for Youth*) ko ha talateu pe ko ha faka'osi ia 'o e ngaahi lēsoní 'i he konga ko 'ení. 'Oku mau fokotu'u atu ke mou hanga 'o hulu'i 'a e fo'i hele'uhilá 'i he kamata'angá pe 'i he faka'osi 'o e ngaahi lēsoni 'i he konga ko 'ení. 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e taimí ia 'i he kalasí ke fakakau ki ai 'a e fo'i hele'uhilá peá mo hono alea'i 'a e fo'i filimí ke hoko ko ha fo'i lēsoni. Ko ia ai 'oku totonu ke ngāue'aki ha kalasi makehe ke hulu'i ai 'a e fo'i filimí pea alea'i ia 'o hangē ko hono fokotu'u atu 'i he "Fakahinohino ki he Toko Taha Te Ne Ngāue'akí" 'a ia 'oku 'oatu fakataha mo e fo'i hele'uhilá.

Lēsoni
31

Ngaahi ʻEkitivitī Fakakulupú: Ko e Kamataʻanga ia ʻo e Fakakaumeʻa ʻOku Fakapotopotó

TAUMUʻÁ	ʻE ako ʻe he finemui taki taha ʻi ʻiloʻi ʻoku tokoniʻi ʻe he ngaahi ʻekitivitī ʻoku fai fakakulupú ʻa e anga kaumeʻa ʻa e fānau tangatá mo e kau finemuí.
TEUTEÚ	1. ʻOmai ha pepa mo ha peni vahevahe ki he mēmipa kotoa pē ʻo e kalasí. 2. Kapau ʻe faingamālie pea teuteu ha ngaahi tatau ʻo e ngaahi lea ʻi he konga hono ua ʻo e lēsoní ki he kau mēmipa kotoa ʻo e kalasí ke nau lau leʻo lahi. ʻE lava pē ke ke hanga ʻo vahevahe ʻa e konga lea ko ia ʻa Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ki ha ngaahi konga lea nounou ʻe tolu.
Fakatokanga ki he faiakó	Lau fakalelei ʻa e ngaahi nāunau fili ʻa e lēsoní pe ʻekitivitī ʻi he ngataʻanga ʻo e lēsoní. Kapau te ke fie maʻu ke ke fakaʻaongaʻi ʻa e fealēleaʻaki fakakulupú, peá ke vahe ʻa e ngaahi ngāue ke faí ki muʻa ʻoku teʻeki ke kamata ʻa e lēsoní.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

ʻE Lava ʻe he Ngaahi ʻEkitivitī Fakakulupú ʻo Fakatupulaki ha Ngaahi ʻIlo Foʻou, Falala Kiate Kita, mo ha Ngaahi Poto ʻi he Ngaahi Meʻa Fakasōsialé

Lau ʻa e fakamatala ko ʻeni mei he ʻUluaki Kau Palesitení pea mo e Fakataha Alēlea ʻo e Toko Hongofulu Mā Uá:

Lea

" ʻOku palani ʻa e ngaahi ʻekitivitī lahi ki he kau finemui ʻa e kalasi Maea Meití mo e kau Faiakó ʻi heʻenau ngaahi meʻa fakasōsiale ʻi he ʻapi akó kae ʻumaʻā ʻa e polokalama ʻa e Siasí, pea ʻoku totonu ke fakaʻehiʻehi mei hono fai ʻo e ngaahi fakakaumeʻa ʻa ia ʻe ʻalu tautau toko ua ai pē ha tamasiʻi mo ha taʻahiné" ("Policies and Procedures," *New Era. Jan. 1971,* p. 30).

Kuo fai ʻe Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ʻa e akonaki ko ʻení ki he kau talavou mo e kau finemui ʻo e Siasí:

Lea

" ʻE kau talavou mo e kau finemui, ʻoku totonu ke mou anga fakamātoato. Naʻe ʻikai ke fakataumuʻa pē ʻa e moʻuí ki he fiefia ʻataʻatā pē. Ko e moʻuí ko ha faʻahinga meʻa ia ʻoku totonu ke te matuʻaki tokanga mo fakamātoato ki ai. ʻE matuʻaki lelei ki he taimi ʻoku mou tupu hake ai ke mou feohi fakataha mo e kau finemuí mo e kau talavoú ʻi he ngaahi fuofua taʻu ʻo e moʻuí. ʻI he taimi ʻokú ke aʻu ai ki he vahaʻa taʻu ʻo e hongofulu mā tahá, ʻoku totonu ke kei hoko pē ʻa hoʻo ngaahi feohi fakasōsialé ko he feohi fakakātoa pē mo e fānau tangatá kae ʻumaʻā ʻa e kau finemuí. ʻOku totonu ʻoua leva ʻe fai ha ngaahi fakakaumeʻa pe ko ha tautau toko ua ʻa ha tamasiʻi pe ko ha taʻahine ʻi he ngaahi fakasōsiale ʻoku faí kae ʻoua kuó na aʻu ki he taʻu hongofulu mā valú pe motuʻa ange ai, naʻa mo e taʻu motuʻa ko iá kei totonu ke ke kei fakakaukau lelei ki hoʻo fili ʻa e tamasiʻi pe ko e taʻahine ke mo fakakaumeʻa pe ko ha faʻahinga ʻekitivitī te mo fai.

" ʻOku totonu ki he kau talavoú mo e kau finemuí ke nau kei fakangatangata pē ʻa ʻenau ngaahi fetuʻutaki ʻi ha ngaahi taʻu siʻi, he kuo pau ke ʻalu ʻa e tamasiʻí ʻo ngāue fakafaifekau ʻi he taimi te ne taʻu 19 aí. ʻE totonu foki ke kei fakangatangata pē mo ʻena ngaahi fetuʻutakí pea ʻoua te na fai ha faʻahinga meʻa maumauʻi ai ʻa e fono ʻo e anga-maʻá. Kuo pau he ʻikai te na fakakaumeʻa maumauʻi ʻa e fono ʻo e anga-maʻá ʻi ha faʻahinga founga ki muʻa ʻi he teʻeki ke na malí" ("Marriage — The Proper Way," *New Era,* Feb. 1976, p. 5).

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau toe lau ki he ngaahi ko ia ʻo e fetuʻutaki ʻi he vahaʻa ʻo e tamasiʻí mo e taʻahiné ʻa ia kuo fakahā mai ʻe Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo. Mahalo pē te ke fie maʻu ke hiki ʻeni ʻi he palakipoé ʻi he taimi ʻoku nau ʻomi ai ʻa ʻenau ngaahi talí.

• Ko e hā nai hono ʻuhinga ʻokú ke pehē ai ʻoku fokotuʻu mai ai ʻe Palesiteni Kimipolo ke ʻoua naʻa kamata ʻa e fefakakaumeʻaʻaki ʻa e tamasiʻí mo e taʻahiné kae ʻo leva kuo hoko hona taʻu hongofulu mā ono pe toe motuʻa ange?

• Ko e hā hono ʻuhinga ʻoku mahuʻinga ai ke tau muimui ki he akonaki ko ʻení?

Hoko atu ʻa e leá

"ʻOku totonu ki he tamasiʻi kotoa pē ke ne tānaki ha paʻanga ki heʻene ngāue fakafaifekaú pea ke ne tauʻatāina mei he tafaʻaki kotoa pē koeʻuhí ke ne taau ki heʻene ngāue fakafaifekaú. ʻI he taimi te ne foki mai ai mei heʻene ngāue fakafaifekaú, ʻi hono taʻu uofulu mā tahá, ʻoku totonu ke ne ongoʻi ʻokú ne tauʻatāina peá ne kamata ke fakamaheni ki he kau finemuí pea ke ne teuteu ke ne ʻalu mo kinautolu ki he ngaahi ʻekitivitī fakasōsialé. Ko e taimi te ne ʻiloʻi ai ʻa e finemui ʻokú ne fie maʻú, pea totonu leva ke na mali ʻi he temipalé. ʻE lava ʻe ha talavou ke ne maʻu ʻa e ngaahi tāpuaki kotoa pē kapau ʻe lava ke ne maluʻi ia pea ke ne aʻusia ʻa e meʻa taki taha ʻi he moʻuí pea ʻi hono taimi totonú: ʻuluakí, kuo pau ke fakangatangata ʻa ʻene ngaahi fetuʻutaki fakasōsialé, peá ne ʻalu ʻo ngāue fakafaifekau, peá ne foki mai ʻo kumi hano mali kae ʻumaʻā ke ne mali ʻi he temipalé, pea hoko atu ʻa ʻene ako mo hono fāmilí, pea hoko atu ai ʻa e ngāue ʻa ʻene moʻuí. Te ne aʻusia ʻa e faingataʻá ʻo kapau te ne fai ha ngaahi meʻa kehe" (Spencer W. Kimball, "Marriage — The Proper Way," p. 5).

Ko e konga lea ko ʻení ʻoku lau ʻataʻatā pē ki he tamaiki tangatá. Fehuʻi ange ki he kau finemuí pe ʻoku anga fēfē ʻene fekauʻaki ʻeni mo e kau finemuí foki.

• Ko e hā ha meʻa te ke lava ke fai *ʻi he taimí ni ke teuteuʻi ai koe ki he fakakaumeʻá* ʻi he ʻosi ho taʻu hongofulu mā onó? (ʻOku totonu ke kau ʻi he ngaahi talí ʻa e fakakaumeʻa ki he tamaiki tangatá, pea fakatupulaki ha ngaahi saiʻia foʻou, pea maʻu foki mo ha ngaahi poto fakasōsiale.)

• Ko e hā ʻa hono ʻuhinga ʻoku mahuʻinga ai ke ʻi ai hao ngaahi kaumeʻa tangata pe ko e tamaiki tangata ke ʻi ai hanau ngaahi kaumeʻa fefine kae ʻikai ke nau feʻofoʻofani fakaekaumeʻá?

• Ko e ha ha lelei ʻe maʻu ʻe he kau finemuí mo e kau talavoú ʻi heʻenau kau ki he ngaahi ʻekitiviti fakakulupú?

Te ke lava ʻo hiki heni ʻa e ngaahi tali ʻa e kau finemuí ki he palakipoé. Fakapapauʻi ʻoku kau ai ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení: ʻOku nau falala ʻo lahi ange ai kiate kinautolu. ʻOku nau ʻilo ai ha ngaahi ʻilo mo ha ngaahi ʻekitiviti foʻou. ʻOku nau ako ai ki he ngaahi meʻa ʻoku manako ai ʻa e niʻihi kehé. ʻOku nau ako ai ki he ngaahi poto fakasosialé. ʻOku nau hoko ai ko e kakai ʻoku manakoa ange ʻa ʻenau ngaahi foungá ʻi heʻenau feohi fakakulupú.

Ko e Ngaahi ʻEkitivitī Fakakulupú ʻokú ne Faʻu ʻe Ia ha Makatuʻunga Lelei ʻi he Fakakaumeʻá

Fakahā heni kuo akonaki ʻaki ʻe he kau taki ʻo e Siasí ki he kau finemuí ke nau fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi taʻu ko ia ki muʻa ʻo e fakakaumeʻá ko ha taimi ʻo e teuteu, ko e taimi ʻo e ʻamanaki ke hoko ki ai.

Lea

"'ʻOku ou mamata atu ko e ngaahi taʻu ko ia ki muʻa ʻi he taimi fakakaumeʻá ko e taimi ia ʻo e "fakatupulaki hake ke matalá." ʻOku totonu ke maʻu ʻe he kau finemuí ha fiemālie ʻi he "taimi ʻo e tupulaki haké" pea mo e taimi ko ia te nau aʻusia ai ki he foʻi taumuʻa ko iá. Ko e ngaahi taʻu ko ia ki muʻa ʻo e fakakaumeʻá ko e taimi ia ʻoku teuteu ai ʻa e taʻahiné ki he ngaahi ʻekitivitī fakakulupú, fiefia, ke tupulaki, ke fakalakalaka.

"'ʻOku maumauʻi ʻa e taimí ʻi he tatali fuoloá. . . . ʻOku lahi ʻa e ngaahi meʻa ke fai ʻe he kau finemuí ki muʻa ʻo ʻikai ko e talitali ʻataʻatā pe ko ia ke hoko ʻa honau hongofulu mā valú. ʻE lava ke ala atu ʻa e kau finemuí, ʻiloʻi ʻa e meʻa ko ia ʻoku nau fai ʻi he taimí ni pea fiefia ʻi he ʻahó ni ʻo ʻikai ke tatali ʻataʻatā pe ki ʻapongipongi ke hoko maí ' " (Ruth M. Funk, quoted by Gerry Avant, "Pre-dating Years: A Vital Season," *Church News. 3 Dec. 1977,* p. 9).

Lea

"'ʻOku lahi ʻa e ngaahi meʻa fakaʻofoʻofa ʻe lava ke fai ʻe he finemuí ʻo ʻikai ko ʻene foʻi talitali ʻataʻatā pē ki he fakakaumeʻá, hangē ko haʻane ako ke fiefia ʻi he kakaí pea mo fakatupulaki ʻa hono ngaahi kaumeʻá, pea ʻe fakafiefia ia ʻo kapau ʻe tuku ange ʻe he finemuí ke pehē.

"ʻKo e taʻahine ko ia ʻoku lahi hono kaumeʻá ʻoku meimei ko e taʻahine pē ia ʻe toe lahi ange ʻa hono ngaahi kaumeʻá. ʻI heʻene fakalahi ange ko ia ʻa e siakale ʻo hono ngaahi kaumeʻá ʻe

toe tokolahi ange mo e ni'ihi kehe 'e toe kau mai ki aí. Pea 'i he lolotonga ko ia 'o e te'eki ai ke ne fakakaume'a, te ne lava ke vahevahe atu 'a hono ngaahi potó, langa hake 'o ha ngaahi manatu mo ma'u ha fiefia.

" 'Kapau 'oku 'i ai ha finemui 'oku 'ikai ke ne fa'a matatali, ki he hoko mai ko ia 'a e taimi ke fakakaume'a aí, 'oku totonu ke ne manatu'i ke ne talanoa mo 'ene Tamai Hēvaní fekau'aki mo e me'a ko iá.

" . . . Ko e ngaahi ta'u mo e teuteú, 'oku fu'u fie ma'u 'aupito ia pea 'oku 'ikai totonu ke maumau'i 'aki ia 'a e fakakaume'a kei ikí. 'Oku totonu ke ngāue'aki fakapotopoto 'e he finemuí 'a hono taimi koení, tatali ki he taimi totonú koe'uhí ko e taimi ko ia 'e 'omi ai ia 'e hono ngaahi kaume'á ki he fakakaume'á kuó ne mateuteu ke ne lava ke 'ilo'i 'a e ngaahi 'ulungāanga 'a ia 'oku 'ikai te ne fie ma'u ke faí.

" 'Ko e ngaahi ta'u ko ia ki mu'a 'o e fakakaume'á, kapau 'e faka'aonga'i fakapotopoto, te ne lava ke 'omai ha poto maheni ki he finemuí 'a ia te ne tokoni'i ia ke fakalakalaka 'a hono ngaahi 'ulungāangá ke ne hoko ai ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei ki he ni'ihi kehé.

"Kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha taimi 'e teuteu ai 'a e finemuí 'e 'ikai ke ne fiefia 'i he'ene ngaahi fakakaume'á. 'Kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha taimi ke teuteu ai 'a e finemuí, 'e ta'e mateuteu 'a e finemuí ki hono ngaahi fatongia 'a ia 'oku 'alu fakataha mo e fakakaume'á, pe te ne fakamālohi'i ai 'a e ni'ihi kehé, pea pehē foki kiate ia'" (Ardeth G. Kapp, quoted by Avant, *Church News. 3 Dec. 1977*, p. 9, 14).

Lea

"Ko e me'a 'oku fakanatula pē 'a e fa'ahinga ongo ko ení 'oku ma'u 'e he longa'i fānaú ke nau fai fakakulupu ha ngaahi 'ekitivitií, he taimi 'oku nau kei iiki ai pea te'eki te nau ma'u 'a e tu'unga fakapotopoto faka'atamai kakató, pea ko e ngaahi va'inga pe ko e ngaahi fakasōsiale fakataha ko ia 'oku fai fakatahá, 'oku fakafiefia ia mo 'aonga kiate kinautolu. 'Oku lelei ange ki honau sinó pea pehē ki honau ngaahi 'ulungāangá 'o kapau 'e tokolahi ange 'a honau ngaahi fanga ki'i kaume'á. Ko e fanga ki'i va'inga mo e ngaahi 'ekitivitī 'oku fa'u 'i 'api 'oku 'ikai ngata pē ia 'i he'ene fakafiefiá, ka 'oku toe fu'u 'aonga 'aupito ki he tupu 'a e fānaú."

Ta'ofi si'i hono lau ko ia 'o e lea 'a Palesiteni Kimipoló, kae kole ki he kau finemuí ke nau fakafanongo fakalelei ange ki he ngaahi fakakaukau ko ia fekau'aki mo e ngaahi 'ekitivitī fakakulupu 'a ia 'oku fokotu'u mai 'e Palesiteni Kimipoló.

Kapau kuó ke 'osi kamata ha lisi 'o e ngaahi me'a lelei ko ia 'o e ngaahi 'ekitivitī fakakulupu 'i he palakipoé, vahe'i ki ha mēmipa 'e taha 'i he kalasí ke ne tānaki ki he lisi ko 'ení 'i he lolotonga ko ia hono lau 'o e konga faka'osi 'o e lea ko ia 'a Palesiteni Kimball. Kapau 'e 'ikai, tuku ange ki he kau finemuí ke nau taki taha hiki pē ia 'e kinautolu pea mou toki lau ki he ngaahi lelei ko ia 'i he hili 'a e laukongá.

Hoko atu 'a e leá

" 'E hanga 'e he ngaahi faeasaití 'o fakatupulaki 'a e ngaahi anga fakakaume'á, peá ne ue'i foki 'a e laumālie pea mo e ako'i 'o e 'atamaí. 'E lava 'e he fanga ki'i kaitunu fakakulupú 'o ako'i 'a kinautolu ke nau anga-lelei mo anga-fakafeohi pea toe fakamafola atu 'a e fakakaume'a vāofí.

" 'Oku lava 'e he ngaahi sipotí 'o fa'u 'a e ngaahi sino mālohí mo e kātakí. 'E lava 'e he ngaahi sipotí 'o ako'i 'a e laumālié ke ne fepaki mo e ngaahi faingata'á pea iku'i ia, ako'i foki ke 'oua 'e siokita mo 'ilo peá ne ako'i foki mo e anga fakasipotí mo e fa'a kātaki, 'o tatau ki he toko taha 'oku va'ingá pea mo e toko taha 'oku va'ingá pea mo e toko taha 'oku mamatá. 'Oku hanga 'e he tulamá 'o fakatupulaki 'a e talēnití, ako'i 'a e fa'a kātakí, feohi 'a e anga fakakaume'á mo e anga fakafeohí. 'Oku pehē pē mo e ngaahi 'ekitivitī hiva fakakulupú, pea 'okú ne hanga foki 'o fakamolū mo fakanonga 'a e laumālié mo ne fakafiemālie'i 'a e ngaahi me'a faka'ofo'ofa 'o natulá.

"Ko e ngaahi hulohula 'oku māú 'oku ma'u ai 'a e ngaahi feitu'u faka'ofo'ofá, pea mo e taimi fakafiefia ke fe'iloaki ai mo e kakai fo'ou pea toe tokolahi ai 'a e fiefiá. 'I ha pō hulohula fakafiefia mo ha kau finemui tokolahi anga-lelei, 'oku nau taki taha pe 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei mo faka'ofo'ofa. 'E lava heni 'a e ngaahi hoá 'o vakai takai mo fakatokanga'i 'a e ngaahi 'ulungāanga leleí mo e ngaahi tō'onga kehekehe pea nau lava ke nau fakahoa honau ngaahi faikehekehé. Pea 'i he ngaahi anga fakakaume'a ko 'ení 'e

lava ke hoko ia ko ha makatu'unga 'o e fili fakapotopoto 'o e ngaahi fakakaume'á 'a kinautolu 'oku nau motu'a fe'ungá, 'a ia ko e fakakaume'a ko 'ení 'e toki ma'u mei ai ha faka'uto'uta he hokohoko atu 'a 'ena fakakaume'a tu'u ma'ú pea iku ai pē ki ha'ana fakama'u, peá na hoko atu 'o mali fiefia mo ta'e ngata" (Spencer W. Kimball, *Ko e Mana 'o e Fakamolemolé,* [Salt Lake City: Bookcraft, 1969], pp. 221–222).

Fealēlea'aki fakatupu-fakakaukau

Tuku ha taimi ke felilingi'aki ai 'a e ngaahi fakakaukaú 'i he ngaahi fakakaukau fo'ou ke hoko ia ko ha 'ekitivitī fakakulupu. Fakahā ange kiate kinautolu ke nau fakakaukau ki he ngaahi fakahinohino ko 'ení ki mu'a pea nau toki kamata:

1. Ko ha fakakaukau 'oku fakatupulaki. 'Oua na'á ke li'aki ha fakakaukau.
2. Fakakaukau ki he anga 'o e ngaahi 'ekitivitī 'e ni'ihi 'oku fa'a fai 'e he tamaiki tangatá pea mo e anga hono fakalahi atu ke ako ai 'a e kau finemuí, mo ha 'ekitivitī 'a e kau finemuí 'oku fakalahi atu ke kau ai 'a e kau finemuí, mo ha 'ekitivitī 'a e kau finemuí 'oku fakalahi atu ke kau ki ai 'a e tamaiki tangatá.
3. Fakakaukau'i ha ngaahi 'ekitivitī 'a ia 'e fakafiefiá pea 'e fakatupulaki ai 'a e falalá mo e poto fakasōsiale 'a e fānaú 'iate kinautolú (hangē ko e lea fakafiemālie kiate kinautolu 'e ha taha, pe ke nau ako 'a e 'ulungāanga 'oku tāú, mo e hā fua.)

Ko e ngaahi fakakaukau 'e ni'ihi 'e lava ke tokoni 'i hano faka'ai'ai 'a e fealēlea'aki 'e faí:

Fe'auhi

Teuteu ha ngaahi timi 'oku kau fakataha a ia ha kau talavou mo ha kau finemui 'i he ongo fa'ahí lōua, te mau fai ha fa'ahinga fe'auhi 'i ha fa'ahinga sipoti pē, ngaahi lova, pe ko ha fe'auhi 'i ha ngaahi me'a kehe. Kapau te ke fili ha ngaahi 'ekitivitī 'oku fo'ou ki ha ni'ihi, feinga ke ke fakapapau'i 'okú ke fai ha fakahinohino fe'unga ki ai peá ke toki fai. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi 'ekitivitī ko 'ení 'e lava ke ako ai ko e fe'auhi veimau, fe'auhi volipolo, fe'auhi haeane sote 'a ia kuo pau ke 'osi 'a e haeane'i 'o e soté 'i ha taimi 'e 'oatu ki ai.

Fa'u Ha'amou Hele'uhila pē 'a Kimoutolu

'Ave ha me'a-faitā hele'uhila, filimi, ngaahi teunga, kae 'uma'ā ha fanga ki'i me'a kehe 'e fie ma'u ke fokotu'utu'u 'aki ha fo'i faivá. Fa'u 'e koe 'a e fo'i hele'uhilá. ('E 'ikai ke fie ma'u ke fai ha lea ia, ka ko e fa'ifa'itaki pē 'e he fofongá 'a e me'a ke faí.) Palani ke mou toe fakatahataha 'amui ange 'o sio 'i he fo'i hele'uhilá.

Fa'u Ha'amou Ngaahi Tohi pē 'a Kimoutolu

Teuteu ha ngaahi helekosi, pepa, kulū, peá ke fa'u 'a e ngaahi talanoa ki he fānaú peá ke ngāue'aki 'a e ngaahi fakatātā mei he makasiní pe ko ha ngaahi tā fakatātā 'a ha kau 'aati 'i he kulupú. 'Oatu 'a e ngaahi tohi ko ia kuo fa'ú ki he fale mahakí pe ngaahi 'api ako 'oku tauhi ai 'a e fanga ki'i tamaiki ikí.

Faiva Fakatu'upakē

Kumi ha ki'i faiva nounou, mo fakakata pe te ke fa'u pe 'e koe 'a e ki'i fo'i faiva pē 'a'au, peá ke tānaki mai ha ngaahi teunga ke fakakau mai ki ai peá ke teuteu mo ha mūsika ke fakafasi 'aki. Tuku ange ki he toko taha taki taha ke ne fili ha konga pea ke ne lau kakato 'a e fo'i faivá, pea 'oua te mou toe akoako fakataha. Mahalo pē te ke fie ma'u ke ke hiki tepi'i ia pea mou fanongo ki ai 'i ha'amou ma'u ha ki'i me'akai ma'ama'a.

Fiefia 'i he 'Aho Mālōlō

Kumi ki he ngaahi 'aho mālōlō pe 'oku fiha 'a e ngaahi 'aho 'oku fakamanatu 'e he ngaahi fonua ko ia 'o kimoutolú, 'o hangē ko Tonga ní. Fakamanatu 'a e ngaahi 'aho mālōlō ko iá 'o hangē ko e fakamanatu 'e he fonua ko iá 'o fakatatau ki he ngaahi me'akai fe'unga pea mo e ngaahi teuteu fe'unga, kae 'uma'ā mo ha ngaahi fakafiefia 'e fai.

Lī'oa Kakato Ho'omou Mo'uí

'Ave ha kulupu 'o ha fānau ki he suú, pa'aké, pe ko ha mala'e va'ingá. Teuteu ha me'akai ma'anautolu, pe te ke palani ha polokalama makehe ki he ngaahi fale mahakí pe ko ha ngaahi fetu'u 'oku 'ikai ke lava 'a e kakai ko iá 'o toe 'alu ki ha ngaahi feitu'u 'oku toe mama'o ange ai 'i honau ngaahi nofo'angá.

Kai Me'akai

Palani mo teuteu ha houa kai pea ngāue'aki 'a e ngaahi huhu, sēpuni, ngaahi peleti, mo e ngaahi me'a pehē. Ki mu'a pea toki fai 'a e kai ko 'ení, hanga 'o hiki ha lisi 'o e kau taukei ki he ngaahi me'a fakasōsialé ke nau ako'i 'a e 'ulungāanga 'oku taau mo e ngaahi me'a pehení (ki he anga hono ngāue'aki 'o e huhú, anga hono kai 'o e ngaahi me'akai 'e ni'ihi, 'ulungāanga lelei, pea mo e ngaahi alā me'a pehē).

Fealēlea'aki

Kapau 'e 'i ai ha taimi fe'unga, fehu'i ki he kau finemuí pe 'e lava fēfē 'e he ngaahi 'ekitivitī ko ia kuo nau fokotu'u maí ke ne tokoni'i kitautolu ke tau toe maheni lelei ange ai mo e kau talavou mo e kau finemuí.

• 'Oku lava fēfē 'e he ngaahi me'a kuo tau ako ki aí ke nau tokoni'i kitautolu ke tau hoko ko ha ngaahi hoa fakakaume'a 'oku toe lelei angé?

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fokotu'u ange ki he kau talavoú mo e kau finemuí ke nau muimui ki he ngaahi akonaki 'a Palesiteni Kimball. 'E 'ikai fie ma'u 'a e ngaahi mātu'á ke nau fie ma'u ha 'ofefine pe ha tama fefine ke ne talangofua 'o kapau kuó ne fakatukupaa'i ia ke ne muimui ki he akonaki ko 'eni 'a e palōfitá. 'Oku mahino 'a e 'ulungāanga fakapotopoto 'oku lahi angé mei he finemui kuó ne ako ke ne muimui ki he ngaahi tefito'i mo'oni totonú pea 'okú ne pule'i ia 'o fakatatau ki ai.

Lea

Tau lau 'a e konga lea faka'osi 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló: " 'E lava 'e ha taha ke ne ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē 'o kapau 'okú ne mapule'i ia pea kuo a'usia 'a e ngaahi me'a 'i he'ene mo'ui 'i hono taimi totonu koe'uhi he ko e ngaahi fetu'utaki 'oku fakangatangata mo fakasōsiale, pea 'oku hoko ai mo e ngāue fakafaifekau, pea hoko ai 'a e faikaume'a, pea hoko ai mo e mali temipalé pea hoko ai mo e ako mo hono fāmilí, pea toki hoko 'a e ngāue ki he'ene mo'uí. Te ne faingata'a'ia kapau te ne fai ha ngaahi me'a kehe" ("Marriage — The Proper Way," *New Era*, Feb. 1976, p. 5).

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'oku kau ki he ngaahi tāpuaki ko 'eni na'e lave ki ai 'a e tāpuaki ko ia 'o e anga fakakaume'a 'oku leleí. Ko e ngaahi ta'u ko 'eni 'o 'ete kei finemuí ko e ngaahi ta'u ia 'o e mo'uí te ne fai ai 'a e ngaahi fakakaume'a makehe ko 'ení peá mo teuteu ki he'ene fakakaume'a 'i he kaha'ú.

Lēsoni Makehe pe 'Ekitivitī 'oku Fokotu'u Atú

Fakatokanga ki he faiakó

Mahalo pē te ke fie ma'u ke toe hoko atu 'a e lēsoni ko 'ení ki he uike hono uá pe fai ha faeasaiti pe ko ha 'ekitivitī 'i he uike hono uá lolotonga 'a e uiké mo ha kau talavou 'e toko tolu pe toko fā mei ho uōtí pe ko ho kolo pe ofi mai ki ho uōtí ke nau kau ki he fealēlea'aki fakakulupu 'i he tefito ko e "Ngaahi 'Ekitivitī Fakakulupu: Ko e Makatu'unga ia 'o Fakakaume'a Fakapotopotó."

Kapau te ke loto fe fai 'eni, fakaafe'i 'a e kau talavoú mei he ngaahi kōlomu 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné ki mu'a. Fili ho'o kau 'a'ahí fakalelei pea fakapapau'i 'oku loto lelei ki ai 'a e palesiteni 'o e kau finemuí pea mo e Pīsopé pe ko e palesiteni fakakoló. Tuku ki he kau finemui 'i ho'o kalasí ke nau 'omai ha ngaahi fehu'i kiate koe 'i he uike 'e ua ki mu'a koe'uhí ke ke fakatahataha'i 'a e lisi ko iá mo e ngaahi fehu'i totonu ke fakakaukau ki ai 'a e kau talavoú.

Ko 'eni ha ni'ihi 'o e ngaahi fehu'i 'e lava ke kau ki aí:

1. 'Oku fie ma'u 'e he tamaiki tangatá 'a e tamaiki fefiné ke nau teunga fēfē?
2. 'Oku fie ma'u 'e he tamaiki tangatá 'a e tamaiki fefiné ke nau talanoa mai kiate kinautolu 'o kau ki he hā?

3. ʻOku fie maʻu ʻe he tamaiki tangatá ʻa e tamaiki fefiné ke nau fakalongolongo pē pea ʻoua te nau faʻa talanoá?
4. ʻOku fie maʻu ʻe he tamaiki tangatá ʻa e tamaiki fefiné ke nau telefoni mai kiate kinautolú?
5. ʻOku anga-fēfē ʻa e fakakaukau ʻa e tamaiki tangatá ki he tamaiki fefiné ʻi heʻenau ngāueʻaki ʻa e ngaahi lea koví mo e ngaahi anga taʻe feʻungá?

ʻE lava ke ʻomai ʻe he kau talavoú ha ngaahi tali lelei mo mahuʻinga ʻo kapau te nau maʻu ʻa e ngaahi fehuʻí ʻi ha taimi feʻunga ki muʻa. Fakataha pē mo haʻo ʻoange ki hoʻo kau ʻaʻahí ha ngaahi fakahinohino totonu ke nau muimui ki ai, ʻo hangē ko e taumuʻa ʻo e lēsoni ko ʻení mo e ngaahi konga lea ʻokú ke ongoʻi ʻoku feʻunga ke nau ʻilo ki aí (hangē ko e lea ʻa Palesiteni Kimball).

Fakamahinoʻi ki he kau talavoú ko hono ʻuhinga ʻo e fealēleaʻaki fakakulupu ko ʻení ke tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke nau sio ki hono mahuʻinga ʻo e fakalakalaka ʻo e faikaumeʻa leleí ʻi he kulupú, pea mo hono fakaʻaongaʻi ʻo e ngaahi ʻekitivitī fakakulupú ko e kamataʻanga ia mo e teuteu ki he fakakaumeʻa fakapotopotó.

ʻOku totonu ke ke hoko ko e toko taha lea mo e fakahinohino ʻi he fealēleaʻaki ko ʻení. fakapapauʻi ko e ngaahi tali kotoa pē ʻoku totonu mo taau. Matuʻaki fakapotopoto ʻaupito ʻi hoʻo hanga ʻo fakatonutonu ʻa e ngaahi tali ko ia ʻoku ʻikai ke feʻungá. ʻI hoʻo hoko ko ia ko e toko taha leá, te ke kamata ʻa e fealēleaʻakí mo fakahinohino ʻa e kau fei fanongonongó ki he lēsoni ko ia ʻoku aleaʻi. Kamata ʻa e alēlea fakakulupu ko ʻení ʻi hoʻo fakafeʻiloaki ʻa kinautolu ʻoku nau kau aí. Fai ʻa e ngaahi fehuʻi mei he lisi ko ia kuó ke ʻosi hanga ʻo tānakí, peá ke fakafanongo lelei ki he ngaahi talí pea mo ongoʻi tauʻatāina ke fai ha ngaahi fehuʻi ʻa ia ʻokú ke ongoʻi ʻoku fie maʻu ke fakamatalaʻi mo fakamahinoʻi. Teuteu mo ha ngaahi toe fehuʻi kehe ke fakaʻaongaʻi ʻo kapau he ʻikai ke fuʻu manakoa ʻa e fealēleaʻakí. Feingaʻi ke kau ʻa e toko taha kotoa pē ʻi he kulupú ʻi he fealēleaʻakí.

ʻI he ngataʻanga ʻo e fealēleaʻaki fakakulupu ko ʻení, fakamatalaʻi fakaikiiki ʻa e meʻa ko ia naʻe fai ki ai ʻa e fealēleaʻakí peá ke fakamālō ki hoʻo kau fakaafé heʻenau tokoní.

Lēsoni

32

Anga-ma'a Fakaekitá
Tupu mei He'ete Lava 'o Mapule'i Kitá

TAUMU'Á

'E mahino ki he finemui taki taha 'a hono lava 'e he mapule'i kitá 'o tokoni'i ia ke ne nofo 'i ha mo'ui anga-ma'á.

TEUTEÚ

1. Teuteu ha ngaahi lau'i pepa lea 'e nima ke faka'aonga'i 'i he hili ko ia hono fai 'o e fo'i talanoa kau kia 'Aná.
2. Vahe ki ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Te Tau Lava 'o Ako ke Mapule'i Kitautolu

Talanoa

Na'e 'u'ulu 'a e fale faivá 'i he pasipasí. Ko e taha 'o e kau tā vaiolini ongoongoa taha 'o māmaní na'e toki 'osi 'a 'ene tā 'a e konga faka'osi 'o 'ene polokalama 'i he efiafi ko 'ení. Ko ia ai, na'e fakato'oto'o atu ha fefine ki he funga siteisí ke fakahā 'a 'ene fiefia ki he toko taha tā vaiolini ongoongoa ko 'ení. Na'á ne fakahaohao atu 'i he kakaí, peá ne faifai peá ne a'u atu ki ai. 'I he'ene lulululu ko ia hono nimá, na'á ne pehē ange, " 'Oiauē, te u foaki kotoa 'a 'eku mo'uí kapau te u lava ke u tā vaiolini pehē!" Na'e tuaiekemo 'ene tali maí, "Fefine, ko e me'a ia na'á ku fai!"

Fealēlea'aki

• 'Oku mou pehē ko e hā 'a e me'a na'e pau ke fai 'e he toko taha tā vaioliní ke ne lava 'o poto lelei 'i he tā vaioliní? (Mapule'i ia ke ne ako, tuku ange 'a e ngaahi me'a na'e mei faingofua mo fakafiefiá, ma'u ha faka'amu, ma'u ha faiako lelei, fokotu'u ha'ane taumu'a ke ne hoko ko ha toko taha tā vaiolini lelei taha.)

Fakamatala'i heni ko e lahi 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku tau fai pe 'oku 'ikai ke tau fai 'i he mo'uí 'e makatu'unga ia mei he'etau lava ko ia ke mapule'i 'a kitautolú. Ko e mapule'i ko 'ení 'oku kau ai 'a hono fai 'a e ngaahi me'a 'oku mamafá pe toe faingata'a angé pea mo e 'ikai ke fai 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihi.

• Ko e hā fua 'a e ngaahi me'a kuo pau ke ke fai mei he 'aho ki he 'aho 'a ia 'oku faingata'a kiate koe ke ke fai iá? (Tuku ke fai mai ha tali 'e he kau finemuí.)

• 'Oku lava fēfē ke ta'ofi 'a e ngaahi me'a 'okú ke 'ilo'i 'oku 'ikai totonu ke ke faí?

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau-loto ko kinautolu 'eni 'i he ngaahi me'a ko 'eni na'e hokó:

1. Na'e fakamatalili'i koe 'e ho tuonga'ané. Na'á ne lea 'aki ha ngaahi me'a 'a ia 'okú ne ngaohi koe ke ke ongo'i ke ke kaila kiate ia pe taa'i ia. Te ke lava ke ta'ofi koe mei hono fai 'ení?
2. Ko e Sāpate 'Aukaí pea 'okú ke fu'u fiekaia, ka 'oku te'eki ke hoko 'a e taimi ke vete ai 'a e 'aukaí. Te ke lava nai ke ta'ofi koe mei he kai?

Fakamatala 'a e faiakó

• 'Okú ke ongo'i faingata'a'ia nai 'i loto 'iate koe 'i he taimi 'oku tau lau ai ki he ngaahi me'a ko 'ení 'oku hokó?

Fakamatala'i heni ko e konga 'e taha 'o kitautolu 'oku ngalingali 'okú ne fie ma'u ke "tuku ange ke 'alu" pea fakahā 'a 'etau ngaahi ongó pe ngaahi fie ma'ú; ka ko e konga 'e taha 'okú ne fie ma'u 'e ia ke mapule'i 'a 'etau ngaahi ongó mo 'etau ngaahi fie ma'ú. Ko e 'ulungāanga mapule'í mo e faka'ehi'ehí 'oku mapule'i ia 'e hotau Laumālié.

Lea

"Ko e taha 'o e ngaahi fakakaukau hala 'a hotau sōsaietí ko e pehē ko ia ko kitautolu 'oku tau pule'i 'a 'etau ngaahi ongó mo e ngaahi fie ma'ú. Ka ko hono mo'oní ko e sinó 'oku pule'i ia 'e he Laumālie 'a ia 'okú ne nofo'ia iá" (Terrance D. Olsen, "Teaching Morality to Your Children," *Ensign*, Mar. 1981, p. 14).

Palakipoe

Tohi'i 'i he palakipoé: " 'Oku Pule'i 'e Hotau Laumālié 'a Hotau Sinó." 'Oku 'i ai ha ngaahi me'a 'i hotau sinó 'oku faingofua ke mapule'i pea ko e ni'ihi 'oku faingata'a.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'oku tau lava ke mapule'i lelei 'a e ngaahi konga 'e ni'ihi 'o hotau sino — ko e fakatātā 'ení ko hotau ngaahi louhi'i nimá. Kapau te tau tala ange ki hotau ngaahi louhi'i nima ke mapelu, 'e mapelu. Kapau te tau tala ange ki ai ke 'oua 'e mapelu, 'e 'ikai ke mapelu. Kapau te tau tala ange ki hotau ongo va'é ke ne fai ha me'a, 'okú ne fai leva ia. Fakahā ange te tau lava lelei pe foki ke fili 'a e ngaahi fakakaukau ko ia te tau faí, pea ako leva ke mapule'i 'a 'etau ngaahi fakakaukaú 'e he ngaahi fakahinohino totonu mo paú.

'Ekitivitī

Fakahā ange ki he kau finemuí te ke 'ahi'ahi ke fai ha ki'i 'ekitivitī 'i he mapule'i kitá. Fakahā ki he kau finemuí ke nau taki taha takai'i fakafuopotopoto honau nima to'omata'ú, taimí ni ue'i honau va'e to'ohemá ki mu'a mo mui, pea ue'i mo honau ngaahi fo'i 'ulú ki 'olunga mo lalo. Taimí ni fakahā ange kiate kinautolu ke nau tangutu ma'u fakalongolongo 'o fakakaukau loto ki ha fa'ahinga me'a tuku kehe 'a e me'a ko ia te ke fakamatala'i atu kiate kinautolú. Peá ke fakamatala'i kakato leva 'i he taimí ni ha fa'ahinga me'a kai 'oku ifo ki he kaí pe ha me'akai hikinga uá.

• Ko fē 'a e me'a na'e faingata'a tahá, ko hono tala ange ko ia ki ho nimá pe va'é ke ne fai 'a e me'a ko ia 'oku fie ma'ú, pe ko e tala ange ki ho'o ngaahi fakakaukaú mo ho'o ngaahi ongó 'a e me'a ke faí?

Fakamatala'i heni ko e tokolahi 'o e kakai 'oku 'ikai ke nau tui te nau lava ke nau pule'i 'a 'enau ngaahi fakakaukaú mo mapule'i kinautolu. Ka ko hotau ngaahi 'atamaí 'okú ne lava ke fakakaukau'i pe 'a e me'a 'e taha 'i he taimi 'e taha. 'E lava pe ke fakamālohi'i 'a e anga 'o 'etau ngaahi fakakaukaú 'aki ha'atau fili ke tau fakakaukau ki ha ngaahi me'a kehe. 'Oku fakakaukau 'a e ni'ihi ia ko e fa'ahinga mapule'i ko 'ení 'oku ta'e 'aonga ia, pe fu'u faingata'a, pe 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga.

Lea

"Ko e ni'ihi 'oku nau hoko 'o pōpula ki he ngaahi 'ulungāanga fakamālohi pe ngaahi fie ma'u ta'e fe'unga pē ki he ngaahi ngāue ta'e totonú, pea nau pehē kuo nau vaivai, kuo fakamālohi'i kinautolu, fakaloto'i; pea kuo mālohi ange 'a e 'ahi'ahí 'i honau ivi ko ia ke teke'i 'akí. Ka 'oku tau lava ke fili. 'Oku tau lava ke ta'ofi 'a e ngaahi 'ulungāanga ta'e fe'ungá; 'oku tau lava ke fekumi ki he 'ulungāanga leleí; 'oku tau lava ke fili 'a e ngaahi me'a 'oku tau fakakaukau ki ai 'aki hono fai 'o e me'a ko ia 'oku totonu ke faí" (Richard L. Evans, "Self Control," *Improvement Era,* Dec. 1963, p. 1113).

Fakamatala 'a e faiakó

Fakahā heni 'oku faingata'a ke tau pule'i kitautolu, ka ko ha me'a ia ke tau ako ke fai. Kuo 'osi folofola mai 'aki 'e he Tamai Hēvaní kiate kitautolu ke tau tauhi 'a 'etau ngaahi fakakaukaú, ngaahi fie ma'ú, mo e ngaahi ongó 'o fakatatau ki hono ngaahi fakangatangatá. 'O hangē ko 'etau Tamaí, he 'ikai ke ne folofola 'aki kiate kitautolu ha me'a ke fai 'a ia he 'ikai ke tau malava ke faí. Ko 'Ene fānau 'a kitautolu. 'Oku 'i ai 'etau totonu ke tau hoko 'o hangē ko Iá.

Talanoa

Fakafanongo fakalelei ki he me'a ko 'eni na'e hoko ki ha finemui ko hono hingoá ko 'Ana. Sio angé pe te ke lava ke 'ilo ha ngaahi me'a na'e lava ke fai 'e 'Ana ke ne ako ai ke mapule'i ia.

" 'Oku fai ia 'e he toko taha kotoa pē, ko e hā 'e lava ai ke fai iá? 'Oku tala mai pē 'e he ngaahi fekaú ia ke 'oua na'a tau takuanoa 'a e huafa 'o e 'Otuá. Ne u 'ilo'i 'a 'eku feinga ke fakaleleí'i 'a e ngaahi 'uhinga ki he'eku kapekapé, ka na'e 'ikai ha'ane tokoni. Na'á ku 'ilo'i 'oku hala ke u kapekape, neongo pē 'oku fai ia 'e hoku ngaahi kaume'á kotoa. Na'á ku loto-mo'ua ma'u pē ki ai, peá ne faifai peá u fakakaukau ke u fai ha me'a fekau'aki mo 'eku palōpalemá. Na'á ku ongo " 'uli" mo ta'e fe'unga ke fehangahangai mo e 'Otuá 'i he lotú. Ka na'á ku 'ilo'i kapau he 'ikai te u fakatomala, te ne toe 'ai 'a e me'á ni ke kovi 'aupito.

"Na'á ku kamata leva ke feinga ke mapule'i au 'i he fo'i 'aho pē 'e taha. Na'á ku 'ilo'i ne u ngaohi 'a e kapekapé 'o hoko ko hoku 'ulungāanga. Na'á ku fanongo ki ha ngaahi 'ulungāanga ta'e fe'unga 'i he 'aho kātoa 'i he akó 'a ia 'oku hangē pē foki ia ko ha me'a 'oku fakanatula pē ia ki he kapekape. Na'e faingata'a ke u 'ilo'i kuó u kapekape; ka 'i he taimi ko ia na'á ku 'ilo'i ai kuó u toe fai hoku 'ulungāanga na'á ku ongo'i loto-mamahi mo puke 'i loto 'iate au.

" 'I he pō ko iá na'á ku lotu lahi mo kole ke ma'u ha mālohi. 'I he 'aho hono hokó na'á ku ma'u ha loto-to'a ke fakahā ange ki hoku ongo kaume'a lelei taha 'i he akó na'e 'ikai te u 'uhinga ki he ngaahi lea na'a mau ngāue'akí pea na'á ku feinga ke liliu. Pea na'á ku toe feinga foki 'i he 'aho ko iá.

"Na'e 'ikai te u fu'u fakakaukau 'e fu'u faingata'a ia. He na'á ku ongo'i ma'u pē ko 'ete nofo ko ia 'i he Ongoongoleleí 'oku faingofua ma'u pē. Na'e fe'unga mo e 'aho 'e fā peá u toki lava ke nofo ta'e kapekape 'i he fo'i 'aho 'e taha. Na'á ku fiefia ka na'á ku 'ilo'i kuo pau ke u matu'aki tokanga 'aupito 'i he 'aho taki taha. Na'e fu'u faingofua 'aupito ke u toe foki pē ki hoku ngaahi 'ulungāanga motu'á.

"Na'e hokohoko atu pē 'a 'eku lotú lolotonga hono kotoa 'o e taimi ko 'ení ke ma'u ha mālohi. Na'á ku fakalakalaka pea na'e 'ikaí leva ke u toe ngāue'aki 'a e ngaahi lea ta'e fe'ungá, ka na'e 'ikai pē te u ongo'i kuo fakamolemole'i. Pea na'e fai leva ha houalotu fakamo'oni fakataha 'i he lotu ko ia 'a e kau finemuí. Pea na'á ku kole leva ki hoku ngaahi kaume'á ke nau fakamolemole'i au koe'uhí ko e ngaahi sīpinga kovi ko ia na'á ku faí. Na'á ku ongo'i 'aupito 'a e mālohi ko ia 'o e Laumālié pea na'e 'ikai te u lava ke ta'ofi 'a 'eku faka'amu ko ia ke u fai 'a 'eku fakamo'oní. Na'á ku fakahā 'a 'eku 'ofa ki he'eku Tamai Hēvaní pea mo Hono 'Aló pea mo e Ongoongoleleí. Pea 'i he taimi ko ia na'á ku 'osi aí, na'e hangē ha fu'u kavenga mamafa 'oku to'o atu mei hoku ongo umá. Na'á ku 'ilo'i kuo fakamolemole'i au."

Fealēlea'aki

Fealēlea'aki 'i he ngaahi me'a ko ia na'e hoko kia 'ana mo e kau finemuí, pea faka'aonga'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ke kamata'aki. Hili hono alea'i 'a e fehu'i taki taha, fakahā 'a e lau'i pepa 'o lea totonu ko ia 'okú ne fakamatala'i faka'osi 'o fekau'aki mo e mapule'i kitá 'a ia 'e lava ke ma'u 'i he fealēlea'akí.

1. Na'e anga-fēfē 'a e feinga 'a 'Ana ke fakamolemole'i ia mei hono 'ulungāangá? Ko e hā hono 'uhinga te tau feinga ai ke fakamolemole'i 'a hotau ngaahi 'ulungāangá 'i he taimi tataú? Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke tau faka'ehi'ehi mei hono fai 'o iá? (Fakahā 'a e lau'i pepa leá: " 'I he taimi ko ia 'oku tau feinga ai ke fakamolemole'i 'a 'etau maumau'i 'a e ngaahi fekaú, 'oku tau fakavaivai'i 'a hotau mālohi ko ia ke mapule'i kitautolú.")
2. Ko e hā 'a e me'a na'á ne ue'i 'a 'Ana ke ne fie ma'u ke liliu 'a hono 'ulungāangá? Na'e anga fēfē 'a 'ene ongo'i? Ko e hā 'a me'a 'oku hoko 'i he taimi ko ia 'oku tau maumau'i ai ha fekaú? (Fakahā 'a e lau'i pepa leá: " 'I he taimi ko ia 'oku tau maumau'i ai ha fekaú, 'oku mole leva meiate kitautolu 'a e Laumālie 'o e 'Otuá.")
3. Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi me'a na'á ne fai ke mapule'i ai iá? Na'e lava fēfē 'e he'ene fakahā ange ko ia ki hono ngaahi kaume'á 'a 'ene fakakaukau 'o tokoni'i iá? 'E lava fēfē 'e he'ete fai pe 'a e me'a 'e taha 'i he taimi 'e tahá ke ne tokoni'i kitautolu ke tau ako 'a e mapule'i kitá? (Fakahā 'a e lau'i pepa leá: " 'Oku tau ako ke tau mapule'i kitautolu 'aki 'etau fai pe 'a e me'a 'e taha 'i he taimi 'e taha.")
4. Ko e hā 'a e me'a na'á ne fakamālohi'i lahi taha 'a 'Ana 'i he'ene ako ko ia ke mapule'i iá? (Fakahā 'a e lau'i pepa leá: "Ko 'etau Tamai Hēvaní 'okú Ne fakamālohi'i kitautolu 'o kapau 'oku tau lotu 'o kole 'a 'Ene tokoní.")
5. Na'e anga fēfē 'a e ongo na'e ma'u 'e 'Ana 'i he hili ko ia 'a 'ene lava'i 'a e palōpalemá? Na'e lava fēfē 'a 'ene fai ko ia 'a 'ene fakamo'oni ke ne 'omai kiate ia 'a e nongá? (Fakahā 'a e lau'i pepa leá: "Mapule'i Kitá 'okú ne 'omai kitautolu ke tau fetu'utaki lelei mo 'etau Tamai 'i Hēvaní.")

Kole ki he kau finemuí ke nau fakamatala ki ha me'a ne hoko kiate kinautolu fekau'aki mo hono mapule'i kinautolú, fakamamafa'i 'a e me'a ko ia na'e 'aonga lahi tahá.

'I He'etau Mapule'i ko ia Kitautolú te Tau Lava Leva ke Nofo 'i he Mo'ui Anga Ma'á

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i 'e tatau ai pē pe 'oku tau ako ke tā ha ngaahi me'alea, feinga ke mapule'i 'a hotau lotó, pe feinga'i kitautolu ke tau tu'u hake lolotonga ko ia 'oku totonu ke kei mohe lōloa atu pē, ka ko 'etau ngaahi feinga ko ia ke mapule'i kitautolu 'i ha fa'ahinga tafa'aki pe 'o 'etau ngaahi mo'uí te ne tokoni'i kitautolu ke tau feinga ke nofo 'i ha mo'ui anga-ma'a.

Talanoa

Fai ʻa e talanoa ko ʻení:

"Naʻe fakafehuʻi ha faifekau ʻokú ne lolotonga ngāue ʻi he feituʻu fakahahake ʻo ʻAmeliká ʻe he tamasiʻi ako ʻi he kolisí ʻa ia naʻe siʻisiʻi ange ʻa ʻene tokanga ki he ngaahi pōpoaki ʻo e Ongoongoleleí ʻi he ngaahi lao ko ia ʻa e kau faifekaú fekauʻaki mo e anga maʻá. Naʻe fehuʻi ange ʻe he tamasiʻi akó ki he faifekaú pe ʻokú ne lava fēfē ke mapuleʻi ʻa ʻene ngaahi fie maʻú ʻi he taimi ko ia ʻoku takatakaiʻi ai ia ʻe he kau finemui talavoú, ʻo ne pehē tokua ʻoku ʻikai ke maʻu ʻe he faifekaú ha ongo tatau pe mo e ongo ko ia ʻoku maʻu ʻe he faʻahinga ʻo e tangatá. Naʻe tali ange ʻe he faifekaú, "Oku ʻikai ko hono ʻuhingá ʻoku ou maʻu ʻe au ha ongo ʻoku ou puleʻi ʻa hoku ʻatamaí pea mo hoku sinó. ʻOkú ke pehē ʻe koe ʻokú ke tuʻu toko taha ʻi hoʻo fehangahangai pea mo ho ngaahi filí mo hoʻo fie maʻú. ʻOkú ke fakakaukau ʻoku totonu ke ke fai ʻa e ngaahi meʻa ʻoku nau loto ki aí. ʻOku fakamoʻoniʻi kiate au ʻoku ou pule ki he ngaahi ongo ko iá" (Terrance D. Olsen, "Teaching Morality to Your Children," p. 14).

Fealēleaʻaki

• Ko e hā ʻa e meʻa naʻe faikehekehe ai ʻa e fakakaukau ʻa e tamasiʻi akó pea mo e faifekaú? Ko e hā ʻa e meʻa naʻe ako ʻe he faifekaú ke ne fai fekauʻaki mo ʻene ngaahi ongo mo ʻene ngaahi fie maʻú?

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi koe fakakaukau maʻá mo e anga maʻá ʻokú ne ʻomai ʻa e mapuleʻi fakasino mo e mapuleʻi kitá.

Tokoni ki he kau finemuí ke nau ʻiloʻi ko e taimi ko ia ʻoku tau ako ai ke mapuleʻi kitá ʻoku tau fakamālohiʻi ʻa e Laumālie ko ia ʻokú ne puleʻi ʻa hotau sinó. Peá ko hotau ivi ko ia ke puleʻi kitautolú ʻoku tupulaki ia ʻi he taimi kotoa pē ʻoku tau fili ai ke fai iá.

Ngaahi ako fakapalōpalema

Fili mei he ngaahi meʻa ko ʻeni naʻe hokó ʻa e ngaahi meʻa ko ia ʻe feʻunga lelei mo hoʻo kalasí. ʻI he hili ʻa e meʻa taki taha naʻe hokó, fai ʻa e ngaahi fehuʻi ko ʻení: 1) ʻE lava fēfē ke fakaʻaongaʻi ʻe ha taha ʻa e mapuleʻi kitá ʻi he faʻahinga meʻa ko ʻení? ") Ko e hā ʻa e meʻa naʻe mei hoko kapau naʻe ʻikai ke fai Ia ʻe he toko taha ko ʻení? 3) Ko e hā ʻa e meʻa ʻe lava ke fai ʻe he toko taha ko iá ke fakaʻehiʻehi ai pe fakamamaʻo ai mei he meʻa ko ia naʻe hokó? 4) ʻOku anga fēfē ʻa hono ʻo e mapuleʻi kita ʻi he ngaahi meʻa ko ʻeni naʻe hokó? Hili ʻa e tali ʻa e kau finemuí ki he ngaahi fehuʻí, lau ʻa e ngaahi fakaʻosi ko ʻeni ki he ngaahi akó.

Meʻa naʻe hoko mo e fealēleaʻaki

1. Ko e niʻihi ʻo hoku ngaahi kaumeʻa ʻi he akó naʻa nau fakaafeʻi au ki ha kaimeʻakaí. Naʻá ku fuʻu fiefia ʻaupito ke ʻalu koeʻuhí he ko e toko taha ʻo e kau talavou ko iá ʻoku ou saiʻia taha aí naʻá ne fakahā mai kiate au te ne ʻi he paati ko iá peá ne fie maʻu au ke u ʻalu ange. Naʻe ʻikai ke u faʻa matatali ke u ʻi ai fakataha pea mo ia. ʻI he taimi ko ia naʻá ku aʻu atu ai mo hoku ngaahi kaumeʻa fefiné, naʻa nau ʻiloʻi ʻoku ʻikai ke ʻi ai ʻa e ngaahi mātuʻá ʻoku nau mamaʻo kinautolu pea ko e kaimeʻakai ko ʻení ʻoku ʻikai ke ʻi ai ha taha lahi ai, ke ne tokangaʻi. Naʻe ulo siʻi ʻa e ngaahi māmá. Ko e niʻihi ʻo e tamaiki naʻa nau hulohula, pea niʻihi kehé naʻa nau tautau hoa, ʻo ʻuma mo nofo fakataha. Ko e tamasiʻi ko ia naʻá ku saiʻia ai naʻá ne sio mai kiate au ʻi heʻeku hū atú.

Fakaʻosí

Naʻá ku ʻiloʻi ʻoku totonu ke u ʻalu mei he kaimeʻakaí, ka naʻá ku fuʻu manako ʻaupito ʻi he tamasiʻi ko ʻení. Naʻe hohaʻa ʻa hoku lotó pe ko e hā haʻane fakakaukau ʻo kapau te u ʻalu. Naʻe fakapoʻuli ʻa tuʻa. Naʻe ʻikai te u fie maʻu ke ʻalu toko taha pē ʻi he halá ki ʻapi. Ka neongo iá, ne u lava ke u mapuleʻi ʻa ʻeku ngaahi ongó. Naʻá ku telefoni ki heʻeku ongo mātuʻá ʻo kole kiate kinaua ke na ō mai ʻo ʻave au ki ʻapi.

Meʻa naʻe hoko mo e fealēleaʻaki

2. Naʻá ku ʻiloʻi ʻoku ʻikai totonu ke tau fakakaumeʻa mo e tamaiki tangatá kae ʻoua leva ke hoko hotau taʻu hongofulu mā onó, ka naʻá ku maʻu ha fiefia lahi ʻi he akó ʻi heʻeku talanoa mo vaʻinga fakataha mo e tamaiki tangatá. Pea ko e toko taha ʻo kinautolu naʻe ui ko Paleti, ko ha tamasiʻi talavou pea naʻe hangē ʻokú ne manako ʻiate aú. ʻI he ʻaho ʻe taha lolotonga ʻa e kai hoʻataá naʻá ne kole mai kiate au ke ma feʻiloaki muʻa ʻi he fale koloá peá ma ō ʻo sio heleʻuhila. Ka naʻe ʻi ai ha ʻekitivitī maʻá e kau finemuí naʻe ʻosi palani ki he taimi tatau. Naʻe faingofua pē ke u fakahā ange ki heʻeku ongo mātuʻá ko ʻeku ʻalu ki he ʻekitivitií peá u ʻalu ʻo heka he pasí ʻo ʻalu ki he fale koloá. Te u lava pē ke foki mai ki ʻapi ʻi he taimi tatau pe ko ia ʻe ʻosi ai ʻa e ʻekitivitī. Ko ia naʻá ku tala ange, " Ioʻ." Ka ʻi he hokosia ko ia ʻa e taimí kiate au ke u ʻalu ai mei ʻapí, naʻá ku ongoʻi ilifia. Naʻe ui mai ʻa ʻeku faʻeé kiate au ke u manatuʻi ke tui ʻa hoku kofu fakamāfaná peá ne pehē mai, " ʻOfa ke ke maʻu ha fiefia!" Pe naʻá ne foki leva ki fale.

Faka'osí

Na'e kamata leva ke u 'alu atu ki he tau'anga pasí. Na'e totonu pē ke u ongo'i fiefia. He na'á ku 'amanaki 'alu ke sio 'i ha fo'i faiva mālie fakataha mo e tamasi'i 'a ia 'okú ne manako 'iate aú. Ko e hā hono 'uhinga kau ka ongo'i ta'e fiefia ai? Ko e konga 'e taha 'o'oku na'á ne ongo'i 'e ia 'oku fie lele vave ki he pasí; ka ko e konga 'e taha na'á ne ongo'i 'e ia 'oku fie foki ia ki mui. Na'á ku tu'u leva 'o 'ikai ke u toe lue. Na'á ku fakakaukau leva ki he ngaahi fakangalingali kotoa ko ia 'a ia kuo pau ke u fai 'i he taimi ko ia te u foki mai ai ki 'apí, 'a e ngaahi loi ko ia te u fai 'i he ngaahi 'aho lahi. Ko ia na'á ku manatu'i leva 'a e ki'i lea na'e ako'i kimautolu ki ai 'e he'eku tangata'eikí: "Kapau 'e 'i ai ha me'a te tau fie ma'u ke tau fai, 'e 'i ai pē 'a e founga." Na'á ku ongo'i leva 'oku ou ki'i fiemālie hifo, pea kamata leva ke u toe fakakaukau lelei, na'á ku pehē leva kiate au ke u foki ki 'api, 'o telefoni kia Palati, fakahā ange kiate ia he 'ikai te u lava atu pea mo hono 'uhingá, pea hili ko iá te u 'alu leva au ia ki he 'ekitivitī. Ko ia na'á ku fai leva 'a e me'a ko ia na'á ku fakahā kiate au ke u faí.

Faka'osi 'a e konga ko 'eni 'o e lēsoní 'aki hano alea'i pe 'oku anga-fēfē 'a hono ngāue'aki 'o e mapule'i kitá 'i he ngaahi me'a ko 'eni na'e hoko 'o hangē ko ia na'a tau lau ki aí, 'o tuku ange 'a e kau finemuí ke mapule'i kinautolu ke nau nofo 'i ha mo'ui anga-ma'a.

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ki he kau finemuí ko e ngaahi me'a kotoa pē ko ia na'e hokó 'a ia na'e alea'i 'i he lēsoni ko 'eni, na'e 'i ai 'a e faingata'a ke fakahoko 'a e mapule'i kitá, ka na'e lava 'e he toko taha taki taha ke ne fakahoko ia. Ko e taimi taki taha 'oku tau mapule'i ai kitautolú, 'oku tau fakamālohi'i 'a hotau ivi ko ia ke ma'u ha mo'ui anga ma'á. Faka'osi 'a e lēsoni 'aki 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi, 'a ia 'okú ne toe fakapapau'i mai kiate kitautolu te tau lava ke ako ke mapule'i kitautolu. Fakahā ki he kau finemuí ke nau fakafanongo ki he palōmesi 'a ia 'oku 'omai kiate kitautolú 'o kapau te tau ngāue'aki 'a hono mapule'i kitautolú.

" 'I he taimi 'oku ikuna'i ai kimoutolu 'e he fai halá, pe fai ha me'a ke sio ki ai ha taha ta'e fakakaukau ki ai; 'i he taimi ko ia 'oku mou fonu ai 'i he fakakaukau fakatēvoló, pea faka'amu ke tukulolo ki aí, peá ke *ta'ofi 'o tuku ange 'a e Laumālie 'a ia kuo fakakoloa'i 'aki 'e he 'Otuá ho sinó, ke ne tataki koe.* Kapau te mou fai 'eni 'oku ou palōmesi atu te mou ikuna'i 'a e kovi kotoa pē, pea ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá" ('i he *Journal of Discourses,* 2:256; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali).

Faka'ehi'ehi mei he Ngaahi Mālohi Fakatu'utāmaki 'o e Mītiá

Lēsoni
33

TAUMU'Á	'E lava ke 'ilo'i 'e he finemui taki taha mo fakamama'o mei he ngaahi lea mo e tu'uaki fakalieliá, nusipepá mo e fakatātā, faiva televīsoné, hele'uhilá mo e ngaahi alā me'a pehē.
TEUTEÚ	1. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: 'Omai ha fo'i moa moho, 'oku te'eki to'o 'a hono vēsí, pea 'oku hinehina; mo ha pēsoni kuo 'osi fakafonu vai fe'unga ke 'ufi'ufi 'a e fo'i moá; mo ha sēpuni mo ha me'a fakalanu me'akai ke fai 'aki 'a e faka'ali'alí. 'E lava pe keke fetongi 'aki ha konga tupenu hinehina 'a e fo'i moá. 2. Tā ha saati 'i he palakipoé pē ha pepa faka'ali'ali. Lisi 'i he tafa'aki 'e tahá 'a e ngaahi me'a ngāue 'a Lusifā 'a ia 'oku fakahā mai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'i he konga 'uluaki 'o e lēsoní. 'I he kōlomu ko ia hono uá, lisi ai 'a e ngaahi founga ko ia 'oku fakahā mai 'e Palesiteni Penisoni ke tau lava ke 'ilo'i ai kinautolu 'a ia 'oku 'asi 'i he konga hono ua 'o e lēsoní. 'I he kōlomu hono tolú lisi ai 'a e ngaahi founga 'a Pīsope Pitasoni ke te fakamama'o ai mei he ngaahi tu'uaki mo e lea fakalieliá, nusipepá mo e fakatātā, faiva televīsoné, hele'uhilá mo e ngaahi alā me'a pehē. 'Ufi'ufi 'a e 'ū kōlomú koe'uhí ke toki fakahā tahataha pē ia 'i he taimi ko ia 'e fie ma'u ke toki faka'aonga'i aí. 3. Teuteu ha nāunau tufa ki he ta'ahine taki taha 'o e "Ngaahi Fakahinohino ki hono Fakafuofua'i 'o e Mītiá." 4. Vahe ki ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, ngaahi konga lea te ke fie ma'ú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**'Oku Hoko 'a e Ngaahi Ngāue Ta'e Fe'unga 'a e Mītiá ko e Ngaahi Me'angāue Mālohi Taha ia 'a Sētané**
Fealēlea'aki	Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau tala mai ha ngaahi me'a 'a ia 'e lava pē ke 'aonga pea toe fakatu'utāmaki 'a hono ngāue'aki. 'A ia 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení ngaahi me'a tāmate 'inisēkite, ngaahi me'a fana (sprays), kemikale, ngaahi me'a fakama'a fale. Faka'osi 'aki ko hono 'aonga 'o e ngaahi me'a ko 'ení 'e lava pe ke lelei pe kovi, 'o makatu'unga pe 'i he anga hono faka'aonga'i.
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i heni ko e faka'ilonga ko ia 'o e 'ulupokó mo e ongo fo'i hui 'oku kolosí ko e faka'ilonga ia 'oku 'iloa 'i māmani kātoa ke faka'ilonga'i 'aki ha me'a 'oku kona. Pea 'oku lava ke 'ilo'i ia 'e he kakai kotoa pē 'i māmani ko ha fakatokanga ia 'a e me'a 'e hoko kiate kinautolu 'o kapau te nau inu 'a e faito'o ko 'ení 'i honau ngaahi sinó. Kuo fakatokanga'i kitautolu 'e he kau palōfita 'o e ngaahi 'ahó ni fekau'aki mo ha toe me'a ia 'oku toe fu'u fakatu'utāmaki ange ia 'a ia 'e lava pē ke tau mate ai, 'o 'ikai 'i hotau ngaahi sinó, ka ki hotau ngaahi Laumālié mo e ngaahi fakakaukaú. Ko e ngaahi tu'uaki televīsoné, letiō, hele'uhilá, ngaahi makasiní, ngaahi nusipepá — 'oku nau fetu'utaki ki he kakai tokolahi 'i he taimi kotoa pē. Ko e ngaahi founga ke 'eni 'o e fetu'utaki te ne lava ke tokoni'i ke fakahoko 'a e ngāue 'a e 'Otuá 'i he māmaní, ke ako'i, peá mo fakafiefia'i. Ka 'e toe lava pē foki ke faka'aonga'i kinautolu ke faka'auha. Ka ko e me'a ngāue mahu'inga ia 'a e filí, 'a ia 'okú ne fekumi ke ne faka'auha 'a e ngaahi 'ulungāangá ma'a 'o kitautolu.
Fealēlea'aki	Fakamatala'i heni neongo kuo 'i ai ha ni'ihi kuo nau fakakikihi 'oku 'ikai ke uesia kitautolu 'e he ngaahi 'ulungāanga 'ulí, lea 'ulí, mo e fakamālohi 'i he ngaahi founga kehekehe 'o e ngaahi tu'uakí, ka 'oku 'ikai ke mo'oní ia. Fealēlea'aki mo e kau finemuí ki he ni'ihi 'o e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e 'ulungāanga 'uli, fakamālohi, mo e lea 'uli 'e hokó.

Lea

Kuo fakatokanga'i 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a kitautolu fekau'aki mo e ni'ihi 'o e ngaahi fakatu'utāmaki 'e hoko mei he'etau tuku ange kitautolu ke tau fetu'utaki mo e ngaahi tu'uaki ta'e fe'ungá:

"Ko e mo'oni . . . fakatu'utāmaki . . . 'oku kamata ma'u pe ia 'i he'etau 'alu ki he fale faiva ta'e fe'ungá pe huke 'a e nusipepa fakalieliá. Ko e hala ki he angahala mamahi taha 'o e fe'auakí mo e mohe pē 'a e tangata mo e tangatá pea mo e fefine mo e fefiné 'oku kamata ia mei he'etau mamata mei he ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungāanga 'uli 'a e tangatá mo e fefiné pe fakamālohi — ngaahi polokalama ko ia 'oku fakahā 'i he taimí ni 'i he televīsoné, mo e ngaahi tu'uaki ko ia 'i he televīsoné" ('i he Conference Report, Oct. 1976, p. 6; pe *Ensign*, Nov. 1976, p. 6).

Lea

Na'e toe fakatokanga foki 'e Palesiteni Kimipolo fekau'aki mo hono kovi 'o e ngaahi nusipepa fakalielia 'a ia 'oku ma'u mei he ngaahi tu'uakí; " 'Oku 'i ai ha fekau'aki 'a e nusipepa fakalieliá mo e ngaahi 'ulungāanga 'ulí.

" 'Oku 'ikai totonu ke pehē 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi 'o e ngaahi nusipepa fakalieliá. He 'oku 'i ai 'a 'ene fetu'utaki fakahangatonu mo e fai hiá, tāmate, kaiha'á, tohotohó, muitaú, mo e 'ulungāanga 'ulí 'Oku fafanga ia mei he ngaahi 'ulungāanga ta'e ma'a ko 'ení. Hono fakafuofua ko ia 'o e hia fekau'aki mo e vaha'a 'o e tangata mo e fefiné, 'okú ne fakahā ai 'a e fekau'aki 'a e fai hiá mo e lau 'o e ngaahi nusipepa fakalieliá" ('i he Conference Report, Oct. 1974, p. 7; pe *Ensign*, Nov. 1974, p. 7).

Fealēlea'aki

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau 'omai ha ngaahi fakatātā 'o e ngaahi faiva, ngaahi tu'uaki mo e hā fua 'oku nau sio faka'aho aí, pea fakahā pe 'oku lava fēfē ke ne uesia ai 'a 'enau fili 'a e ngaahi vala ke nau tuí, ngaahi me'a teuteu ke nau faka'aonga'í, ngaahi fakafiefiá, mo e ngaahi me'a kehekehe 'oku nau fakamole ki ai honau taimí mo e pa'angá. Tokoni'i 'a e tamaiki fefiné ke nau sio ki hono uesia 'e he ngaahi tu'uaki 'a 'enau ngaahi mo'uí. Alea'i 'a e ngaahi founga 'oku lava ai 'e he tu'uaki 'o uesia kinautolú.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'e 'ikai te tau lava ke fakatokanga'i 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e ngaahi tu'uaki ta'e fe'ungá faka'angataha pē. Ka te tau lava ke tuku ange kitautolu ke tau vaivai fakalaumālie fakakongokonga, 'i he 'aho, uike ki he uike, kae 'oua kuo fakakuihi kitautolu mei he mo'oní, pea 'ikai ke tau kei ongo'i 'a e Laumālie 'o e 'Otuá, pea kāpui kitautolu 'e he ngaahi 'ulungāanga 'o e tēvoló 'a ia 'okú ne tataki ki he fai angahalá.

Fakatātā

Fakahā 'a e 'uluaki kōlomu 'o e fakatātaá pe to'o 'a e me'a ko ia na'á ne 'ufi'ufi 'a e lisi 'i he palakipoé.

Lea

Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a e taimi ko ia 'oku hoko ai 'a e vaivai fakalaumālié:

" 'I he mālohi ko ia 'o Lusifā 'okú ne kākaa'i 'a kinautolu 'oku 'ikai mateuteú peá ne faka'aonga'i 'a e ngaahi me'angāue kotoa pē 'okú ne ma'ú. Te ne faka'aonga'i 'a e potó ke fakahee'i peá mo 'ene ngaahi faka'uhingá ke faka'auha. Te ne fakapuli'i 'a e ngaahi 'uhingá, fakaava 'a e ngaahi matapā fakakongokonga, pea taki mei he hinehina ekiakí ki he ngaahi lanu kehekehe 'o a'u ki he 'uli'uli tahá" ("President Kimball Speaks Out on Morality," *Ensign*, Nov. 1980, p. 94; na'e toki fakafikefika pē).

Faka'ali'ali (fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai)

Ke faka'ali'ali pe 'oku lava fēfē 'e he ngaahi me'a ngāue pe ngaahi founga 'a Lusifā ke ne uesia kitautolu fakakongokonga, fai 'a e faka'ali'ali ko 'ení: Unu'i tu'o taha 'a e fo'i moa ko ia kuo 'osi haká pe ko ha konga tupenu hinehina 'i he vai ko ia kuo 'osi fakalanú. Faka'ali'ali ki he kau finemuí 'a e anga ko ia 'a e liliu 'a hono lanú, neongo 'oku ki'i liliu si'isi'i pē. Mahalo pē 'e 'ikai ke nau lava ke sio ki ai 'i he 'uluaki taimí. Toe unu 'a e fo'i moá ki he vai fakalanú, pea ohu hake 'aki ha sēpuni 'o toutou hua'i hifo 'i he fo'i moá tu'o lahi. Fakahā ki he kau finemuí 'a e anga ko ia 'a e liliu 'a e nge'esi fo'i moá ke toe ki'i fakapo'upo'uli ange 'i he taimi kotoa pē 'okú ke hanga 'o hua'i hifo ai 'a e fakalanú.

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'ene fekau'aki 'a e fakatātā ko 'ení pea mo 'etau tuku ange ko ia kitautolu ke tau fanongo mo mamata 'i he ngaahi tu'uaki mo e ngaahi fakatātā fakalieliá? 'E lava fēfē 'e ha'o mamata 'i he fo'i hele'uhila ta'e fe'ungá pe polokalama televīsoné 'o uesia koé? Ko fe'ia 'a e feitu'u 'e tataki koe ki ai 'e ho'o toutou tuku ange koe ke ke toutou fanongo mo mamata ki he ngaahi tu'uaki mo e ngaahi fakatātā ta'e fe'ungá?

Fakamatala 'a e faiakó — Fakamatala'i heni ko e taimi 'e ni'ihi te tau mei ongo'i 'e kitautolu 'oku 'ikai ke hanga 'e he ngaahi tu'uaki fakalieliá 'o uesia kitautolu 'o lahi ange ia 'i hono lelei ko ia ki he ni'ihi 'oku nau 'ātakai'i kitautolú. Ka ko hono mo'oní, 'e 'ikai ke tau mei fakatokanga'i 'e kitautolu 'a hono ngaahi ola kovi kae 'oua kuo faingata'a ke tau toe to'o kinautolu.

Lea — " 'I he mamata ko ia 'a e palōfita ko Molomoná ki e fai angahala 'a hono kakaí, na'á ne tohi me'a hono foha ko Molonaí ha na'ina'i mahu'inga 'i he'ene pehē koe'uhí ko e hulu fai 'a e fai angahala ne hoko 'a hono kakaí 'o " 'ikai toe lava ke ongo'i" (Vakai, Molonai 9:20). 'Oku fakamamahi ke a'u ki ha tu'unga 'a ia 'oku mavahe atu ai 'a e Laumālié, pea 'ikai ke tau toe lava ke sio pe ongo'i 'a e totonú mei he halá" (Marvin J. Ashton, 'i he Conference Report, Oct. 1977, p. 109; pe *Ensign,* Nov. 1977, p. 72).

Fealēlea'aki — • Ko e hā hono 'uhinga 'o e 'ikai toe lava ke ongo'i 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi tu'uaki ta'e fe'ungá? 'E lava fēfē 'e he'etau anga'aki ko ia 'a e ngaahi 'ulungāanga ta'e fe'unga 'okú ne 'ātakai'i kitautolu ke mole ai 'a 'etau 'ilo'i ko ia 'a e tu'uaki ta'e fe'ungá mei he tu'uaki leleí? 'Oku anga fēfē hono mahu'inga ki he 'ulungāanga faitotonú 'i hono fili ko ia 'o e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau sio, fanongo mo laú?

'E Lava Pē ke Fakamāu'i 'e he Finemuí 'a 'Ene Ngaahi Tu'uakí pea Fakamama'o Mei he Ngaahi Tu'uaki ko ia 'oku Ta'e Fe'ungá

Fakamatala 'a e faiakó — Fakamatala'i heni kuo pau pē ke tau ma'u 'a e mahinó ki mu'a pea tau toki fili 'a e ngaahi tu'uakí ke tau sio, fanongo, pe lau. 'Oku fakatokanga'i heni kitautolu ke tau fili fakalelei 'a e ngaahi fakakaukau ko ia 'oku makatu'unga mei ai 'a 'etau ngaahi filí. Ko e ni'ihi 'e 'ikai ke nau faka'aonga'i 'e kinautolu ha ngaahi tu'unga lelei ke fakamāu'i ai 'a e tu'uakí. Ko e kau fai sivi mataotaó te nau fakalotolahi'i 'a e toko taha kotoa pē ke manako 'i ha fo'i hele'uhilá, faiva televīsoné, tepí, lekōtí, pe tohí neongo pē 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ta'e fe'unga 'i ai. Kuo 'omai 'e Palesiteni 'Ēsela Tafi Penisoni ha ngaahi fokotu'utu'u ke faka'aonga'i ko ha ngaahi fakahinohino ke tau fakamāu'i 'aki 'a e ngaahi tu'uakí. Neongo 'okú ne lau lahi pē 'o fekau'aki mo e ngaahi tohi ke tau laú, ka ko e ngaahi fokotu'utu'u tatau pē 'e lava ke faka'aonga'i 'i he ngaahi tu'uakí.

Fakatātā — Fakahā 'a e kōlomu hono uá 'o e fakatātaá pe fakahā 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni 'e nima kuo 'osi hiki 'i he palakipoé.

Lea — " 'I he 'ahó ni, koe'uhi ko e hulu fau 'o e ngaahi tohi 'oku lava ke ma'ú, ko e faka'ilonga 'o e tangata ako mo'oní ke ne 'ilo'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ikai totonu ke ne laú. 'O hangē ko ia na'e akonaki 'aki 'e he fa'ē 'a Sione Uaisēleé: '[1] Fakamama'o mei he me'a ko ia te ne fakavaivai'i ho'o fakakaukaú, [2] Fakakovi'i ho konisēnisí, [3] Fakapuli'i ho'o fetu'utaki mo e 'Otuá, [4] To'o ho'o fie ma'u 'a e ngaahi me'a fakalaumālié [5] Fakalahi 'a e pule'i 'e he sinó 'a e 'atamaí.

"Ko ha fakamatala ko iá ko ha tohi 'oku motu'a 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ia 'okú ne 'ai ai 'a e tohi ko iá ke mahu'ingá. Ko e fakamatala ko ia ko ha toko taha fa'u tohi na'á ne tohi ha ngāue lelei 'e taha 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ia ko 'ene ngaahi tohí kātoa 'oku fe'unga mo ho taimí. 'Oua na'á ke ngaohi ho 'atamaí ko ha feitu'u tānaki 'anga ia ki he veve 'a e kakai kehé. 'oku faingata'a ange ke fakama'a 'a e 'atamaí 'i he lau 'o e ngaahi me'a koví, 'i hono fakama'a 'o e sinó 'i he ngaahi me'akai koví, pea 'oku toe fakatu'utāmaki ange ki he Laumālié" (Ezra Taft Benson, "In His Steps," 'i he *Speeches of the Year, 1979* [Provo: Brigham Young University Press, 1980], p. 61).

Fealēlea'aki — Alea'i 'a e ngaahi tu'unga kotoa ko 'eni 'e nimá. Tokoni'i 'a ke au finemuí ke mahino kiate kinautolu, 'oku lava 'e he ngaahi ongoongo ta'e fe'unga 'i he nusipepá, televīsoné, mo e ngaahi makasiní etc. 'o fakatupu ha mavahe meiate kinautolu 'a e Laumālié, pea 'ikai leva malu'i kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oní. Fehu'i ki he kau finemuí, pe 'oku anga-fēfē ha'anau ngāue'aki 'a e ngaahi tu'unga 'e nima ko 'ení, ke nau fili ai ki he fa'ahinga mītia ke nau lau, fanongo pe sio aí.

Fakamatala 'a e faiakó — Fakamatala'i heni 'oku ha'u pē 'a e taimí mo 'ene toe faingata'a ange ke toe fakamavahe'i 'a kitautolu mei he 'ulungāanga 'o e tu'uaki ta'e fe'ungá 'a ia 'okú ne hanga 'o 'ātakai'i

kitautolú. Ka neongo iá, 'oku 'i ai ha ngaahi fakatokanga te tau lava ke faka'aonga'i ke faka'ehi'ehi mei ai 'i he 'uluaki taimí mo e ngaahi ngāue te tau lava ke faí 'o kapau te tau 'i he ngaahi tu'unga 'oku 'ikai ke tau lava ke mapule'i.

Lea

'Oku akonaki'i kitautolu 'e Pīsope H. Peeki Pitasoni 'o pehē " 'Oku totonu ke 'oua na'a 'i ai ha *hele'uhila 'oku ta'e fe'unga ke tau 'alu mo mamata pe talanoa ki ai. 'Oua na'a 'i ai ha ngaahi makasini, ngaahi fakatātā, pe ngaahi talanoa 'oku kovi pea ta'e fe'ungá. 'Okú ke ma'u ha loto-to'a ke ke hū ki tu'a mei he faiva 'oku kovi pea ta'e fe'unga* — pe 'okú ke sio pe fanongo, peá ke pehē kiate koe, 'Kuo mei 'osi 'a e konga ia ko 'ení, pe 'Oku fai ia 'e he toko taha kotoa pē; mahalo 'oku fe'unga pe 'a e fo'i faiva ia ko 'eni? 'Okú ke lava ke ke ma'u ha loto-to'a *ke ta'ofi mei ho 'apí 'a e ngaahi faiva 'i he televīsoné* 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi lea faka'ai'ai 'i he vaha'a 'o e tangata mo e fefiné — pe a'u pe ki he ngaahi me'a 'oku fa'a hoko? Kuó ke toki fakakaukau nai ki he mālohi 'o e fa'ahinga faiva ko 'ení 'i he'ene lava ke hoka'i 'o a'u pe ki he ngaahi Laumālie fefeka mo mālohi tahá? 'Oku 'ikai totonu ke tau fafanga 'aki kitautolu 'a e vevé!" ('i he Conference Report, Oct. 1980, pp. 56–57; pe *Ensign,* Nov. 1980, pp. 38–39; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali).

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Fakahā 'a e kōlomu hono tolu 'o e fakatātaá pe fakamatala'i 'a e kōlomu hono tolú 'i he palakipoé.

Fehu'i ki he kau finemuí ke nau fakahā mai 'a e ngaahi founga kuo fokotu'u atu ke fakamama'o ai mei he ngaahi tu'uaki fakalieliá. Fehu'i ki ha kau mēmipa 'o e kalasí ke alea'i 'a e papa faka'ali'alí pe ngaahi fokotu'u 'i he palakipoé ke fakamatala'i 'aki pē ha ngaahi tali fe'unga ki he ngaahi tali fe'unga ki he ngaahi ako ko 'ení.

Ngaahi ako fakapalōpalema mo e fealēlea'aki

1. Na'e fakaafe'i 'a Taiana ki ha paati mo hono ngaahi kaungā-me'á 'a ia 'e fai ai ha ngaahi hele'uhilá he vitioó. Na'á ne 'ilo'i ki mu'a te'eki ke fai 'a e pātí ko e hele'uhilá 'oku 'ikai ke lelei ko ia ai na'á ne lava ke fakaloto'i 'a e toko taha ko ia na'e ha'ana 'a e pātí ke liliu ia. Ka 'i ha toe fakataha 'e taha, ne 'ilo'i ki mu'a 'a e fakafiefia ko ia 'e faí. Ka ko ha hele'uhila 'a ia ne 'osi fakaongoongolelei'i 'i he nusipepá pea mo e tokolahi 'o hono ngaahi kaume'a 'a ia ne nau 'osi mamata aí. Na'a nau pehē hono kātoa ko ha fo'i hele'uhila faka'ofo'ofa. Ne fanongo 'a Taiana 'oku kau ai ha ngaahi lea, ngaahi fakakaukau, mo ha ngaahi konga 'o e faivá 'a ia na'á ne 'ilo'i te ne mā ai.

   • Ko e hā leva 'a e fili 'a Taianá? Ko e hā leva 'a e me'a te ne fai 'i he me'a ko 'ení?

2. Ko e toko taha 'o e ngaahi kaume'a ofi taha 'o Salá na'á ne fakafanongo ma'u pē ki he'ene polokalama ko ia 'i he letiō 'okú ne fu'u manako taha aí. 'Aho 'e taha na'a nau kamata ke fetalanoa'aki fekau'aki mo e fa'ahinga mūsika 'oku hanga 'e he polokalama ko 'ení 'o toutou tā. Na'e fehu'i ange 'e Sala kia Mele pe ko e hā hono 'uhinga na'á ne fanongo ai ki ai lolotonga ia ko e ngaahi lea ki he lahi taha 'o e mūsiká 'okú ne fokotu'u mai ha ngaahi 'ulungāanga 'uli 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a kehekehe. Na'e tali ange 'e Mele na'á ne sai'ia 'i he tā mo e ngaahi ongo 'o e mūsiká pea na'e 'ikai ke ne fu'u tokanga lahi ia ki he ngaahi lea 'oku ngāue'akí.

   • Ko e hā hono kovi 'o e ngaahi lea 'o e mūsiká kiate ia neongo pe na'e 'ikai ke ne fu'u fakafanongo lelei kia kinautolú? Ko e hā 'a e me'a na'e mei tala ange 'e Sala kia Melé?

3. Na'e 'i he kolo lahí ha talavou ki he fe'auhi fakaakó. Ko e toko taha ko ē na'á ne tauhi iá na'e puke, pea na'e 'ikai ke ne 'ilo'i ha taha. Ko ia na'á ne 'ata'atā 'i he efiafi ko 'ení, pea na'á ne nofo pē 'i hono loki 'i he hōtelé pea na'á ne lau 'a e ngaahi fakahokohoko 'i he polokalama televīsoné. Na'á ne manavahē 'i he'ene 'ilo'i ko e polokalama hele'uhila pē 'e taha na'e lava ke ngāue'akí, pea ko e hele'uhila 'e hā aí ko ha hele'uhila ta'e fe'unga. Na'á ne fakamoleki 'a e kotoa 'o e houa efiafi ko 'ení 'i he'ene tau peá mo hono lotó pe 'oku totonu nai ke ne sio 'i he fo'i hele'uhila ko 'ení pe 'ikai. Ne hoko ko ha tau mo'oni 'o e mapule'i kitá 'i he'ene feinga ke lava'i 'a e 'ahi'ahi ko ia ke ne mamata 'i he fo'i faiva ko 'ení lolotonga ko ia he 'ikai ke 'ilo ia 'e ha taha 'a e me'a ko ia 'okú ne mamata aí" (Vakai, Jack Weyland, "The Quiet War," New Era, Oct. 1981, pp. 12–19).

4. Na'e telefoni ha tamai 'i ha fāmili 'e taha ki ha fale hele'uhila 'a ia 'oku lolotonga fakahā ai 'a e fo'i faiva ko ia na'e palani 'a e fāmilí ke nau sio aí. Na'e tala mai 'e he pule 'o e fale

faivá ko ha fo'i "Fakafiefia fe'unga mo e fāmilí." 'I he taimi ko ia na'a nau a'u atu aí, ko e 'uluaki konga pē ko ia 'o e faivá na'e fakahā ai ta'e toe fakapulipuli 'a e ngaahi tō'onga 'i he loki mohé. Na'e hū kātoa 'a e fāmilí ki tu'a 'o 'alu mei he fale faivá.

• Ko e hā 'a e me'a na'e ako'i 'e he tamaí ki he'ene fānau? Kapau na'e fili 'e he tamaí ke ne nofo, ko fē 'ia 'a e me'angāue 'a Lusifā ne ne faka'aonga'i kapau na'e hokohoko atu pe 'a e fānau 'i he muimui ki he'ene sīpingá 'i he ngaahi toe feitu'u kehé?

5. Na'e feinga 'a Teni mo Mā'ata ke na fakakaukau'i pe ko e hā 'a e me'a te na fai 'i he efiafi 'e taha. Na'e fokotu'u ange 'e Teni ke na sio 'i he hele'uhilá. " 'Oku sai pe ia kiate au, ka 'oku ou fie ma'u ke fakatokanga'i koe te u 'alu au ki tu'a mei he ngaahi hele'uhila ko ia 'oku ta'e fe'ungá," Ko e tali ia 'a Mā'atá.

   Ne 'osi fokotu'u 'e Mā'ata ha sīpinga 'a ia 'e 'ikai ke ne lava ke ne toe 'alu 'o mama'o ange ai. Ko e hā ha fakakaukau 'a ha tamasi'i ki ha ta'ahine 'oku 'ikai ngata pe 'i he'ene fokotu'u ha ngaahi taumu'a mā'olungá, ka 'okú ne tokanga'i kinautolu lolotonga 'a e 'evá pea 'oku 'ikai ko e taimi ia 'oku totonu ke ne faka'ita'i ai 'a hono kaume'á?

Lea

Na'e pehē 'e Palesiteni Ēsela Tafi Penisoni, "Ko e ni'ihi 'o e ngaahi tau lalahi 'i he 'ete mo'uí 'okú te fehangahangai mo iá ko e ngaahi fetau'aki pe ko ia 'oku hoko 'i ho lotó pea mo ho 'atamaí" ("In His Steps," p. 60).

Fakamatala'i heni 'i he taimi 'e ni'ihi ko kita toko taha pe 'okú te sio 'i ha fo'i faiva televīsone pe sio 'i ha tuku'anga makasini 'i he fale koloá. Fehu'i ki he kau finemuí ke fakamanatu'i 'a e ngaahi faiva televīsone kuo nau 'osi sio aí lolotonga ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'i 'api. Ko fē 'ia 'a e ngaahi me'angāue 'a Lusifā na'e faka'aonga'i 'e he kau finemuí 'o kapau na'a nau sio 'i ha ngaahi me'a ta'e fe'unga 'i he ngaahi taimi ko ia?

Faka'osí

Fakamatala'i ko e kovi 'o e tu'uaki ta'e fe'ungá (hangē ko ia 'i he letiō, televīsoné, nusipepá) 'oku ongo'i ia 'e he kakai 'e toko laui miliona. Ka 'oku 'i ai ha me'a lahi te tau lava ke fai fakatāutaha ke fakamama'o mei hono ngaahi ola kovi kiate kitautolú. Kuo pau ke tau fekumi ki ai mo tatali ki ha ngaahi fa'u lelei mo ha ngaahi tohi. Kuo pau ke tau 'ilo'i pe ako 'i hono fili 'o e ngaahi me'a ke tau laú, sio, pe fanongo ki aí, pea ngāue'aki 'a hotau ivi ko ia 'a hono mapule'i kitá 'i he ngaahi fili 'oku tau fai faka'ahó.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Tufa ki he kau finemuí taki taha ha ngaahi tatau 'o e "Ngaahi Fakahinohino ki hono Fakafuofua'i 'o e Ngaahi Tu'uakí." Fokotu'u ange ke nau faka'aonga'i 'a e ngaahi fakahinohino ko 'ení ke nau faka'ehi'ehí mei he ngaahi tu'uaki fakalieliá 'i he'enau ngaahi mo'uí. Kole kiate kinautolu ke nau faka'aonga'i 'a e nāunau tufa ko 'ení 'i he'enau ngaahi tohi fakamatalá.

Ngaahi Fakahinohino ki hono Fakafuofua'i 'o e Mītiá.

Ko e angahalá ko e me'a fakalilifu ia,
'A ia 'e fehi'a ki ai 'a e kakaí;
'O kapau pe te nau lava ke sio ki ai,
Ka ko e taimi ko ia 'e lahi ai 'a e sio ki aí, te tau maheni
leva mo hono fōtungá,
'Uluaki te tau teke'i, pea fakame'apango ia, pea iku 'o 'ofa ai.
(Alexander Pope, "Essay on Man.")

Ngaahi Me'angāue 'a Sētané

Faka'aonga'i 'a e poto ke fakahee'i
Faka'aonga'i 'a e ngaahi faka'uhinga'i ke faka'auhá
Te ne fakapuliki 'a e ngaahi 'uhingá
Fakaava 'a e ngaahi matapā 'o fakakongokonga
Tataki atu mei he hinehina ekiakí ki he ngaahi lanu kehekehe
'o a'u ki he fakapo'uli tahá.
(Vakai, Spencer W. Kimball, "President Kimball Speaks Out on Morality," *Ensign,* Nov. 1980, p. 94).

Ngaahi Tu'unga ke Fakafuofua'i 'Aki 'a e Mītiá

Ha me'a pē te ne fakavaivai'i ho'o fakakaukaú
Ha me'a pē te ne fakakovi'i ho konisēnisí
Ha me'a pē te ne fakapuli'i ho'o fetu'utaki mo e 'Otuá
Ha me'a pē te ne to'o ho'o fie ma'u 'a e ngaahi Me'a fakalaumālié
Ha me'a pē te ne fakalahi 'a e pule'i 'e he sinó 'a e 'atamaí.
(Vakai, Ezra Taft Benson, "In His Steps," Speeches of the Year, 1979. [Provo: Brigham Young University Press, 1980), p. 61).

Ko e Founga 'e Lava 'o Faka'ehi'ehi ai mei he Ngaahi Mālohi 'oku Fakaholomuí

'Oua na'a mamata pe talanoa fekau'aki mo ha ngaahi hele'uhila ta'e fe'unga
'Oua 'e sio ha ngaahi makasini ta'e fe'unga, ngaahi fakatātā, pe ngaahi talanoa
Ma'u ha loto-to'a ke 'alu ki tu'a mei he hele'uhila ta'e fe'ungá
Ta'ofi 'a e ngaahi faiva televīsone 'a ia 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi lea 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea faka'ai'ai ta'e fe'unga mei homou ngaahi 'apí.
(Vakai, H. Burke Peterson, 'i he Conference Report, Oct. 1980, pp. 56–57; pe *Ensign,* Nov. 1980, pp. 38–39.)

Ngaahi Fakakaukau Ma'a mo Fe'ungá

Lēsoni
34

TAUMU'Á	'E mahino ki he finemui taki taha 'oku iku atu 'a e ngaahi fakakaukau ma'á ki he mo'ui 'oku ma'á.
TEUTEÚ	1. 'Omai 'a e fo'i filimi hele'uhila tu'u ma'ú mo e tepi kāseté ko e *Mūsika Fe'unga, Ngaahi fakakaukau Ma'a* [*Worthy Music, Worthy Thoughts*] (miniti 'e 20; 51129). 'Omai foki mo e mīsini hulu'i faivá, pea mo e mīsini ke tā ai 'a e fo'i tepí, mo e lā. (Fokotu'u 'a e ngaahi nāunau ko 'ení ki mu'a pea toki kamata 'a e kalasí.) 2. Tomu'a sio ki he fo'i filimi ko e Mūsika Fe'unga, Ngaahi fakakaukau Fe'unga, 'i ha ngaahi 'aho si'i ki mu'a pea toki fai 'a e lēsoni ko 'ení. ('Oku 'oatu foki mo ha fakamatala 'i he fo'i filimí ke tokoni'i koe 'i ho'o teuteu 'a e lēsoní. Kapau 'oku 'ikai ke lava ke ma'u 'a e fo'i filimí, peá ke ngāue'aki 'a e fakamatala 'i he konga 'o e lēsoní ki he " 'Ekitivitī 'Oku Fokotu'u Atú" ko ha makatu'unga 'o e fealēlea'akí.) 3. Teuteu'i ha fakatātā 'o e veesi folofola ko 'ení: "Tuku ke ngaohi ke faka'ofo'ofa ma'u ai pē 'e he anga-ma'á 'a ho'o ngaahi fakakaukaú" (T&F 121:45). 4. Teuteu ha tatau 'o e potufolofola 'i 'olungá ke taki tāuhi 'a e kau finemuí. Vakai ki he ngaahi fokotu'u 'i he ngata'anga 'o e lēsoní. 5. Vahe ki ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**'I He'etau Ako ko ia ke Pule'i 'Etau Ngaahi Fakakaukaú, 'Oku Tau Ma'u ai ha Mālohi ke Nofo 'i ha Mo'ui Anga-ma'á**
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange mahalo pē 'oku 'ilo'i 'e ha ni'ihi 'i ho'o kalasí ha taha na'á ne maumau'i 'a e lao 'o e anga-ma'á pea 'okú ne faka'amu lahi na'e 'ikai ke ne fai 'a e fehālaaki ko iá. 'E 'oatu 'e he lēsoni ko 'ení ki he finemui taki taha ha kī ki he anga 'o e mo'ui anga-ma'á.
Lea	Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakafanongo ki he konga lea ko 'eni 'a 'Eletā Poiti K. Peeka (Boyd K. Packer) pea nau fakakaukau ki he kī ko 'ení. "Ko 'etau ngaahi fakakaukaú ko ha puha me'a-kamosi 'uhilá (switchboard), pea ko e feitu'u ia 'oku pule'i mei ai 'a 'etau ngaahi angafaí" (*Let Virtue Garnish Thy Thoughts,* Brigham Young University Speeches of the Year, [Provo: 26 Sept, 1967], p. 4).
Fealēlea'aki 'i he fakatātā	Fakahā 'a e fakatātā ko ia 'o e potu folofolá 'i he tohi Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45. • 'Oku mou pehē ko e hā nai 'a e 'uhinga kuo folofola mai ai 'a e 'Eikí, ke 'i he'etau fakakaukaú "ma'u ai pē" 'a e anga-ma'á?
Hele'uhila tu'u ma'u mo e fealēlea'aki	'Oku fakamatala'i 'e 'Eletā Peeka 'i he fili ko e *Mūsika Fe'unga, Ngaahi Fakakaukau Fe'ungá,* a e 'anga hono lava 'e he anga-ma'á 'o teuteu'i 'a 'etau ngaahi fakakaukaú ke faka'ofo'ofa pea mo e anga 'o 'etau ako ke tau mapule'i 'a 'etau ngaahi fakakaukaú, pea 'oku tau lava ai ke mo'ui anga-ma'a. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakatokanga'i 'a e ngaahi founga pau ke nau lava ai ke fakatupulaki honau mālohí ke nau mapule'i 'a 'enau ngaahi fakakaukaú. Hulu'i 'a e fo'i filimi hele'uhila tu'u ma'ú. (Kapau 'oku 'ikai ke ma'u 'a e filimi hele'uhila tu'u ma'ú, pea ngāue'aki 'a e fakamatalá ke makatu'unga mei ai 'a e fealēlea'akí.) 'I he faka'osi 'o e fo'i filimi hele'uhila tu'u ma'ú, mou hanga 'o alea'i 'a e anga 'e lava 'e he kau finemuí ke nau fakatupulaki honau mālohi ke nau mapule'i 'a 'enau ngaahi fakakaukaú.
Fealēlea'aki	Ko 'eni ha ngaahi fehu'i te ke fa'iteliha pē pe te ke fie ngāue'akí: 1. Ko e hā 'a e me'a 'oku pehē 'e 'Eletā Peeka 'oku hangē ko e me'a mahu'inga taha ia te ke fehangahangai mo ia 'i ho'o mo'uí 'i māmaní? (Ko ho'o ako ke ke mapule'i ho'o ngaahi fakakaukaú.)

2. Ko e hā fua ha ni'ihi 'o e ngaahi lelei 'o 'ete malava ke mapule'i 'a 'ete ngaahi fakakaukaú? ('Okú te lava ke ikuna'i hoto ngaahi 'ulungāangá, peá te ma'u ai mo e loto-to'á, pea 'okú ne to'o atu 'a e manavasi'í, pea 'okú te mo'ui fiefia.)
3. Ko hai 'okú ne fili 'a ho'o ngaahi fakakaukaú ke ke fakakaukau 'aki? (Ko koe 'okú ke fai iá.)
4. Te ke lava ke ke fakakaukau ki ha ni'ihi 'o ha ngaahi founga kuo ngaohi ai 'a e ngaahi fakakaukau ta'e fe'ungá ke hā ngali ta'e halaia mo ta'e fakatu'utāmakí?
5. Ko e hā 'a e me'a te ke lava ke fai ke mato'o atu ai mei ho 'atamaí 'a e ngaahi fakakaukau ta'e ma'á?
6. Ko e hā 'a e me'a 'oku fokotu'u mai 'e 'Eletā Peeka ke ke ngāue'aki ke tokoni kiate koe 'i ho'o mapule'i 'a ho'o ngaahi fakakaukau? (Mūsika fe'unga.)
7. Ko e hā 'a hono fakatu'utāmaki 'o e mūsika 'oku 'ikai ke fe'unga? ('Oku fakaafe'i mai 'e he ngaahi mūsika ta'e fe'ungá ha ngaahi fakakaukau 'oku ta'e fe'unga, pea 'okú ne fokotu'u mai pe 'oku ha'u fakataha ia mo e loto-ta'e'apasiá, fai angahalá, mo e pōpula ki he kava mālohí pe ko e faito'o konā.)
8. Ko e hā 'a e fa'ahinga mūsika 'oku totonu ke tau fekumi ki ai? ('Oku totonu ke tau fekumi ki he ngaahi mūsika 'oku fakaloto-māfaná, pea 'okú te ma'u ai 'a e laumālié, pea 'oku 'i ai 'a e 'apasiá, fiefiá, pea 'okú te 'ilo'i ai 'a e faka'ofo'ofá.)
9. Ko e hā 'a e taha 'o e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa mai 'aki 'o kapau te tau tauhi hotau 'atamaí ke ma'a peá ke fonu 'i he leleí, faka'ofo'ofá, mo e ue'i 'e he laumālie? (Kuo pau ke tataki ma'u pe kita mo ue'i pe kita 'e he Laumālie Mā'oni'oní.)
10. Ko e hā 'a e me'a na'e fokotu'u mai 'e 'Eletā Peeka ke tau fai ke tokoni'i kitautolu ke tau mapule'i 'a 'etau ngaahi fakakaukaú? (Fili ha himi, ako ia, peá ke ngāue'aki ia ke ne tataki 'a 'etau ngaahi fakakaukaú.)

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fokotu'u ange ki he finemui taki taha ke ne fili ha himi te ne lava ke ngāue'akí 'o hangē ko ia 'oku fokotu'u mai 'e 'Eletā Peeka. Fakalotolahi'i kinautolu ke nau ako ma'u loto 'a e lea 'o e himí pea ke nau ngāue'aki ia ke ne tataki 'a 'enau ngaahi fakakaukaú.

Nāunau tufa

Tufaki atu ki he finemui taki taha 'a e nāunau tufa ko 'ení: ha tu'unga fasi mūsika kuo 'osi fakalea 'aki 'a e potufolofolá "Tuku ke ngaohi ke faka'ofo'ofa ma'u ai pe 'e he anga-ma'á 'a ho'o ngaahi fakakaukaú". Mahalo pē te nau loto ke nau hiki'i 'a e hingoa 'o e himi kuo nau filí 'i he tu'a 'o e lau'i pepa ko ia 'o e nāunau tufá. Fakahā ange ki ha finemui ke ne toe lau 'a e potu folofolá ko e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45.

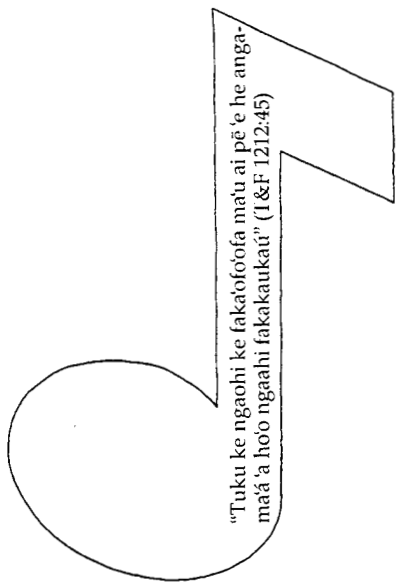

ʻEkitivitī ʻoku Fokotuʻu Atu

Tuku ki he kau mēmipa ʻo e kalasí ke nau toe vakavakaiʻi fakalelei ʻa e ngaahi lekooti mo e ngaahi tepi ʻoku nau maʻu ʻi ʻapí pea leaʻaki ʻa e ngaahi meʻa ko ia ʻe ʻikai nau tokoniʻi kinautolu ke nau maʻu ha ngaahi fakakaukau tāú.

Mūsika Feʻunga, Ngaahi Fakakaukau Feʻungá

ʻOku fakamatalaʻi ʻa e foʻi heleʻuhila tuʻu maʻú ʻe ʻEletā Poiti K. Peeka

" ʻI he taimi naʻá ku kei tamasiʻi aí, naʻá ku nofo ʻi he ʻapi naʻe takatakaiʻi ʻe ha ngoue fuaʻi ʻakau. Naʻe hangē ʻoku ʻikai ʻaupito ke ʻi ai ha taimi ʻoku maʻu ai ʻe he ʻakau kotoa pē ha vai feʻungá. Naʻe vave ʻa e fonu ʻa e ngaahi fakatafeʻanga vaí, pea kuo faʻa palau foʻou maʻu pē ʻi he faʻahitaʻu matalá, ʻi he vaó. Ka naʻe ʻi ai ʻa e ʻaho ʻe taha ʻi heʻeku tokangaʻi ʻa e ngaahi fakatafengavaí, naʻá ku fuʻu faingataʻaʻia ai. ʻI he taimi naʻe tafe hifo ai ʻa e vaí ʻi he ngaahi fakatafeʻanga vaí ne fonu ʻi he vaó, naʻe tafe atu ia ʻi ha ngaahi feituʻu kehekehe. Naʻá ku feinga ke fokotuʻutuʻu ʻa e kelekelé ʻi he ongo tafatafaʻaki ʻo e tafeʻanga vaí. Ka ʻi he taimi pē ne ʻosi ai haʻaku fokotuʻutuʻu ʻa e tafaʻaki ʻe tahá naʻe holo atu ʻa e tafaʻaki ʻe tahá. Naʻe ʻi ai ha taha ʻi hoku kaungāʻapí naʻá ne fou mai ʻi he ngoue fuaʻi ʻakaú. Naʻá ne kiʻi fakatokangaʻi siʻi ʻa e meʻa kuo hokó, pea naʻá ne tata ʻaki ha sāvolo ʻa e fakatafeʻanga vaí ʻo aʻu ki hono takelé pea naʻe lava leva ke ʻalu atu ʻa e vaí ki he fakatafeʻanga vaí. Naʻá ne pehē mai kiate au, "Kapau ʻokú ke loto ke kei tafe atu ʻa e vaí ʻi hono feituʻu totonú, kuo pau pē ke ke teuteu ha feituʻu ke ʻalu atu ai.

"Kuo hoko ke u ʻiloʻi ʻa e ngaahi fakakaukau, ʻoku hangē ko e vaí, kuo pau ke nau nofo ʻi honau hala totonú ʻo kapau te tau teuteu ha feituʻu ke nau ʻalu atu ai. Ko e moʻoni foki, ʻoku muimui atu ʻa ʻetau ngaahi fakakaukaú ʻi he hala ko ia ʻoku faingofua taha ai ʻa ʻenau tafe atú, pea ʻoku nau fekumi maʻu pē ki ha feituʻu ʻoku toe loloto angé. *ʻOku pau ko e tukupā lahi taha mo eʻa faingataʻa taha te ke fehangahangai mo ia ʻi he moʻui ko ʻení, ko hoʻo ako ke ke mapuleʻi hoʻo ngaahi fakakaukaú.* ʻI he Tohi Tapú ʻoku pehē, He ko e ngaahi mahalo ʻa hono lotó, ko ia ai pe ia (Lea Fakatātā 23:7). *Ko e toko taha ʻokú ne mapuleʻi ʻa ʻene ngaahi fakakaukaú kuó ne ikunaʻi ia.*

" ʻI hoʻo ako ko ia ke ke mapuleʻi ʻa hoʻo ngaahi fakakaukaú, te ke lava ke ikunaʻi hoʻo ngaahi ʻulungāangá, ʻo aʻu ki ho ngaahi ʻulungāanga ʻoku matuʻaki māʻulaló. Te ke lava ke maʻu ha loto-toʻa, pea te ke ikunaʻi ʻa e manavasiʻí, pea te ke maʻu ha moʻui fiefia. Kuo laui teau hono fakahā mai kiate au pe toe lahi ange ai ʻi heʻeku kei tupu haké kuo pau ke tau mapuleʻi ʻa ʻetau ngaahi fakakaukaú, ka kuo teʻeki ai ke fakahā mai ʻe ha taha kiate au ʻa e founga te u lava ia ke mapuleʻi aí. Kuo u fakakaukau ki he founga ko ʻeni ʻi he ngaahi taʻu lahi pea kuó u fakakaukau ʻoku hangē ʻa e ʻatamaí ko ha funga siteisí. ʻI he lolotonga ʻa e taimi ʻoku fai ai ʻa e faivá, ʻoku fusi ki ʻolunga ʻa e puipuí. ʻOku fai maʻu pē ha ngaahi faiva ʻi he funga siteisí. Mahalo pē naʻa ko ha faiva fakakata, pe ko ha faiva ʻoku fakaiku fakamamahi, pe ko ha faiva ʻoku manakoa, pe k ha faiva ʻoku taʻe oli, pe ʻoku lelei pe kovi; ka ʻoku fai maʻu ai pē ha faiva ʻi he funga siteisi ho ʻatamaí.

" ʻOkú ke fakatokangaʻi ʻa e fanga kiʻi fakakaukau iiki fakapoʻupoʻuli ʻoku nau totolo mai ki loto mei he ngaahi tafaʻakí pea ʻoku nau fusiakiʻi atu hoʻo takangá pe lolotonga ia ʻa e ngaahi faiva ʻoku fai ʻi he funga siteisí ʻoku ʻikai te ke fuʻu fakakaukau lahi ki ai? ʻE feinga ʻa e fanga kiʻi fakakaukau kovi ko ʻení ke ne mapuleʻi ʻa e toko taha kotoa pē. Pea kapau te ke tuku ke nau kei hoko atu, ʻe mavahe atu ʻa e ngaahi fakakaukau maʻa kotoa pe mei he funga siteisí. Te ke kei nofo ai pē ai, koeʻuhí kuó ke loto lelei ki ai, ke uesia koe ʻe he ngaahi fakakaukau ʻoku ʻikai ke anga-tonú. Kapau te ke tukulolo kiate kinautolu te nau faiva kiate koe ʻi he funga siteisi ʻi ho ʻatamaí ha faʻahinga meʻa pē ʻo aʻu ki he ngaahi ngatangataʻanga ʻo hoʻo kātakí. Mahalo pe te nau faivaʻi ha ngaahi kaveinga ʻo e loto-mamahí, loto-meheká, pe taau fehiʻá. Mahalo pē ko ha fakakaukau ʻoku kovi, pe angahala ʻia, ʻo aʻu ki he ngaahi fakakaukau ʻoku fakalieliá. Ko e taimi te nau maʻu ai ʻa e funga siteisí, ʻo kapau te ke fakangofuaʻi kinautolu, te nau faʻu ʻa e ngaahi founga fakalotoʻi fakapotopotó ke nau pule ʻaki hoʻo tokangá. Te nau lava ke nau ʻai ia ke manakoa, ʻo aʻu ki heʻenau fakakaukau ʻanautolú ʻoku nau tonuhia, koeʻuhí ko e ngaahi fakakaukau ko iá. Ko e hā ʻa e meʻa te ke fai ʻi he taimi ko iá, ko e taimi ʻoku puleʻi ai ho ʻatamaí ʻe he ngaahi fakakaukau ʻoku taʻe maʻá, tatau ai pē pe ko ha ngaahi fakakaukau ʻoku lanu tukumisi pea

hangē ʻoku nau meimei lanu maʻá, ko ha ngaahi fakakaukau palakū ʻa ia ʻoku ʻikai te ke fakaveiveiua ki aí? Kapau te ke fakafonu ʻaki ho ʻatamaí ʻa e ngaahi fakakaukau maʻa mo fakatupulakí, pea ʻikai ke ʻi ai ha feituʻu ʻi he ngaahi fakakaukau ʻuli ko ʻení, pea te nau mavahe atu.

" ʻOku ou ʻiloʻi ʻi he māmani ʻo e ʻahó ni ʻoku faʻa faingataʻa ke ke fakafonuʻaki ho ʻatamaí. Ka neongo iá, ʻe lava ke fakahoko ia ʻi he taimi kuó ke teuteu ai ha feituʻu lelei ki hoʻo ngaahi fakakaukaú ke ʻalu atu ai. Kuo maʻu ha founga ke u teuteu ʻaki ha faʻahinga feituʻu pehē, pea ʻoku ou fie fakahā ia kiate kimoutolu. ʻOku fekauʻaki ia mo e mūsiká — ʻa e mūsika ʻoku feʻungá. Naʻe ʻi ai ha tangata poto naʻá ne lea ʻi he taimi ʻe taha ʻo pehē, ʻKo e mūsiká ko e taha ia ʻo e ngaahi meʻa ngāue mālohi taha ke ne puleʻi ʻaki hoto ʻatamaí. Tatau ai pē pe ʻokú ne puleʻi ha founga ʻoku leleí pe ko ha founga ʻoku kovi, ka ʻoku fakafuofuaʻi ia ʻe he meʻa ʻokú ne ʻomai ki he siteisi ʻi ho ʻatamaí. Kapau te ke lava ke pehē ko ha foʻi hiva ʻoku fakalaumālie, pe ʻokú ne ueʻi ko e ke ke sio kiate koe ʻi he tafaʻaki ʻoku ngali lelei angé, ta ʻoku feʻunga ʻa e mūsika ko iá. Kapau ʻokú ne fakafiefiaʻi ʻataʻatā pe koe pe ʻokú ne hikiʻi hake homou ngaahi laumālié, ta ʻoku ʻi ai hono ʻaonga. Ka ʻo kapau ʻokú ne ʻai ke holi ki ha founga fakaemāmani, pe te ne ʻai koe ke ke fakaʻamu ki ha ngaahi holi ʻoku taʻe anga-tonú, ta ʻoku totonu ke tau fakamamaʻo mei he mūsika ko iá. ʻOku ʻikai ke feʻunga ia.

" ʻOku ʻi ai maʻu ai pē ha niʻihi ʻoku nau ngāueʻaki ʻa e meʻa fakaʻofoʻofá ke nau maumauʻi ʻaki ʻa e leleí. ʻOku hoko ia ʻi natula; ʻoku hoko ia ʻi he ngaahi meʻa fakaetohí, tulamá, ʻātí; pea ʻoku hoko foki ʻi he mūsiká. ʻI he ngaahi senituli lahi kuo mahino ko e taimi ʻoku faʻu ai ha ngaahi lea taʻe feʻunga ʻi he mūsiká ʻoku lava ke takiakiʻi atu leva ʻe he ngaahi hivá ʻa e faʻahinga ʻo e tangatá ke nau hē. Ko e mūsiká ʻi he founga ʻoku ngāueʻakí pea ʻi hono ngāueʻakí, pea ʻi hono taimi, pea ʻi hono mālohí, te ne lava ke fakanongaʻi ʻa e ngaahi ongoʻi fakalaumālié.

" ʻOku tau moʻui ʻi ha kuonga ʻa ia kuo hoko ai ki he sōsaietí ha liliu kākā, ka ʻoku matuʻaki mālohi. Kuo fakaʻau ke toe lahi ange mo e toe lahi ange ʻa ʻenau fakaʻataaʻi ʻa e ngaahi meʻa te nau tali mo lau ko e fakafiefiá. Pea ʻi heʻene pehē , ko e konga lahi ʻo e mūsiká ʻoku ngāueʻaki ʻe he kau hiva ʻiloa ʻo e ʻaho ní ʻoku hangē ʻoku fakataumuʻa ke nau ueʻi kae ʻikai fakafiemālieʻi, pea ke nau fakatupu holi kae ʻikai ke fakanonga. ʻOku hangē ʻoku ngāueʻaki ʻe he kau faʻu mūsika ʻe niʻihi ha ngaahi mūsika ʻoku nau fakatupu ʻa e ngaahi fakakaukau ʻoku ʻikai totonu mo e ngaahi ʻulungāanga ʻoku taʻe totonú.

" ʻE kau talavou mo e kau finemuí, ʻe ʻikai te mou lava ke fakafonu ʻaki homou ngaahi ʻatamaí ha ngaahi mūsika ʻoku taʻe feʻunga ʻo e ʻahó ni. ʻOku ʻikai ke fakatuʻutāmaki. Ka ʻoku nau lava ke talitali lelei ki he funga siteisi ʻo homou ʻatamaí ha ngaahi fakakaukau ʻoku ʻikai ke feʻunga pea ʻoku nau fokotuʻu ha taimi te nau lava ke hulohula ai pea mou lava ʻe kimoutolu ke mou faiva ki ai. ʻOKu mou tuku hifo kimoutolu ki lalo ʻi he taimi ʻoku mou fakahaaʻi fakataha ai kimoutolu mo e ngaahi meʻa ʻa ia ʻoku nau takatakaiʻi ʻa e ngaahi taumuʻa ʻi he mūsiká hangē ko e ngaahi fakakaukau kovi, anga taʻe loto-ʻapasiá, fai angahalá, mo e pōpula ki he kava mālohí, mo e ngaahi faitoʻo konā. ʻOku ʻikai ke feʻunga ke ʻiate kimoutolu ʻa e faʻahinga mūsika pehē.

"Mou filifili ʻi he ngaahi fasi ʻoku mou fanongo ki aí mo e ngaahi fasi ʻoku mou maʻú. ʻOku hoko ia ko ha konga ʻo hoʻomou moʻuí. ʻOkú ne puleʻi ʻa hoʻomou ngaahi fakakaukaú pea ʻokú ne uesia ʻa e ngaahi moʻui ʻa e niʻihi kehé. ʻOku ou fokotuʻu atu ke mou toe vakavakaiʻi fakalelei ʻa hoʻomou ngaahi mūsiká pea mo u laku ki tuʻa ʻa e ngaahi mūsika ʻokú ne fakatupulaki ʻa e ngaahi fakakaukau taʻe feʻungá. ʻOku totonu ke ʻOua naʻa fekauʻaki ha mūsika pehē mo ha kau talavou mo ha kau finemui ʻOku naʻa fekauʻaki ha mūsika pehē mo ha kau talavou mo ha kau finemui ʻoku nau tokanga ki he tupulaki fakalaumālié.

" ʻOku ʻikai foki ke u pehē ʻoku fakatupu ʻe he ngaahi mūsika kotoa ʻo e ʻahó ni ha ngaahi fakakaukau ʻoku taʻe feʻunga. ʻOku ʻi ai ha ngaahi mūsika ʻi he ʻahó ni ʻokú ne langaki hake ʻa e mahino ki he faʻahinga ʻo e tangatá; pea ʻoku ʻi ai ha ngaahi mūsika ʻokú ne fakatupu ʻa e loto-toʻa; mo e ngaahi mūsika ʻokú ne fakaʻā hake ʻa e ngaahi ongoʻi fakalaumālié, ongoʻi loto-ʻapasiá, fiefiá, pea mo e ʻiloʻi ʻo e fakaʻofoʻofá.

"Kuo folofola ʻaki ʻe he ʻEikí ʻo pehē, ʻHe ʻoku fiefia ʻa hoku Laumālié ʻi he hiva ʻo e lotó; ʻio, ko e lotu kiate au ʻa e hiva ʻa e kau māʻoniʻoní, pea ʻe tali ia ʻaki ʻa e tāpuaki ki honau ʻulú

(T&F 25:12). Kuo lea'aki 'e he 'Uluaki Kau Palesiteni 'o e Siasí, 'o fekau'aki mo e uesia 'a e mūsiká 'i he'etau ngaahi mo'uí 'o pehē:

" 'Oku lava 'e he tangatá ke ne fakalaka atu hono mālohí 'i he mūsiká ki he ngaahi ngatangata'anga 'o e lea kuo lea'akí tatau pe 'i he mālohí mo e founga 'oku ngali kākā. 'Oku lava ke ke ngāue'aki 'a e mūsiká ke hiki'i 'aki 'a ho'o fakakaukaú peá ke ue'i 'aki 'a e fakakaukaú ke nau fakahoko 'a e ngaahi pōpoaki 'o e holoki ki lalo 'o e mo'uí pea mo e faka'auhá. Ko ia ai 'oku mahu'inga ki he kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke tau ngāue'aki 'i he taimi kotoa pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Ongoongoleleí pea ke tau fekumi ki he tataki 'o e Laumālié 'i he'etau fili 'a e mūsika 'a ia 'oku tau fanongo aí.' (*Priesthood Bulletin*, Dec. 1970, p. 10).

" 'Oku mau falala lahi kiate kimoutolu, 'a e kau talavou 'o hotau Siasí. Kuo mau hiki ki ha sīpinga polokalama 'a ia 'oku mamafa lahi taha ki ho'omou ngaahi fie ma'ú mo e faka'amu 'i he'etau ngaahi 'ekitivitī. Ko ia ai 'oku 'i ai ha fatongia lahi 'iate kimoutolu, kae fakatautau tefito kiate kinautolu kuo uiui'i ki he ngaahi fatongia fakatakimu'á. Tuku ke u fakahā atu kiate kimoutolu 'a e kau takai 'o e kau talavoú, mou matu'aki tokanga ki he fa'ahinga mūsika 'oku mou fakapolokalama'i 'i he ho'omou ngaahi 'ekitivitī. Fealēlea'aki mo ho'omou kau 'etivaisá 'i he taimi te mou fili ai 'a e fa'ahinga mūsika ko iá. 'Oku totonu ke mou ma'u ha lelei mei he'enau ngaahi fale'i fakapotopotó, pea ke mou fakamavahevahe'i ai 'a e Siasí mo māmani, pea mo hono ngaahi mūsika 'oku totonu ke 'Oua te mou fanongo aí, he 'oku lahi ange 'a e fa'ahinga mūsika pehē 'i he ngaahi 'ahó ni 'i he ngaahi to'u tangata kuo hili atú.

"Na'e fakamatala'i ia 'e Palesiteni J. Lūpeni Kalake, 'a ia ko e taha 'o e kau takimu'a tu'u-ki-mu'a taha 'o e siasí 'i he founga ko 'ení:

"Mahalo pē he 'ikai ke tau lava, 'i hotau fatongia ke tau teuteu pea ke tau kātaki'i pē 'e 'i ai ha fa'ahinga fakafiefia'anga 'oku 'ikai ke lelei koe'uhí 'oku tau fakakaukau kapau he 'ikai ke tau teuteu 'a e ngaahi me'a ko iá 'e 'alu atu 'a e kau talavoú ki ha feitu'u kehe ke nau ma'u ai ia. Na'e 'ikai foki ke tau fokotu'u ha tēpile 'i he fale faiva 'o e 'api Siasí ki he taumu'a 'o e pele pa'angá, pea ke tau fakatonuhia'i ai kitautolu 'i he'etau pehē kapau he 'ikai ke tau teuteu ha feitu'u pehē 'e 'alu atu 'a e to'u tupu talavoú ke pele pa'anga 'i ha fale pele pa'anga. He 'ikai ke tau lava mo'oni ke pukepuke hotau to'u tupu talavoú.

" 'Oku 'ikai foki ke totonu ke tau teuteu ha fa'ahinga mūsika pe ko ha fa'ahinga feitu'u 'e lava ke takiaki'i atu ai 'a e to'u tupu talavoú ki he ngaahi me'a 'o e māmaní. Kuo pau ke ke tu'u 'ali'aliaki peá ke fai ha me'a kehe mei he me'a 'okú ke 'ilo'i 'oku totonu mo leleí; kuo pau ke ke ma'u 'a e loto-to'a ke ke fakaulo 'a e ngaahi māmá tuku hifo 'a e mūsiká ki lalo 'i he taimi 'oku nau ta'e tokoni'i ai kitautolu ki ha fa'ahinga Laumālie 'e tupu mei ai ha ngaahi fakakaukau 'oku fe'ungá; pea kuo pau ke ke fakahā atu ki ha ngaahi tu'unga 'oku mā'olungá 'i he teuteu pe mo e faiva 'a kinautolu 'oku nau faivá kae 'uma'ā 'a kimoutolu 'oku nau kau ki hono mamata'í. 'Oku ou fie fakamanatu atu kiate kimoutolu 'oku 'ikai ko hotau faingamālie, pea 'oku 'ikai foki ko ha faingamālie ia 'o ha ni'ihi 'oku uiui'i ko e kau takí, tatau pe 'i he to'u tupu talavoú mo e kakai lalahí, te nau tuku 'a e Siasí ki he tafa'akí, pea nau 'amanaki atu ke nau fokotu'u ia 'i he hala 'oku hangē kuo 'osi 'alu atu ai 'a e to'u tupu talavoú. Kuo 'osi papau 'a e Siasí pea kuo 'osi lī mo hono taulá, pea kuo tu'u fefeka 'i he mo'oní, pea kuo pau ke lelei 'a e me'a kotoa pē ai. Ko hotau fatongiá ke teuteu 'a e fa'ahinga takimu'a 'a ia 'okú ne lava ke fa'u ha fa'ahinga founga mahino ke lava ke muimui atu ai 'a e to'u tupu talavoú, ha fa'ahinga founga 'a ia 'okú ne tokoni'i kinautolu ke hiki'i hake 'a honau ngaahi tu'ungá pea ke nau hao ai mei he ngaahi uesia ta'e fe'unga 'o e māmaní. 'Oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu ke mou fakatupulaki homou ngaahi talēnitī, pea kapau 'oku 'i ai hamou talēniti ki he mūsiká, fakakaukau ki he me'a ko 'ení 'oku kei lahi 'a e mūsika ke fa'ú, pea 'oku kei toe lahi 'a e mūsika ke ngāue'akí. 'E lava ke hoko ho'o mūsiká ko ha mūsika fe'unga pea te ne lava ke hiki'i hake 'a e mo'uí, pea te ne lava ke fakamafola atu 'a e Ongoongoleleí, pea te ne lava ke a'u atu ki he ngaahi lotó, mo fai ha fakafiemālie mo ha fakamālohi ki he ngaahi 'atamai 'oku faingata'a'iá.

" 'Oku lahi 'a e ngaahi fa'ifa'itaki'anga tatau pē 'i he kuonga mu'á mo e kuonga lolotongá, 'a ia 'oku mau fakamo'oni ki he uesia 'a e mūsika 'oku mā'oni'oní. Na'e mole atu 'a e

fakalotosiʻí pea naʻe fonu ʻa e ʻatamaí ʻi he nonga ʻi he ngaahi lea ʻo e ʻHaʻu Kāingá pea naʻe maʻu ai ʻe he kau paioniá ʻa e loto-toʻa ke nau fehangahangai mo honau ngaahi faingataʻaʻiaʻangá. Kuo hoko ʻa e himi tatau pe ko ʻení ko ha hiva ke nau maʻu ai ha ngaahi ueʻi ʻa e Laumālié ʻi he ngaahi taʻu lahi. Naʻe ʻi ai ha taimi ʻe taha naʻá ku talanoa ia mo ha pailate ʻa ia naʻá ne toki foki mai mei ha puna faingataʻa naʻá ne fai. Naʻá ma talanoa a ʻo fekauʻaki mo e loto-toʻá mo e manavasiʻí pea naʻá ku ʻeke ange pe naʻe anga fēfē ʻa ʻene mapuleʻi ʻi he taimi ʻokú te fehangahangai ai mo e puna faingataʻa naʻá ne faí. Naʻá ne pehē mai, "Oku ʻi ai haʻaku foʻi himi ʻoku ou saiʻia ai, pea ko e taimi ʻoku tapupu ai ʻa e faingataʻá pe ko e taimi ʻoku siʻisiʻi ai ʻa e ʻamanaki ke mau lava ke toe foki maí, ʻoku ou fakakaukau loto leva ki ai ʻo hangē ʻoku hanga ʻe he ngaahi mīsini ʻo e vakapunáʻo hivaʻi mai kiate aú:

" ʻHaʻu kāinga
ʻOua ʻe manavahē
Ke tau fiefiá
Neongo ʻa e faingataʻa
ʻA e fononga
Te tau maʻu ʻa e palé.'

"Pe naʻá ne maʻu mei he foʻi hiva ko ʻení ʻa e tui, ʻa ia ko e konga mahuʻinga taha ia ʻo e loto-toʻá.

"Naʻa mo e ʻEikí naʻá Ne teuteu ki hono ʻahiʻahiʻi lahi tahá ʻaki ʻa e ueʻi ʻa e mūsiká, he ʻoku fakamatala ʻe he ngaahi folofolá ʻo pehē: Pea kuo hili ʻenau fai hivá, naʻa nau ʻalu atu ki he moʻunga ʻo e ʻŌlivá" (Maʻake 14:26).

"Manatuʻi ʻe kau talavou mo e kau finemui, ʻoku ou fie maʻu ʻa kimoutolu taki taha ke mou manatuʻi ko homou Siasí ʻeni pea ko homou ʻEikí Ia pea mo homou Fakamoʻuí ʻokú Ne tuʻu ʻi he foheʻulí. Te ke lava ke ke maʻu maʻu ai pē ʻa ʻEne tatakí mo e ueʻi ʻa Hono Laumālié ʻi he taimi ʻokú ke fakafonu ʻai ʻa ʻatamaí ʻa e ngaahi meʻa ʻoku leleí, ʻoku fakaʻofoʻofá, pea mo e ueʻi ʻa Hono Laumālié. Pea ko e founga ʻeni ʻe taha ke mou lava ʻaki iá. Fili ha himi manakoa pe ko ha foʻi hiva, ʻo hangē pe ko ia naʻe fai ʻe hoku kaumeʻa pailaté, ha foʻi himi ʻoku fakalotomāfana ʻa hono ngaahi leá pea mo ha mūsika ʻoku fakaloto'apasiá, ʻa ia ʻokú ne ʻai koe ke ke ongoʻi ʻoku ueʻi koe ʻe he Laumālié ʻi hoʻo fai ʻa e ngaahi fili ko iá. Vakaiʻi lelei ʻa e ngaahi foʻi hivá. Ako maʻu loto ia. Neongo naʻe ʻikai te ke ako ki he mūsiká pea te ke lava ke ke fakakaukau ki ha kiʻi foʻi hiva faingofua. Hanga ʻo ngāueʻaki ia ʻi he taimí ni ke hoko ia ko e founga ʻo hoʻo ngaahi fakakaukaú ke ke muimui atu ai. ʻAi ia ke hoko ko ha founga te ke ngāueʻaki ʻi he taimi kotoa pē ʻokú ke fie maʻu ai iá.

"Ko e taimi kotoa pē ʻokú ke fakatokangaʻi ai ʻa e fanga kiʻi kau faiva fakapōpōʻuli ʻoku nau hū mai mei he ngaahi tafatafaʻaki ʻo hoʻo fakakaukaú ki he funga siteisi ʻa ho ʻatamaí, hanga ʻo taaʻi ʻa e foʻi peletí. Te ne liliu ʻa e anga hoʻo fakakaukaú kotoa.

"Ko e mūsiká ko ha faʻahinga meʻa ʻoku fakalotomāfana pea ʻoku maʻa, pea te ne lava ke tekeʻi atu ʻa e ngaahi fakakaukau koví. ʻOku ʻikai ke ngāue fakataha ʻa e anga-maʻá pea mo e fakakaukau ʻulí, pea he ʻikai ke lava ʻe he fakakaukau ʻulí, pea he ʻikai ke lava ʻe he fakakaukau ʻulí ke ne makātakiʻi ʻa e māmá. Pea kapau te mou ngūngū ʻi ha mūsika he ʻikai ke tuai ʻe he tekeʻi atu ʻa e ngaahi fakakaukau ʻoku ʻikai ke feʻungá. Ko e taimi ʻoku mou fai ai ha ngaahi meʻa ʻoku anga-tonu mo mahuʻingá, te mou fakafonu ʻaki homou ʻatamaí ha ngaahi meʻa mo ha ngaahi fakakaukau ʻoku feʻunga, ʻE kau talavou mo e kau finemuí, he ko e ngaahi mahalo ʻo hono lotó ko ia ai pē ia pea te ke lava ke maʻu ʻa e mālohi ke ke ikunaʻi ʻa e ngaahi meʻa te ne ʻomai ʻa e ikuná ki hoʻomou ngaahi moʻuí.

"Ko ha foha pe ko ha ʻofefine koe ʻo e ʻOtua Māfimafí. ʻOku ou fakamoʻoni ko e ʻOtuá ko ʻetau Tamai pea ko ʻEne fānau kitautolu. Pea ʻokú Ne ʻofa ʻiate kitautolu pea kuó Ne teuteu ha ngaahi meʻa lalahi mo nāunauʻia ʻi he moʻuí. ʻOku ou ʻiloʻi ʻeni pea ʻoku ou fakamālō kiate Ia ʻi he ngaahi ueʻi fakaloto-māfana kotoa pē ʻa e ngaahi mūsika lelei ʻi heʻeku moʻuí ʻa ia kuó ne uesia ʻa ʻeku ngaahi fakakaukaú mo ne fakamāfanaʻi ʻa hoku laumālié."

Mo'ui Anga-tonu 'i he Lotolotonga 'o e Ngaahi Fakafepakí

Lēsoni
35

TAUMU'Á

'E ako 'e he finemui taki taha ke mo'ui anga-tonu 'i he lotolotonga 'o e ngaahi fakafepakí.

TEUTEU

1. Fakatātā 17, Ko Tāniela (62096), 'oku ma'u ia 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoni ko 'ení.
2. 'Omai ha ngaahi tohi hiva mo ha ngaahi peni vahevahe ma'á e kau mēmipa 'o e kalasí.
3. Teuteu'i ha tatau 'o e nāunau tufa, Mo'ui Anga-tonu Lolotonga 'a e Ngaahi Fakafepakí" ke taki tāuhi 'a e kau finemuí.
4. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu ha nāunau tufa: " 'Ofa ke u lava 'o ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e māmaní, koe'uhí ke u lava 'o pule 'i he nāunau fakasilesitialé 'i he ta'e ngatá." (Vakai, Faka'osí.)
5. Vahe'i ha finemui ke ne teuteu ke tataki 'a e kalasí 'i he hiva'i 'o e fo'i hiva "Tauhi 'a e Mo'oní" (*Ngaahi Himi*, fika 157). Mahalo pē te ke fie ma'u ke faka'osi 'a e kalasí 'aki hono hiva'i 'a e fo'i himi ko 'ení.
6. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoá, ngaahi potu folofolá, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateu

Na'e toki 'osi pe hano tataki 'e 'Ēvani Sitīveni (Evan Stephens) 'a e Kuaea 'a e Tāpanekalé 'i ha'anau hiva 'i ha houa fakataha 'o e konifelenisi lahí. Na'á ne foki atu ki hono nofo'angá, peá ne punou hifo ki mu'a 'o fanongo ki he me'a 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'i he'ene malangá. Na'á ne fiefia 'i he malanga 'a e palōfitá, he na'á ne malanga 'o kau ki he to'u tupú, mo e ngaahi faingata'a 'i he māmaní 'a ia 'oku nau fepaki mo iá, mo hono mahu'inga 'o 'enau tauhi pau ki he ngaahi akonaki 'o e ongoongoleleí. Na'e 'osi 'a e houa fakataha ko iá, pea 'alu ai 'a Palōfesa Sitīveni 'o 'eve'eva toko taha atu pē 'i he Kenioni Siti Kilikí (City Greek Canyon), 'o ne fakalaulauloto ai ki he me'a 'a e Palesitení. Na'á ne "tangutu hifo ai 'i ha fu'u maka, na'e tu'u ma'u pē ia 'i he ki'i vaitafé 'i he tafe mālohi 'a e vaí." Na'á ne pehē 'oku hanga 'e he fu'u maká 'o fakataipe 'a e pōpoaki na'á ne fanongo ai he pongipongi ko iá. Na'e fakafokifā 'a e ha'u ki hono 'atamaí 'a e fakalea mo e mūsika 'o e taha 'o e ngaahi himi 'e hoko ko ha himi manakoa 'a e to'u tupú. Na'á ne tangutu 'i he fu'u maká 'o fa'u ai 'a e lea mo e fasi 'o e fo'i himi "Kau Talavou 'o Saione." Na'á ne hangē pē ko e palōfitá 'o 'ofa 'i he to'u tupú, pea na'á ne pehē ai 'oku hoko 'a e fo'i himi ko 'ení "ko 'ene fale'i fakalaumālie ia kiate kinautolú." (Na'e liliu mei he J. Spencer Cornwall, *Stories of Our Mormon Hymns* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1963], pp. 173–174.)

Fealēlea'aki

Tufa ki he finemui taki taha ha tohi himi pea fekau ke nau kumi hake ki he "Tauhi 'a e Mo'oní" (fika 157). Kole ki he kau finemuí ke nau fetongitongi 'i hono lau 'o e veesi 'e faá mo e taú.

•Ko e hā ha pōpoaki 'oku feinga 'a e punaké ke fakahā maí?

Te Tau Lava 'o Mo'ui Anga-tonu 'i ha Māmani Ta'e Anga-tonu

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamahino'i ange, na'e talu pē mei he kamata'angá, mo e fakahā 'e he tangatá mo e fefiné ha loto-to'a lahi 'i he'enau fili ke 'oua te nau "vaivai" ka nau mo'ui anga-tonu 'i he ngaahi fakafepaki 'oku fai mai 'e he māmani ta'e anga-tonu 'oku nau nofo aí. 'Oku hoko 'a Tāniela 'i he Fuakava Motu'á ko ha sīpinga lelei mei he folofolá.

•Na'e anga-fēfē hano fakamo'oni'i 'e Taniela, te te lava pē 'o mo'ui anga-tonu 'i ha māmani ta'e anga-tonu?

Fekau ki he kau finemuí ke nau kumi hake ki he tohi 'a Tanielá 'i he Fuakava Motu'á.

Nāunau tufa

Tufa ki he finemui taki taha 'a e nāunau tufa ko ia 'oku tu'u ai 'a e ngaahi fehu'i mo e ngaahi potufolofolá. Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení, pea tuku ange ha taimi ke nau kumi hake ai 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'í, he taimi 'oku hā atu ai 'i he fakamatalá.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakahā ange na'e " 'omi 'a Taniela ki ha fonua muli 'i he'ene kei talavoú — 'a ia ko ha fonua na'e fo'ou honau ngaahi anga-fakafonuá kiate ia, pea kehe mo 'enau leá, pea faikehekehe mo ho 'ātakaí, pea kehe mo 'enau [lotú]. . . . Na'e 'uluaki sivi'i ia. . . . he taimi na'e tu'utu'uni ai 'e he tu'í [ko kinautolu kotoa pē 'oku 'omi ki Pāpiloné, kuo pau ke nau] inu 'a 'ene uainé, mo kai 'ene me'akai mahú. Na'e mahino kia Taniela mei he ngaahi fekau kuo ako'i ange 'e he'ene ongo mātu'á, 'a ia ko e ngaahi fekau 'a e 'Eikí, 'oku 'ikai ma'á e sinó 'a e ngaahi me'a ko iá. . . . Na'e ako'i kia Taniela mo hono ngaahi kaume'á ke nau tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. . . . Na'e kole ai 'a Taniela ke fakangofua ange ia mo hono ngaahi kaume'á ke nau tauhi ki he ngaahi lao ki he mo'ui leleí 'a ia kuo ako'i ange kiate kinautolú." Na'á ne fokotu'u ange ke sivi'i kinautolu 'i ha 'aho 'e hongofulu, ke 'ilo'i ai pe 'oku lelei ange 'a e me'akai 'oku nau kaí pe 'ikai. (Na'e to'o mei he me'a 'a L. Tom Perry, "In the World, *Speeches of the Year, 1981* [Provo: Brigham Young University Press, 1981], pp. 2–7.)

Nāunau tufa

1. Ko e hā 'a e ngaahi ola 'o e me'akai ne kai 'e Tāniela fakafehoanaki ia ki he kakano'i manu 'a e tu'í? (Tāniela 1:15.)
2. Na'e anga-fēfē hono tāpuaki'i 'e he 'Otuá 'a Tāniela mo hono ngaahi kaume'á koe'uhí ko 'enau faivelenga mo tauhi ki he lao 'o e mo'uí? (Tāniela 1:17.)

   Ko e 'ahi'ahi hono ua 'o Tānielá na'e hoko mai ia 'i he taimi ko ia na'e ma'u ai 'e he tu'i ko Nepukanesá ha misi peá ne fie ma'u ia ke fakamatala'i. Na'e 'ikai ke 'i ai ha taha 'o e kau faimaná pe 'asitalōnomá 'i he pule'anga na'á ne lava ke fakahā ki he tu'í 'a 'ene misi pe ko e hā hono 'uhingá. Ko ia na'e houhau lahi 'a e tu'í pea na'á ne fekau ke faka'auha 'a e kau tangata poto kotoa pē 'o Pāpiloné, 'o kau ai 'a Tāniela.
3. Ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e Taniela 'i he taimi ko ia na'á ne fanongo ai ki he me'a na'e teuteu 'e he tu'í ke faí? (Tāniela 2:16)
4. Na'e anga-fēfē hono ma'u 'e Tāniela 'a e ngaahi tali na'á ne fie ma'ú fekau'aki mo e misi 'a e tu'í? (Tāniela 2:18–20)
5. Hili ko ia hono fakahā 'e Tāniela 'a e 'uhinga 'o e misí ki he tu'í, ko e hā 'a e me'a na'e hoko ki he tu'í mo e pale 'o Tānielá? (Tāniela 2:47–48)

   Na'e a'u foki ki hono 'ahi'ahi'i tu'u tolu 'o Tanielá. "Na'á ne a'usia 'a e lakanga ko e pule mā'olunga 'i he ngaahi tu'i 'e toko tolú pea na'e fakanofo ia ke ne hoko ko e 'ulu 'o e kau pulé hono kātoa. Na'e meheka 'a e kau pulé 'ia Tāniela. Na'a nau feinga ke nau kumi ha ngaahi me'a 'oku halá na'á ne fai koe'uhí ke nau fakahā ki he tu'í pea 'i he taimi ko ia na'e 'ikai ke nau 'ilo ai ha me'á, na'a nau fa'u leva ha palani. Na'e fakahā leva 'e he kau pule anga-kovi ko 'ení 'a e palani fo'ou ki he tu'í 'a ia na'e fokotu'u ai 'i he 'aho 'e tolungofulu 'e 'ikai ke toe ngofua ki ha taha 'i he pule'angá ke lotu ka ko hono fakahikihiki'i 'ata'atā pē 'a e tu'í. Na'e ngalingali fakakaukau 'a e tu'í ko e fakakaukau lelei ia, ko ia na'á ne fokotu'u ai ha tautea kiate kinautolu ko ia he 'ikai ke nau lotu pea tauhi 'a e laó. 'I he taimi ko ia na'e fanongoa ai 'a Tāniela ki he lao fo'oú, na'á ne ongo'i faingata'a'ia he ko e lotú mo e fetalanoa'aki mo hono 'Otuá [na'e fu'u matu'aki mahu'inga 'aupito ia kiate ia]." (Vakai, Perry, "In the World," p. 6.)
6. Ko e hā 'a e tautea ki he talangata'a ki he lao ko 'ení? (Tāniela 6:7)
7. Ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e Tānielá, neongo pe ne ne 'osi 'ilo'i 'a e fonó pea mo hono tauteá? (Tāniela 6:10)

   "Ko kinautolu ko ia na'a nau fie ma'u 'a Tāniela ke tuku hifo mei hono lakanga pulé na'a nau fakasiosio ia 'i hono falé. Pea 'i he taimi na'a nau sio ai kiate ia 'okú ne lotú,

na'a nau 'alu leva 'o fakahā ki he tu'í. Na'e 'ofa 'a e tu'í 'ia Tāniela, pea na'á ne 'afio'i 'a e founga kākā ko ia kuo fai kiate ia 'e he kau pule anga-koví. Na'á ne feinga ke liliu 'a e laó ke fakahaofi 'a Tāniela mei he fanga laioné. Ka na'e hanga 'e he kau pulé 'o fakamanatu'i ange kiate ia kuo 'ikai ke 'i ai ha lao kuo fokotu'u 'e he tu'í 'e toe lava ke liliu." (Perry, "In the World," p. 6).

8. Ko e hā 'a e me'a na'e tala ange 'e he tu'í kia Tāniela 'i he taimi na'a nau lī ai ia ki he 'ana 'o e fanga laioné? (Tāniela 6:16)

   "Ne fakahā 'e Tāniela ha fa'ifa'itaki'anga lelei lahi 'i he 'ao 'o e tu'í ko ia ai na'e falala 'a e tu'í ki he 'Otua 'o Tānielá te ne fakahaofi 'a Tāniela mei he 'ana 'o e fanga laioné. Na'e 'aukai 'a e tu'í 'i he pō kotoa kia Tāniela pea 'i he pongipongí na'á ne 'alu fakavavevave ki he 'ana 'o e fanga laioné pea na'á ne kalanga 'i he le'o mamahi kia Tāniela. (Perry, "In the World," p. 6).

9. Ko e hā 'a e me'a na'e fehu'i 'e he tu'í kia Tānielá? (Tāniela 6:20) Ko e hā 'a e tali 'a Tānielá? (Tāniela 6:22)

10. 'I he hili 'a hono fakamo'oni'i 'o e mana ko 'ení na'e hoko pea mo e anga-tonu 'a Tāniela ki hono 'Otuá, ko e hā leva 'a e taumu'a na'e fokotu'u ki ai 'e he tu'í 'i he taimi ko 'ení? (Tāniela 6:26–27)

(Fakamatala na'e to'o mei he me'a 'a L. Tom Perry, "In The World," *Speeches of the Year,* 1981, pp. 2–7.)

Fealēlea'aki

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakafehoanaki fakalongolongo pē 'a 'enau ngaahi tukupā 'i he'enau ngaahi tuí pea mo Tānielá.

• Te ke ma'u nai ha loto-to'a ke fai 'a e me'a ko 'eni na'e fai 'e Tānielá?

Fakamatala'i 'a e fu'u lelei lahi na'e fai 'e Tāniela toko taha pē 'i he pule'angá kātoa 'aki 'a 'ene fili ke ne mo'ui anga-tonú.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ko hotau ngaahi sivi'i 'i he 'ahó ni 'e kehe ia mei he ngaahi me'a ko ia na'e hoko kia Tānielá. Ka 'e hoko mai hotau ngaahi sivi'í, pea te nau mei faingata'a pe 'o hangē ko ia ko 'ene faingata'a 'a e ngaahi sivi'i 'o Tānielá kiate ia. Pea ko e ola 'o 'etau ngaahi filí 'e fu'u faingata'a ange.

Talanoa

Fai 'a e talanoa ko 'ení ki ha finemui na'á ne fakafisinga ke tuku hifo 'a e ngaahi tu'unga 'o 'ene fakakaume'á:

"Ko e mēmipa pe ia 'e taha 'o e Siasí 'i he'ene kalasi 'i he akó. Ko ha finemui na'e fu'u manakoa 'aupito 'e he tamaiki tangatá pea na'e lahi 'a e ngaahi faingamālie na'á ne ma'u ke ne 'alu ai 'o teití. Ka ko e tamaiki tangata ko ia 'i he'ene kalasí na'e 'ikai ke nau tauhi 'a e ngaahi lao ko ia na'e ako'i ki he finemui ko 'ení 'i hotau Siasí. Na'á ne fokotu'u leva ha taumu'a ke ne fakahā ki he tamasi'i kotoa pē na'e kole ange kiate ia ke na teití 'a e ngaahi tu'unga ko ia 'okú ne fie ma'ú. Kapau 'oku nau fie ma'u ke ne teití mo kinautolu, 'e fie ma'u meiate kinautolu ke nau mapule'i kinautolu 'o fakatatau ki he'ene ngaahi tu'ungá. Pea kuo pau ke ne ma'u ha fa'ahinga tukupā pehē meiate kinautolu ki mu'a peá ne toki tali ha tahá. 'I he 'aho 'e taha na'e ha'u kiate ia ha tamasi'i 'akapulu ongoongoa taha 'i he 'api akó ki mu'a ia 'i he pō hulohula lahi taha 'o e ta'ú 'o ne pehē ange kiate ia 'Oku ke 'ilo'i, Te u kole atu kiate koe ke ta ō ki he hulohulá mo au kapau te ke ki'i fakafaingofua'i ho'o ngaahi tu'ungá. na'e 'ikai ke toe tatali 'a hono le'ó 'a 'ene tali maí, 'Oku ou loto-mamahi, kapau ko hono 'uhinga ia ke u toe fakafaingofua'i ange 'a 'eku ngaahi tu'ungá ke u 'alu pea mo koe, he 'ikai te u lava ke 'alu mo koe. Kuó u 'osi fai ha tukupā ke u tauhi 'a e ngaahi tu'unga ko iá 'o tatau ai pē pe ko hai 'okú ne fai 'a e kole ki he teití" (L. Tom Perry, 'i he Conference Report, Oct. 1979, p. 51; pe *Ensign,* Nov. 1979, p. 36).

Fealēlea'aki

• 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga na'e ma'u ai 'e he finemui ko 'ení 'a e loto-to'a ke ne tali 'o hangē ko ia na'á ne faí?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i na'e 'ikai ke nofo pe 'a Tāniela ta'e tokoni'i ia 'i he taimi ko ia na'á ne fili ai ke mo'ui anga-tonú, pea pehē pe mo kitautolu. 'Oku 'ofa 'a e 'Otuá ki he 'Ene fānaú kotoa pē, pea 'okú Ne fie ma'u kinautolu ke nau ikuna, pea he 'ikai ke Ne tuku ange kitautolu ta'e

tokoni'i, ka 'okú Ne fie ma'u kitautolu ke tau ako mei he ngaahi me'a ko ia 'oku tau fepaki mo iá koe'uhí ke tau lava ke ma'u 'a e 'ilo mo e loto-to'á ke mo'ui anga-tonu ma'u ai pē.

Lea

Lau 'a e lea ko 'ení:

"Ko ha tamai 'ofa ia 'okú ne fie ma'u kitautolu ke tau ma'u 'a e fiefiá 'a ia 'oku tupu ia mei he 'ikai ko e ta'e 'ilo ka ko e fakamo'oni'i mā'oni'oni. Ko ia ai 'i he taimi ko iá, he 'ikai leva, ke ne malu'i kitautolu mei he ngaahi me'a faingata'a ko ia 'oku hokó ke tau ako ia 'a ia 'e hoko mai kiate kitautolú — neongo pē te ne tokoni'i kitautolu ke ikuna'i kinautolu" (Neal A. Maxwell, "Talk of the Month," *New Era*, May 1971, p. 30; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali)

Fealēlea'akí mo e palakipoe

• Ko e hā mo ha toe ngaahi ma'u'anga tokoni kehe mei he Tamai Hēvaní 'e lava ke tau ma'u lolotonga ko ia 'etau feinga ke mo'ui anga-tonú?

Hiki 'a e ngaahi tali 'a e kau finemuí 'i he palakipoé. Ko e ni'ihi 'o 'enau ngaahi talí 'e mei kau ai 'eni: ko e ngaahi mātu'a mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí, Laumālie Mā'oni'oní, ngaahi folofolá, lakanga fakataula'eikí mo e kau taki 'o e Siasí, ngaahi kaume'a leleí. Fehu'i ki ha ngaahi fakatātā te tau lava ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'ení 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe ke tokoni'i kitautolu ki he mo'ui anga-tonú. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau tala mai ha ngaahi me'a kuo hoko kiate kinautolu 'i he'enau ngaahi feinga ko ia ke mo'ui anga-tonu 'i he lotolotonga 'o e ngaahi fakafepaki fakaemāmaní.

'Oku Ma'u 'e Kinautolu 'oku Nau Fili ki he Anga-tonú 'a e Fiefiá

Fakamatala 'a e faiakó

• Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki na'e hoko koe'uhí ko e fakamo'oni mālohi ko ia na'e ma'u 'e Tānielá?

Fakamatala'i na'e 'ilo'i 'e Tāniela he 'ikai te ne ongo'i fiemālie 'iate ia 'o kapau te ne faka'ikai'i 'a hono 'Otuá. Kiate ia, 'oku kovi ange ia 'i he maté. 'E lava fēfē ke ne ma'u ha fiefia 'i hono lotó mo ha nonga 'o kapau te ne faka'ikai'i 'a e me'a ko ia 'okú ne 'ilo'i 'oku mo'oní pe fakafisi ke fakahā 'a 'ene ngaahi fakamo'oní? Ko ia ai, neongo 'a e ngaahi fakafepaki fakaemāmaní mo e ngaahi faingata'a na'e hokó, na'á ne fili ke mo'ui anga-tonu. Pea 'i he'ene fai iá, na'e tāpuaki'i ia 'e he'etau Tamai Hēvaní pea fakapale'i ia 'e he tu'í. 'E tāpuaki'i pehe'i pe mo kitautolu 'i he taimi ko ia 'oku tau fili ai ke nofo 'i ha mo'ui ma'a mo anga-tonú. 'E sivi'i kitautolu pea mahalo pē he 'ikai ke tau ma'u 'a e koloa'ia mo e ongoongo 'a ia 'oku pehē 'e he māmaní 'oku totonu ke tau ma'ú, ka te tau ma'u koloa 'i he ngaahi konga mahu'inga taha 'o 'etau ngaahi mo'uí. Na'e me'a 'a 'Eletā Sēmisi E. Fausi (James E. Faust) 'o pehē:

" 'Oku pehē 'e ha ni'ihi te nau lava 'o mo'ui 'i ha fa'ahinga tō'onga mo'ui pē 'oku holi ki ai honau lotó, koe'uhí he 'oku 'ikai ke fa'a ma'u 'a e anga-ma'á mo e tuí ia 'i ha feitu'u. Ko e sōsaieti foki 'eni 'oku 'ikai ke 'i ai hano ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga — 'ikai hano ngaahi anga-ma'a, 'ikai hano ngaahi tu'unga mo'ui pau — pea kuo 'i ai foki mo ha tokolahi 'oku 'ikai te nau 'ongo'i honau mahu'inga fakafo'ituituí, faka'apa'apa'i kitá, mo e anga-faka'ei'eikí. 'Oku 'i ai ha to'u tupu tokolahi mo e kakai matu'otu'a foki 'oku 'ikai te nau 'ilo'i, 'a e me'a ko ia 'oku hā mai 'i he moto 'a e kolo ko Nōtingihamí (Nottingham), 'i 'Ingilaní *vivet post funera virtus* ('oku hoko atu pē 'a e anga-ma'a mo leleí 'i he hili 'a e maté')" ('i he Conference Report, Apr. 1981, p. 9; pe *Ensign*, May 1981, p. 9).

Fealēlea'aki

• Ko e hā nai ha ngaahi fiefia mo e ngaahi tāpuaki 'e ni'ihi 'oku lau ki ai 'i he konga lea ko 'ení 'oku ma'u ia mei he anga-ma'á mo e mo'ui anga-tonu? Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ange ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i hono fakalāngilangi'i 'aki 'a e ngaahi lea mo e ngaahi nāunau 'i māmaní?

Faka'osí

Neongo pe 'a e ngaahi tā fakapo'uli ko ia 'oku totonu vali 'e he māmaní, 'oku 'i ai 'a e kau Tāniela 'o e 'ahó ni 'i hotau lotolotongá. Ko kitautolu foki te tau hangē pe ko Tānielá 'o mo'ui anga-tonu 'i he lotolotonga 'o e ngaahi fakafepaki 'okú ne 'ātakai'i kitautolú 'o tau 'ilo'i 'e 'i ai ma'u pē 'a e Tamai Hēvani ke tokoni'i mo tāpuaki'i kitautolu. Te tau lava pē ke "faitotonu ma'u pē 'i he tuí" pea 'oua veiveiua".

Himi

Ko e hiva tukú, hiva'i 'a e "Tauhi 'a e Mo'oní?" (*Ngaahi Himi*, fika 157).

Nāunau tufa 'oku fa'iteliha pē ke ngāue'aki pe 'ikai

" 'Ofa ke u lava 'o ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e māmaní, koe'uhí ke u lava 'o pule 'i he nāunau fakasilesitialé 'i he ta'e ngatá."

Mo'ui Anga-tonu 'i he Lotolotonga 'o e Ngaahi Fakafepakí

1. Ko e hā 'a e ngaahi ola 'o e me'akai ne kai 'e Tāniela fakafehoanaki ia ki he kakano'i manu 'a e tu'í? (Tāniela 1:15.)
2. Na'e anga-fēfē hono tāpuaki'i 'e he 'Otuá 'a Tāniela mo hono ngaahi kaume'á koe'uhí ko 'enau faivelenga mo tauhi ki he lao 'o e mo'uí? (Tāniela 1:17.)
3. Ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e Taniela 'i he taimi ko ia na'á ne fanongo ai ki he me'a na'e teuteu 'e he tu'í ke faí? (Tāniela 2:16)
4. Na'e anga-fēfē hono ma'u 'e Tāniela 'a e ngaahi tali na'á ne fie ma'ú fekau'aki mo e misi 'a e tu'í? (Tāniela 2:18–20)
5. Hili ko ia hono fakahā 'e Tāniela 'a e 'uhinga 'o e misí ki he tu'í, ko e hā 'a e me'a na'e hoko ki he tu'í mo e pale 'o Tānielá? (Tāniela 2:47–48)
6. Ko e hā 'a e tautea ki he talangata'a ki he lao ko 'ení? (Tāniela 6:7)
7. Ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e Tānielá, neongo pe ne ne 'osi 'ilo'i 'a e fonó pea mo hono tauteá? (Tāniela 6:10)
8. Ko e hā 'a e me'a na'e tala ange 'e he tu'í kia Tāniela 'i he taimi na'a nau lī ai ia ki he 'ana 'o e fanga laioné? (Tāniela 6:16)
9. Ko e hā 'a e me'a na'e fehu'i 'e he tu'í kia Tānielá? (Tāniela 6:20) Ko e hā 'a e tali 'a Tānielá? (Tāniela 6:22)
10. 'I he hili 'a hono fakamo'oni'i 'o e mana ko 'ení na'e hoko pea mo e anga-tonu 'a Tāniela ki hono 'Otuá, ko e hā leva 'a e taumu'a na'e fokotu'u ki ai 'e he tu'í 'i he taimi ko 'ení? (Tāniela 6:26–27)

Lēsoni

36

Ko Hono Mahu'inga 'o e Mo'oní 'i he Mo'ui Anga-ma'á

TAUMU'Á	'E mahino ki he finemui taki taha hono mahu'inga 'o e mo'ui anga-ma'á.
TEUTEÚ	1. Teuteu'i 'a e ngaahi kaati fo'i lea 'i he konga 'uluaki 'o e lēsoní. 2. Teuteu ha siate 'o e fakatātā 'i he palakipoé, 'a ia 'oku fokotu'u atu 'i he konga hono ua 'o e lēsoní. 3. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu'i 'a e peesi tufaki ko ia 'oku hā atu 'i lalo 'i he "Founga Fakahoko 'o e Lēsoní 'Oku Fokotu'u Atú." 4. Vahe ki ha kau finemui ke nau fai ha ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potufolofolá, pe ngaahi leá 'o ka 'okú ke fie ma'u.

FOUNGA FAI 'O E LĒSON 'OKU FOKOTU'U ATU

'Oku Tau 'Ilo'i Hono Mo'oni 'o e Me'a Kotoa pē

Fakafonu 'a e ngaahi lainé

Hiki 'a e sētesi ko 'ení 'i he palakipoé: "*Pea ko e _____ ko e 'ilo ia ki he ngaahi me'a 'o hangē ko honau anga _____ _____ _____, pea hangē _____ _____ _____ pea hangē _____ _____ _____.*" Kole ki he kau finemuí ke nau huke ki he tohi Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:24 ke fakafonu mei ai 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ena 'o e mo'oní. Hili ko ia 'enau hanga 'o ma'u 'a e ngaahi fo'i lea ko ia 'oku pulí, tuku ki he finemui taki taha ke ne faka'ilonga'i 'a e veesi folofola ko 'ení. Kole ange ki ha finemui 'e taha ke ne lau le'o lahi ia.

Fakamatala 'a e faiakó

Toe vakai ki he T&F 93:24, tokoni ki he kau finemuí ke nau 'ilo'i ko e mo'oni ta'e ngatá 'oku 'ikai ke toe liliu ia. Ko e mo'oni ko ia kuo 'osi fakahā mai 'e he 'Otuá kiate kitautolu 'i he māmaní 'oku tatau tofu pē ia mo ia na'e ako'i 'aki kitautolu 'i he'etau mo'ui fakalaumālié, pea 'e tatau pē ia 'o ta'e ngata. Ko e mo'oni 'oku 'ikai ke toe liliu ia.

Fealelea aki i he folofola

Faka'ali'ali 'a e kaati fo'i leá: " 'Oku 'Ikai Toe Liliu 'a e Mo'oní."

• 'Oku anga-fēfē 'etau 'ilo'i 'a e mo'oní?

Kole ange ki ha finemui 'e toko ua ke na kumi pea lau 'a Sēmisi 1:5 pea mo Sēkope 4:13. Fakamamafa'i ko e 'Otuá ko e tupu'anga ia 'o e mo'oni kotoa pē. 'Oku tau lava ke lotu ki he'etau Tamai Hēvaní pea kole ke 'ilo'i hono mo'oní. Te tau ako ki he mo'oni ko 'ení 'o fakafou mai ia 'i he Laumālié.

Lea

Kuo 'omai 'e Palesiteni Kimipolo ha fakahinohino ke tokoni'i kitautolu 'i he'etau fekumi kó ia ki he mo'oní:

"Te mou lava 'o *'ilo'i*. 'Oku 'ikai totonu ke mou fakaveiveiua. Ko e founga 'oku fei ma'ú ko e *fekumi, fifili, lotu pea fai.* Kuo toutou palōmesi mai 'a e 'Otuá te Ne foaki atu kiate koe 'a e 'ilo 'o e ngaahi me'a fakalaumālié 'i he taimi ko ia 'okú ke tuku ai koe 'i he fakakaukau totonú. Pea te mou lava ke 'ilo'i 'a e me'a kotoa pē 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oní (Molonai 10:5) (Spencer W. Kimball, "Absolute Truth," *Ensign,* Sept. 1978, pp. 7–8; na'e toki fakamata'itohi faka-Ītali.)

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e ngaahi sitepu 'e fā na'e fokotu'u mai 'e Palesiteni Kimball kiate kitautolu 'a ia te ne tataki kitautolu ki he mo'oní?

Lolotonga ko ia 'a e tali 'a e kau finemuí, fakahā 'a e lau'i pepa lea totonú: "Te Tau Lava ke 'Ilo'i 'a e Mo'oní Kapau te Tau:" "Fifili," "Lotu," "Fai." Faka'aonga'i 'a e ngaahi veesi folofola ko 'ení ke tokoni ki he kau finemuí ke nau 'ilo'i pe 'e anga fēfē hono faka'aonga'i 'o e ngaahi sitepú.

1. Fekumi. (Sione 5:39)
2. Fifili. (3 Nīfai 17:2–3; Molonai 10:3; T&F 88:62–63)

3. Lotu. (Selemaia 29:12–13; ʻAlamā 5:45–46; Molonai 10:4)

4. Fai. (Sione 7:16–17)

Talanoa

Naʻe fai ʻe ʻEletā Lisiate G. Sikoti (Richard G. Scott) ʻa e talanoa ko ʻení:

"ʻOku foaki mai ʻe he ʻOtuá kiate kitautolu ʻa e moʻoní ʻi he taimi ko ia ʻoku tau moʻui angatonu aí. Taimi ʻe niʻihi ʻoku hoko mai ia ʻi ha tali ki ha lotu fakavavevave mo fakamātoato ki ha tokoni ʻi he taimi ko ia ʻoku tau fie maʻu ai ha fakahinohinó. ʻOku ou manatu ai ki ha pō ʻe taha ʻi he malaʻe ʻo e ngāue fakafaifekaú ʻokú ne faingataʻaʻiá. Naʻá ku feinga ke fakakaukau pe ko hai nai ia, ka naʻe ʻikai te u lava. Naʻá ku ʻalu hake leva ki he konga ki ʻolunga ʻo e ʻato ʻi he fale fakamisioná. Pea naʻá ku ngāue ʻi he pō kakato, ʻo toe vakaiʻi ʻi heʻeku fakakaukaú ʻa e hoa taki taha, ʻa e meʻa kotoa pē naʻá ku ʻiloʻi fekauʻaki mo e faifekau kotoa pē, pea naʻá ku tautapa ki he ʻOtuá koeʻuhí ke u lava ke ʻiloʻi ʻa e feituʻu ko ia ʻoku ʻi ai ʻa e faifekau ʻa ia naʻá ne fie maʻu tokoní. FAifai pea ʻi he mafoa mai ʻa e atá, naʻE ueʻi au ke u ʻiloʻi ʻa e feituʻu ko ia ʻo e misioná ʻokú ne nofo aí. Naʻá ku ʻalu leva ki ai pea mei he ngaahi fakaʻekeʻeke totonú naʻá ku ʻiloʻi peá u tokoni ki he toko taha ko ia naʻe fie maʻu ʻe he ʻOtuá ke Ne tokoniʻí. ʻIo, ʻoku tali ʻe he ʻOtuá ʻa e ngaahi lotú peá Ne fakahā mai kiate kitautolu ʻa e moʻoní ʻi he taimi ko ia ʻoku tau moʻui talangofua aí pea fakaʻaongaʻi ʻa ʻetau tuí" (Richard G. Scott, "Truth," ʻi he *Speeches of the Year, 1978* [Provo: Brigham Young University Press, 1979], p. 101].

Fealēleaʻaki

Fakamatalaʻi pe naʻe anga-fēfē hono fakaʻaongaʻi ʻe he palesiteni fakamisioná ʻa e ngaahi sitepu ko ia ʻe fā ʻoku fakahā mai ʻi he ngaahi lauʻi pepa leá. Fakamamafaʻi heni naʻe fakaʻaongaʻi ʻe he ʻOtuá ʻa e "ongoʻi" ke ne fakahā mai ai ʻa e ngaahi tokoni ko ia naʻe fie maʻú pea naʻe pau foki ke fifili ʻa e palesiteni fakamisioná, ngāueʻaki ʻene vakaiʻi ʻa e ngaahi fakamatala ʻi hono ʻatamaí, pea tautapa ki he ʻOtuá ki muʻa ia peá ne toki lava ke ʻiloʻi ʻa e meʻa ke faí.

Talanoa

Fakamatalaʻi ʻa e meʻa ko ʻeni naʻe hoko ki a Palesiteni Siosefa F. Sāmitá:

"ʻI heʻeku kei tamasiʻí . . . , naʻá ku ʻalu maʻu pe ʻo kole ki he ʻOtuá ke fakahā mai kiate au ha ngaahi meʻa fakaofo, koeʻuhí ke u lava ke maʻu ha fakamoʻoni. Ka naʻe taʻofi ʻe he ʻOtuá ʻa e ngaahi meʻa fakaofó meiate au, ka Ne fakahā mai kiate au ʻa e moʻoní, laine ki he laine, foʻi lea ki he foʻi lea, kiʻi konga ʻi heni mo kiʻi konga ʻi hena, kae ʻoua pe kuó Ne ngaohi au ke u ʻiloʻi ʻa e moʻoní mei he tumuʻaki ʻo hoku ʻulú ki hoku ʻaofi vaʻé, pea toʻo fakaʻaufuli meiate au ʻa e veiveiuá mo e ilifiá. Pea ʻi he ngaahi fanafana ko ia ʻa e kiʻi leʻo siʻi ʻo e Laumālie ʻo e ʻOtua moʻuí, naʻá Ne foaki mai kiate au ʻa e fakamoʻoni ʻoku ou maʻú. Pea ʻi he founga ko ʻení mo e mālohi te ne foaki ki he fānau kotoa pē ʻa e tangatá ʻa e ʻilo ʻo e moʻoni ʻa ia ʻe nofo mo kitautolú, pea te Ne ngaohi ʻa kinautolu ke nau ʻiloʻi ʻa e moʻoní, ʻo hangē ko ia ʻoku ʻiloʻi ʻe he ʻOtuá, pea mo fai ʻa e finangalo ʻo e Tamaí ʻo hangē ko ia ʻoku fai ʻe Kalaisí" (Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine,* 5th ed. [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1939], p. 7).

Fakamatala fakanounou

Toe toʻotoʻo konga lalahi pē ʻa e konga ko ʻeni ʻo e lēsoní ʻaki hoʻo toe sio kimui ki he ngaahi pepa leá ʻo toe lau kinautolu.

Te Tau Lava ʻo Langa Hake ha Moʻui Anga-maʻa ʻi he Makatuʻunga ʻo e Moʻoní

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Lau pea fakaʻilongaʻi ʻa e ngaahi veesi folofola ko ʻeni ʻoku lisi ʻi laló. Fakaʻaongaʻi kinautolu ke kamataʻaki ʻa e fealēleaʻakí, tokoni ke mahino ki he kau finemuí ʻa e ngaahi fakamatala ko ia ʻoku hoko mai aí.

1. Mōsese 5:58, Mōsese 5:12. Ko e moʻoni ʻo e Ongoongoleleí naʻe akoʻi ia kia ʻĀtama Mo ʻIvi, ʻa ia naʻá na akoʻi ia ki heʻena fānaú.

2. Mōsese 5:13. Naʻe haʻu ʻa Sētane ʻi he lotolotonga ʻo e ngaahi hako ʻo Ātamá, ʻo kākaaʻi ʻa e toko lahi ʻa ʻene ngaahi loí. "Ko e taʻe tui ki he ʻOtuá ʻokú ne ngaohi ʻa e tangatá ke moʻulaloa ki he mālohi ʻo Sētané. ʻI he moʻulaloa ko ia ki hono mālohí ʻoku vave leva ke mole ʻa ʻenau ʻiloʻi ʻa e ʻOtuá pea nau hoko ʻo anga fakaemāmani mo anga fakakakano mo anga-fakatēvoló" (Marion G. Romney, "Truth and Knowledge," ʻi he *Speeches of the Year, 1977* [Provo: Brigham Young University Press, 1978], p. 63].

Fakamatala ʻi he siate pe palakipoe

Fakamatalaʻi ko e taha ʻo e ngaahi meʻa ʻoku tau ʻi heni ai ke ako pe ʻe anga fēfē ʻa ʻetau lava ke ʻiloʻi ʻ a e moʻoní koeʻuhí ke tau fili ʻa e leleí ʻo ʻikai ko e kovi. ʻOku totonu ke tau ʻiloʻi ʻe fai ʻe Sētane ʻa e meʻa kotoa pē ʻi hono mālohí ke kākaaʻi kitautolu pea tataki atu kitautolu ke tau hoko ʻO anga fakaemāmani mo anga fakakakano mo anga fakatēvolo." (Teuteu ʻa e meʻa ko ʻení ʻi ha saati pe tohi ia ʻi he palakipoé.)

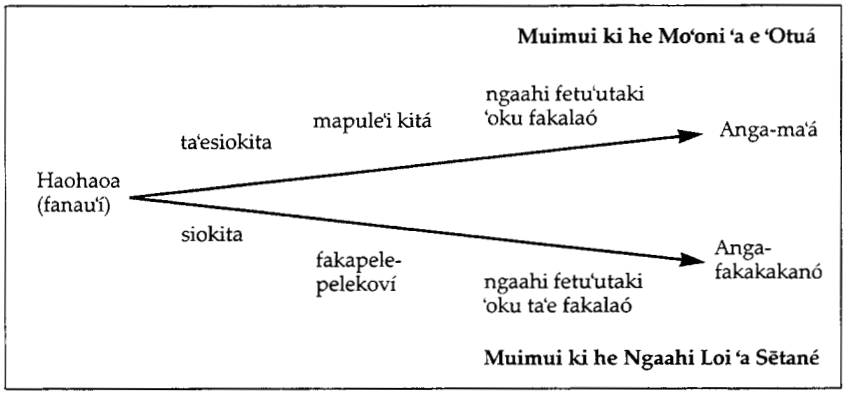

Fealēleaʻaki

Toe vakai ki he siaté, pea fai ki he kau finemuí ʻa e ngaahi fehuʻi ko ʻení:

- Ko e hā hotau tuʻunga ʻi he taimi naʻa tau haʻu ai ki he moʻui fakaemāmaní ʻi hono fanauʻi mai kitautolú?
- ʻI heʻetau tupu hake pea tau kamata ke fetuʻutaki fakafāmilí, ko fē ʻi he ongo hala ko ia ʻe uá te ne tataki atu kitautolu ki he ʻaluʻanga ʻo Sētané?
- Ko e hā ʻa e ʻulungāanga te ne tataki atu kitautolu ki he ʻaluʻanga ko ia ʻo e moʻoni ʻo e ʻOtuá?
- Ko fē ʻa e ʻaluʻanga ʻokú ne fakafofongaʻi ʻa e anga ʻo e moʻuí ʻi he moʻui taʻe ngatá?
- Ko feʻia ʻa e ʻaluʻanga ʻoku loí?

Ngaahi potufolofola

Fakamatalaʻi kuo foaki ʻe heʻetau Tamai ʻi Hēvaní kiate kitautolu ʻa e kī ke tau fakafaikehekeheʻi ai ʻa e leleí mei he koví pea ʻiloʻi ʻa hono moʻoní. Tuku ki he kau finemuí ke nau lau foki pea fakaʻilongaʻi ʻa Molonai 7:15–17. ʻI he taimi ko ia ʻoku tau fehangahangai ai mo ha fili pe fie maʻu ke ʻilo ʻa e meʻa ʻoku leleí pe koví, te tau lava ke fehuʻi kiate kitautolu, " ʻOkú ne fakaafeʻi nai au ke u fai lelei? Te ne fakamālohiʻi nai au ʻi heʻeku tui kia Sīsū Kalaisi?"

Talanoa

Kole ki he kau finemuí ke nau kumi hake kia Sione 8:32 pea nau lau fakataha. Pea tuku ke nau fanongo ki he ngaahi talanoa koʻení. (ʻE tokoni ʻeni ki he kau finemuí ke mahino kiate kinautolu ʻa e mahuʻinga ʻo e moʻoní, mo e founga ke ʻiloʻi ai iá, pea ʻe anga fēfē hono ngāueʻi iá.)

Naʻe fehangahangai ʻa ʻAna mo haʻtunga faingataʻa ʻi hono vā fakakaumeʻá. Naʻá ne fuʻu manako ʻaupito ʻi ha talavou ʻa ia ʻoku ʻikai ko ha mēmipa ʻo e Siasí. " ʻOku ou manatuʻi ʻa ʻeku lotu ke ʻiloʻi ʻa e meʻa ko ia ʻoku totonu kiate aú, pea ʻi he taimi ko ia naʻá ku maʻu ai ʻa e talí, naʻe ʻikai te u fie maʻu ke fakafanongo. Naʻá ku ongoʻi kapau te u fakangata ʻa e vā ko ʻení pea mo e talavou ko ʻení he ʻikai te u toe maʻu ha taha. Naʻá ku fefaʻuhi mo e ngaahi ongo naʻá ku maʻú ʻi heʻeku ngaahi lotú, ka naʻá ku ʻiloʻi ʻoku nau totonu. Naʻá ku ʻiloʻi ʻi hoku lotó ʻa e meʻa ʻoku totonu ke u faí. Naʻá ku ʻiloʻi kapau te u hokohoko atu pe ʻi hoku vā ko ʻeni mo e talavoú te ne tataki atu au ʻo mamaʻo mei he meʻa ko ia ʻoku totonu ke u ʻalu aí. Naʻá ku faingataʻaʻia ka naʻe faifai pea u maʻu ha toʻa ke muimui ki he ngaahi ueʻi ʻa ia naʻá ku maʻu ʻi heʻeku ngaahi lotú. Naʻá ku ʻiloʻi ko ʻetau Tamai ʻi Hēvaní ʻokú Ne ʻofa ʻiate kitautolu pea ʻokú Ne ongoʻi mamahi foki ʻi he taimi ko ia kuo pau ai ke tau fai ha ngaahi fili faingataʻá."

Fealēleaʻaki

- Naʻe anga-fēfē hono ʻilo ʻe ʻAna ʻa e moʻoní ʻo hono vā pea mo e kiʻi talavou ko ʻeni?
- Ko e hā ʻa e meʻa naʻe mei hoko kapau naʻe fakaʻikaiʻi ʻe ʻAna ʻa e moʻoní pea hokohoko atu ke tui koe fetuʻutaki ko ʻení naʻe lelei kiate iá?

• Na'e hanga fēfē 'e he ako ki he mo'oní mo e muimui ki aí 'o fakatau'atāina'i 'a 'Aná?

• Ko fe'ia 'i he ongo hala ko ia 'e ua 'oku fakafofonga'i 'i he saati 'oku muimui ai 'a 'Aná?

Talanoa

Na'e faka'eke'eke 'a Senifā (Jennifer) 'e he'ene pīsopé. Na'á ne fai ha fehu'i fekau'aki mo ha fo'i fekau pau. 'I he'ene fakamatala'i ko ia 'a e 'ulungāanga 'oku fekau'aki mo e tauhi 'o e fo'i fekaú, na'e 'ilo'i leva 'e Senifā ne ne fai ha me'a 'oku hala. Na'e vave 'a e ta hono mafú pea na'e kamata ke pupuha 'a hono ongo nimá. 'E lava pē ke ne ngulungulu atu "'Io," pea tuku ange 'a e me'a kātoa ke 'alu pea hoko atu ki he ngaahi fehu'i kehé — pe ko 'ene fakahā 'a e palōpalemá.

Fealēlea'aki

Alea'i pe ko fe'ia 'a e ngaahi fili 'a ia 'oku siokitá mo e fili 'E fie ma'u ai 'a e mapule'i kitá.

• Ko e hā 'a e me'a na'e mei hoko kapau na'e ta'e tokanga 'a Jennifer ki he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní peá ne fili ke loi? Ko fe'ia 'i he ongo halá te ne 'i ai?

Lea

Lau 'a e fakamatala ko 'eni 'o e ngaahi nunu'a 'o e fakamama'o mei he mo'oní. "'E 'ikai ke 'i ai ha tangata te ne tau'atāina kakato 'o kapau 'okú ne mo'ui 'aki 'a e loí. Ko ia pē 'okú ne fai iá pe hokohoko atu 'i hono fai 'o e me'a ko 'eni te ne tala totonu mai 'a hono mo'oni 'o e fakamatala ko 'ení. 'Oku totonu ke tau manatu'i ma'u pē, 'oku 'ikai totonu ha me'a ia 'oku hala, koe'uhí pē ko hano fai ia 'e ha tokolahi. 'Oku 'ikai totonu ha ngāue hala ia, koe'uhí pē ko ha 'ikai hā mai ia ki tu'a ke mamata ki ai 'a e kakaí" (Marvin J. Ashton, 'i he Conference Report, Apr. 1982, p. 14; pe *Ensign,* May 1982, p. 11).

Fakamatala'i heni 'oku feinga mālohi 'a Sētane ke ne kākaa'i kitautolu. Kapau te tau fie ma'u ke tau fakamama'o mei he fou atu 'i hono ngaahi halá, kuo pau ke tau ma'u 'a e loto-to'á mo fai 'a e ngaahi me'a 'oku tau ongo'i 'oku totonú.

Faka'osí

Fakamatala'i ange kapau te tau fekumi fakamātoato, fifili, lotu pea fai, te tau langa 'a 'etau ngaahi mo'uí 'i ha makatu'unga pau 'o e mo'oni 'o e Ongoongoleleí. Pea 'e mahino kiate kitautolu 'a e ngaahi ouau 'o e Ongoongoleleí, pea 'i he'etau feinga ko ia ke talangofua kiate kinautolú, 'e poupou'i kitautolu 'e he 'Otuá 'i hotau ngaahi 'ahi'ahi'i kotoa pē, ngaahi faingata'a'iá, pea 'i he'etau ngaahi fili faingata'á. Ko e talangofua ko ia ki he mo'oní te ne fakatau'atāina'i kitautolu mei he ongo'i tauteá, mamahi, mo e fai angahalá. Te tau tau'atāina ke ma'u 'a e mo'ui anga-ma'á pea a'usia ha fiefia ta'e ngatá, he "ko e mo'oni 'oku tu'u ma'u ta'e ngata pea ta'e ngata" (T&F 1:39).

Fakahoko 'o e Lēsoní

'Oange ki he kau finemuí 'a e nāunau tufa ko ia kuo 'osi teuteú. Kole kiate kinautolu ke faka'aonga'i ia ke fakafaikehekehe'i 'aki 'a e leleí mei he kovi, mo'oní mei he halá, pea fakafuofua'i pē ko e 'ulungāanga ko iá te ne tataki atu koe pe mama'o mei he 'Otuá.

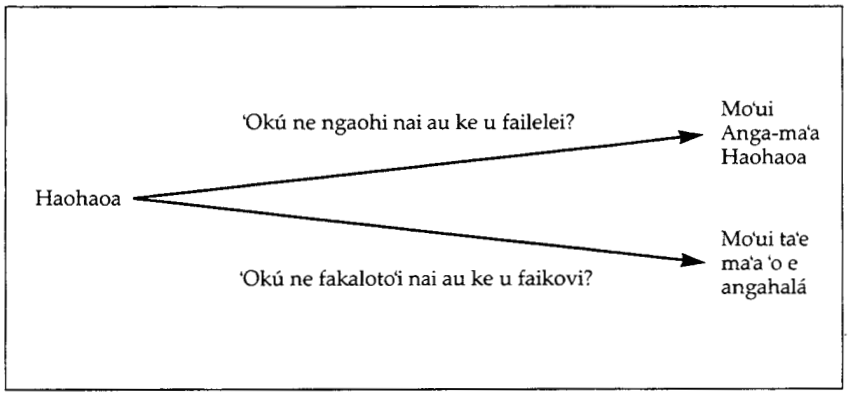

Tauhi ke Mo'ui Lelei 'a e Sinó

Lēsoni
37

Tokanga'i Hotau Ngaahi Sino Fakamatelié

TAUMU'Á

'E ako 'e he finemui taki taha ke ne fakahounga'i 'a hono sino fakamatelié peá ne tauhi ma'u ia 'i hono tu'unga mo'ui lelei taha.

TEUTEÚ

1. 'Omi 'a e ngaahi fakatātā ko 'eni mei he konga ki mui 'o e tohi lēsoní: fika 13, ko e temipale (pe fili ha fakatātā 'o ha temipale kehe mei he laipeli 'a e fale lotú); mo e fika 18, ko e kau finemui 'oku fai 'enau fakamālohi-sino.
2. 'Omi ha peni vahevahe mo ha lau'i pepa ke taki tāuhi 'a e kau finemuí.
3. 'Omai ha ngaahi me'a 'oku ngāue'aki ki he teuteu (hangē ko e koa, vai, 'otolono, helu, polosi, semipū, polosi fulunifo, mo e faile nge'esi nima).
4. Tā ha fakatātā lahi 'o ha ta'ahine 'i ha siate laulahi pea kosi ia ki ha kongokonga 'e nima ke hangē ha pāsolo 'o hangē ko 'ene hā atu hení. Hanga 'o fakahingoa 'a e konga taki taha 'o hangē ko hono fakatātaa'i atu. Teuteu ke faka'ali'ali ia 'i he palakipoé pē 'i ha siate laulahi 'e taha.

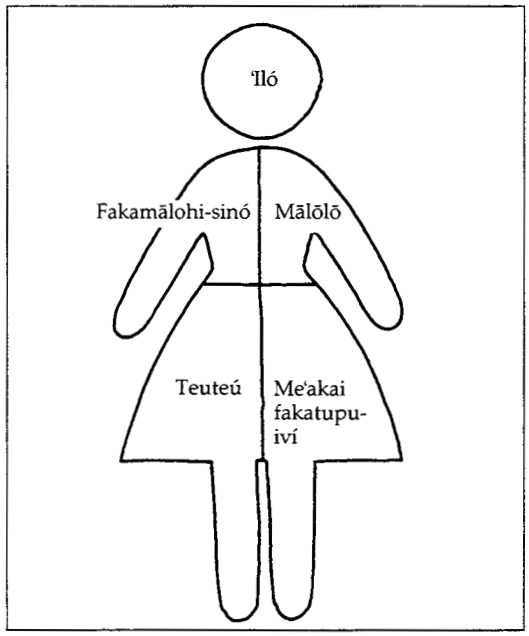

5. Kapau te ke fie ma'u, peá ke teuteu mai ha siate fakahokohoko ki hono sivi'i 'o e Mālohí mo e Kātakí
6. Kapau te ke fie ma'u, pea ke vahe'i ha kau finemui ke nau lau 'a e ngaahi potufolofolá.

Fakamatala 'a e faiakó

Ki mu'a pea fai 'a e lēsoni ko 'ení, 'oku totonu ke ke fai ha 'ekitivitī lolotonga 'a e uiké 'a ia 'e lava ke fai ai 'e he kau finemuí 'a e Sivi ki he Mālohí mo e Kātakí ko 'ení. ('Omi ki ai ha me'a 'e ua pē tolu ke nau taki fute 'e valu mo e konga hono loloa.) PE vahe'i 'a e finemui taki taha ke puna 'i he tāfue 'o lau pē 'e tu'o fiha 'a 'ene puná 'oku te'eki ai ke mate. Hili iá pea fekau ke lipooti mai 'e he finemui taki taha 'a e fika ko iá ki mu'a pea toki fai 'a e lēsoní. Kapau ko ha 'ekitivitī 'eni ke fai fakatāutaha, 'oku totonu leva ke ke vakai'i 'a e finemui taki taha 'i he lolotonga 'a e uiké pē kuo kakato 'a 'ene 'ekitivitī hono fai pē 'ikai.

Sivi ki he Mālohí mo e Kātakí

Fekau ki ha finemui 'e toko ua pē toko tolu ke nau taki taha 'a e maea pe nau feinga ke nau tāfue ta'e tuku ke a'u ki he nimangofulú 'oku te'eki ke tau 'a e maea 'i honau va'é pē ko honau 'ulú. 'E lava pē ke nau ki'i 'ahi'ahi tu'o taha ki mu'a pea toki fai 'a e siví. 'Oku totonu ke hiki 'e he finemui taki taha 'a e lahi 'o 'ene puná 'i ha lau'i pepa.

Fakatokanga: ʻOku totonu ke ʻoua naʻa kau ki he sivi ko ʻení ha finemui ʻoku ʻi ai haʻane palōpalema fakatuʻasino pē ko haʻane ngaahi palōpalema fekauʻaki mo ʻene moʻui leleí, ka te ne lava ke tokoni ki he niʻihi kehé ke lau pea hiki ʻa e lahi ʻo ʻenau puná.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

ʻOku Hanga ʻe he Finemui ko ia ʻokú Ne Fakahounga'i Hono Sinó peá Ne Loto ke Fakaʻofoʻofá ʻo Tokangaʻi Hono Sinó

Fakatātā, fealēleaʻaki mo e ngaahi potufolofola

Fakaʻaliʻali ʻa e fakatātā ʻo e temipalé pea fekau ke lau ʻa e 1 Kolinitō 3:16–7. Fakamamafaʻi kuo fekauʻi kitautolu ke tau tauhi lelei ʻa hotau sinó.

Pāsolo mo e fealēleaʻaki

Fakaʻaliʻali ʻa e konga ki he ʻulu ʻo e pāsolo lahi ʻi he palakipoé pē ʻi ha lauʻi siate.

- Ko e fē ʻi he folofolá te tau lava ke maʻu ai ha fakamatala ʻo kau ki he founga te tau tauhi aiʻa hotau sinó? (T&F 89, ko e Lea ʻo e Potó.)
- Ko e hā ʻa e lau ʻa e Lea ʻo e Potó ʻo kau ki he ngaahi meʻa ʻoku totonu ke ʻoua naʻa tau ngāueʻaki ʻi hotau ngaahi sinó? (Uaine pē kava mālohi, tapaka, mo e ngaahi inu vela, kae tautautefito ki he kofí mo e tií.)

Potufolofola

ʻE lava ʻe he finemuí ke ne fai mo e ngaahi meʻa lahi kehe ʻo tānaki mai ki heʻene tauhi ʻa e Lea ʻo e Potó ʻa ia te ne ngaohi ai ʻa hono fale tapú ke fakaʻofoʻofa, maʻa mo haohaoa. Fekau ki he kau finemuí ke nau kumi hake pea lau ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:124 kiate kinautolu pē.

- Ko e hā ha fakamatala ʻa e potu folofola koʻení ʻo kau ki he anga ʻo ʻetau tokangaʻi ʻa kitautolú?

Kole ki ha finemui ʻe taha ke ne lau leʻo lahi ʻa e konga ki mui ʻo e potu folofola ko iá ʻo kamata mei he lea *mou ʻalu.*

Pāsolo mo e fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Fokotuʻu ki he palakipoé pe siaté ʻa e konga ʻo e pāsoló ʻoku fakahingoa ko e "mālōlō."

- ʻOku mou pehē ko e hā ʻa e ʻuhinga naʻe naʻinaʻi mai ai ʻa e ʻEikí ke tau ʻalu ke mohe ʻi he taimi totonu pea ʻe hengihengí hake?
- Ko e hā ʻa e ngaahi lelei te tau maʻu mei he maʻu ha mālōlō ʻoku feʻungá? (Hiki ʻi he palakipoé ʻa e ngaahi talí; lelei ange ʻetau akó, fiefia ange, ongoʻi lelei ange, lahi ange hotau iví, ha fakaʻofoʻofa ange.)
- Ko e hā ha founga ʻe kovi ai haʻatau fuʻu mohe ʻo fuoloa?

Potufolofola mo e pāsolo

Kole ki he kau finemui ke nau kumi hake ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:41 ke ʻilo mei aiʻa e founga te tau lava ai ke ngaohi kitautolu ke tau toe fakaʻofoʻofa ange. Hanga ʻo fakamamafaʻi heni ʻoku mahuʻinga ʻa ʻetau maʻa fakatuʻasinó pea pehē ki heʻetau maʻa ʻi he anga-maʻa. Tānaki atu he taimí ni ʻa e konga ʻo e pāsoló ʻa ia ʻoku fakahingoa ko e "teuteú."

Lēsoni fakatātaaʻi mo e fealēleaʻaki

Fakaʻaliʻali ʻa e ngaahi meʻa ʻoku tau ngāueʻaki ki he teuteú. Hanga ʻo fakamamafaʻi ʻoku toe fakaʻofoʻofa ange ha taha ʻi he maʻa ʻa hono nifó, kilí mo e ʻulú. Fakamahino foki heni ʻoku fakaʻofoʻofa ʻa e namu lelei, ka ʻoku kovi ʻa e puhepuhengia mo e namukū ʻa e sinó. Fekau ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki honau ʻulú, kilí, ngeʻesi nimá mo e vaʻé, mo e nifó ke nau ʻilo ai pē ʻe anga fēfē haʻatau fakaleleiʻi ʻa ʻenau teuteú. Fokotuʻu atu ke nau fili ha founga teuteu lelei ʻe taha ke ngāue ki ai ʻi he uike ka haʻú.

Pāsolo mo e fealēleaʻaki

Hanga ʻo fakapipiki ki he palakipoé pē siaté ʻa e konga ʻo e pāsoló ʻoku fakahingoa "meʻakai fakatupu ivi". Tufa leva he taimí ni ki he kau finemui ha lauʻi pepa mo ha peni vahevahe pe fekau ke nau hanga ʻo hiki ʻi he miniti ʻe ua pē tolu ʻa e faʻahinga foʻi ʻakau mo e vesitapolo kotoa pē te nau lava ke fakakaukau ki ai. Hili ko iá pea fekau ki he finemui ko ia ʻoku loloa taha ʻa ʻene meʻa ʻoku hikí ke ne lau ia. Fekau ki he toenga ʻo e kau finemuí ke nau tānaki mai ha ngaahi faʻahinga kehe ʻoku ʻikai ke kau ʻi he lisi ʻa e taʻahine ko ʻení, pe te nau tānaki atu ki heʻenau lisi ha meʻa ne lau atu ka ʻoku ʻikai ke ʻasi ai, pē te nau fakakaukau ki ai. fakapapauʻi ʻoku kau ʻi he lisi ʻa e ngaahi fuaʻi ʻakau kai mo e vesitapolo mata mo momoko kotoa pē.

• Ko e hā ʻa e ngaahi faʻahinga meʻakai kehe mei he fuaʻi ʻakaú mo e vesitapoló ʻoku tau fie maʻu ʻi he ʻaho taki taha? (Mā pe keleni; kakanoʻi manu, fuaʻi moa, moa, pē ika; huʻakau mo e ngaahi meʻa kehe ʻoku ngaohi mei he huʻakaú.)

Hanga ʻo fakamamafaʻi ʻa e totonu ke kehekehe ʻa e meʻakai ʻoku tau kai ʻi he ʻaho taki tahá. ʻOku ʻi ai ʻa e taimi lahi ʻoku ʻikai ke feʻunga ʻa e meʻakai ʻoku kai ʻe ha finemui koeʻuhi ʻokú ne kai pē ʻa e ngaahi meʻakai ʻoku kai ʻe ha finemui koeʻuhi ʻokú ne kai pē ʻa e ngaahi meʻakai ʻokú ne manako aí. Toe lave heni ki he fuʻu lisi loloa ko ia ʻo e ngaahi fuaʻi ʻakau mo e vesitapolo ne nau hikí pea fakalotolahiʻi kinautolu ke nau ʻahiʻahiʻi ha meʻa foʻou ʻi he taimi kotoa pē.

Fekau he taimí ni ki he kau finemuí ke nau fulihi hake ʻenau lauʻi pepá pea nau hiki ʻi he tafaʻaki ko iá ʻi he miniti ʻe ua pē tolu ʻa e meʻakai kotoa pē ʻoku nau pehē ʻoku ʻikai ke fakatupu ivi.

• Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku fai ʻe he ngaahi meʻakai ko ʻeni ki ho fōtungá pea mo hoʻo moʻui leleí? (Feinga ke fakapapauʻi ʻoku kau ki he tali ʻa e tupu vave ai ʻa e lahi ʻo hotau sinó.)

Hanga ʻo fakamatalaʻi te nau hā fakaʻofoʻofa taha pē kapau te nau hanga ʻo fakangatangata pē leaʻaki ha niʻihi ʻo e ngaahi meʻa ko ʻení. Hanga ʻo hiki ʻi he palakipoé ʻa e: "Liʻaki ha meʻa ʻoku kovi kae maʻu ai ha lelei."

• Ko e hā ʻa e "meʻa ʻoku lelei ange" te tau lava ke maʻu ʻi haʻatau liʻaki ʻa e meʻakai ʻoku ʻikai ke fakatupu iví? (Hanga ʻo fakamamafaʻi ko ʻetau maʻu ko ia ʻa e ngaahi founga maʻu meʻatokoni ʻoku totonú ʻe lelei ange ai ʻa e hā hotau kilí, ʻulú, matá, nifó, mo e anga ʻo hotau fōtungá.)

• ʻOku tau ʻiloʻi ʻe lava ke tau fakaholo ʻi heʻetau taʻotaʻofi ʻa ʻetau kai ʻa e ngaahi meʻakai ʻoku ʻikai ke fie maʻú, pea ke tau fakamālohi sino ke feʻunga, ka ʻe anga fēfē haʻatau holo kae ʻikai ke tau kai ʻa e ngaahi meʻa ko ia ʻoku ʻikai ke lelei kiate kitautolú?

ʻE lava ke tupulaki vave ʻa e lahi ʻa hotau sinó ʻi heʻetau ngāueʻaki ʻa e fakapotopoto pea mo ʻetau maʻu ʻo fuʻu *lahi ange* ʻa e ngaahi faʻahinga meʻakai ko ia ʻoku fuʻu lahi ʻa hono ivi fakameʻatokoní.

Fakamatala ʻa e faiakó

Ne tau aleaʻi ʻa e teuteú, meʻakai ʻoku fakatupu iví, Lea ʻa e Potó, mo e maʻu ha mālōlō ʻoku feʻungá; ka ʻoku kei fie maʻu pē ʻe heʻetau finemuí ni (tuhu ki he pāsoló) ha meʻa kehe ke kakato ai ʻa ʻene lelei fakasinó.

Fealēleaʻaki ʻi he pāsolo

Fakapipiki ki he palakipoe pe siate ʻa e konga fakaʻosi ʻoku fakahingoa ko e "fakamālohi sinó."

Hanga ʻo fakapipiki ʻa e siate lau kai ko ʻení ē hiki ia ʻi he palakipoé.

Fakafuofuaʻi Hono Lahi ʻo e Iví mo e Kātakí

Puna hokohoko tuʻo 10 ki he 24 — sai pē
Puna hokohoko tuʻo 25 ki he 44 — lelei
Puna hokohoko tuʻo 45 ki he 50 — lelei ʻaupito

Aleaʻi ʻa e ʻilo ko ʻeni ʻa e kau finemui ʻo kau ki honau mālohí mo ʻenau kātakí.

Fakatātā mo e fealēleaʻaki

Fakaʻaliʻali ʻa e fakatātā ʻo e kau finemui ʻoku nau fakamālohi-sinó pea aleaʻi ʻa e mahuʻinga ʻo ʻete kau ki he ngaahi sipoti, hulohula, lele, lue lalo, mo e ngaahi ʻekitivitī fakatuʻasino kehé.

• Ko e hā ʻa e ʻuhinga ʻoku tau fie maʻu ai ʻa e fakamālohi sinó?

• Ko e hā ha ngaahi founga fakamānako ʻe niʻihi ki heʻetau maʻu ha fakamālohi sino ʻoku feʻungá?

Te tau lava pē ke fakamālohi sino tuʻu maʻu fakataha mo ʻetau kau ki he ngaahi ʻekitivitī fakatuʻasino lahi ʻo tokoniʻi kitautolu ke fakamālohiʻi ʻa hotau ngaahi uouá pe fakamālohiʻi ha konga makehe ʻo hotau sinó. ʻOku nau tokoniʻi foki kitautolu ke tau ngāueʻaki ʻa e sivi ko ia ʻo e meʻakai ʻoku tau kaí. Fokotuʻu atu ke hanga ʻe he finemui taki taha ʻo fili ha faʻahinga fakamālohi sino pē ʻekitivitī ʻe taha ʻa ia ʻokú ne ongoʻi ʻe lelei kiate ia pea palani ke fai ʻa e fakamālohi-sino pe ʻekitivitī ko iá ʻi he uike ka hokó.

Hanga ʻo fakamamafaʻi ʻoku fekauʻaki ʻa e moʻui leleí mo e mālohi ʻa hotau sinó pea mo e ola lelei ʻa ʻetau moʻuí mo e ngāue ʻi he ʻaho taki taha.

ʻOku Lahi ha Ngaahi Lelei ʻE Maʻu ʻi Heʻetau Tokangaʻi Lelei Hotau Sinó

Fealēleaʻaki

• Ko e hā ha ngaahi lelei te tau lava ke maʻu ʻi heʻetau fai ʻa e ngaahi meʻa kotoa pē ne tau lau ki aí? (ʻE lava ke kau ʻeni ki he ngaahi talí: moʻui lelei ange, fakaʻofoʻofa ange hotau fōtungá, lahi ange mo e iví, hā fakaʻofoʻofa ange, ongoʻi fiefia ange.) Fakalotolahiʻi ʻa e finemui taki taha ke ne fakahā mai ha meʻa ʻe taha.

• ʻOku ʻaonga nai ke tau feilaulau ke tau maʻu ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení?

Ne tau fokotuʻutuʻu ha palani ki he founga te tau lava ai ke tokangaʻi lelei taha ʻa hotau ngaahi fale tapu fakatuʻasino mahuʻingá. Kuo pau ke tau feinga ke tau ngāueʻi maʻu pē ʻa e palani ko ʻení kae ʻoua kuo hoko ia ko ha meʻa ke tau angaʻaki hono fai maʻu pē. (Toʻo ha konga ʻo e pāsolo.) ʻE ʻikai ke ngāue pē ha lelei taha ʻa hotau sinó kae ʻoua pē kuo tau muimui fakaʻāuliliki ki he konga taki taha ʻo ʻetau palaní. (Toe fakafoki ʻa e konga ʻo e pāsolo ne toʻó ki hono tuʻungá.)

Naʻe meʻa ʻa ʻEletā Telipeti L. Siteipilī (Delbert L. Stapley) ʻo pehē: " ʻOku ʻi ai ʻa e fekauʻaki vāofi ʻaupito ʻa e moʻui lelei fakasinó mo e fakalakalaka fakalaumālié . . . Ko e taimi ko ia ʻoku ʻikai ke kakato ai ʻa e moʻui lelei ʻa ha taha koeʻuhí ko haʻane taʻe tauhi ki he ngaahi lao taʻe ngata ʻa e ʻOtuá, ʻe faingataʻaʻia foki ai mo ʻetau fakalakalaka fakalaumālié" (ʻi he Conference Report, Oct. 1967, p. 74; pe *Improvement Era*, Dec. 1967, p. 77).

Fakahoko ʻo e Lēsoní

Fakamoʻoni ʻa e faiakó

Fakamoʻoni ki he mahuʻinga ʻo ʻetau tokangaʻi totonu ʻa hotau sino pea fakalotolahiʻi ʻa e finemui taki taha ke ne fai ha faʻahinga meʻa ʻi he uiké ni ke fakaleleiʻi ʻa ʻene tokangaʻi ʻa hono sinó.

Lēsoni
38

Me'akai Fakatupu-ivi mo e Lea 'o e Potó

TAUMU'Á

'E mahino ki he finemui taki taha peá ne holi ke ne ngāue'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e me'akai lelei 'a ia 'oku hā 'i Lea 'o e Potó.

TEUTEÚ

1. Kofukofu'i ha'o me'a'ofa mei he ngaahi me'akaí, hangē ko e ngaahi me'akai fo'i 'akau vesitapolo, ngaahi me'akai 'oku ngaohi mei he mahoa'á, fo'i moa na'e haka pe siisi. Fai 'a e ngaahi me'a tatau pehē ki he ngaahi me'akai fakatupu iví hangē ko e lole, inu sota, ngaahi me'akai 'oku ngaohi mei he mahoa'á mo e kakano'i manú mo e vesitapoló, ngaahi pisikete. Fa'o kātoa 'a e ngaahi me'a'ofa ko 'ení 'i ha fu'u tangai pepa lahi, koe'uhí ke fili 'e he finemui taki taha 'i he kalasí ha me'a'ofa 'e taha.
2. Vahe'i ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSON 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateú

Lēsoni fakatātaa'i

Fakahā ange ki he kalasí 'a e tangai pepa 'oku fa'o ai 'a e ngaahi me'á. Tuku ange ki he finemui taki taha ke ne fili ha me'a'ofa he kofukofu pepá peá ne fakaava hake ia.

Fakahā ange ki he kau finemui ke nau fakamatala'i mai pe ko e hā 'a e ngaahi me'akai lelei taha kiate kinautolú. Hili iá pea tuku ange ke nau fakakaukau'i pe ko e hā 'a e lelei te nau ma'u 'i he'enau kai 'a e ngaahi me'akaí 'oku kamata ai 'a e ngaahi 'elemēniti kotoa pē 'oku lelei ki he sinó.

Fokotu'u ange ki he kau finemuí 'oku nau tau'atāina pē ki he'enau ngaahi filí 'o a'u ki he me'akai 'oku nau kaí, pea kapau te nau fili 'a e ngaahi me'akai totonú, te nau ma'u 'a e tāpuaki 'o e mo'ui leleí.

'Oku 'i ai ha Ngaahi 'Uhinga Fakalaumālie ki Hono Tauhi 'o e Sinó ke Mo'ui Leleí

Talanoa

Lau 'a e talanoa ko 'eni 'o Tāniela mo e Tu'i ko Nepukanesá:

'I he ngaahi 'aho 'o e tu'i ko Nepukanesa 'o Pāpiloné, na'e 'ave pōpula ai 'a e kakai 'o e pule'anga Siutá. Ko Tāniela ko ha pilinisi kei talavou na'e 'omai fakataha ia mo ha kau tangata kehe ki he palasí ke ako'i kiate kinautolu 'a e potó pea mo e lea 'a e kau Kalētiá. Ka 'i he taimi na'e 'oange ai kiate ia 'a e me'akai na'e 'ikai ke fakangofua 'e he 'Eikí ki he kau Siú ke nau kaí, na'á ne kole ange ki he 'ōfisa pule 'o e palasi ke 'oange kiate ia mo hono ngaahi kaume'á e me'akai kuo fekau'i ke nau kaí. Na'e fakakaukau 'a e 'ōfisa pulé kapau te ne fakangofua'i 'a e me'a na'a nau fie ma'ú 'e hoko ia 'o tautea'i ai ia 'e he tu'í. Ka ne lava 'e Tāniela ke ne fakaloto'i ia ke tuku ange ke nau kai pē 'a 'enau ngaahi me'akai 'anautolú 'i he 'aho 'e hongofulu.

'I he hili ko ia 'a e 'aho 'e hongofulú, na'e mo'ui lelei ange 'a Tāniela mo hono ngaahi kaume'á 'i he fa'ahinga ko ia na'a nau kai 'a e ngaahi me'akai 'a e kau Kalētiá. Ko ia na'e 'oange leva 'e he 'ōfisa pulé kiate kinautolu 'a e me'akai ko ia na'a nau fie ma'u ke nau kaí 'i he ta'u ko ia 'e tolu na'e hoko maí. 'I he ngata'anga 'o e taimi ko iá, na'e 'ahi'ahi'i kinautolu 'e he tu'í. Pea na'a nau poto ange kinautolu 'i hono kotoa 'o e kau faimana 'a e tu'í mo e kau 'asitalōnomá. (Vakai, Tāniela 1.)

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'oku 'ikai ha lao 'e fakatu'asino pe fakamāmani. Ko e lao kotoa pē 'oku 'i ai hono 'uhinga fakalaumālie. Ko hotau sinó ko e me'a'ofa ia mei he 'Otuá. 'Okú Ne afio'i kitautolu, pea 'okú Ne 'afio'i 'a 'etau ngaahi fie ma'ú. Kuó Ne tuku mai kiate kitautolu ha ngaahi fakahinohino ki he ngaahi me'a te ne fakamālohi'i hotau ngaahi sinó, pea 'i he'etau

mapule'i kitautolú mo talangofua ki he ngaahi fakahinohino ko iá, te tau utu 'a e ngaahi lelei fakalaumālié mo e ngaahi tāpuakí.

Fealēlea'aki

• 'Oku tau ui ko e hā 'a e ngaahi fakahinohino kuo foaki mai 'e he 'Eikí ki hono tauhi hotau sinó? (Ko e Lea 'o e Potó.)

• Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai kiate kitautolu ke tau muimui ki he lao ko 'ení?

Lau folofola mo e fealēlea'aki

Tuku ange ki ha finemui ke ne lau le'o-lahi 'a e 1 Kolinitō 3:16–17 mo e 1 Kolinitō 6:19–20. Alea'i fakataha mo e kalasí 'a e potufolofola 'e ua ko 'ení. Fehu'i ange kiate kinautolu pe ko e hā hono 'uhinga 'oku ui ai 'e Paula hotau sino fakamatelié ko e temipalé. Tuku ange ke nau fakamatala'i pe ko e hā 'oku mahu'inga ai ke tau malu'i 'a hotau ngaahi sino fakamatelié pea te tau lava fēfē ke fai 'eni.

Fealēlea'aki

Fakahā ange ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau tala atu kiate koe pe ko e hā 'a e fa'ahinga me'akai 'oku pehē 'e he kau mataotao 'i he kaí 'oku potupotu tatau ai 'a e ngaahi 'elemēniti kotoa pē 'oku fie ma'u 'e he sinó ke tau ma'u 'i he 'aho taki tahá.

Vahe fā 'a e palakipoé, peá ke fokotu'u 'a e tali 'a e kau finemuí 'i loto 'i he to'ohemá 'i lalo 'i he 'ulu'i fakamatalá ko e "Me'akaí 'oku Potupotu Tatau ai 'a e Ngaahi 'Elemēniti 'oku Fie Ma'u 'e he Sinó."

'E ngāue'aki 'a e tali ko 'ení 'i mui 'i he lēsoní ke fakafehoanaki mo e ngaahi me'akai 'a ia 'oku akonaki'i kitautolu ke tau kai 'i he lea 'o e Potó. Feinga ke ke fakapapau'i 'oku kau 'i he ngaahi talí 'a e ngaahi me'a 'oku hā 'i lalo 'i he 'ulu'i fakamatalá. (Vakai ki he sīpinga 'i he palakipoé 'i he ngata'anga 'o e lēsoní.)

Ngaahi ako fakapalōpalema

Fehu'i ange ki he kau finemuí pe ko e hā 'a e me'a 'oku fehālaaki 'i he ngaahi me'akai 'a e kau finemui ko 'ení:

1. 'Oku pehē 'e Tina 'oku fakatupu-sino 'a e kai pongipongi pea 'oku 'ikai ke ne fie ma'u ia 'e ia. 'Okú ne pehē 'i he a'u ki he taimi kai ho'atā, 'okú ne loto-hoha'a 'ite'ita, pea 'ikai ke ne lava ke ne tuku hono 'atamaí 'i he'ene ngāué.
2. Na'e ongo'i 'e Sio 'okú ne fu'u sino peá ne fakakaukau 'e fakasi'isi'i 'ene kaí ke holo vave hono sinó. Na'á ne kai pē 'a e ngaahi konga lole ke ne ma'u vave ha ivi. Na'á ne fu'u puke 'aupito 'i he hili 'a e 'aho 'e tolu.
3. Na'e fakakaukau 'a Kālisi ke 'oua na'á ne toe kai ha me'a ka ko e uite pē mo e mā na'e ngaohi mei he mahoa'á he na'á ne fanongo ai 'oku lelei ia ki he sinó.
4. Na'e fie ma'u 'e Taiana ke ne fakataha mo e kulupú; ko ia ai, neongo na'á ne suka, pea na'á ne tauhi ki he me'akai 'a e suká, ka na'á ne kau ma'u pē mo hono ngaahi kaume'á 'i he 'aho ki he 'aho, 'i he kai lolé, 'aisikilimí, mo e ngaahi me'a melie kehé.

Fealēlea'aki

Alea'i mo ha kau finemuí ko e hā 'a e lahi 'o hono mahu'inga 'o 'enau ma'u 'a e mo'ui leleí?

• 'E fēfē ha'o ongo'i kapau na'á ke puke pea fakamālohi'i koe ke ke tokoto fuoloa 'i he mohengá?

• Ko e hā 'oku 'ikai ai ke tau lava ke fakamahu'inga'i 'a 'etau mo'ui leleí?

• Kapau kuó ke mahamahaki 'e 'i ai koā hano fu'u mahu'inga pe ko e hā 'a e lahi 'o e pa'anga na'á ke ma'ú?

• Te ke lava 'a pē ke ke fakafehoanaki 'a e mo'ui leleí mo ha fa'ahinga tāpuaki fakaemāmani 'o hangē ko ha fu'u fale lahi, ko ha kā mahu'inga, 'alu 'o mālōlō 'eve'eva ki ha feitu'u, pe ko ha'o kōpate kuo fonu 'i he ngaahi vala kehekehé?

• 'Oku anga fēfē hono uesia 'e ho'o mo'ui lelei fakasinó 'a ho'o mo'ui lelei fakalaumālié?

Fakamatala 'a e faiakó

fakamatala'i heni kuo hoko hotau ngaahi sinó ko ha ngaahi me'a'ofa ia mei he 'Otuá pea ko e ngaahi fale ia 'o hotau ngaahi Laumālie fakalangí. 'Oku uesia 'e he sinó 'a e Laumālie 'oku temipale aí. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a 'etau mo'ui fakatu'asinó pea 'oku totonu ke tokanga'i lelei ia mo mo'ui lelei koe'uhí ke tau lava ke 'ilo'i 'oku tau faingamālie ke tau hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá.

ʻOku ʻi he Lea ʻo e Potó ha Ngaahi Fakahinohino ki he Moʻui Lelei Fakasino mo Fakalaumālié

Potufolofola

Fakahā ange ki he kau finemuí taki taha ke nau huke hake ki he vahe 89 ʻo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá pea ke nau lau ʻa e ngaahi fakamatala ʻi he talateú. Aleaʻi ʻa e anga mo e taumuʻa ʻo e vahé ʻi hono fai ki ai ʻa e tali ʻi he ngaahi fakamatala ko ʻení.

Kole ange ki ha finemui ke ne lau ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi fuakava 89:1–2. Mou fakakaukauʻi fakataha ʻa e tohi ʻo e Lea ʻo e Potó pe ko e ʻai kia hai pea ʻi he founga fēfē. Tuku ange ki he kau finemuí ke nau fakamatalaʻi mai pe ko e hā ʻa e ʻuhinga ʻoku nau ongoʻi ai ʻoku lava pē ke tokanga mai ʻa e ʻEikí ki he ngaahi meʻa fakatuʻasino ʻa e kau māʻoniʻoní.

Lea

Lau ʻa e konga lea ko ʻení ke lava ke fakapapauʻi ʻoku ʻiloʻi ʻe he kau finemuí ko e Lea ʻo e Potó ko e fekau ia kiate kitautolu ʻi he ʻahó ni.

" ʻOku ʻikai ha fakaveiveiua ko e ʻuhinga naʻe foaki mai ai ʻa e Lea ʻo e Potó — ʻo ʻikai ʻi he fekau pe ko haʻa ke ne taʻofi kitautolu ka ʻo kapau ʻe foaki mai ʻ he taimi ko iá ko ha fekau kuo pau ke ne fakahelaʻiaʻi ʻa e tangata kotoa pē naʻá ne fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi meʻa fakatuʻutāmaki ko ʻení, ko ia naʻe manavaʻofa ʻa e ʻEikí peá Ne tuku ange kiate kinautolu ha faingamālie ke nau ikunaʻi ia peá ne toki tuku kinautolu ki he mālohi ʻo e laó. Kimui mai aí, naʻe fakahā mei he tuʻungá ni ʻe Palesiteni Pilikihami ʻIongi, ko e lea ʻo e Potó ko ha fakahā mo ha fekau ʻa e ʻEikí. ʻOku ou loto ke u fakahā ʻa e foʻi moʻoni ko iá, he ʻoku ʻikai ke u loto ke mou ongoʻi ʻoku ʻikai ke taʻofi kitautolu mei ai. ʻOku ʻikai ke u loto ke u fakamalaʻiaʻi kitautolu" (Joseph F. Smith, ʻi he Conference Report, Oct. 1913, p. 14).

Fealēleaʻaki ʻi he folofola

Fakahā ange ki ha finemui ke ne lau ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:3. Aleaʻi ʻa e konga fakamatalá "fakafeʻunga mo e ivi ʻo e vaivaí pea mo kinautolu ʻoku vaivai taha ʻi he kāingalotú." Ko hai fua ʻoku kau ʻi he faʻahinga ko ʻení?

Tuku ange ki ha finemui ʻe taha ke ne lau ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:4

Fakahā ange ki he kau finemuí ʻoku tokanga mai ʻa e ʻEikí kiate kitautolu, pea ʻokú Ne fakatokanga mai ʻoku feinga ʻa e kau tangata ke nau maʻu ha tupu mei hotau ngaahi vaivaiʻangá.

Fakahā ange kiate kinautolu ke nau fokotuʻu mai pea ko e hā ʻa e ngaahi "kovi mo e ngaahi palani ʻoku ʻi he ngaahi loto ʻo e kau tangata fai koví."

Tuku ange ke nau fakakaukauʻi pe ʻoku anga-fēfē hono fakafōtunga mai ʻa e ngaahi tuʻuaki koloa ʻi he ngaahi makasiní, ngaahi televīsoné, mo e ngaahi tuʻuaki kehe ʻa e ifi tapaká mo e inu kava mālohí.

Fakahā ange ki he kau finemuí ko e ngaahi veesi ko ʻeni ʻe nima ʻoku hoko maí ʻoku ui ia ko ha ngaahi fakatokanga ʻi he lea ʻo e Potó. Kole ange kiate kinautolu ke nau fakafanongo ki he ngaahi meʻa ʻa ia ʻoku ʻikai lelei ki he sinó ʻi he taimi ko ia ʻoku lau ai ʻa e ngaahi vēsí ko ʻení.

Potufolofola mo e fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Hiki ʻa e *ʻIkai ke lelei ki he Sinó* ʻi ʻolunga ʻi he tafaʻaki toʻohema ʻo e palakipoé.

Tuku ange ki ha finemui ke ne lau ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:5–9.

Fakataha mo e tokoni ʻa e kau finemuí, lisi ʻa e ngaahi meʻa ʻoku ʻikai totonu ke tau ʻai ki hotau ngaahi sinó. (Vakai ki he fakatātā ʻi he palakipoé ʻi he ngataʻanga ʻo e lēsoní.)

Kapau ʻe tali ʻe he kau finemuí "ngaahi inu velá," lau ʻa e ngaahi lea ko ʻeni ʻa e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ʻa ia naʻe foaki mai ʻi Siulai, 1833, ʻi he hili ia ʻa e māhina ʻe nima ʻa hono maʻu ʻo e fakahā. ʻE lava ke tokoni ʻeni kiate kinautolu ke nau ʻiloʻi ko e tī mo e kofí ko e ongo inu vela ia ʻoku ʻuhinga ki ai ʻa e lea ʻo e Potó.

" ʻOku mahino kiate au ʻoku ʻi ai ʻa e kakai ʻe niʻihi ʻoku nau fakatonuhiaʻi kinautolu ʻi heʻenau fakaʻaongaʻi ʻa e tī mo e kofí, he ʻoku leaʻaki pe ʻe he ʻEikí ʻa e "ngaahi inu velá" ʻi he fakahā ʻo e Lea ʻo e Potó.

"Ko e tií mo e kofí ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai 'a e 'Eikí 'i He'ene folofola 'o kau ki he ngaahi inu velá" (Joseph Smith, as quoted by Joel H. Johnson, *A Voice from the Mountains* (Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1881), p. 12).

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau'i pe ko e hā 'a e me'a kuo fakamo'oni'i 'e he saienisí mo e faito'o ki he ngaahi ta'u lolotongá ni 'o kau ki he ifi tapaká, inu kava mālohí, tī mo e kofí. Kole ange kiate kinautolu ke nau fakahā mai 'a e lahi taha te nau fakamo'oni'i ai 'a e ngaahi founga pau kuo fakapapau'i ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'oku nau fu'u fakatu'utāmaki 'aupito ki he'etau mo'ui leleí. 'Oku totonu ke kau 'i he ngaahi talí 'a e ngaahi me'a ko 'ení ko e lahi ange 'o 'enau ma'u 'a e kanisā; suka mahaki 'o e mafú, ma'ama'á, mo e 'até; pea toe fu'u fakatu'utāmaki foki ki he fanga ki'i pēpē 'oku te'eki ke fā'ele'í.

Potufolofola mo e fealēlea'aki 'i he palakipoe

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakafanongo lelei ki he ngaahi veesi ko 'ení 'e valu 'e hoko mai ki he ngaahi me'a 'a ia 'oku lelei kiate kitautolú.

Hiki'i 'a e *Ke Faka'aonga'i* 'i he tafa'aki ki 'olunga 'o e palakipoé 'i he konga hono tolú.

Tuku ange ki ha finemui ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:10–17.

Mou hiki fakataha mo e kau finemuí 'i lalo 'i he 'ulu'i fakamatala ko 'ení 'a e ngaahi me'akai lelei 'oku akonaki'i kitautolu 'e he 'Eikí ke tau kaí. Toe lau 'a e ngaahi potu folofolá 'o ka fie ma'u ke fai pehē. (Vakai ki he sīpinga 'o e palakipoé 'i he ngata'anga 'o e lēsoní.)

Fekau ki he kau finemuí ke nau sio ki he ngaahi me'akai 'oku potupotutatau ai 'a e ngaahi 'elemēniti 'oku fie ma'u he sinó 'a ia na'e hiki 'i he palakipoé, peá ke fakafehoanaki ia mo e ngaahi me'akai 'oku ngāue'aki 'i he Lea 'o e Potó. Fakahā ange 'oku fakatou tatau pē 'a e ongo lisí.

Fakamahino'i ange 'a e anga 'o e fekau'aki lelei 'a e ngaahi me'akai na'e hiki 'i he Lea 'o e Potó mo e ngaahi tu'unga 'o e me'akai lelei 'i he ngaahi 'aho ní. ('Oku nau tatau pē.)

Alea'i 'a e ngaahi faka'uhinga 'o e ngaahi fo'i lea 'i he veesi 11 mo e 11: " 'i hono to'u kai 'o'oná; mo e ngaahi me'á ni kātoa ke faka'aonga'i ia 'aki 'a e fakapotopoto mo e fakafeta'i."

Hiki'i 'i 'olunga 'i he palakipoé 'i he tafa'aki to'omata'ú 'a e *Ngaahi Tala'ofa 'o e Talangofuá.* Kole ange ki ha toe finemui 'e taha ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:18–21. Mou hanga mo e kau finemuí 'o hiki 'a e ngaahi tāpuaki 'oku tala'ofa 'aki ki he talangofua ki he Lea 'o e Potó. Toe lau 'a e ngaahi potu folofola 'oku fie ma'u ke fai pehē. (Vakai ki he Sīpinga 'o e palakipoé ki he ngata'anga 'o e lēsoní.)

- Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie 'a ia 'oku tala'ofa 'aki mai 'o kapau te tau tauhi ki he lao ko 'ení?
- Ko e hā 'a e 'uhinga 'a e 'Otuá ki he ngaahi *fu'u koloa mahu'inga lalahi* 'o e 'iló?
- 'E lava fēfē ke toe lelei ange ke fakahoko ho fatongia ki he 'Otuá 'i ho'o tauhi ki he lao ko 'ení?
- 'E lava fēfē 'e he'etau tauhi ki he lao ko 'eni 'i he 'ahó ni ke ne tokoni'i koe ke ke toe ofi ange ki ho'o Tamai 'i Hēvaní?

Fakahā ange ki he kau finemuí ko 'etau Tamai 'i Hēvaní ko ha tamai ia 'oku 'ofa mo fa'a kātaki. 'Okú Ne 'ofa lahi mai kiate kitautolu, pea kapau he 'ikai ke tau tauhi ki he 'Ene ngaahi fekaú, te Ne lava ke Ne ta'ofi 'a 'Ene tala'ofá meiate kitautolu, pea mole foki mo hotau ngaahi tāpuakí.

Faka'osí

Potufolofola

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:34–35.

Fakamatala 'a e faiakó

Neongo 'oku lahi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'okú ne uesia 'a 'etau mo'uí, ka 'oku foaki mai kinautolu ki he taumu'a pau 'o hono toe fakalelei'i ange 'o 'etau mo'ui fakalaumālié. 'I he'etau talangofua ki he 'Ene ngaahi fekaú, 'oku tau ma'u ai 'a e fiefiá 'i māmaní mo e ngaahi tāpuaki fakalaumālié.

Fakahoko ʻo e Lēsoní

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukauʻi ʻa e natula taʻe ngata ʻo e Laumālié ʻoku ʻi honau ngaahi sinó. Poupouʻi kinautolu ke nau fakapapauʻi ʻoku moʻui lelei ʻa e ngaahi sino ʻo honau ngaahi laumālié pea fakafiemālie ke nau nofo ai koeʻuhi ke nau lava ke fakalakalaka ki he ngataʻanga ʻo honau talēnitί pea ke nau ʻiloʻi Ia e talaʻofa māʻolunga tahá — ʻa e moʻui taʻe ngatá.

Fakatātā
ʻi he palakipoe

ʻIKAI MAʻÁ E SINÓ	MEʻAKAI FAKATUPU-IVI ʻOKU POTUPOTUTATAÚ	KE FAKAʻAONGAʻI	NGAAHI TALAʻOFA ʻO E TALANGOFUÁ
1. Tapaka 2. Kava mālohí (ʻolokaholo) 3. Ngaahi inu velá (kofí mo e tií)	1. Ngaahi meʻakai polotini hangē ko e kakanoʻi manú, iká, moá, fuaʻi moá 2. Fuaʻi ʻakaú mo e vesitapoló 3. Huʻakaú mo e ngaahi meʻakai ʻoku ngaohi mei aí 4. Ngaahi meʻakai ʻoku ngaohi mei he kelení, hangē ko e maá mo e silioló	1. Ngaahi ʻakau ikí (ʻakau mo e vesitapolo) 2. Fuaʻi ʻakaú 3. Kakanoʻi manu mo e moa (ke fakaʻaongaʻi fakapotopoto) 4. Faʻahinga kotoa pē ʻo e kelení, kae tautautefito ki he uité	1. Moʻui lelei 2. Poto 3. Ngaahi fuʻu koloa lahi ʻo e ʻiló — ngaahi koloa fufū 4. Ivi 5. Maluʻi mei he ʻāngelo fakaʻauhá

Ko Hono Faka'aonga'i Hala 'o e Faito'o Kona Tapú

Lēsoni
39

TAUMU'Á

'E 'ilo'i 'e he finemui taki taha 'a e ngaahi ola 'o hono faka'aonga'i 'o e ngaahi faito'o kona tapú ki he sinó pea mo e laumālié.

TEUTEÚ

1. 'Omai ha peni vahevahe ma'á e finemui taki taha.
2. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu'i ha tatau 'o e lisi ko ia ke faka'ilonga'i 'i he Talateú ma'á e finemui taki taha.
3. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu ha fakatātā 'oku 'osi hiki ai 'a hono fakamatala 'o e faito'o kona tapú 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Talateú.
4. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu ha papa faka'ali'ali 'o e ngaahi fo'i lea ko 'eni mei he 1 Kolinitō 3:17: "He ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'oku mā'oni'oni, pea ko e fale tapu ko iá 'a kimoutolu."
5. Vahe'i ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau alea'i pe ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke fe'unga ai 'a e ngaahi 'uhinga ki hono faka'aonga'i 'o e faito'o kona tapú, faka'aonga'i 'a e ngaahi fakamatala ko ia 'i he lēsoní pe ko 'enau ngaahi fakakaukaú (sio ki he 'uluaki konga 'o e lēsoní).
6. Vahe'i ha kau finemuí ke nau lau ha ngaahi veesi folofolá, ngaahi talanoa, pe ngaahi konga lea te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateú

'Oange ki he finemui taki taha ha peni vahevahe pea mo ha tatau 'o e lisi ko ia ke faka'ilonga'i 'o hangē ko ia 'oku hā atu ko 'eni 'i laló. Fakahā ange kiate kinautolu ke nau faka'ilonga'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku nau pehē ko e faito'o kona tapú pe 'oku 'i ai ha faito'o kona tapu 'aki hono fokotu'u 'o e faka'ilonga tonú 'o ofi ki he ngaahi fo'i lea ko iá.

Lisi vakai'i
____ maliuana
____ tapaka
____ kēfini
____ LSD
____ kokeini
____ kokeini haohaoa (crack)
____ kava mālohí
____ ngaahi fo'i 'akau fakaholo (diet pills)

Fealēlea'aki

Hili ha miniti 'e taha pe ua, alea'i 'a e ngaahi fo'i lea ko ia 'oku 'asi 'i he lisi ko 'eni na'á ke faka'ilonga'í, pea toe lau pe ki ha ngaahi toe me'a kehe 'a ia na'a mou filí. Fakahā ange ki he kau finemuí ko e ngaahi me'a ko 'eni kātoa 'oku tānaki atu ki he ngaahi me'a ko iá 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he lisi ko 'eni, ko e faito'o kona tapú pē 'oku kau 'i hono ngaohi 'aki 'o e me'a ko ia 'a e faito'o kona tapú. Fakamahino'i heni ko e ngaahi faito'o kona tapu ko 'eni 'oku nau faikehekehe taki taha 'i he ngaahi founga kehekehe. Ko e ni'ihi 'oku nau hanga 'o fakavaivaia'i ('oku nau hanga 'o fakavaivaia'i 'a e ngaahi ngāue 'a e sinó), pea ko e ni'ihi 'oku fu'u fakatu'utāmaki 'aupito ia, he ni'ihi. Ka te nau lava kātoa pē ke hoko ko ha me'a ke 'ulungāanga 'aki pe 'e hoko ia 'o fakafalala ma'u pē ki ai.

Lea, fakatātā 'oku fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai, mo e fealēlea'aki

Fakahā ki he kau finemuí ke nau faka'uhinga'i 'a e fo'i lea ko ia ko e faka'aonga'i hala 'o e faito'o kona tapú. Alea'i kātoa 'a e ngaahi fakakaukaú. Fakahā heni 'oku lahi 'a e ngaahi faito'o kona ko ha ngaahi faito'o 'aonga ia ki hono faito'o 'o e ngaahi mahakí. Ka ko e faka'aonga'i hala'i 'o e faito'o kona tapú "ko hano faka'aonga'i ta'e fakangatangata 'o ha

faito'o kona ta'e 'i ai ha fakahinohino 'a e toketā koe'uhí ko e ngaahi liliu ko ia 'oku nau 'omai ki he ngaahi ongó, fakakaukaú, mo e 'ulungāangá" (Ira W. Willyard, "Drug Abuse: It Starts in the Medicine Cabinet," *Ensign,* April 1977, p. 42). Fakahā 'a e fakatātaá pea alea'i 'a e faka'uhinga ko 'eni 'o e faito'o kona tapú. Faka'osi 'aki 'a e fo'i fakakaukaú ko hono faka'aonga'i ta'e totonu 'o e ngaahi faito'o ko ia 'oku 'ikai ke fakangofua mai 'e he toketā pe ngaahi faito'o 'oku fakangofua mai 'e he toketā ko e faito'o kona tapu mo ia. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau manatu'i 'a e fo'i fakamatala ko 'ení 'i he hoko atu ko 'eni 'a e lēsoní.

'Oku 'Ikai Lava 'o Fakatonuhia'i Hono Ngāue'aki 'o e Faito'o Kona Tapú

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni neongo pē 'oku tokolahi 'a e kakai 'oku nau 'ilo'i 'a hono ngaahi fakatu'utāmaki 'o e faito'o kona tapú, ka ko e palōpalema 'eni ia 'oku mafola 'i he feitu'u kotoa pē. Fakatou tatau pē 'a e kau talavoú mo e mātu'á 'oku nau fu'u ongo'i 'a e fie ma'u ko ia ke fai 'a e me'a 'oku fai 'e honau ngaahi kaungā-me'á 'o 'ahi'ahi'i 'a e ngaahi faito'o kona tapú. Koe'uhí ko e fakautuutu 'o e palōpalema fakatu'utāmaki ko 'ení, 'oku tau fie ma'u ke 'ilo'i ko e hā hono 'uhinga 'o e me'a 'oku hoko ai pea fekumi ki ha ngaahi founga ke tau'i 'aki ia.

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

Na'e fehu'i 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitoni (Marvin J. Ashton) 'o pehē, "Ko e hā ha me'a 'okú ne fakatupu ha ki'i talavou pe ki'i finemui sino mālohi mo faka'ofo'ofa, ivi mālohi ke ne tuku ange ha faito'o ke ne pule'i ia pe ko hono 'ulungāangá?" ('i he Conference Report, Apr. 1971, p. 13; pe *Ensign,* June 1971, p. 30). Fakahā ange ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fokotu'u mai ha ngaahi 'uhinga 'oku kau ai 'a e kau talavou mo e kau finemuí 'i hono faka'aonga'i 'o e ngaahi faito'o koná. Lisi 'a 'enau ngaahi fokotu'ú 'i he palakipoé pea alea'i kinautolu, faka'ai'ai kinautolu ke nau fakamatala'i 'a 'enau ngaahi fakakaukaú. 'I he fo'i konga ko 'eni 'o e lēsoní, 'oua na'a mou alea'i ko e hā 'e ngalingali ta'e 'aonga ai 'a e ngaahi 'uhinga ko 'ení ki hono faka'aonga'i 'o e ngaahi faito'o koná. Ko e ngaahi fakamatala ko 'ení 'e toki hoko mai ia 'i he konga kimui 'o e lēsoní. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi 'uhinga 'e lava ke kau aí ko hono fakaloto'i 'e he ni'ihi ko ia 'oku nau ta'u tataú, hola mei he palōpalemá, te'eki fakapotopoto, faingofua hono ma'ú, mo e ha faka'ofo'ofa hono tu'uakí.

Ko e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'oku toe fakamahino'i ia 'i he ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku hoko maí. Fakahā ange ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau lau kinautolu, pa toe tānaki atu kiate kinautolu 'o kapau 'okú ke fie ma'u.

1. *Fakaloto'i 'e he ni'ihi ko ia 'oku nau ta'u tataú.* Ke tali lelei kita 'e he ni'ihi kehé 'oku hā ngali mahu'inga. Ko e ni'ihi ko ia 'oku fakaloto'i 'e hono ngaahi kaume'á ke nau 'ahi'ahi'i e faito'o koná 'oku nau fai ia koe'uhí ke ma'u pe tali kinautolu 'e honau ngaahi kaume'á pe manakoa.
2. *Hola mei he palōpalemá.* Ko e fa'ahinga 'e ni'ihi 'oku nau ongo'i 'oku 'ikai ke nau fa'a lava ke matu'uaki 'a 'enau ngaahi palōpalemá mo 'enau ngaahi faingata'a'iá. 'Oku nau fekumi leva ke hola mei he'enau ngaahi palōpalemá 'aki 'a 'enau faka'aonga'i 'a e faito'o koná 'a ia ko 'ene hanga 'o fakavaivai'i 'a 'enau lava ko ia ke manatu'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku hoko kiate kinautolú pe ko 'ene ue'i kinautolu 'o hangē 'oku nau ma'u ha ongo'i fiemālie fakataimi pē.
3. *Te'eki fakapotopoto fe'unga.* Ko e ngaahi ongo ko ia 'o e fie 'ilo'iló, hela'ia hono fai 'o e me'a tatau 'i he taimi kotoa pē, pe fakafepaki 'oku lau mo ia ki hono faka'aonga'i 'o e faito'o koná ki he kakai 'e ni'ihi. 'Oku nau fekumi leva ke nau kau, ngāue, mo faka'ai'ai. 'Oku fa'a fakakaukau 'a e kau talavoú mo e kau finemuí 'i he taimi 'e ni'ihi te nau hā ngali fu'u lahi ange 'i he taimi ko ia 'oku nau fai ai 'a e ngaahi me'a 'oku nau pehē " 'oku fai 'e he kakai lalahí."
4. *Faingofua hono ma'ú.* Koe'uhí ko e lahi hono 'ave ta'e fakalao holo 'o e faito'o koná mo e toe vave ange 'a hono ngaohi 'o e faito'o kona fo'oú toe vave ange mo faingofua ke ma'u 'a e ngaahi faito'o koná. Ko e ngaahi 'uhinga ko 'ení pea mo ha toe ngaahi me'a kehe 'oku hoko 'okú ne ngaohi 'e ia 'a e faito'o koná ke faingofua 'aupito hono ma'ú. Pea 'i he'ene fu'u faingofua peheni ko ia 'o e lava ke ma'u 'a e faito'o koná 'oku hoko leva hono faka'aonga'i ke tali lelei ia 'e he kakai 'e ni'ihi.

5. *Hā faka'ofo'ofa hono tu'uaki.* Ko e ngaahi tu'uaki ko ia 'o ha kakai faka'ofo'ofa, falala'anga, mo'umo'ua, mo hā mo'ui lelei 'okú ne ngaohi 'e ia 'a e ngaahi koloa ko ia 'oku ta'e fie ma'u ke hā manakoá. Ko e ngaahi tu'uaki lelei mo manakoá 'oku nau fak'ai'ai 'i he taimi 'e ni'ihi mo ngaohi 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku tu'uakí ke tali lelei 'e he kakaí.

Fealēlea'aki

Hili 'a e fealēlea'aki ko ia pe ko e hā hono 'uhinga 'oku fa'a faka'aonga'i ta'e totonu ai 'e he kakaí 'a e faito'o konā, mou toe lau ki he ngaahi me'a ko ia 'oku hiki 'i he palakipoé pea fehu'i ki he kau finemuí pe ko e hā 'uhinga 'oku 'ikai ke fe'unga ai 'a e ngaahi 'uhinga ko ia 'oku lisí ke na hanga 'o fakatonuhia'i 'a hono faka'aonga'i 'o e faito'o kona tapú.

Fakamatala 'a e mēmipa 'o e kalasí (fa'iteliha pē ngāue'aki pe 'ikai)

Kapau ne ke kole ange ki ha mēmipa 'e taha 'o e kalasí ki mu'a ke ne fakamatala'i pe ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke fe'unga ai 'a e ngaahi fakamatala ki hono faka'aonga'i 'o e faito'o kona tapu, makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala ko ia 'oku lava ke ma'u 'i he lēsoní pe ko ha toe ngaahi fakakaukau kehe, tuku kiate kinautolu ke nau fakamatala ki he'enau ngaahi fakakaukaú 'i he taimi ko 'eni. Kapau 'e 'ikai, kole ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau lau 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni:

1. *Fakaloto'i 'e he ni'ihi ko ia 'oku nau ta'u tataú.* 'Oku fie ma'u ke fokotu'u ha ngaahi tukupā fakaekita pe fekau'aki mo e ngaahi me'a ko ia 'oku totonu mo hala 'i he'etau kei tupu hake pē. 'I he lolotonga ko ia 'o e 'i ai ha ngaahi kaungā-me'a te nau faka'ai'ai kitautolu ke tau fai hala, 'e 'i ai foki mo e ngaahi kaungā-me'a 'oku nau fai 'e kinautolu 'a e me'a 'oku totonú pea ko 'enau ngaahi sīpingá 'e lava ke tau muimui ki ai. Ka ko hono totonú, 'oku totonu ke tau kau fakataha kitautolu mo e fa'ahinga ko ia 'oku nau fokotu'u 'a e ngaahi me'a totonú ke nau muimui ai pea fakalotolahi'i 'a e ni'ihi kehé ke muimui ai, kae 'ikai ko 'etau kau fakataha mo kinautolu ko ia 'oku vaivaí 'o tukulolo ki he ngaahi faka'ai'ai ke fai halá. Te tau lava ke tokoni lahi ange ki he fa'ahinga ko ia 'oku nau faka'aonga'i 'a e faito'o kona tapú 'aki 'a e lava ke fakahā 'eni 'i he'etau ngaahi mo'ui faka'ahó "ko e ngaahi pale 'o e mo'ui totonú, hangē ko e mo'ui lelei, mo'ui fiefia, nonga, mo e lavame'a" (Victor L. Brown, Jr., "Q and A," *New Era,* May 1971, p. 33).
2. *Hola mei he palōpalemá.* Ko e ngaahi faingata'a mo e ngaahi fie ma'u 'o e ngaahi me'a 'oku hoko ki he mo'uí 'oku mo'oni. 'Oku fie ma'u 'e he toko taha kotoa ke tau'atāina mo liliu 'i he taimi 'e ni'ihi, ka 'i he ngaahi founga totonú. Ko e tau'atāina ko 'eni 'e lava ke hoko ia 'aki ho'o talanoa'i ho'o ngaahi palōpalemá mo ho fāmilí, ngaahi kaume'á, kau taki 'o e Siasí mo e kau faiakó, pe kau tokoni mataotaó. Ko e fetongí, 'e lava ke hoko mai ia 'i he founga 'o e ngaahi liliu ki he polokalama mo'ui leleí — ngaahi sipotí mo e ngaahi 'ekitivitī fakafonuá, fa'u ha ngaahi ngāue ke fai, ngaahi mālōlō 'eve'eva, mālōlō, mo e tokoni ki he ni'ihi kehé. Ko e fa'ahinga liliu ko 'eni 'oku 'ikai ngata pē 'i he'ene hoko ia ko e tau'atāina mei he ngaahi fakaloto'í ka 'oku toe tānaki mai foki ki ai ki he'etau ongo'i ko ia 'oku tau mahu'ingá. 'Oku totonu ke tau fakamama'o mei hono faka'aonga'i 'o e kava mālohí mo e faito'o kona tapú ko ha ngaahi founga ia ke tau hao ai mei hotau fatongia 'i he me'a 'oku totonu ke tau faí.
3. *Te'eki fakapotopoto fe'unga.* Ko e founga ko ia 'o e tupulaki haké mo e akó ko ha me'a ia 'oku tau fou kotoa pē ai. Ko e founga fakanatula ko 'eni 'oku fa'a hoko ai ha ngaahi fehālaaki. Ka neongo iá, ko e tupulaki haké mo e akó 'e lava pe ke tokanga'i ia 'aki 'a e fakakaukau lelei mo e mapule'i kita 'i he ngaahi tu'unga kotoa pē 'o e mo'uí. Ka 'oku fakame'apango'ia ko e ni'ihi "ko e kau talavou ko ia mo e kau finemui 'oku ta'e lava ke mapule'i 'oku nau fekumi ki ha ngaahi me'a fakafiefia ke fakalelu 'aki 'a e ngaahi ta'u ta'e fa'a kātaki ko ia 'o e fakatupulaki hake ke fakapotopotó. 'I he'enau fanongo ko ia ki he ngaahi fiefia 'oku ma'u mei hono faka'aonga'i 'o e ngaahi faito'o konā kae si'i pe 'ikai 'ilo 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'oku hoko ai 'oku faka'aonga'i leva 'e he kau talavoú mo e kau finemui 'e ni'ihi — 'aki 'enau loto-lelei ki ai pe taimi 'e ni'ihi fakafokifā pē — 'a e ngaahi faito'o kona fakatu'utāmakí" (Hillyard, "Drug Abuse" p. 41).
4. *Faingofua hono ma'ú.* Ka hano faingofua hano ma'u ha fa'ahinga me'a 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku lelei pe 'oku totonu ke tau faka'aonga'i ia. Kuo pau pē ke tau ma'u ha ngaahi mālohi fakaekita ke malu'i 'aki kitautolu mei he ngaahi me'a lahi 'i he sōsaieti 'a ia 'oku faingofua ke ma'ú, ka 'oku 'ikai ke pehē ko ha me'a ia kuo pau fo'ou mo toe mālohi angé 'i he lahi tahá 'e lava ke ma'u 'oku makatu'unga mei ai hono toe lahi ange hono faka'aonga'í. Ko e ngaahi faito'o kona ko 'eni kuo toe hoko ia 'o fu'u faingofua 'aupito

hono ma'ú ke faka'aonga'i, pea 'i hono faka'aonga'i ko ia ke tokoni ki he kakaí 'o a'u pe ki hono fanga ki'i 'ahi'ahi'i 'i he mo'ui faka'ahó kuo hoko ia 'o me'a noa pē" (Hillyard, "Drug Abuse", p. 42).

5. *Hā faka'ofo'ofa hono tu'uakí.* Koe'uhí ko e tu'uakí 'okú ne 'omai 'a e fakamatalá, 'okú ne fa'a liliu, fulihi, pe fakamatala fakakonga pē. 'Oku fa'a palōmesi 'a e tu'uaki 'e ni'ihi ko e faito'o kona ko iá 'oku lava ke ne fakamo'ui ha fa'ahinga mahaki. 'Oku totonu ke tau ma'u ha 'ilo fe'unga koe'uhí ke tau lava ke faka'aonga'i 'a e fakakaukau lelei 'i hono fakafuofua'i 'o e ngaahi tu'uakí. Kapau he 'ikai ke tau tokanga, te tau lava pe " 'o ngaohi kitautolu ke tau fakakaukau ko e ngaahi faito'o koná 'oku hoko ma'u pē, ko ha me'a fakamo'ui vave 'i ha fa'ahinga me'a pe te ne fakamamahi'i kitautolu pe ngaohi kitautolu ke tau loto-mamahi" (Hillyard, "Drug Abuse", p. 42).

Fakamatala 'a e faiakó — Fakamatala'i heni koe'uhí ke 'oua na'a taki hala'i kitautolu 'e he ngaahi 'uhinga ko ia 'oku ngalingali ke ne fakatonuhia'i 'a hono faka'aonga'i ta'e totonu 'o e faito'o koná, 'oku totonu ke tau fakataha'i 'a e 'ilo mo e potó ke ne fakamālohi'i kitautolu 'i hotau vaivaí mo hono kākaa'i.

Lea — "Ko e ngaahi faito'o koná mo e kava mālohí 'oku ngalingali ko e me'a ia 'oku manakoa taha 'e hotau to'u tangatá ni, neongo pē kuo 'osi faka'aonga'i kinautolu 'e he fa'ahinga 'o e tangatá 'i he ngaahi founga kehekehe pea mo e ngaahi 'uhinga kehekehe talu mei he kamata'anga 'o taimí. Ka 'oku nau palōmesi ma'u pē ke nau fakatau'atāina'i kitautolu. 'A ia 'oku 'ikai ke mo'oni 'eni" (E. Brent Frazier, "Drugs: Why Do Kids Start? How Can You Help?" *Ensign*, Aug. 1975, p. 67).

'Oku Totonu ke Mahino Kiate Kitautolu 'a e Ngaahi Nunu'a 'o e Faito'o Kona Tapú

Fakamatala 'a e faiakó — Fakamatala'i heni ko e ngaahi faito'o koná 'oku fakalao, 'a ia 'oku fa'a fakangofua 'e he laó ke ma'u mei he toketā, 'oku fa'a 'aonga ia ki he mo'ui leleí pea mo kitautolu. Ka neongo iá, 'i he taimi ko ia 'Oku fa'a faka'aonga'i ta'e totonu aí pe ta'e 'i ai ha fakahinohino 'a e toketā, 'e lava pe ke fakatu'utāmaki. Ko e ngaahi faito'o kona 'e ni'ihi, 'oku kau ai 'a e ngaahi faito'o konga 'a ia 'oku 'ikai ke fakangofua 'e he toketā, 'a ia 'oku fa'a faka'aonga'i ki he ngaahi 'uhinga halá, 'oku fakatu'utāmaki 'aupito ia ki he sinó mo e Laumālié.

Fealēlea'aki — • Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi ola fakaesino mo fakalaumālie 'o hono faka'aonga'i 'o e faito'o kona tapú?

Fakamatala'i heni ko kinautolu ko ia 'Oku nau faka'aonga'i 'a e ngaahi faito'o koná 'oku nau fa'a fai ia 'i he 'ilo'i pau, 'o nau faka'uhinga'i 'oku 'i ai pē 'enau totonu ke nau fai 'a e ngaahi me'a 'oku nau filí, pea 'Oku nau fiemālie kinautolu ki he ngaahi 'uhinga 'a ia 'oku mahino pe 'ikai ke mahino ia ki he ni'ihi kehé, ko e ngaahi me'a ko ia 'oku nau faka'aonga'i 'oku 'ikai ke fakatu'utāmaki, peá ko hono ngaahi olá, 'oku 'ikai ke fu'u fakatu'utāmaki ia. Ko e ngaahi 'uhinga ko 'ení pea mo ha toe ngaahi 'uhinga 'oku ta'e totonu kehe 'oku fa'a hoko ai ha ngaahi fakakaukau ta'e fakapotopoto ke faka'aonga'i ta'e totonu 'a e ngaahi faito'o koná. Ko e fakakaukau ko 'ení 'o a'u ki hono 'ahi'ahi'í — 'oku fakatu'utāmaki ia ki he toko taha ko ia 'okú ne faka'aonga'i pea mo e ni'ihi kehe ko ia 'oku nau 'ātakai'i iá foki. Ko hono faka'aonga'i ko ia 'o e ngaahi faito'o koná 'oku 'ikai ke kei hoko ia ko ha me'a fakapulipuli pe ko ha me'a fakaekita pē; 'oku 'ikai ke nau fa'a ma'u 'a e mahinó, peá ko hono ngaahi olá ko e loto mamahi. Ko e faito'o kona tapú ko ha fakatokanga ia mo ha fakaafe ki ha ngaahi faingata'a 'oku toe loloto angé, toe loto mamahi lahi, pea a'u pe ki he faka'auhá.

Ko e ngaahi palōpalema ko 'eni ko e ngaahi me'a totonu na'e hoko ki ha talavou mo ha kau finemui ne nau faka'aonga'i 'a e faito'o kona tapú. Fakahā ange ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau lau le'o lahi kinautolu. Hili pe ko iá pea alea'i ha ni'ihi 'o e ngaahi fakamatala 'o e palōpalema taki taha ke tokoni ke he kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi ola faka'auha 'o hono faka'aonga'i hala'i 'o e faito'o kona tapú.

Ako fakapalōpalema — Ko Simi ko ha ki'i tamasi'i na'á ne ma'u 'a e lakanga ko e taula'eikí 'i he lakanga fakataula'eikí pea na'á ne faimālohi 'aupito 'i he Siasí. Na'á ne toe kau foki 'i he timi soka ko ia 'a e akó. Ko e kau mēmipa 'e ni'ihi 'o e timí 'oku nau fa'a fakataha ma'u pē 'i he ngaahi 'aho faka'osi 'o e uiké 'o inu pia mo ngāue'aki 'a e ngaahi faito'o kona tapu, pea na'e

fakakaukau leva ʻa Simi ke ne fakataha mo kinautolu. Naʻá ne fakakaukau he ʻikai te ne inu pe ifi; ko ʻene ʻalu pē ʻo fiefia fakataha pea mo hono ngaahi kaumeʻá. Naʻá ne ʻiloʻi foki, ʻe ʻikai ke loto ʻa ʻene mātuʻá ki ai ʻo kapau naʻá na ʻiloʻi ʻa e feituʻu naʻá ne ʻalu ki aí. Ka naʻe faifai pē pea naʻá ne tukulolo ki he ngaahi fakalotoʻi ko ia mei hono ngaahi kaumeʻá peá ne kamata leva ke inu pia pea mo ngāueʻaki ʻa e ngaahi faitoʻo kona tapú mo kinautolu. ʻI he taimi kotoa pē naʻá ne fai ai iá, naʻá ne haʻu ki ʻapi mo e fuʻu mafasia ko ia ʻo hono fai ʻo e meʻa hala ko ʻeni. Koeʻuhí naʻá ne ongoʻi halaia maʻu pē, naʻá ne kamata leva ke kumi ha ngaahi ʻuhinga ke ʻoua te ne toe kau ai ʻi he ngaahi ʻekitivitī ʻa e Siasí peá ne kamata leva ke ne ongoʻi ʻokú ne mavahe mei hono fāmilí.

Fealēleaʻaki

- Ko e hā ʻa e ngaahi ola naʻe hoko leva ʻi hono fakaʻaongaʻi ko ia ʻe Simi ʻa e faitoʻo koná?
- Ko e hā leva ʻa e ngaahi ola ʻe toe kiʻi lōloa angé?
- Naʻe anga fēfē ʻa hono fakaʻaongaʻi ko ia ʻe Simi ʻa e faitoʻo koná ʻo ne uesia ai ia fakasino mo fakalaumālié?

Ako fakapalōpalema

"Naʻe maʻu ʻe ha kiʻi finemui ʻe he faitoʻo kona tapu, ʻi heʻene kei taʻu hongofulu mā uá pē, hili ia ha taʻu ʻe ua ʻene fakaʻaongaʻi lahi ʻa e faitoʻo kona tapú. ʻI he taʻu kei siʻi ko ʻení, naʻe hanga ʻe heʻene ngāueʻaki ʻo e faitoʻo kona tapú ʻo ʻai ia ke ne hoko ko ha muitau pea mo ha toko taha kaihaʻa. ʻIkai ngata pe ʻi heʻene fakaʻaongaʻi ʻa e faitoʻo kona tapú, ka naʻá ne toe fakaʻaongaʻi lahi foki mo e kava mālohí. ʻI ha ʻosi pe ha māhina ʻe ua mei he hokosia hono taʻu hongofulu mā valú, naʻá ne huhu ai kiate ia ha toe faʻahinga faitoʻo kona tapu ʻe taha, pea ʻi hono fakataha'i atu ko ia ʻo e faitoʻo kona tapú, pea mo hono toe ʻo e ngaahi faitoʻo kona tapu kehé, naʻa nau hanga ʻe kinautolu ʻo maumauʻi ʻa ʻene fakakaukaú" (Hillyard, "Drug Abuse," p. 41).

Fealēleaʻaki

- ʻOku fēfē hoʻo ongoʻi ʻi hoʻo fanongo ki he talanoa ko ʻeni?

Aleaʻi ʻa e hokohoko atu hono fakaʻaongaʻi ʻe he kiʻi taʻahine ko ʻení ʻa e ngaahi faitoʻo kona tapu kehekehé.

- Ko e hā ʻa e ola naʻe mei hoko ki he ngaahi meʻa ko ʻeni naʻe hoko ki he kiʻi taʻahine ko ʻení kiate koe, ʻo kapau ko ho tokoua pe ko ho kaumeʻa ofi? Ko e hā ʻa e ola ʻe hoko ki he fāmilí?
- Lolotonga ʻa e ngaahi taʻu ko ia ʻo e faingataʻaʻia ʻa e kiʻi taʻahine ko ʻení naʻe anga fēfē ʻa hono uesia ia ʻi he fakasinó mo fakalaumālié?

Ako fakapalōpalema

Lolotonga ia ʻenau foki mai ki ʻapi mei he akó, naʻe fakakaukau ʻa Sēneti mo hono ngaahi kaumeʻá ʻoku nau fie maʻu ke nau fakaholo. Naʻa nau tuʻu leva ʻi he fale koloá pea nau taki taha fakatau ʻa ʻenau fanga kiʻi kofukofu foʻi ʻakau fakahoko ʻa ia naʻe tuʻuaki ko e founga faingofua ia ki he fakaholó. Hili pē mei ai ha taimi siʻi, ko e tokolahi ʻo e kau finemuí ne ʻi ai ʻa e faʻahinga ne nau holo pea naʻE ʻi ai ʻa e faʻahinga ne ʻikai te nau toe fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi foʻi ʻakaú. Ka neongo iá ne fakatokangaʻi ʻe Sēneti ko e taimi kotoa pē ʻokú ne folo ai ʻa e ngaahi foʻi ʻakaú ʻoku hangē ʻoku ne toe maʻu ha mālohi mo ha ivi lahi angé ko ia naʻá ne fie maʻu ke fakaholokí. Ne hangē ʻoku hanga ʻe he ngaahi foʻi ʻakaú naʻe ʻikai ke ʻi ai ha fakamatala ia ki ai ʻa e toketā pea ʻoku fakalao. Ne ʻikai ke ne fuʻu fakatokangaʻi ʻe ia kuo hoko ʻo ne fuʻu fakafalala ʻaupito ki he ngaahi foʻi ʻakaú ka ʻi he taimi ko ia ne ne fakakaukau ai ke ʻoua te ne toe fakaʻaongaʻi kinautolú.

- Ko e hā hono ʻuhinga ʻoku ʻikai lelei ai ʻa e founga ko ʻení ke fai ʻaki ʻa e fakaholo? Ko e hā ha ngaahi fakatuʻutāmaki ʻi hoʻo fakafalala ki he ngaahi foʻi ʻakaú ke ne mapuleʻi ho ifó?
- Ko e hā ʻa e ngaahi ola fakaesino — fakaeongo mo fakalaumālie ʻe lava ke hoko mei hono fakaʻaongaʻi ʻe Sēneti ʻa e faitoʻo koná?
- Ko e hā ʻa e ngaahi ola ne mei hoko ʻi hono fakaʻaongaʻi ko ia ʻe Sēneti ʻa e faitoʻo kona tapú kiate ia mo hono kahaʻú?

Aleaʻi ʻa hono fakatuʻutāmaki ko ia ʻo ʻete hoko ʻo fakafalala ki ha meʻa taʻe te te ʻiloʻi ai pe fakafalala ki ha ngaahi faitoʻo kona ʻa ia ʻoku ʻikai ke ngali fakatuʻutāmaki pea ʻikai ke ʻi ai ha fakamatala ki ai ʻa e toketā.

Ako fakapalōpalema

"Meimei ko e taimi peheni 'i te ta'u 'e taha kuo hili angé na'á ku 'i ha feitu'u ai 'i he ola 'o ha ngaahi faito'o kona. Na'á ku nofo mama'o mei 'api 'i ha māmani na'e fa'u pe ia 'e kinautolu ko ia 'oku nau faka'aonga'i 'a e faito'o koná 'a ia na'e fonu 'i he ngaahi misi kehekehe 'o e mo'uí ni. Ko e ngaahi me'a ko ia na'á ne 'ātakai'i aú na'e 'ikai ko e ngaahi me'a ia na'á ku fekumi ki aí.

"Pea 'i he'eku toutou pehē ko ia kiate au, " 'Oku ou fiefiá, Na'a ku fakakaukau pe ko e hā hono 'uhinga 'oku ou fu'u ngāue mālohi pehē ai ke u fakaloto'i aú. He ne u hoko au ia 'o fakafalala ki he me'a 'i tu'a ia meiate aú. Pea 'i he'eku hoko ko ia 'o kau 'e he anga 'o e mo'ui 'a kinautolu 'oku nau faka'aonga'i 'a e faito'o koná, ne u hoko leva 'o mama'o 'aupito mei hoku ngaahi kaume'á.

"Ko fe'ia ko ā 'a e feitu'u 'oku ou 'i ai? Ko e hā ko ā au? Ko hai ko ā au? Na'á ku toutou fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni 'i he 'aho mo e pō ka 'i he 'aho ki he 'aho na'e taki mama'o ma'u pe au ia mei he ngaahi talí.

" 'I he pō 'e taha na'á ku 'alu atu ai 'i he ngaahi halá lolotonga 'oku ma'u au 'e he ngaahi faito'o koná, ne u toki 'ilo'i ai ha me'a. 'I he lotolotonga 'o e tau'atāina ko 'eni ko e me'a pē na'á ku lava ke ma'ú ko e mate. Peá ne 'ikai te u lava ke matu'uaki 'a e ta'e latá" (Charlene Hurson, "Start the World; I Want To Get On," *New Era,* Apr. 1972, p. 12).

Fealēlea'aki

- Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi ola fakasino mo fakalaumālie 'o e fa'ahinga mo'ui ko 'eni?
- Na'e anga-fēfē hono lava'i 'e he finemui ko 'eni 'a 'ene ngaahi palōpalemá ke liliu?

Lea

Tuku ange ki ha mēmipa 'o e kalasí ke ne lau 'a e fakamatala ko 'eni:

"Ke ke fakapotopoto. 'Oua na'a nounou pehē fau ho'omou sio atu ki he kaha'ú, 'o mou inu kava mālohi, ifi tapaka, pe faka'aonga'i 'a e faito'o kona tapú. 'Oku 'ikai ke fakapotopoto 'a hono fai iá. Ko e anga fakasesele ia, kapau te mou fakamolemole'i 'a e fo'i lea fefeka ko iá, ke ke ngāue'aki 'a e ngaahi faito'o kona tapu pē, koe'uhí he te ne kaiha'asi ho iví ke ke mapule'i 'a ho 'atamaí. He ko e 'osi pe ho'o ongo'i 'a e fiemālie hono ngāue'aki 'a e ngaahi faito'o kona tapú, te ke ongo'i leva 'a e faingata'a mo e mamahi lahi fau mo'oni. Ko e hā 'oku fakamole'i ai 'a e pa'angá 'i he me'a te ne hanga 'o fakamamahi'i koé? Ko e hā nai te ke fakapōpula'i ai koe ki he ngaahi fa'ahinga 'ulungāanga ko ia te ne maumau'i mo fakanounou'i ho kaha'ú? (Gordon B. Hinckley, 'i he Conference Report, Oct. 1981, p. 57; pe *Ensign,* Nov. 1981, p. 40–41).

Fakatātā mo e potufolofola (fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai)

Fakahā 'a e papa faka'ali'ali ko ia 'oku 'i ai 'a e pōpoaki mei he 1 Kolinitō 3:17. Lau pea mou alea'i 'a e vēsí pea tuku ange ki he kau finemuí ke nau faka'ilonga'i ia 'i he'enau ngaahi tohi tapú. Fakamatala'i heni ko e ngaahi fakatokanga mo e ngaahi palōmesi 'o e Lea 'o e Potó (T&F 89) 'oku kau ia ki hono faka'aonga'i ta'e totonu 'o e faito'o kona tapú. Ko hono faka'aonga'i ta'e tokanga 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku ta'e fe'unga ki he sinó 'oku fakafepaki ia ki he ngaahi akonaki mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.

Faka'osi

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamamafa'i heni ko e fakakaukau fakapotopoto 'e taha fekau'aki mo e ngaahi faito'o kona tapú ko e 'oua pē 'e faka'aonga'i ha taha 'o kinautolu, 'o tatau ai pē ki hono 'ahi'ahi'i 'o ha ki'i me'a si'isi'i. Lau 'a e fakamatala ko 'eni:

"Kuo tokolahi 'a e kakai kuo nau pehē, 'Ko e fo'i sikaleti 'e taha, ko e ipu tī 'e taha pe kofi, pe ngāue'aki ha faito'o kona tapu 'e tahá 'e 'ikai ke kovi ia kiate koe, pea ko e fo'i inu 'e taha 'o e kava mālohí ko e mo'oni he 'ikai ke kovi ia ki ha taha.

"Ka 'oku ou fie ma'u ke fakamamafa'i kapau he 'ikai te ke to'o 'a e 'uluakí 'e 'ikai pe te ke to'o 'e koe 'a e uá. Pea he 'ikai pe te ke hoko koe ko ha taha ke fakafalala ho'o mo'uí ki he kava mālohí pe faito'o kona tapú" (NE. Eldon Tanner, 'i he Conference Report, Apr. 1975, p. 114; pe *Ensign,* May 1975, p. 77).

Fakahoko ʻo e Lēsoní

Fakahā ange ki he kau finemuí ʻe fai haʻane tukupā ʻiate ia pē ke ʻoua naʻá ne fakaʻaongaʻi halaʻi ʻa e ngaahi faitoʻo konáa pe fakafeohi mo e ngaahi kaumeʻa ʻoku nau fai iá. Fokotuʻu ange ke nau feinga foki ke tokoni ki he niʻihi kehé ke mahino kiate kinautolu ʻa e fakatuʻutāmaki mo e loto mamahi ʻoku lava ke ʻomai ʻe he faitoʻo kona tapú ki heʻenau ngaahi moʻuí pea mo e ngaahi moʻui ʻa kinautolu ʻoku ʻātakaiʻi kinautolú.

Lēsoni
40

Tauhi ʻo e Moʻui Leleí ʻi he ʻApí

TAUMUʻÁ	ʻE ʻiloʻi ʻe he finemui taki taha ʻa e mahuʻinga mo e lelei ʻo e tokangaʻi lelei ʻo e moʻui lelei ʻi he ʻapí.
TEUTEÚ	1. Teuteuʻi ʻa e nāunau tufa, "Kiʻi Sivi Tonu pe Hala" ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí. 2. Kapau te ke fie maʻu peá ke vaheʻi ha kau finemui ke nau fai ʻa e ngaahi talanoa, lau ʻa e ngaahi potufolofola mo e ngaahi lea ʻoku ngāueʻakí.
FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU	**Talateú**
Fealēleaʻakí	Kole ki he kau finemuí ke nau fakamatala ki ha ngaahi meʻa ne hoko kiate kinautolu ʻi heʻenau tokangaʻi ha taha ʻi honau ʻapí ʻa ia naʻe puke. Ko e hā ha ngaahi meʻa naʻa nau ako mei ai? Ko e hā ha meʻa naʻa nau fakaʻamu ne nau ʻilo ʻi he taimi naʻa nau tokangaʻi ai ʻa e toko taha ko iá?

ʻOku Tau Maʻu ha Ngaahi Faingamālie Lahi ke Tau Tauhi ʻa e Moʻui Leleí ʻi Hotau Ngaahi ʻApí

Fakamatala ʻa e faiakó

Ko e meʻa mahuʻinga ʻe ua ke tau fakakaukauʻi ʻi heʻetau feinga ke tauhi maʻu ʻa e moʻui leleí ʻi ʻapí. Ka neongo iá, neongo te tau tauhi pau ki he ngaahi founga fakaʻehiʻehi ko ʻení, ka ʻoku kei hoko mai pē ʻa e ngaahi fakatuʻutāmakí mo e puké ki he fāmili kotoa pē ʻi ha taimi ʻo ʻenau moʻuí. Ko ia ʻoku fakapotopoto ai ke tau maʻu ha ʻilo fakafeesiʻeiti mo e tokangaʻi mo tauhi ʻo e mahakí ʻi he ʻapí. ʻOku hanga ʻe he talanoa ko ʻení ʻo fakamahinoʻi mai ha ngaahi poto kehekehe, ʻa ia te tau lava ʻo ako ke tau lava ai ʻo tauhi lelei ʻa e moʻui leleí ʻa e kakai toulekeleka ʻoku mahamahaki ʻi hotau ʻapí.

Talanoa

Naʻe hongofulu mā ua pē ʻa ʻAna ʻi he taimi naʻe tō ai ʻene kui fefine ko Melesēiní ʻi hono ʻapí ʻo fasi hano palalulu ʻe taha. Naʻe hanga ʻe he kau toketā ʻo pineʻi ʻa e foʻi palalulu ko ia ne fasi koeʻuhi ke fakamālohiʻi ia pea ke tokoni ia ki heʻene hoko ʻo moʻuí.

Naʻe fakaʻatā leva ʻa Melesēini mei he fale mahaki ʻi he ʻosi pē ha ʻaho ʻe nima, ka naʻe fokotuʻu ange ʻe he kau toketā ke ʻave ia ʻo tuku ʻi ha feituʻu ʻoku hanga ʻe he kau neesi ʻo tokangaʻi lele ia ai koeʻuhi ke lava ke tauhi lelei ai ʻa hono fasí ke moʻui lelei. Naʻe fehuʻi leva ʻe he faʻē ʻa ʻAná ki he fāmilí pe ʻoku nau loto lelei pē ke nau vahevahe ʻa e ngaahi fatongia ki hono tokangaʻi ʻo ʻenau kui fefiné kapau te ne haʻu ʻo nofo mo kinautolu. Kuo pau leva ke ʻi ai honau ngaahi fatongia makehe, hangē ko e fō ʻo e ʻū meʻa mohengá mo e teunga mohé, ngaohi ʻa e meʻakaí ʻo ʻai ʻi ha peleti, milimili ʻa e tuʻa ʻo Melesēiní pea mo hono vaʻe ʻaki ʻa e meʻa milimili, tokoniʻi ia ʻi heʻene fakamālohi-sinó, teke holo hono sea fakasālioté, pea mo hono tauhi ia ke ne fiefia ʻi heʻenau talanoa fakakaumeʻa ki ai.

Naʻe loto kotoa pē ʻa ʻAna, Peni (ko hono kiʻi tuongaʻane taʻu ono), mo e ongo māhanga lalahi ko Falanisesi mo Mākeleta ke nau tokoni ki hono tokangaʻi iá. ʻI he ʻuluaki aʻu mai ʻa ʻenau kui naʻe pau pē ke ne tokoto mohenga pē. Naʻe hanga ʻe he tamaiki fefine lalahí ʻo fetongi ʻa hono ʻū tupenu ʻufiʻufi mohengá. Naʻe hanga ʻe he taʻahine ʻe taha ʻo fakatafoki ʻa Melesēini ki he tafaʻaki ʻe taha, kae hanga ʻe he taʻahine ʻe taha ʻo fetongi atu mei he tafaʻaki ʻe taha ʻa e ʻū meʻa ʻufiʻufi mohengá. Naʻe hanga ʻe he ongo māhanga ʻo ngaohi ʻa e meʻakai ʻi he taimi kaí pe ʻai ʻi he peletí. Naʻe ʻomi ʻe Peni ha konga tupenu kuo ʻosi unu ʻi he vai ke holoholoʻi ʻaki hono nimá mo hono matá. Naʻe hanga ʻe ʻAna ʻi he ngaahi ʻaho Sāpaté ʻo ʻomi ha mataʻi lose mei he ngoue pea ʻai ia ʻi he vaasi ʻo hili ʻi he tulei ko ia ʻoku ʻai ai ʻa e meʻakai ʻa Melesēini. Naʻe malimali maʻu pē ʻa Melesēini ʻi heʻene mamata ki he mataʻi lose ko ʻení.

Na'e manako ma'u pē 'e Peni ke ne hanga 'o milimili 'aki 'a e me'a milimili 'a e nima mo e uma 'o 'ene kuí. Lolotonga 'eni na'e hanga 'e he'ene kui 'o fai ange kiate ia ha ngaahi talanoa 'o kau ki he'ene kui tangata ko 'Olosení 'a ia ne mālōlō ia 'i he ta'u ki mu'a pea toki fā'ele'i mai 'a Pení. Na'e 'i ai ha efiafi 'e taha na'e loto mamahi ai 'a Melesēini 'i he tuai 'a e sai 'a hono fasí, na'e hanga ai 'e he tangata'eiki 'a 'Aná 'o tāpuaki'i ia.

Ko e taimi ko ia 'oku 'ilo ai 'e 'Ana mo hono ongo tokouá 'oku 'ikai ke fiemālie 'a 'enau kui 'i he le'o lahi 'a 'enau letiō pe kalamafoni 'oku nau hanga leva 'o tuku hifo ia ke le'o si'i. Na'e hanga 'e he'enau fa'eé 'o nō mai ha sea fakasāliote mo ha me'a ako 'alu ve'e fā mei ha fale nāunau fakafaito'o. Na'e toe ma'u 'e Melesēini 'a hono mālohi 'i he'ene ta'utu pē 'i he sea fakasāliote 'i he ngaahi houa si'i 'i he 'aho taki taha. Na'e tokoni'i ia 'e Peni mo 'Ana 'i he'ene fai 'a e ngaahi fakamālohi sino na'e tu'utu'uni 'e he toketā ke ne faí. Na'e fiefia ma'u pē 'a e fānaú ke nau hanga 'o teke holo ia 'i he loto falé pea 'i he ngaahi hala 'i tu'á 'i he ngaahi 'aho 'oku la'ala'aá. Ko e taimi ko ia na'e lava ai 'a Melesēini ke ne tu'u peá ne toe ako ke ne ngāue'aki 'a hono va'é, na'e tokoni'i ia 'e he tangata'eikí ke ne tu'u pe ngāue'aki ha me'a ako 'alu ma'ama'a pē. Na'á ne hiki holo pē ia ke ne falala hifo ki ai 'i he faka'au ke toe mālohi ange 'a ono ongo va'é. Na'e faifai pē pea na'á ne hanga 'o tuku 'a e me'a ako 'alú ka ne ngāue'aki pē ha tokotoko.

Na'e fiefia 'a e toko taha kotoa pē 'i he fāmilí 'i he 'ikai ke toe ngāue'aki 'e Melesēini 'a e tokotokó ka ne luelue 'ata'atā pē ia. Ka neongo ia na'e ongo'i 'e he fāmilí 'a 'enau ki'i loto mamahi koe'uhí ko 'enau 'ilo'i kuó ne mateuteu 'eni ke foki ki hono 'apí. Na'e nofo toko taha pē 'a Melesēini, pea neongo pē na'e hounga kiate ia 'a e tokoni 'a e fāmilí, ka na'á ne toe fiefia foki ke foki ki hono 'apí pea mo hono ngaahi kaungā-me'a tokolahi 'i honau feitu'ú.

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

Hiki 'i he palakipoé 'a e ni'ihi 'o e ngaahi lēsoni mahu'inga na'e ako 'e he fāmili 'o 'Aná 'i he'enau tokanga'i 'a Melesēiní.

('E lava ke kau 'eni 'i he lisí: ngāue fakataha, ngaahi poto mo e ngaahi founga ngāue fakafaito'o, ko e mahu'inga 'o e ngaahi tāpuaki fakataula'eikí, ngāue-'ofa, mapule'i kita, 'ikai ke siokita, fie kaungā-ongo'i , mo e founga ke nau ako ai ke nau fehangahangai mo e ngaahi me'a fo'ou 'oku hoko 'i honau 'apí.)

• Na'e anga-fēfē hono tokoni'i kinautolu 'i he me'á ni ke nau teuteu ai ke tokanga'i 'a honau fāmili 'i he kaha'ú?

Fealēlea'aki

Ko e hā mo ha ngaahi me'a kehe 'e lava ke hoko 'i he 'api 'a ia 'e fie ma'u ai 'a hotau ngaahi poto ki he tokanga'i 'a e mo'ui leleí? (Fanau'i mai 'o ha pēpē, fakatu'utāmaki, puke fuoloa pe faingata'a, fakaakeake mei ha tafa, tokanga'i ha mēmipa 'o e fāmili 'oku 'i ai hano mele pe faingata'a'ia fakasino, pe mahaki tauhi.

Te Tau Lava 'o Ako ha Ngaahi Poto Mahu'inga ki hono Tokanga'i 'o e Mo'ui Leleí

Potufolofola

Fekau ki he kalasi ke nau alu pea faka'ilonga'i 'a e konga kimui 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:30. "Kapau kuo mou mateuteu, 'e 'ikai te mou manavahē."

Fakamatala 'a e faiakó

'Oku 'ikai ko e mateuteu pē 'a 'ete ma'u 'a e ngaahi nāunau fakafaito'o ki ha ngaahi fakatu'utāmaki mo e puke fakafokifā. 'Oku kau ki ai 'a 'ete ma'u 'a e ngaahi poto mo e ngaahi fakamatala mahu'inga 'a ia te ne tokoni'i kitautolu ke tau fehangahangai totonu mo e ngaahi me'a 'oku hokó. 'Oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku fakatu'utāmaki ange 'a 'ete fai 'a e me'a halá 'i he me'a fakatu'upakē 'oku hoko 'i he 'ikai ke te fai ha me'á. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihi 'oku hoko 'oku fakamo'ui ha ni'ihi 'i hono fai ki ai ha tokanga mo ha ngāue totonu 'i he taimi pē 'oku hoko ia 'a e fakatu'utāmaki ko iá. 'I he'etau ako 'a e ngaahi poto ko 'Eni te tau ma'u ai 'a e loto nonga mo e poto ke fai fakapotopoto ha tokoni 'i he taimi 'e fie ma'u ai iá.

• Ko e hā nai ha me'a 'e hoko ki hotau 'ulungāanga pea mo e toko taha 'oku lavea pē puké, 'i he'etau mateuteu ke tau fai ha tokoni mo ha ngāue ki ha lavea 'oku hoko pē me'a 'e hoko 'e fie ma'u ai ke te tokanga'i 'a e mo'ui leleí?

Fealēlea'aki

Fakakaukau 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni 'i he fealēlea'akí. Kapau te ke fu'u loto hoha'a pea ongo'i ta'e fiemālie, 'e ongo'i 'e he toko taha 'oku laveá pe puke 'a ho'o hoha'a ko 'ení pea 'e pehē ai pē mo ia. 'Oku totonu ke ke hā mai 'okú ke nonga pē. Kapau 'okú ke ongo'i ha'o manavahē, pea ke lotu loto pē pea te Ne ue'i koe ke ke fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku totonú. 'Oku mahu'inga ke ma'u ha tokoni mei he ni'ihi ko ia 'oku nau 'ilo 'a e me'a ke faí, kae tautautefito ki he taimi 'o e fakatu'utāmaki fakatu'upakeé. 'E tokoni foki 'eni ki ho'o tauhi pea ma'u 'a e fa'ahinga ongo 'oku nonga peá ke fiemālie ai.

Ko e poto mahu'inga foki 'a 'ete lava ke tokanga'i lelei 'a e fānau īkí. 'Oku totonu ai ke ma'u 'e he kau finemuí 'a e ngaahi fakamatala mo e fakahinohino 'o kau ki ai, he kuo pau pē ke 'i ai 'a e taimi te nau tokanga'i ai 'a e fānau 'i honau fāmilí pē.

• Ko e hā ha ngaahi fakamatala 'okú ke fie ma'u 'i he taimi 'okú ke tokanga'i ai 'a e fānaú? (Ko e fika telefoni mo e tu'a-sila 'o e feitu'u 'e 'i ai 'a e ongo mātu'á, ko e hingoa mo e fika telefoni 'o e fale mahakí, ko e fika telefoni 'o e kau polisí mo e potungāue tāmate afí, ko e hingoa mo e fika telefoni 'o ha taha 'i he fāmili pe kaungā-me'a 'e lava ke tokoni kapau 'e 'ikai lava ke fai ha fetu'utaki ki he ongo mātu'á.)

Neongo pē 'e 'ikai te ke ngāue'aki 'e koe 'a e ngaahi fakahinohino ko 'ení, ka 'i ho'o ma'u iá te ke ongo'i ai ha'o fiemālie mo ha'o nonga 'a ia 'e tokoni'i ai koe ke ke fai 'a e me'a 'oku fakapotopoto 'i he taimi 'o e fakatu'utāmakí.

Ko e me'a 'oku mahu'inga taha 'i he tokanga'i 'o e fānau iiki ko 'ete ngāue'aki 'a 'ete 'atamai leleí. Hanga 'o fakakaukau'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni ke fakatātaa'i 'aki ia:

• Ko e hā ha ngaahi me'a kuo pau ke tau tokanga ki ai 'i he tokanga'i 'o e fānau valevalé? Fānau kuo kamata ke 'alú?

Alea'i 'a e ngaahi tali 'a e kau finemui pea tānaki atu ki ai mo ha'o ngaahi fakatokanga 'o hangē ko 'ení: 'oua na'a teitei tuku toko taha pē ha ki'i pēpē 'i ha mohenga pe sea, pe 'i ha topu kaukau, 'oua na'a ta'e tokanga'i ha ki'i pēpē 'i ha feitu'u 'oku fai'anga va'inga, fakahake 'a pēpeé 'i he taimi kotoa pē 'oku fafanga ai.

Fehu'i ki he kau finemui pe ko e hā mo ha ngaahi me'a kehe 'i he to'otamá 'oku totonu ke nau 'ilo.

Sivi Tonu mo e Hala

Tufa ki he finemui taki taha ha tatau 'o e sivi tonu mo e halá ke sivi'i ai 'a 'ene 'ilo ki he feesi'eitί mo e ngaahi founga tokoni kehe ki he tokanga'i 'o e mo'ui leleí 'i he fakatu'utāmaki 'oku hoko. 'E ma'u 'E he kau finemuí 'a e ngaahi poto kehekehe.

Sivi Tonu mo e Hala

1. Ko e founga lelei taha ke ta'ofi ai 'a e fānoa 'a e toto ko hono 'ai ha konga tupenu ma'a pe 'aofi nimá 'o ta'omi hangatonu hifo 'i he mata'i laveá.
2. 'Oku hoko 'a e fakatu'utāmaki ki he halanga 'eá 'i he taimi 'oku 'ikai ke toe lava ai ke mānava pea 'ikai lava 'a e toko taha ko ia ke lea. Ngāue'aki 'a e pamu mānava ngutu ki he ngutu (Founga 'a Heimlich).
3. 'Oua na'á ke ngāue'aki ha founga 'oku 'ikai te ke 'ilo koe'uhí 'e lava pē ke toe hoko ai ha fakatu'utāmaki lahi ange ia. Feinga ke ha'u ha taha 'oku taukei 'o tokoni 'i he vave tahá.
4. 'Oua na'á ke ue'i ha toko taha 'oku lavea kae 'oua kuo a'u mai 'a e tokoni fakafaito'o, tuku kehe kapau 'oku fakatu'utāmaki ki he toko taha 'oku lavea kapau te ne nofo pē 'i he feitu'u tatau.
5. Kapau ne folo 'e he toko taha ko ia ha me'a 'oku kona, fetu'utaki leva ki he fale mahaki ofi taha ke ma'u mei ai ha fakahinohino ki mu'a peá ke toki fai ha me'a kehe.
6. 'Oua na'a teitei 'oange ki ha taha 'oku pongia ha me'akai pe vai.
7. 'Oku totonu ke 'ai 'a e 'ulu 'o e toko taha 'oku fai ki ai 'a e pamu mānava ngutu ki he ngutu ke mafao ki mu'a ke hanga hono kumukumu ki 'olunga. 'Oku totonu ke puke hono ihú ke 'oua na'a 'alu ai 'a e 'eá ki tu'a.
8. 'Oku totonu ke tuku 'a e toko taha 'oku laveá ke ne tokoto pē pea pulupulu'i 'aki ia ha sipi kapau 'okú ne mokosia koe'uhí ke 'oua na'á ne soki.

9. ʻOku hanga ʻe he loto nongá mo e anga fakalotolahi ʻo e toko taha ʻokú ne fai ʻa e tokoni fakafeesiʻeitíʻo fakafiemālieʻi ʻa e toko taha ʻoku faingataʻaʻiá pea ʻoku fakanonga ai ʻa ʻene manavahē ʻa ia ʻe lava pē ke lahi ai ʻa e faingamālie ʻo e hoko ha soki kiate ia.
10. Kapau ʻe ʻai ha konga tupenu kuo unu ʻi ha vai momoko ʻo pōpoaki ʻaki ha mamulu ʻe lava pē ke taʻofi ai haʻane fufula pe toto ʻi loto.
11. Ko e founga fakatuʻutāmaki ʻa hono ngāueʻaki ʻo e konga tupenu ʻo haʻi ke taʻofi ʻaki ʻa e fānoa ʻa e toto, pea ʻoku ʻikai ke kei lau ko e founga fakafeesiʻeiti lelei ia, tuku kehe pē kapau ʻoku ʻikai pē lava ke taʻofi ʻa e toto ʻi ha toe founga kehe.
12. ʻOku totonu ke fufulu ʻaki ha koa mo e vai ha mamulu siʻisiʻi pē ʻi he kili koeʻuhí ke taʻofi ai haʻane pala.
13. Kapau ʻe ʻi ai ha taha ʻe tau ʻi hono mata ha faʻahinga faitoʻo kemikale, ʻoku totonu leva ke fufulu vave ia ʻaki ha vai ʻoku lahi. ʻUnu ha konga tupenu ʻi he vai mokomoko pea ʻai ʻa e konga tupenu ko ia ʻo tatau hifo ki he tuliki mata ʻe tahá kae fekau ʻa e toko taha ko ʻeni ke tokoto fakatafa koeʻuhí ke tafe hifo ʻa e vaí ki tuʻa ʻi he tafaʻaki mata ʻe tahá. Toutou fai ʻa e founga ko ʻeni kae ʻoua kuo maʻa ʻa e kemikalé mei he matá.
14. ʻOku totonu ke feinga ʻa e toko taha kotoa pē ke ne ako ke ne maluʻi ia mei he vela mo e momoko ʻoku lahí.
15. ʻOua naʻa ueʻi ha taha ʻoku fasi tuku kehe pē kapau ʻoku matuʻaki fie maʻu moʻoni ke hiki ia ki ha feituʻu kehe.
16. Ka ai ha taha ne tau pē taaʻi hono ʻulu ʻaki ha meʻa, ʻoku totonu ke ʻave ia ki he toketā neongo pē kapau ʻoku ʻikai te ne pongia, pea ʻoku totonu leva ke tokangaʻi mo vakaiʻi fakalelei ia ʻi ha houa ʻe uofulu mā fā ki he fāngofulu mā valu ʻi he hili ʻene hoko iá.
17. ʻOua naʻa teitei tuku toko taha pē ha kiʻi tamasiʻi siʻisiʻi ʻi he kā ʻoku tāpuni hono ngaahi matapā, kae tautautefito ki he taimi velá.
18. Ko e founga lelei taha ke tāmateʻi ʻaki ha vela ʻo e vala ʻo ha taha, ko hono takai ia ʻi he kāpeti pe sipi pē tekaʻi takai ʻi he kelekele.
19. ʻOku totonu ke ke ako maʻu loto pē tauhi ʻa e ngaahi fika telefoni ʻo e ngaahi feituʻu ke fai ki ai ha fakafetuʻutaki ʻi he taimi ʻo e fakatuʻutāmakí ʻi he feituʻu ʻoku faingofua ke maʻu ai ia.
20. Tuku ʻa e ngaahi kemikalé mo e ngaahi faitoʻo kona kotoa pē ʻi he feituʻu ʻoku ʻikai ke aʻu ki ai ʻa e fānaú.

(Naʻe liliu mei he *Tohi Lēsoni ʻa e Fineʻofá*, 1976–77, pp. 39–66.)

Fealēleaʻaki

ʻE ʻiloʻi ʻe he kau finemuí ʻoku *tonu* ʻa e ngaahi tali kātoa. Aleaʻi ha ngaahi fehuʻi ʻoku nau veiveiua ai. Fekau ke nau ʻalu mo ʻenau sivi ki honau ʻapí ke nau ako mo ngāueʻaki ia ʻi he kahaʻú.

Fakaʻosí

Fakamatala ʻa e faiakó

ʻOku mahuʻinga ke ʻiloʻi ʻa e ngaahi founga feesiʻeitímo e ngaahi poto kehe ki he tauhi mo e tokangaʻi ʻo e moʻui lelei ʻi ʻapí. ʻOku totonu ke tau ako mo ʻilo ki he ngaahi founga foʻou kotoa pē. ʻOku faingofua ange pea ʻe lava ke fakamoʻui ha niʻihi ʻi heʻetau ʻilo ki he ngaahi mahinongofua mo totonu ke ngāueʻakí.

Fakahokoʻo e Lēsoní

Fakamatala ʻa e faiakó

1. Fehuʻi ki he kalasi pē ko e fē ʻa e ngaahi tafaʻaki ʻoku nau toe fie maʻu ha tokoni ai. Palani ha ngaahi fakaʻaliʻali ki ai ke fai ko ha ʻekitivitī ʻi he lolotonga ʻa e uiké pea ke loto foki ki ai ʻa hoʻo taki lakanga fakataulaʻeikí. *ʻOua* naʻa fakaʻaliʻali ʻeni ʻi he ʻaho Sāpaté.

a. ʻOmi ha faʻē pe ko ha neesi ʻokú ne taukei ʻi he tokangaʻi ʻo e fānau īkí ke ne hanga ʻo fakaʻaliʻali ʻa e anga hono tokangaʻi ʻo e fānau īkí, hangē ko e kaukauʻi pe fafangaʻi ia.

b. ʻOmi ha toko taha ʻoku taukei hangē ko ha taki Sikauti, toko taha ngāue-ʻofa ʻi he Kolisi Kulá, toketā, pe ko ha neesi ke ne hanga ʻo fakatātaaʻi ʻa e pamu mānava ngutu ki he ngutu, ʻa e founga ʻa Heimlich ki ha taha ʻoku mapuni ʻa ʻene mānava, pe ko hono taʻofi ʻo e fānoa ʻa e toto, pe meʻa ke fai ki ha taha ʻoku soki.

2. ʻOmi ha taha ʻoku taukei ke ne hanga ʻo fakaʻaliʻali ʻa e ngaahi poto ki he tauhi ʻo e moʻui lelei ʻi ʻaí, hangē ko e fetongi ʻo e ʻū meʻa ʻufiʻufi mohengá lolotonga ʻoku tokoto ʻi he mohengá ʻa e toko taha ʻoku puké, mo e fua mofí pe lau ʻa e lahi ʻa e tā ʻo e mafú.

3. Tuku ki he kalasi ke nau hanga ʻo fakafaivaʻi ha telefoni ki ha taha ke tokoni fakavavevave mei he potungāue tāmate afí pe fale mahakí, pea fakahā totonu ko hai koe, tuʻa-siła, mo e anga ʻo e fakatuʻutāmaki ʻoku hokó.

4. Fakalotolahiʻi ʻa e kau finemui ke nau kau ki he ako ʻa e Kolosi Kulá ki he feesiʻeiti pe ngāue fakaneesi ʻi ʻapí pe ko ha ngaahi ako kehe pē ʻoku faitatau mo ia.

Sivi Tonu mo e Hala

1. Ko e founga lelei taha ke ta'ofi ai 'a e fānoa 'a e toto ko hono 'ai ha konga tupenu ma'a pe 'aofi nimá 'o ta'omi hangatonu hifo 'i he mata'i laveá.
2. 'Oku hoko 'a e fakatu'utāmaki ki he halanga 'eá 'i he taimi 'oku 'ikai ke toe lava ai ke mānava pea 'ikai lava 'a e toko taha ko ia ke lea. Ngāue'aki 'a e pamu mānava ngutu ki he ngutu (Founga 'a Heimlich).
3. 'Oua na'á ke ngāue'aki ha founga 'oku 'ikai te ke 'ilo koe'uhí 'e lava pē ke toe hoko ai ha fakatu'utāmaki lahi ange ia. Feinga ke ha'u ha taha 'oku taukei 'o tokoni 'i he vave tahá.
4. 'Oua na'á ke ue'i ha toko taha 'oku lavea kae 'oua kuo a'u mai 'a e tokoni fakafaito'o, tuku kehe kapau 'oku fakatu'utāmaki ki he toko taha 'oku lavea kapau te ne nofo pē 'i he feitu'u tatau.
5. Kapau ne folo 'e he toko taha ko ia ha me'a 'oku kona, fetu'utaki leva ki he fale mahaki ofi taha ke ma'u mei ai ha fakahinohino ki mu'a peá ke toki fai ha me'a kehe.
6. 'Oua na'a teitei 'oange ki ha taha 'oku pongia ha me'akai pe vai.
7. 'Oku totonu ke 'ai 'a e 'ulu 'o e toko taha 'oku fai ki ai 'a e pamu mānava ngutu ki he ngutu ke mafao ki mu'a ke hanga hono kumukumu ki 'olunga. 'Oku totonu ke puke hono ihú ke 'oua na'a 'alu ai 'a e 'eá ki tu'a.
8. 'Oku totonu ke tuku 'a e toko taha 'oku laveá ke ne tokoto pē pea pulupulu'i 'aki ia ha sipi kapau 'okú ne mokosia koe'uhí ke 'oua na'á ne soki.
9. 'Oku hanga 'e he loto nongá mo e anga fakalotolahi 'o e toko taha 'okú ne fai 'a e tokoni fakafeesi'eití 'o fakafiemālie'i 'a e toko taha 'oku faingata'a'iá pea 'oku fakanonga ai 'a 'ene manavahē 'a ia 'e lava pē ke lahi ai 'a e faingamālie 'o e hoko ha soki kiate ia.
10. Kapau 'e 'ai ha konga tupenu kuo unu 'i ha vai momoko 'o pōpoaki 'aki ha mamulu 'e lava pē ke ta'ofi ai ha'ane fufula pe toto 'i loto.
11. Ko e founga fakatu'utāmaki 'a hono ngāue'aki 'o e konga tupenu 'o ha'i ke ta'ofi 'aki 'a e fānoa 'a e toto, pea 'oku 'ikai ke kei lau ko e founga fakafeesi'eiti lelei ia, tuku kehe pē kapau 'oku 'ikai pē lava ke ta'ofi 'a e toto 'i ha toe founga kehe.
12. 'Oku totonu ke fufulu 'aki ha koa mo e vai ha mamulu si'isi'i pē 'i he kili koe'uhí ke ta'ofi ai ha'ane pala.
13. Kapau 'e 'i ai ha taha 'e tau 'i hono mata ha fa'ahinga faito'o kemikale, 'oku totonu leva ke fufulu vave ia 'aki ha vai 'oku lahi. 'Unu ha konga tupenu 'i he vai mokomoko pea 'ai 'a e konga tupenu ko ia 'o tatau hifo ki he tuliki mata 'e tahá kae fekau 'a e toko taha ko 'eni ke tokoto fakatafa koe'uhí ke tafe hifo 'a e vaí ki tu'a 'i he tafa'aki mata 'e tahá. Toutou fai 'a e founga ko 'eni kae 'oua kuo ma'a 'a e kemikalé mei he matá.
14. 'Oku totonu ke feinga 'a e toko taha kotoa pē ke ne ako ke ne malu'i ia mei he vela mo e momoko 'oku lahí.
15. 'Oua na'a ue'i ha taha 'oku fasi tuku kehe pē kapau 'oku matu'aki fie ma'u mo'oni ke hiki ia ki ha feitu'u kehe.
16. Ka ai ha taha ne tau pē taa'i hono 'ulu 'aki ha me'a, 'oku totonu ke 'ave ia ki he toketā neongo pē kapau 'oku 'ikai te ne pongia, pea 'oku totonu leva ke tokanga'i mo vakai'i fakalelei ia 'i ha houa 'e uofulu mā fā ki he fāngofulu mā valu 'i he hili 'ene hoko iá.
17. 'Oua na'a teitei tuku toko taha pē ha ki'i tamasi'i si'isi'i 'i he kā 'oku tāpuni hono ngaahi matapā, kae tautautefito ki he taimi velá.
18. Ko e founga lelei taha ke tāmate'i 'aki ha vela 'o e vala 'o ha taha, ko hono takai ia 'i he kāpeti pe sipi pē teka'i takai 'i he kelekele.
19. 'Oku totonu ke ke ako ma'u loto pē tauhi 'a e ngaahi fika telefoni 'o e ngaahi feitu'u ke fai ki ai ha fakafetu'utaki 'i he taimi 'o e fakatu'utāmakí 'i he feitu'u 'oku faingofua ke ma'u ai ia.
20. Tuku 'a e ngaahi kemikalé mo e ngaahi faito'o kona kotoa pē 'i he feitu'u 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a e fānaú.

(Na'e liliu mei he *Tohi Lēsoni 'a e Fine'ofá*, 1976–77, pp. 39–66.)

Tupulaki Fakasosiale mo Fakaelotó

Lēsoni

41

Ko ʻEte Lava ʻo Ikuná

TAUMUʻÁ	ʻE ʻilo ʻe he finemui taki taha te ne lava ʻo ikuna.
TEUTEÚ	1. ʻOmai ha pepa mo ha peni vahevahe ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí. 2. Vaheʻi ki ha kau finemui ke nau lau ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, pe ngaahi lea te ke fie maʻú.
FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU	**Talateú**
Lea	Lau ʻa e fakamatala ko ʻení: "Ko e taha ʻo e vaivai lahi taha ʻi he tokolahi ʻo kitautolú ko e siʻi ʻO ʻetau tui kiate kitautolú. Ko e taha ʻo ʻetau ngaahi fehalaakí ʻoku hoko maʻu pē ko hono fakasiʻisiʻi hotau mahuʻingá" (L. Tom Perry, "Be The Best of Whatever You Are," ʻi he *Speeches of the Year, 1974* [Provo: Brigham Young University Press, 1975], p. 77).
ʻEkitivitī	Tufa ange ki he finemui taki taha ha lauʻi pepa mo ha peni vahevahe. Fakahā ange ki he finemui taki taha ke ne hanga ʻo lisi ʻa e ngaahi meʻa ʻoku ʻikai ke ne saiʻia ai fekauʻaki mo iá. Ko e lisi ko ʻení ko e ʻai maʻana; ʻoku ʻikai fie maʻu ia ke toe sio ki ai ha taha kehe. Pea tuku ange leva ki he kau finemuí ke nau hanga ʻo tāmateʻi mei heʻenau lisí ha ngaahi meʻa ʻa ia ʻOku nau fie maʻu ʻa ia he ʻikai te nau lava ke maʻu ia ʻi he taimí ni pē koeʻuhí ko e lahi ko ia ʻo e kiʻi silini ʻoku nau maʻu ʻi he taimi ní. Pea tuku ange foki kiate kinautolu ke nau tāmateʻi ʻa e ngaahi fie maʻu fakaesinó ʻa ia he ʻikai te nau lava ʻe kinautolu ke toe liliu kumukumú, mo e fika honau ngaahi vaʻé). Pea tuku ange ki he kau finemuí ke nau toe sio ki heʻenau ngaahi lisí. ʻI he taimí ni te nau lava leva ke nau sio ko e fanga kiʻi meʻa siʻi pe ʻoku kei toé. He ngaahi meʻá ni ʻe mei kau ai ʻa e ngaahi meʻa fakalaumālié, ʻulungāanga mo e ngaahi fōtungá, mo e ngaahi meʻa fakaesino ʻa ia ʻe lava pē ke fakalakalaka ʻaki ʻa e kai ʻo e ngaahi meʻakai totonú pea mo e tauhi ʻo e sinó ke maʻá.
Fakamatala ʻa e faiakó	Fakamatalaʻi heni ko e lahi ʻo e ngaahi meʻa ia ʻikai ke tau saiʻia ai fekauʻaki mo kitautolú ʻe ʻikai pē ke toe lava ke liliu ia. Pea ʻi he taimi pē kuo tau tali lelei ai ʻa e ngaahi meʻa ko ʻeni kuo hokó ko hotau ngaahi ʻulungāangá ia, ʻoku totonu leva ke tau fakatonutonu atu hotau taimí, iví, mo e tokanga ki he ngaahi feituʻu ko ia te tau lava ke fai hano ngaahi fakalakalakaʻí. ʻOku fakataumuʻa ʻa e lēsoni ko ʻení ki he ngaahi feituʻu ko ia te tau lava ke fai hano fakalakalakaʻí mo tupulaki ai ʻa ʻetau lava ke lavameʻá.
	ʻOku ʻIkai Totonu ke Tau Fakataʻemahuʻingaʻi ʻa Kitautolu
Fakamatala ʻa e faiakó	ʻOku tau fehangahangai ʻi he ʻaho kotoa pē mo hotau ʻulungāanga mo e ngaahi angá, kae ʻumaʻā foki ʻa e kakai kehé. ʻOku tau faʻa fakamāuʻi ʻa kitautolu ʻo fakatatau ki he ngaahi meʻa ko ia ʻoku tau mamata ki aí. Ka ko e meʻa pango pē, ko ʻetau faʻa fakakaukau pē ki honau ngaahi mālohingá, mo hotau ngaahi vaivai ʻo kitautolú. ʻOku tau fakaʻamu he taimi ʻe niʻihi ke tau māʻolunga, pe pakapakau, pe teunga lelei tatau, pe fakaʻofoʻofa, pe mohu talēniti, pe poto, mo anga-fakalaumālie tatau mo ha niʻihi ʻoku tau mamata ki ai — pea ʻoku ʻikai ko hono ngata pē ia ʻo e ngaahi meʻa ʻoku ʻi heʻetau fakakaukaú. Ko e taimi kotoa pē ʻoku tau vakai ai kiate kitautolu ʻi he founga fakangatangata mo taʻe totonu ko iá, ʻoku tau maumauʻi ai ʻetau fakaʻapaʻapaʻi kitautolú, pea ʻikai ʻaonga ai kiate kitautolu hotau ngaahi iví mo e ngaahi talēnití. Te tau lava foki ʻo maumauʻi ʻa e anga ʻo ʻetau vakai hifo kiate kitautolú, kapau kuo hanga ʻe hotau toʻu meʻá ʻo fokotuʻu mai ʻa e ngaahi tuʻunga ki heʻetau moʻuí, pea tau ongoʻi ʻoku ʻikai te tau lava ʻo aʻusia ʻa e ngaahi tuʻunga ko iá.

Lea

Lau ʻa e lea ko ʻení:

" ʻOku ʻikai [tupulekina] hato ʻīmisi fakafoʻituitui ʻi haʻatau tuku ke hanga ʻe he kakai kehé ʻo fokotuʻu mai ʻa e ngaahi tuʻunga ʻo e moʻuí, pea mo ʻetau fakamoʻulaloaʻi maʻu pē ʻa kitautolu ki he loto ʻo hotau toʻu meʻá. ʻOku lahi ʻa e faʻa fakafalala ʻa e toʻu tupú ki he ʻīmisi ʻo ha kakai kehe, kae ʻikai ki honau ʻīmisi ʻonautolu p" (James E. Faust, ʻi he Conference Report, April 1981, p. 8; pe *Ensign,* May 1981, p. 9).

Fealēleaʻaki

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he ngaahi lisi ko ia naʻa nau hiki ai ʻa e ngaahi meʻa ko ia ʻoku ʻikai ke nau saiʻia fekauʻaki mo kinautolú.

• Ko e hā hono ʻuhinga ʻoku tau hanga ai ʻi he taimi ʻe niʻihi ʻo fuʻu fakamamafaʻi ʻa hotau ngaahi vaivaí?

• ʻOku lava fēfē ʻe heʻetau taʻe fakamahuʻingaʻi kitautolú ke ne taʻofi kitautolu mei heʻetau fakaʻaongaʻi ko ia hotau ngaahi talēnitī ki hono ngataʻangá, ʻa ʻetau ngaahi ʻekitivitī fakasiasí, pea mo hotau ngaahi faingamālie fakatakimuʻá?

Lea

Fakakau ʻa e lea ko ʻeni meia ʻEletā Māvini J. ʻEsitoni (Marvin J. Ashton):

"Ko ha faiako poto pea mo e palesiteni ʻo e Fineʻofa fakasiteikí, naʻá na huluʻi ha fakatātā lahi ki ha lā. Ko e fakatātā ʻo ha kiʻi tamasiʻi mata ʻāʻā ʻa ia naʻe ʻikai ke helu ʻa hono ʻulú ʻokú ne kuku nima, mo ngali ʻokú ne fakakaukau fakamātoato ki ha meʻá. Ko e fakalea ʻeni naʻe hā ʻi he fakatātā, " ʻOku ou ʻiloʻi ʻoku ou mahuʻinga koeʻuhí ʻoku ʻikai ke ngaohi ʻe he ʻOtuá ha meʻa noa pē." Te u toe fakaongo atu, " ʻOku ou ʻiloʻi ʻoku ou mahuʻinga koeʻuhí ʻoku ʻikai ke ngaohi ʻe he ʻOtuá ha meʻa noa pē."

" ʻOku fie maʻu ʻe he toko taha kotoa pē ʻi he moʻuí ni ha tokoni ke langa hake ʻa hono tuʻungá ke ne fakaʻapaʻapaʻi ai ia pea lava ke ne falala pe kiate ia. He ko e sio ko ia ʻa ha taha ki hono tuʻunga mo hono mahuʻingá ʻoku makatuʻunga pe ia ʻi he ngaahi meʻa naʻá ne faí pea mo e anga ʻo ʻene fengāueʻaki mo e kakai kehé. Ko e meʻa fakafiefia moʻoni ke tau ʻilo ki hano tokoniʻi ʻe ha taha ha kiʻi tamasiʻi ke fakalakalaka ʻa ʻene ʻiló mo ʻene fakakaukau kiate iá. Mahalo naʻe hanga ʻe ha taha hangē ha faʻē, faiako he palaimelí, kaungāʻapí, pe ko ha hiva hangē "Ko e Fānau au ʻa e ʻOtua," ʻo ngaohi ʻa e kiʻi tamasiʻí ni ke ne ʻiloʻi ʻokú ne ʻaonga mo mahuʻinga. Naʻá ne ʻiloʻi ʻoku ʻikai ko ha meʻa noa ia. Naʻá ne ʻiloʻi ʻoku kei ʻi ai ʻa e ʻamanaki lelei ki hono kahaʻú. Naʻá ne ʻiloʻi ko e toko taha ia ʻoku ʻofaʻi moʻoni ʻe heʻene Tamai ʻi Hēvaní" (ʻi he Conference Report, Oct. 1981, p. 125; pe *Ensign,* Nov. 1981, p. 89).

• Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku makatuʻunga mei ai ʻa ʻetau sio ko ia ki hotau tuʻungá mo hotau mahuʻingá?

Naʻe fakamatalaʻi ʻe ʻEletā ʻEsitoni ʻo pehē, ko e sio ko ia ʻa ha taha ki hono tuʻungá mo hono mahuʻingá ʻoku makatuʻunga pē ia ʻi he ngaahi meʻa ko ia naʻá ne faí pea mo e anga ʻene fengāueʻaki mo e niʻihi kehé. Ko e fakaʻapaʻapa kiate kitá ʻoku lava pe ke uesia ia fakatouʻosi ʻe he meʻa ko ia ʻoku tau fekumi ke tau hoko ki aí pea mo e meʻa ko ia ʻoku fakahā mai ʻe he niʻihi kehé kiate kitautolú.

ʻI hoʻo lau ko ia ʻa e fakamatala ko ʻení, fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakafanongo lelei ke nau ʻiloʻi ha founga foʻou mo mālohi ange ki hono fakafuofuaʻi ʻo honau ʻīmisi fakafoʻituituí.

Fealēleaʻaki ʻi he lea

" ʻOku ʻi ai ha taimi lahi ʻoku faʻa fakafisinga ʻe ha tokolahi ʻoku ʻaonga . . . ʻa e ngaahi tuʻunga ʻulungāanga mahuʻinga ʻo e tui ki he ʻOtuá mo e ʻulungāanga maʻá. Ko e hala ʻeni ʻoku fakatau ki he mamahi he taʻe lava ha meʻá, koeʻuhí he ʻoku ʻikai ke fakakaukauʻi ai hono mahuʻinga mālohi ʻo e ngaahi meʻa ʻoku tau lava ʻo ʻiloʻi ka ʻoku ʻikai lava ʻo fakafuofuaʻí. Hangē ko ʻení, ʻoku ou ʻofa ʻi hoku uaifí mo hoku fāmilí, pea ʻoku ou ongoʻi ʻenau ʻofa ʻiate aú. Ka ʻoku ʻikai te ke lava ʻo fakafuofuaʻi pe fua totonu hono lahi ʻo e ongoʻi feʻofaʻaki ko iá, ka ʻoku hā moʻoni mai kiate kitautolu ʻa e ʻofa ko iá. ʻOku faingataʻa foki ke fakafuofuaʻi mo fua ʻa e mamahí, ka ʻoku moʻoni foki mo ia. ʻOku pehē foki mo e tui ki he ʻOtuá. Te tau lava ʻo ʻiloʻi ʻokú Ne moʻui, neongo ʻoku ʻikai te tau lava ʻo fakafuofuaʻi pe fua totonu hono lahi ʻo ʻetau tui ko iá. Naʻe pehē ʻe Paula, ʻPea ʻoku fakamoʻoni ʻe he Laumālie pē ko iá mo hotau laumālié, ko e fānau ʻa e ʻOtua ʻa kitautolu.'" [Loma 8:16] (James E. Faust, ʻi he Conference Report, Apr. 1981, p. 9; pe *Ensign,* May 1981, pp. 9–10).

Kole ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he me'a 'a 'Eletā Fausi 'o kau ki he ngaahi me'a 'oku faingata'a hono fua 'o kau kiate kitautolú. Hiki 'a e ngaahi me'a ko iá ki he palakipoé.

• Ko e hā nai ha ngaahi mālohi 'e ni'ihi te nau lava 'o uesia 'a e anga 'o 'etau fakakaukau kiate kitautolú? 'Oku lava 'o kau ki ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

1. Ko ha mahino 'a hotau uiui'i faka-'Otua ko ia ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá.
2. Ko e anga 'o e lea mai 'a 'etau mātu'á kiate kitautolú.
3. Ko e anga hono tali kitautolu 'e hotau ngaahi kaume'a falala'angá.
4. Ko e anga 'o e vakai 'a 'etau kau faiakó ki he'etau ngaahi ngāue fakaakó.
5. Ko e ngaahi lavame'á mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai te tau lava 'o faí.

Fealēlea'aki 'i he lea

'Oku manatua 'a 'Elenoa Lusevelo (Eleanor Roosevelt) 'i he'ene lea mahinongofua ko 'eni na'á ne pehē, "He 'ikai lava ke ngaohi koe 'e ha taha ke ke ongo'i 'oku 'ikai hao mahu'inga, kapau 'oku 'ikai te ke loto ki ai" ("Points to Ponder," *Reader's Digest,* Feb. 1963, p. 261).

• Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku tau tuku ange ai 'i he taimi 'e ni'ihi ki he ni'ihi kehé ke nau ngaohi kitautolu ke tau ongo'i ta'e mahu'inga? (Ko hono 'uhingá he 'oku tau teuteu pe ke tau tui ki he kovi taha fekau'aki mo kitautolú pea tau ta'e malava leva ke manatu'i 'a hotau ngaahi mālohí mo e ngaahi me'a te tau lava ke faí; koe'uhí he 'oku lahi ange 'a 'etau hoha'a fekau'aki mo e ngaahi fakakaukau 'a e ni'ihi kehé.)

• Te ke lava fēfē 'o ta'ofi hono fakamā'ulalo'i koé?

Kapau 'e faingata'a'ia 'a e kau finemuí 'i hono tali 'o e fehu'i ko 'ení, pea fakahā ange kiate kinautolu ke nau fakakaukau ki ai ha ki'i taimi si'i. Ko hono toenga 'o e lēsoní 'oku lahi ai 'a e ngaahi fakakaukau 'a ia 'e tokoni'i kinautolu ke nau tali ai 'a e fehu'i ko 'ení.

'Oku Tokoni 'a e Anga 'o 'Etau Fakakaukau Kiate Kitautolú ki Hono Ngaohi Kitautolu ke Tau Ikuná

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'oku 'ikai ke tau ma'u hono kātoa ha ngaahi talēniti tatau, ngaahi poto, pe ngaahi lavame'a ka 'oku tau taki taha ma'u 'a e ngaahi me'a te tau lava 'o faí ke lelei. 'Oku fie ma'u ke tau fekumi ki hotau ngaahi lelei fakafo'ituituí pea fakamālohi'i kinautolu. 'Oku fie ma'u ke tau ma'u ha falala fe'unga 'iate kitautolu ke tau lave ke fakalakalaka. Te tau lava ke kamata 'aki 'a 'etau fakakaukau te tau lava ke ikuná.

Lea

"Ko e ngaahi fakakaukaú 'oku 'i ai 'ene ngāue lahi fekau'aki mo e anga 'o 'etau mo'uí, pe 'oku tau fiefia pe loto-mamahi, pe 'oku tau fiefia 'i he lavame'á pe a'usia 'a e tu'unga 'o e ta'e malavá, pe 'oku tau fiefia fakalaumālie pe lotó mamahi koe'uhí ko e si'i 'etau lava ke ma'u iá, pea 'i he taimi lahi, 'oku ou tui pe 'oku tau talangofua ko ā pe talangata'a ki he ngaahi fono 'a e 'Otuá. Kuo fakamatala 'e he kau akó ki he ngaahi 'ulungāanga 'o onopōní tokua ko e founga ko ia 'o e fakakaukau 'a e tangatá 'oku hangē tofu pe ko e ngāue ko ia 'a e komipiutá 'a ia 'oku kau ai 'a e 'atamai mo'uí mo e 'atamai 'oku 'ikai mo'uí. Ko e me'a ko ia 'oku tau fakahū atu ko ia ki he founga 'o e fakakaukaú 'oku fekau mo e 'ulungāangá" (Dean L. Larsen, "Thoughts about Thoughts" *Speeches of the Year, 1976* [Provo: Brigham Young University Press, 1977], p. 116).

• 'E anga-fēfē ha liliu ho'o mo'uí 'o kapau te ke filifili lelei ma'u pē 'a e ngaahi fakakaukau lelei fekau'aki pea mo koe 'i ha taimi lahí?

• 'E anga-fēfē 'a 'etau fakahū 'a e ngaahi fakakaukau leleí ko hotau ngaahi 'atamai mo'uí?

Fekumi ki ha ngaahi founga 'oku lava ke fai. Fakatātā, fakahā fakahangatonu ange pe ki he toko taha ko iá, fakalotolahi'i 'a e toko taha ko iá 'aki ha ngaahi fakakaukau totonu 'o hangē ko 'ení "Te ke lava 'o faí!"

Ko e ngaahi ako fakapalōpalema 'eni 'okú ne fakahā ai 'a e lava ko ia 'e he'etau ngaahi fakakaukaú 'o uesia 'a 'etau lava ke lavame'á.

Ako Fakapalōpalema 1

Na'e fakato'oto'o 'a e fa'ē 'a Sinitií ke teuteu 'a e kai efiafí ki he tēpilé 'i he taimi 6:00 koe'uhí 'oku 'i ai 'a 'ene fakataha 'i he taimi 7:30. Na'e fakakaukau 'a Sinitī ki he'ene ngāue fakaako ki he 'aho hono hokó 'i he'ene fokotu'utu'u 'a e 'ū peletí. Na'e ui mai 'a 'ene fa'eé mei he peitó, " 'E Sinitī, fakato'oto'o, he 'oku fu'u tuai ho'o ngāué." 'I he konga kimuí ni maí ne tu'o lahi hono toutou tala ange kia Sinitī 'oku fu'u tuai 'aupito, pea na'e kamata leva ke ne tui ki ai. Na'á ne pehē loto pē, "Mahalo 'oku mo'oni pē, 'oku ou fu'u tuai 'aupito. pē au ia."

Fealēlea'aki

• 'E anga-fēfē hano liliu 'e Sinitī 'a 'ene fakakaukau ta'e totonú ki ha toe fakakaukau 'oku totonu angé?

Ako Fakapalōpalema 2

Na'e kamata ke ako ki ha ngaahi lēsoni tā vaiolini 'a Sū mei hono kaungā'apí 'a ia ko ha faiako. Na'á ne ongo'i faingata'a'ia 'aupito 'i he taimi ko ia na'á ne pukepuke ai 'a e va'akau tā vaioliní pea mo e vaioliní pea na'á ne fakahā ange ki he'ene faiakó 'oku ne fakakaukau pe he 'ikai te ne lava ke ne fai lelei ia. Na'e fakapapau'i ange 'e he faiakó kapau te ne ako te ne kamata leva ke ne ongo'i toe faingofua ange. Na'e ongo'i 'e Sū he 'ikai pe teitei lava 'e ia ke ne ako, tuai 'e kemo ne ne ta'ofi leva 'a 'ene ako tā vaioliní.

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e me'a na'e mei totonu ke fai 'e he faiako 'a Suú 'i he taimi ko ia na'e toe foki mai ai 'a Sū ki he'ene lēsoni hono hokó?

• Ne mei lava nai 'e he me'a ko 'ení 'o fakapapau'i 'i he fakakaukau 'a Sū he 'ikai ke ne lava 'e ia ke ako ke tā vaioliní?

• Ko e hā 'a e palōpalema mo'oní — ko e 'ikai te ne ma'u ha poto fe'unga fakamūsiká, pe ko e fakakaukau ta'e totonu fekau'aki pea mo iá?

• Ko e hā 'a e founga ne fakapapau'i ai 'e Sū 'a e me'a ko ia 'e hoko ki he'ene ngaahi lēsoni tā vaioliní?

Ako Fakapalōpalema 3

Na'e ngāue fuoloa 'aupito 'i he pō ko iá 'a Peki ke faka'osi 'a 'ene lea na'á ne teuteu'i ki he akó. 'I he taimi ko ia na'á ne lau ai 'a 'ene leá ki he'ene fa'eé 'e he pongipongi 'e tahá ki mu'a pea toki 'alu ki he akó na'á ne pehē ange, " 'Oku ou fakakaukau pe 'oku lelei 'a 'eku leá, fēfē nai koe?" Na'e tali mai 'e he'ene fa'ē ko e mo'oni ko e lea lelei koe'uhí he na'á ke fakamoleki ho taimí 'i hono teuteu'i iá.

Fealēlea'aki

• Na'e lava fēfē 'e he fakakaukau ko 'eni 'a Pekí, mo e tali lelei ko ia 'a ia na'e fai 'e he'ene fa'eé, 'o tokoni'i 'a 'ene fai ko ia 'a 'ene leá 'i he akó?

• Ko e hā 'a e me'a na'e mei hoko kapau na'e 'ikai ke ne fakamoleki ha taimi ke teuteu'i 'a 'ene leá? Na'e mei anga-fēfē 'ene ongo'i fekau'aki pea mo iá?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'oku lahi 'a e ngaahi me'a 'e lava ke ne uesia 'a 'etau faka'apa'apa'i ko ia kitautolú. Ka ko e me'a mahu'inga tahá ko hotau 'ulungāangá. Ko kitautolu pe 'oku tau pule'i 'a 'etau angafaí. He te tau lava pe ke fili ke tuku ange 'a e ngaahi fakakaukau ta'e totonú ke ne lava'i kitautolu pe ko 'etau fili 'a e ngaahi fakakaukau totonu 'a ia te ne tokoni'i kitautolu ke tau lavame'á. 'Oku tau 'ilo'i ko e fānau fakalaumālie kitautolu 'a ha ongo mātu'a fakalangi, pea ko hotau ngafa ko ia ke fakatupulaki 'i he ngaahi feitu'u kehekehé 'oku ta'e fakangatangata. Kapau te tau fili ki ai, te tau lava ke fakalakalaka 'a 'etau ngaahi fōtunga fakaekitautolú, fakalakalaka 'a hotau ngaahi talēnitií mo e ngaahi 'iló, pea fakatupulaki 'a 'etau ngaahi tokangá mo e 'ofa ki he ni'ihi kehé.

Lea

Na'e fanau'i mai kitautolu kotoa pē ke tau ikuna, pea 'oku totonu ke pehē 'etau fakakaukaú, 'o tau ngāue'aki 'a e founga fakalangí ke ue'i hake kitautolu 'o hangē ko e lea ko 'ení:

" 'Oku fakatupulekina lahi hoto anga-faka'ei'eikí 'i he'etau hanga hake ki he langí he'etau fekumi ki he anga-mā'oni'oní. 'Oku totonu ke tau hangē ko e ngaahi fu'u 'akau lalahí, 'o tau kakapa mo feinga ki 'olunga ki he māmá. . . . Kuó u mamata tonu 'i he anga-faka'ei'eiki 'o e fa'ahinga 'o e tangatá, mo hono fakahā 'o e mahu'inga fakafo'ituituí 'i he

mo'ui 'a e kakai anga-fakatōkilalo mo'oní, pea 'i he mo'ui 'a e kakai masivá, kae 'uma'ā 'a e kakai poto mo koloa'iá" (James E. Faust, 'i he Conference Report, Apr. 1981, p. 9; pe *Ensign,* May 1981, p. 10).]

Faka'osí

Fakamatala'i ange heni 'oku 'i ai 'a e ngaahi taimi 'e ni'ihi 'oku tau meimei ongo'i kātoa ai 'oku 'ikai ke te mahu'inga 'o fakatatau ki he ni'ihi kehé. 'Oku fie ma'u ke fakafehoanaki kitautolu pea mo kitautolu 'i he taimi ko ia 'oku tau fai ai 'a 'etau lelei tahá pea fekumi ki ha ngaahi fakalakalaka 'a ia te tau malava ke fai 'o fakatatau mo hotau iví. Ko e taha 'o e ngaahi tukupā mā'olunga tahá ko hono lava'i 'o e ongo'i ko ia 'oku 'ikai ke tau mahu'ingá. 'Oku 'i ai hono taumu'a 'o 'etau mo'uí. Na'e fanau'i kitautolu ke tau lavame'a pea ke tau hoko 'o tatau mo e 'Otuá.

Fakahoko 'o e Lēsoní

1. Ako ke ke tali 'a e ngaahi lea fakahikihiki'i 'aki ho'o pehē "Mālō." 'Oua na'á ke fai ha ngaahi tali ta'e totonu 'o hangē ko e, " 'Oi, ko e kofu motu'a 'eni," pe " 'Oku 'ikai te u lava 'o hiva," pe " 'Oku 'ikai ke faka'ofo'ofa 'a hoku lau'i 'ulú." 'Oku 'ikai kovi ia ke te tali 'a e ngaahi lea fakahīkihikí.
2. Sio ki he lisi ko ia na'e 'ai 'i he kamata'anga 'o e lēsoní. Fili ha me'a 'e taha 'e lava ke liliu pea kamata ke fakalakalaka 'a e 'ulungāanga fakaekita ko iá.

Ko e Loto-to'a ke Feinga

Lēsoni
42

TAUMU'Á	'E ma'u 'e he finemui taki taha ha loto-to'a ke tali 'a e ngaahi faingamālie ke fakalakalaka 'a 'ene mo'uí.
TEUTEÚ	1. Fakatātā 19, Ko 'Ēseta, 'e ma'u 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoni ko 'ení. 2. Teuteu'i ha siate 'oku hiki ai 'a e ngaahi fo'i lea ko ia 'i he tohi 'a Siosiua 1:9. 3. Teuteu'i ha ngaahi lau'i pepa kuo 'osi hiki ai 'a e ngaahi tefito ko ia ki he fealēlea'akí. 4. Teuteu ke fakahā ha me'a na'e hoko kiate koe 'a ia na'e fie ma'u ai 'a e loto-to'á ke 'ahi'ahi'i ha me'a fo'ou. 5. Vahe'i ki ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa ngaahi veesi folofola, ngaahi lea 'o kapau 'oku fie ma'u.
Fakatokanga ki he faiakó	Ko e lēsoni 'eni 'oku fakataumu'a ia ki he loto-to'a ke 'ahi'ahi ha ngaahi me'a fo'ou mo fakatupulakí, pea mo ha loto-to'a foki ke toutou feinga ke fai ha ngaahi me'a 'oku faingata'a 'o 'oua na'a 'ai ke puputu'u 'a e kau finemuí 'i he loto-to'a ko 'ení pea mo e feinga ko ia ke fai ha me'a 'a ia 'oku fu'u faingata'a mo fakavalevale mo ta'e totonú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Kuo Pau ke Te Loto-to'a ke 'Ahi'ahi'i ha Ngaahi Me'a 'Oku Fo'ou mo Fakatupulakí

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki ha taimi na'a nau feinga ai ke fai ha me'a 'oku fo'ou mo mahu'inga, 'o hangē ko hano fai ha lea, feinga ke kau 'i ha 'ekitivitī pe kalapu, feinga ke fai ha sipoti fo'ou, pe ako ha poto fo'ou. Kole ange kiate kinautolu ke nau fakamatala ki he ngaahi ongo ko ia na'a nau ma'u 'o fekau'aki mo e me'a ko ia na'e hokó. Toe fakamatala leva 'oku fie ma'u 'a e loto-to'á 'i he feinga ko ia ke 'ahi'ahi'i ha me'a 'oku fo'ou pe fakatupulakí.

'I ho'omou fealēlea'aki ko ia mo e kau finemuí 'o fekau'aki mo e ngaahi ongo ko ia 'oku nau ma'u ki he me'a ko ia na'e hokó, alea'i 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

1. Ko e tokolahi 'o e kakaí 'oku nau ma'u ha ngaahi ongo'i ilifia 'i he taimi ko ia 'oku nau fehangahangai ai mo ha ngaahi ngāue fo'ou ke faí.
2. 'Oku fakanatula pe ke ongo'i hoha'a mo ilifia 'i he taimi ko ia 'oku feinga ai ke fai ha me'a 'oku fo'oú.
3. 'Oku fie ma'u ke 'oua te tau tuku ange 'a 'etau ilifiá ke ne ta'ofi kitautolu mei he'etau feinga ko ia ke 'ahi'ahi'i ha ngaahi me'a 'a ia te ne fakamālohi'i mo fakatupulaki 'a 'etau mo'uí.

• Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi ilifia 'a ia te ne mei lava ke ta'ofi kitautolu mei he'etau feinga ko ia ke fai 'a e ngaahi me'a fo'oú?

'I he taimi ko ia 'oku fevahevahe'aki ai 'e he kau finemuí 'a 'enau ngaahi fakakaukaú, alea'i 'a e ngaahi 'uhinga ko 'ení ko e tokolahi 'o e kakaí 'oku nau ilifia koe'uhí he te nau makehe pe 'e manuki'i 'a kinautolu 'o kapau he 'ikai te nau lava ke fai ha me'a fo'ou. Ko e ngaahi ilifia ko 'ení 'okú ne fa'a hanga 'e ia 'o ta'ofi 'a e kakaí mei he'enau feinga ko ia ke fai ha ngāue fo'ou pe 'ekitivitī fo'oú.

Fakamatala 'a e faiakó

Mou lau 'o kau ki he 'uhinga 'o e fo'i lea ko ia ko e loto-to'a. Tokoni ke mahino ki he kau finemuí ko e loto-to'á 'okú ne 'omai kiate kitautolu ha mālohi ke feinga. Kapau te tau ilifia ki hono 'ahi'ahi'i 'o e ngaahi me'a fo'oú mo fakatupulaki, 'e tu'u 'a 'etau fakalakalaká pea mo tau ta'ofi kitautolu mei he ngaahi me'a ko ia 'oku totonu ke tau faí 'a ia te ne fakamālohi'i mo toe fakafālahi ange 'a 'etau mo'uí. Ko e Loto-to'á 'i he totonú koe taha ia 'o e ngāue mālohi taha 'oku tau ma'u ke tokoni'i kitautolu ke fakalakalaka 'a 'etau mo'uí.

Fealēlea'aki

• Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a 'aonga te ke fie ma'u ai 'a e loto-to'á ke ne faí?

Ko e ni'ihi 'eni 'o e ngaahi me'a 'oku fokotu'u atú: Fai ha lea, kamata ha fepōtalanoa'aki mo ha toko taha fo'ou, fai ha lotu 'i mu'a ma'a ha kulupu, 'ahi'ahi ki ha fo'i 'ekitiviti 'i he akó, fai ha lea fakahikihiki'i 'o ha taha, fakahā 'a e Ongoongoleleí ki hao kaume'a, ako'i ha sipoti fo'ou, fakahā 'a ho'o fehalaakí 'aki 'a e kole fakamolemole, kole ngāue ki ha ngāue.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni ko kitautolu taki taha 'oku tau ma'u 'i he taimi 'e ni'ihi 'a e ongo'i 'o e ngaahi ilifia mo e ngaahi fakakaukau ilifia. Ka neongo iá, 'oku tau hoko 'o mālohi ange mo toe mateuteu ange ki he ngaahi tukupā lalahi ange 'i he taimi ko ia 'oku 'ikai ke tau tuku ange ai 'a e manavahē ke ne pule'i 'a 'etau ngaahi faka'amu ke fakalakalaka 'a 'etau mo'uí. 'Oku tau ma'u ha ma'u'anga tokoni faka'ofo'ofa ke ne tokoni'i kitautolu ke tau ikuna'i 'a e ilifiá pea mo ne fakamālohi'i kitautolu 'i he'etau feinga ko ia ke fai 'a e ngaahi me'a fo'oú mo fakatupulaki.

Siate folofola

Faka'ali'ali 'a e saati 'oku 'osi tohi ai 'a e ngaahi fo'i lea ko ia mei he tohi 'a Siosiua 1:19. Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau ia pea ako ma'u loto ia. Fakamamafa'i kiate kinautolu 'e tokoni'i kitautolu 'e he 'Otuá pea mo fakamālohi'i kitautolu 'i he taimi ko ia 'oku tau fie ma'u ai 'a 'Ene tokoní 'i he'etau holi ko ia ke tau fai 'a e ngaahi me'a 'oku leleí.

'Ekitiviti

Tuku ki he ta'ahine taki taha ke ne fili ha taha 'o e ngaahi lau'i pepa ko ia ne ke 'osi teuteú 'a ia 'oku 'osi hiki ai 'a e ngaahi tefito ki he fealēlea'akí. Tuku kiate ia ke ne lau ia ki he kalasí pea fakamatala'i pe 'e lava fēfē 'e he fokotu'u taki taha ke ne tokoni'i ha taha ke ne ma'u ha loto-to'a ke feinga. Mahalo pe na'a fie ma'u ke ke toe tānaki atu ki he'ene ngaahi fakakaukaú hono toe 'oatu mo ha toe nāunau kehe fekau'aki mo e tefitó 'o kapau 'okú ke ongo'i 'oku fie ma'u.

Teuteu ma'u pē. (Tomu'a fa'u ho'o ngaahi fakakaukaú fekau'aki mo ho ngaahi tu'unga mo e ngaahi mahu'ingá ki mu'a ia pea toki hoko mai 'a e faingata'á. 'E tokoni 'eni kiate koe ke ke toe fakakaukau lelei ange pea mo 'oatu kiate koe 'a e loto-to'a ke fai 'a e me'a ko ia 'oku totonú. Teuteu ma'u pē ke ke piki ma'u ki ho'o fakakaukaú neongo 'a e fakafepakí mo e ngaahi ongó.)

Ako'ingofua kita. (Loto-fiemālie ke ke fakafanongo pea ako. Sio ki ai peá ke vakai'i fakalelei 'a e me'a 'oku hokó 'i he founga totonu taha te ke lava ke faí ki mu'a ia peá ke toki feinga ke fai ia. Faka'ehi'ehi mei he loto ta'e fieauná mo e loto-hīkisiá. Fakafanongo ki he Laumālié ke ne fakahinohino'i koe.)

Loto-fiemālie mo Fakakaukau Fakatupulekina. ('Ilo'i peá ke ongo'i ho mahu'inga ko e fānau 'a e 'Otua. Manatu'i na'e 'omai koe ki he māmaní ke ke lavame'a. 'Okú ke ma'u ha ngaahi talēniti mo ha ngaahi tufakanga 'a ia 'e tupulaki 'o toe mālohi ange 'i he taimi 'okú ke faka'aonga'i ai kinautolú.)

Lotu. (Ko e lotú ko e makatu'unga ia 'o e mālohi 'a ia te ne 'oatu kiate koe 'a e loto-to'á ke ke feinga pea mo ikuna'i 'a e ilifiá. Ko e Laumālie Mā'oni'oní te Ne tokoni ke fakahinohino'i mo fakamālohi'i koe.)

Falala Kiate Koe. (Fakatokanga'i ange 'okú ke ma'u ha ngaahi ma'u'anga tokoni lahi ke tokoni'i ko e 'i he taimi ko ia 'okú ke feinga ai ke fai ha ngaahi me'a fo'oú. 'Okú ke ma'u ha 'atamai ke fakakaukau 'aki; fāmili, kau taki 'o e Siasí, kau faiakó, ngaahi kaume'á, pea mo e ngaahi folofolá ke ke falala ki ai.)

Fai Ho'o Lelei Tahá. (Ko e me'a 'oku fie ma'ú ko e fai ho'o lelei tahá 'i ho'o feinga ke fai ha me'a fo'ou. 'Oua te ke ilifia ke ta'e malava, he ko e feingá 'okú ne ngaohi koe ke ke toe lelei ange 'o tatau ai pē kapau ko e ngaahi olá 'oku 'ikai ke haohaoa 'o hangē ko ho'o faka'amú.)

'Oku Tau Ma'u ha Mālohi Fakatāutaha he Taimi 'oku Tau Fehangahangai Loto-to'a ai mo e Ngaahi Faingamālie Fo'oú

Talanoa 'i he folofola

Fakamatala'i heni kuo fakamatala 'a e ngaahi folofolá ki ha kakai tokolahi kuo nau fehangahangai loto-to'a mo ha ngaahi faingamālie fo'ou mo faingata'a. Koe'uhí ko 'enau loto-to'á, na'e fakamālohi'i 'a 'enau mo'uí mo tāpuaki'i. Ko 'Ēseta ko ha ta'ahine finemui Hepelū faka'ofo'ofa na'á ne mali pea mo e tu'i 'o Peasiá. Ko e minisitā pule 'a e tu'i na'á ne

fehi'a ia ki he kakai Siú pea na'á ne fai ha palani fakapulipuli ke tāmate'i ai 'a e kakai ko ia 'o 'Ēseta mo hono kakaí. Pea 'i he 'ilo'i ko ia kuo pau pe ke 'i ai ha me'a 'e fai ke fakahaofi kinautolú, na'e hanga hake leva 'a e tangata Siu ko ia ko Motekiaí kuo kāsini 'o 'Ēseta ki ai ke tokoni. Na'á ne kole kiate ia ke ne lea ki he tu'í peá ne feinga ke fakaloto'i ia ke liliu 'a e palani fakalilifu ko 'ení. Ka 'i he taimi ko iá, ko e anga fakafonua ia 'e lava pē ke tāmate'i ha taha 'a ia te ne 'alu ki he tu'í ta'e fakaafe'i ia ki ai. Na'e 'ilo'i 'e 'Ēseta 'a e me'a ko 'ení. Kapau te ne 'alu atu ki he tu'í peá ne tuku hifo ki lalo 'a hono tokotokó 'o fakahanga mai kiate ia, te ne lava leva ke lea ki he tu'í, ka kapau te ne fokotu'u 'a hono tokotokó 'o tu'u hangatonu ki 'olunga, ko hono 'uhingá kuo pau ke ne mate. Ko ia ai, na'e pau ke fakakaukau 'a 'Ēseta pe te ne fie fakamoleki 'a 'ene mo'uí koe'uhí ke feinga ke fakahaofi 'a hono kakaí.

• Lau fakataha 'a e 'Ēseta 2:5–17; 3–4.]

• 'Okú ke fakakaukau nai na'e fēfē 'a e ongo'i 'a 'Ēseta 'i he taimi ko ia na'á ne fehangahangai ai mo e me'a ko 'eni na'e hokó?

Na'e 'oatu leva 'e Ēseta 'a 'ene talí kia Motekiai. Tuku ange ki he kau finemuí ke nau alea'i 'Ēseta 4:16.

Potufolofola — Te ke lava pe ke fakamatala 'i he lea pe 'a'au 'a e me'a ko ia na'e hoko 'e he taimi ko ia na'e 'afio atu ai 'a e tu'í kai 'Ēsetá (sio kia 'Ēseta 5:1–3).

• Na'e anga-fēfē 'a 'ene teuteu ki he fo'i 'ahi'ahi ko 'eni 'o e loto-to'a?

• Na'e 'ilo'i nai 'e 'Ēseta pe te ne ikuna pe ta'e malava?

• 'Okú ke fakakaukau nai ko e hā 'a e ongo na'e ma'u 'e 'Ēseta 'i he hili ko ia 'a 'ene malava ke tokoni ki hono kakaí?

Fakamatala 'a e faiakó — Fakamatala'i heni ko e sivi'i ko ia 'o e tui mo e loto-to'á 'o ne fakamālohi'i 'a 'Ēseta. Koe'uhí ko 'ene loto-to'a ko ia ke ne feingá, na'á ne hoko ai ko e taha 'o e kau fefine 'ofa'i taha 'i 'Isilelí.

Kapau 'oku toe ha taimi pea fai 'a e talanoa 'o Kitione mei he Fuakava Motu'á (Fakamaau 6–8). Ko Kitioné ko e ki'i talavou ia na'e 'ikai te ne ma'u 'a e falala kiate iá, pea na'á ne pehē ko ia ko e toko taha mā'ulalo taha ia 'o hono fāmilí. Na'e 'i ai ha 'aho 'e taha, na'e lolotonga ha'ane haha 'a e uité, na'e ha'u ha 'āngelo 'o nofo 'i ha lalo 'akau ko e 'oké.

Na'e fakahā 'e he 'āngeló kia Kitione 'oku fie ma'u ia 'e he 'Otuá ke ne fakahaofi 'a 'Isileli mei hono ngaahi fili ko e kau Mitiani. Na'e fehu'i ange 'e Kitione pe 'e lava fēfē ke u fai 'a e fu'u ngāue kāfakafa ko 'ení.

Potufolofola — Kole ki he kau finemuí ke nau huke hake ki he tohi 'a e Kau Fakamaau 6:16 ke nau 'ilo'i ai 'a e tali ko ia 'a e 'Otuá kia Kitioné.

Fakamatala 'a e faiakó — Fakamatala'i heni ne hoko 'o fu'u mālohi 'aupito 'a Kitione 'i he loto-to'á ko ia ai ne ne lava ke tulaki hifo 'a e feilaulau'anga 'o Pēalí. Pea ki mui ange aí na'á ne taki 'a 'ene kau tangata 'e toko tolungeaú 'o nau ikuna'i 'a e konga tau 'a e kau Mitiani, 'o hangē ko 'Ēsetá, na'á ne tokoni ke fakatau'atāina'i 'a hono kakaí.

• Na'e lava fēfē 'e he ngaahi sivi'i ko 'eni 'o e tui mo e loto-to'á ke ne liliu 'a Kitioné?

Fakamatala'i kuo 'osi palōmesi mai 'a e 'Otuá kiate kitautolu taki taha kapau te tau ma'u 'a e loto-to'á ke fai 'a e me'a 'oku totonú, te Ne 'iate kitautolu pea te tau ma'u 'a e mālohi ke fehangahangai mo e ngaahi 'ahi'ahi faka'ahó mo e ngaahi faingamālié. Ko e ta'e malavá pea ma'u 'a e loto-to'a ke toe feinga.

Faka'osí

Lau 'a e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā F. 'Enisiō Pūsei (F. Enzio Busche):

Lea — " 'Oku fie ma'u 'a e loto-to'a pea mo e tukupā ke tau muimui ki he ngaahi fanafana 'a e Laumālié koe'uhí 'e lava ke nau fakamanavahee'i kitautolu lolotonga 'enau tataki atu kitautolu 'i ha ngaahi hala fo'oú, 'i he taimi 'e ni'ihi ko e ngaahi hala kuo te'eki 'alu'i 'e ha taha ki mu'á, ko e ngaahi hala 'o e fai 'o e ngaahi me'a 'oku lahi ange ia 'i he me'a 'oku fie

ma'ú, 'a ia ko e ngāué 'oku matu'aki kehe 'aupito ia mei he founga 'oku fai 'e he kakai 'o māmaní. 'O hangē ko 'ení, 'e ue'i kitautolu ke tau malimali lolotonga ia 'oku faikovi mai ha taha kiate kitautolu, ke tau 'ofa ki ha ni'ihi 'oku nau fehi'a mai, ke tau fakamālō lolotonga ia 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'e 'ikai te nau fakamālō, ke tali 'a e ngaahi ngāué 'oku fu'u fie lahi 'a e ni'ihi kehé ke nau tali ke fai, ke kole fakamolemole 'e he feitu'u 'e 'ikai ke fai pehē ai ha ni'ihi kehé, peá ke fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ngalingali mā'ulaló ka 'oku hanga 'e he Laumālié 'o ue'i 'a e loto-angatonú, faitotonú, mo fie fanongo ke ne fai" ("The Only Real Treasure," *New Era,* Dec. 1979, p. 5).

Alea'i 'a e ngaahi konga ko ia na'e lau ki ai 'a 'Eletā Pūsei, tokoni'i e kau finemuí ke nau sio ki hono mahu'inga 'o e loto-to'a 'i ha ngaahi me'a 'e hoko 'o tatau mo 'eni 'i he'enau mo'uí.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fokotu'u ange ki he kau finemuí ke nau lotu ki mu'a pea nau toki 'ahi'ahi ke fai ha ngaahi me'a fo'ou. Fakalotolahi'i kinautolu ke nau fekumi ki he fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oní pea fekumi mo ako ki ha faingamālie fo'ou 'a ia te ne fakamālohi'i mo fakatupulaki 'a 'enau mo'uí. Fokotu'u ange ke nau hiki ki he'enau ngaahi tohi noá pe na'e anga-fēfē 'a 'enau ongo'i ki mu'a pea mo e hili ko ia 'o 'enau a'usia 'a e ngaahi faingamālie ko iá.

Ko e Moʻui Anga-tonú

Lēsoni
43

TAUMUʻÁ	Ke ʻiloʻi ʻe he finemui taki taha ko e ngaahi ongo ko ia ʻo e fakaʻapaʻapaʻi kitá ʻoku ʻalu fakataha ia mo e moʻui faitotonú.
TEUTEÚ	1. Ki muʻa pea kamata ʻa e lēsoní, ʻai ha sēpuni lahi ʻe taha fonu ʻi he kelekelé ki ha kiʻi foʻi hina sioʻata. Fakafonu ʻa e foʻi hiná ke mei aʻu pe ki ʻolunga ʻaki ha vai. ʻAi ha tāpuni ʻi he foʻi hiná, pea luluʻi fakataha ʻa e vaí pea mo e kelekelé. Tuku ange ia ke kiʻi tuʻu maʻu ʻi he miniti ʻe hongofulu pea huaʻi leva ʻa e kiʻi toenga vai ko ia ʻi ʻolunga ʻi he funga kelekelé. Toe fakafonu vai ʻa e foʻi hiná pea toe lulu. Toe tuku ange ke toe tuʻu maʻu ʻe he miniti ʻe hongofulu pea toe huaʻi ʻa e vai ko ia ʻi ʻolungá. Toutou fai ʻa e meʻa ko ʻení tuʻo fā pe tuʻo nima kae ʻoua pē kuo kiʻi meimei hā maʻa ʻa e vai ko ia ʻi ʻolungá hili ko ia ʻa e nofo ʻa e kelekelé ki lalo ki he ngeʻesi hiná. ʻE hanga ʻe he funga ko ʻení ʻo toʻo ha faʻahinga ʻuli ʻa ia ʻe nofo ʻi he vaí. 2. Vaheʻi ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi veesi folofola, ngaahi talanoa, ngaahi lea fie maʻú.
FOUNGA FAI ʻO E LĒSON ʻOKU FOKOTUʻU ATU	**Talateú**
ʻEkitivitī	Toʻo hake ki ʻolunga ʻa e foʻi hina ko ia ʻoku ʻi ai ʻa e vaí mo e kelekelé ʻa ia kuo ʻosi tuku ʻi he tēpilé ʻo feʻunga mo ha miniti ʻe hongofulu ki he taha nima. ʻOku totonu ke hā maʻa ʻa e vai ʻi ʻolunga ʻi he funga kelekele ko ia kuo ʻosi tuʻu maʻu ʻi he loto hiná. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau sio ki he meʻa ko ia ʻoku hoko ki he vaí ʻi he taimi ko ia ʻokú ke luluʻi ai ʻa e hiná. ʻOku pelepela ʻa e vaí. Tuku ki lalo ʻa e hiná ʻi he funga tēpilé.
Potufolofola	Vaheʻi ki ha finemui ke ne lau ʻa e Īsaia 57:20–21.
Fakamatala ʻa e faiakó	Fakamatalaʻi heni ko kinautolu ko ia ʻoku nofo ofi ki he matātahí ʻOku nau ʻiloʻi ʻa e meʻa ko ia ʻoku hoko ʻi he vaí ʻi he lotolotonga ʻo ha matangi. Ko e ngaahi ʻuli kehekehe mo e ngaahi veve kehekehé ʻoku laku hake ia ʻe he hou ʻo e tahí ʻa e pelepelá mo e ʻulí. ʻOku ʻi ai ʻa e taʻe fiemālie mo e fetaʻemahinoʻaki ʻe he taimi ko ia ʻoku hou ai ʻa e ngaahi peaú.
Fealēleaʻaki	• Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku fakatatau ki ai ʻe Īsaia ʻa e "tahi hoú ʻi he taimi ko ia ʻoku ʻikai fiemālie aí?" ʻI he taimi ko ia naʻe folofola ai ʻa e ʻotuá, " ʻoku ʻikai ha fiemālie ʻi he angahalá," ko e hā ʻa e faʻahinga nonga ʻokú ne ʻuhinga ki ai? (Nonga ʻo e ʻatamaí, maʻa ʻa e lotó.) Tokoniʻi ʻa e kau finemuí ke mahino ko e taimi ko ia ʻOku fai angahala ai ha taha pea ʻikai ne fakatomalá, ʻoku ʻikai ke ne fiemālie pe maʻu ha nonga. Ko e taʻe fiemālie ko ʻení ʻokú ne fakatupu ʻe ia ha meʻa ke hoko. Ko e hā ia? Tauhi ʻa e fealēleaʻakí ke kau ai ʻa e foʻi fakakaukau ko e ongoʻi halaia mo e mole ʻo e fakaʻapaʻapaʻi kitá ko e niʻihi ia ʻo e ngaahi olá.
Fakamatala ʻa e faiakó	Fakamatalaʻi ko e mole ko ia ʻo e fakaʻapaʻapaʻi kitá ʻa ia ʻoku ʻomai ʻe he fai angahalá ʻoku hangē ia ha "tahi hoú". ʻOku ʻikai ha nonga ʻi he moʻui ʻo e toko taha fai angahalá. • ʻOku lava fēfē ʻe he toko taha fai angahalá ʻo tokoni ki he mole ʻo e falala kiate kitá?
	ʻOku Hanga ʻe he Moʻui Anga-tonú ʻo Fakatupulekina ʻa e Fakaʻapaʻapaʻi Kitá
Fakamatala ʻa e faiakó	Fakamatalaʻi heni ko e taimi ʻe niʻihi ko e fakaʻapaʻapaʻi kitá ʻoku fekauʻaki ia mo e ngaahi meʻa ʻoku lava ke fai ʻe ha toko taha, ʻo hangē ko hano tā ha ngaahi meʻa ifi fakamūsika, fai ha ngāue lelei ʻi he akó pe ngaahi sipoti. ʻOku ʻi ai ʻa e meʻa ʻe falala kiate kitá, ʻa ia ko e moʻui anga-tonu. ʻI he taimi ko ia ʻoku feinga ai ha toko taha ke ne moʻui anga-tonú, te ne maʻu ha nonga ʻi hono lotó ʻa ia ʻe ʻikai toe lava ke maʻu ia ʻi ha faʻahinga founga kehe. Te ne ongoʻi fiemālie kiate ia. Ko e lea ʻeni ʻa e toko taha ʻo e kau taki ʻo e Siasí:

Lea

" 'Oku 'ikai pe ke u toe 'ilo'i mo ha me'a ke toe 'omai ha fiefia 'oku lahi angé ka ko e 'ilo'i ko ia koe me'a kuo tau lava 'o faí pe ko e me'a ko ia 'oku tau faí 'oku totonu mo mo'oni" (Rex D. Pinegar "What It Means to Establish a Relationship with Christ," 'i he *Speeches of the Year, 1977* [Provo: Brigham Young University Press, 1978], p. 91).

Lea

Na'e toe fai 'e he taki 'e taha 'o e Siasí ha lea tatau:

" 'I he taimi ko ia 'oku tau'i ai 'e he tangatá 'a hono ngaahi vaivaí 'okú ne kau ia 'i he tau mā'oni'oni taha 'oku lava ke fai 'e he fa'ahinga 'o e tangatá. Ko e pale ko ia 'oku ma'u mei he ikuna 'o e fefa'uhi ko 'ení ko e kātaki lahi tahá ia, fakafiemālie lahi tahá ia, pea mo e fili lelei taha ia 'e lava ke a'usia 'e he tangatá" (Bryant S. Hinckley, *That Ye Might Have Joy* [Salt Lake City: Bookcraft, 1958], p. 83).

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

• 'Oku 'uhinga nai 'a e mo'ui anga-tonú ko e nofo pē ta'e fai ha angahalá?

• Ko e hā mo e toe ngaahi me'a 'oku kau ki aí? Lisi 'i he palakipoé ha ni'ihi 'o e ngaahi founga te tau ma'u ai 'a e mo'ui anga-tonú.

Ko e ni'ihi 'eni 'o e ngaahi fakatātā: tukupā ki he ngaahi tefito'i ouau faka-Kalisitiané 'o hangē ko e faitotonu kiate koe pea mo e ni'ihi kehé, 'ulungāanga taau, anga-ma'a, tui, faitotonu, sino ma'a, tokoni ki he ni'ihi kehé.

Tuku ki he kau finemuí ke nau kumi pea lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45. Alea'i 'a e konga ko 'ení, "Pea 'e 'āsili mālohi 'a ho'o falala 'i he 'ao 'o e 'Otuá." Tokoni ki he kau finemuí ke mahino kiate kinautolu ko e taimi ko ia 'oku nau mo'ui anga-tonu aí te nau ma'u ha ongo 'o e mahu'inga'ia 'iate kita 'a ia te ne lava ke ngaohi kinautolu ke nau tu'u 'o fehangahangai mo 'enau ngaahi mātu'á, pīsopé, mo e Tamai Hēvaní mo e loto-tau'atāina.

Fakamatala 'a e faiakó

Takiaki'i mai 'a 'enau tokangá ki he fo'i hina kelekelé mo e vaí peá ke fakamatala'i ko e taimí ni 'oku nonga, kuo kamata ke toka 'a e kelekelé ki he takele 'o e hiná pea kamata ke ma'a 'a e vaí.

Fealēlea'aki

Fealēlea'aki fekau'aki mo e nonga mo e ngaahi ola ko ia 'oku ma'u mei he mo'uí 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'o e anga-tonú 'a ia na'e lisi 'i he palakipoé.

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení 'e ua ke tokoni ki he kau finemuí ke mahino kiate kinautolu pe 'oku lava fēfē ke ma'u e nongá mei he mo'ui anga-tonú.

Talanoa

Ko Malie ko e lahi taha ia 'o e fānau 'e toko nima. Na'e falala ma'u pē 'a 'ene fa'eé kiate ia ke ne tokoni 'o fekau'aki mo e fanga ki'i tamaiki īkí peá ne fakafalala kiate ia ke ne fa'a kātaki mo 'ofa 'iate kinautolu talu pē mei he taimi ko ia 'o 'ene kei si'isi'í. Ne faifai pē pea hela'ia 'a Mele 'i hono fua 'o e fatongia ko ia ko e tokanga'i 'a hono fanga ki'i tuonga'ané mo hono fanga ki'i tokouá, kae tautautefito ki he taimí ni kuó ne ki'i motu'a ange pea lahi 'a 'ene mo'ua ki hono ngaahi kaume'á mo e ngaahi 'ekitivitī faka'ahó. Na'á ne kamata leva ke ne fakali'eli'aki 'a hono fanga ki'i tuonga'ané mo hono fanga ki'i tokouá peá ngaohikovi'i kinautolu. Na'á ne kaila kiate kinautolu pea tala kiate kinautolu ke nau 'alu mama'o pea tuku ange ia ke ne nofo toko taha 'i he taimi ko ia 'oku nau ha'u ai kiate ia ki ha me'á. Na'e 'ikai ke ne toe lea kiate kinautolu fekau'aki mo 'enau ngaahi 'ekitivitī pe fakangofua kinautolu ke nau hū ange ki hono lokí. Na'á ne kamata leva ke fakafisi ke ne foki mai ki 'api 'i he hili pe ko ia 'a e akó; ka na'á ne 'alu leva ia ki he ngaahi 'api 'o hono ngaahi kaume'á koe'uhí ke 'oua te ne ha'u 'o tokanga'i 'a hono fanga ki'i tokoua īkí. 'I he taimi 'e ni'ihi na'á ne fakatokanga'i ha mamahi mo ha mata ta'e lata 'i honau fanga ki'i matá 'i he taimi ko ia na'á ne sio ai kiate kinautolu 'i he tēpilé 'i he taimi kai efiafí, ka na'e 'ikai pe te ne tuku ange ia ke ne fetongi 'a e founga ko ia 'okú ne hanga 'o tokanga'i 'a kinautolú.

Talanoa

Na'e ongo'i 'e Nanisē ko e taha 'o e ngaahi 'ahi'ahi lahi taha 'o 'ene mo'uí ko e fine'eiki vaivai ko ia na'e nofo 'i he ve'ehalá. Na'e nofo toko taha pē 'a 'Ana pea na'á ne toutou fie ma'u ma'u pē ha tokoni 'i hono falé pea mo hono 'apí. Na'e fa'a 'alu 'a Nanisē 'o tokoni ki ai 'i he taimi 'e ni'ihi, ka ko e taimi pē na'á ne fai ai iá, na'e 'ikai ke ngata pē 'i he'ene fai ko ia 'a e ngāue 'i he falé pea mo e 'apí ka na'e pau foki ke ne toe fakafanongo ki he ngaahi talanoa 'a 'Ana 'o laulau houá. Na'e ongo'i 'e Nanisē ko e 'alu ko ia ki aí ko e maumau taimi pea na'á ne fie ma'u 'e ia ke ne fakamoleki 'a e taimi ko iá pea mo hono ngaahi kaume'á. Na'e kole ange 'e he fa'ē 'a Naniseé kia Nanisē ke ne 'ahi'ahi mu'a 'a e ki'i fo'i ngāue ko 'ení. Na'á ne

kole ange kia Nanisē ke ne feinga mu'a ke 'alu ki he fale 'o 'Aná 'i he efiafi pē 'e taha 'i he uike pea 'ikai ngata pē 'i hono fakama'a ko ia 'o hono falé, ka ke ne fakafanongo lelei kiate ia peá ne feinga ke mahino 'a e ngaahi me'a ko ia 'okú ne lea'aki. Na'á ne fakahā ange kia Nanisē ke fai 'a e fo'i ngāue ko 'ení 'o fe'unga pē mo ha fo'i māhina 'e taha, peá ne tuku leva 'o kapau he 'ikai ke ne toe fie ma'u ke fai ia. Na'e fakakaukau leva 'a Nanisē ke ne 'ahi'ahi 'a e fo'i ngāue ko 'ení koe'uhí ke tuku ai 'a hono hoha'asi ia 'e he'ene fa'ē fekau'aki mo e 'alu ko ia ki he fale 'o 'Aná.

Ko e 'uluaki uiké, na'á ne feinga mālohi ke fakafanongo kia 'Ana, pea na'á ne ongo'i loto-'ofa ki he fine'eiki vaivaí pea na'e toki mahino kiate ia ko e mo'ui faingata'a na'e ma'u 'e 'Ana. 'I he uike hono hoko maí lolotonga ko ia 'a 'ene fakama'a mo 'ene fakafanongó, ne kamata ke ne 'ilo'i na'e ako 'a 'Ana ha ngaahi me'a lahi mei he ngaahi ngāue ko ia ne ne 'osi faí, pea na'e 'ikai leva ke fu'u fakahela 'a 'Ana kiate ia 'o hangē ko 'ene fakakaukaú. 'I he ngata'anga ko ia 'o e māhina 'e tahá na'e 'ikai ke ngata pe 'i he'ene ongo'i 'ofa mo hounga'ia 'ia 'Ana, ka na'á ne ongo'i 'okú ne fu'u mahu'inga ki ha toko taha 'a ia 'Okú ne fu'u fie ma'u lahi iá.

Fealēlea'aki

- Ko fe'ia 'a e ta'ahine 'okú ke fakakaukau na'á ne ongo'i 'a e fiemālie lahi taha 'i he'ene mo'uí? Ko fe'ia 'a e toko taha na'á ke ongo'i 'a e lelei taha fekau'aki mo iá? Ko e hā hono 'uhingá?

- Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi lelei 'o e kamata ko ia 'i he'ete kei si'í ke ma'u 'a e mo'ui anga-tonu? ('Oku lava ke ke fa'u 'a e ngaahi 'ulungāanga leleí 'i ho'o kei si'í; toe ma'u ha faingamālie lahi ange ke tupulaki, langaki hake, fakalakalaka, faka'apa'apa'i kita; si'isi'i ange 'a e faingamālie ke fai ha ngaahi fehālaaki fakatu'utāmaki 'a ia 'e taki atu ki he mole 'o e faka'apa'apa'i kitá.)

Kuo Folofola 'a e 'Eikí 'o Fakahā mai "Kuo Te'eki ai ke Hoko 'a e Fai Angahalá ko e Fiefia"

Fakatokanga ki he faiakó

To'o hake 'a e fo'i hina ko ia 'oku 'i ai 'a e vaí pea mo e kelekelé, lulu mālohi ia koe'uhí ke toe 'uli 'a e vaí. Fakahā ange 'oku fehangahangai 'a e fiemālie ko ia 'oku ma'u 'i he mo'ui 'a ha taha 'okú ne hangē ko Naniseé, 'o feinga ke mo'ui anga-tonu, ko ha taha 'okú ne tuku ke hū mai 'a e angahalá ki he'ene mo'uí 'o hangē "ha tahi hoú."

Fealēlea'aki 'i he folofola

Lau 'a e 'Alamā 41:10 mo e Kalētia 6:7

- Ko e hā 'a e ongo 'oku tau ma'u 'i he taimi ko ia 'oku tau fai hala aí? Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ai ko ha ongo fiemālie iá? 'E anga-fēfē ha'o fakamatala'i 'a e ongo'i halaiá? Ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki he'etau fakamahu'inga'i kitá 'i he taimi ko ia 'oku tau ongo'i halaia aí? 'Oku 'i ai nai ha faikehekehe 'i he founga ko ia 'oku tau ongo'i ai kitautolú?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i 'e ngaohi 'e he māmaní kitautolu ke tau tui 'e lava pe ke mole atu meiate kitautolu 'a e ngaahi ongo'i halaiá kae 'ikai ko e tuku 'a e ngaahi angahala ko ia 'okú ne fakatupu 'a e ngaahi ongo'i halaiá.

Fealēlea'aki

Fakamatala'i kuo fanau'i mai kitautolu mo e ongo 'o e totonú mo e halá. Ko e ongo ko 'ení 'oku ui ia ko hotau konisēnisí. "He vakai, 'oku foaki 'a e Laumālie 'o Kalaisí ki he tangata fulipē, ke ne 'ilo'i 'a e leleí mei he kovi" (Molonai 7:16). 'Oku lava heni ke tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo'i 'a e taimi ko ia 'oku tau fai ai ha me'a 'oku halá pea ue'i kitautolu ke tau tafoki mei he kovi.

- Ko e hā 'a e me'a 'e hoko 'i he taimi ko ia 'oku 'ikai ke tau fakafanongo ai ki hotau konisēnisí 'o tu'o lahi? ('Oku si'isi'i leva ke tau toe ongo'i 'a 'ene ngaahi ue'i.)

Lea

Na'e me'a 'a 'Eletā Sēmisi E. Fausi (James E. Faust) 'o pehē: "Kuo pehē 'e ha fa'ahinga 'e ni'ihi te nau lava pē ke mo'ui 'i ha fa'ahinga tu'unga pe 'e fe'unga mo 'enau ngaahi fakakaukaú. Ko e sōsaieti 'oku tau'atāina 'enau faka'uhinga'i me'á — tau'atāina mo e ngaahi 'ulungāanga fakaetangatá, 'ikai ha ngaahi lao — 'oku toe tokolahi pe ai 'a e fa'ahinga 'oku nau mo'ui 'o tau'atāina pea tau'atāina pe 'a 'enau ngaahi ongo'i ko ia ki honau ngaahi mahu'ingá, faka'apa'apa kiate kita, pea mo honau ngeiá" ('i he Conference Report, Apr. 1981, p. 9; pe *Ensign*, May 1981, p. 9).

Fealēlea'aki

• Ko e hā hono 'uhinga na'e folofola ai 'a e 'Otuá 'o pehē kuo te'eki ai ke hoko 'a e fai angahala ko e fiefiá? Ko e hā 'a e ngaahi founga 'oku tau ongo'i malu ai mo fiemālie 'i he taimi ko ia 'oku tau ma'u ai ha ngaahi lao?

'E Lava pē 'o Toe Fakafoki Mai 'a e Faka'apa'apa'i Kitá Kapau 'e Mole Ia

Fealēlea'aki

• 'E lava fēfē ke tau toe ma'u 'a e ngaahi ongo'i ko ia 'o e mole 'a e mahu'inga'ia 'iate kitá, faka'apa'apa'i kita mo e ngeiá?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'iate kitautolu 'e tupu hake ta'e fai ha ngaahi me'a 'oku hala. 'I he taimi ko ia 'oku mole ai 'a e ongo'i ' e faka'apa'apa'i kita pea ongo'i halaiá, te tau lava ke liliu 'a hotau ngaahi 'ulungāanga fakaekitá 'aki 'a e fakatomalá. 'I he'etau ma'u ko ia 'a e fakamolemole mei he 'Otuá te ne lava ke ngaohi kitautolu ke tau ongo'i lelei ange fekau'aki mo kitautolu 'o laka ange ia 'i ha toe me'a kehe.

Faka'osí

Fakamatala'i koe fakatomalá mo e fakamolemole'i ko ia 'o ha taha 'okú ne 'omai 'e ia 'a e nonga ki he 'atamaí pea mo fakafiemālie'i 'a e tangatá 'i he "tahi hoú". Fakamahino'i ange 'e lanu-ma'a 'a e vaí kapau 'e sivi 'o to'o 'a e 'uli kotoa pē mei ai. Te tau lava 'o toe ma'u 'a 'etau faka'apa'apa'i kitautolú 'i he taimi ko ia 'oku tau fakatomala kakato aí pea ma'u 'a e konisēnisi tau'atāiná.

Fakahoko 'o e lēsoní

Toe vakai'i 'a ho'o ngaahi anga faí. Vakai'i 'a e ni'ihi 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku fie ma'u ke fakatomala'i pe liliu koe'uhí ke ne 'omai ha fakatupulaki 'o e faka'apa'apa'i kitá.

Fakapotopoto'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Fakatāutahá

Lēsoni
44

Faka'aonga'i Fakapotopoto 'a e Taimí

TAUMU'Á

'E mahino ki he finemui taki taha 'a e mahu'inga mo e ngaahi lelei 'o hono ngāue fakapotopoto'aki 'o e taimí.

TEUTEÚ

1. 'Omai ha pepa mo ha peni vahevahe ke taki tāuhi 'a e kau finemuí.
2. Faka'ali'ali atu 'a e ngaahi me'a-fua taimi kehekehe, hangē ko e sio'ata fua taimi (hour glass), me'a fua tā fo'i moa, fa'ahinga kehekehe 'o e uasí, pea mo ha uasi 'oku 'i ai hano hui lau sekoni, mo ha me'a-fua taimi hangē ko ia 'oku ngāue'aki 'i he tā hivá.
3. 'Omai 'a e ngaahi me'a ko 'ení ke ngāue'aki 'i he lēsoní fakataumu'a 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'e he lēsoní (mahalo pē te ke fie ma'u ke 'ahi'ahi'i 'a e lēsoni fakataumu'á ki mu'a pea toki fai 'a e kalasí):
   a. Siā painite 'e taha pe ko ha fo'i pēsoni sio'ata.
   b. Ngaahi fo'i maka fe'unga (taki 'inisi 'e taha ki he 'inisi 'e taha mo e 1/2 hono taiāmitá) ke fakafonu 'aki 'a e siaá.
   c. Painite 'one'one, laise, pe māsima 'e taha.
   d. Painite vai 'e taha.
4. Teuteu'i ha tatau 'e ua 'o e lisi 'o e ngaahi Fakamo'oni Fakafolofolá (vakai ki he konga "Fekumi Folofola Kae Taimi'í"). 'Oua na'a fakakau ai 'a e ngaahi fo'i lea 'oku ha'í.
5. 'Ai ha papa faka'ali'ali 'oku hā ai ha fale'i fakataukei 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'i he lēsoní.
6. Vahe'i hakau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSON 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateú

Lēsoni fakatātaa'i

Faka'ali'ali atu 'a e ngaahi me'a-fua taimi kehekehé.

Seti ha me'a-fua taimi hangē ko ha me'a-fua fo'i moa, ko ha ki'i uasi, pe ko ha ki'i uasi tatangi, ki he miniti 'e taha pea fokotu'u ia 'i mu'a 'i he kalasí.

Neongo 'e hangē ia ha fu'u taimi lōloa ka ke tangutu pē, pea fakahā ange ki he kau finemuí ke nau tangutu fakalongolongo 'i he miniti 'e taha.

Fealēlea'aki

• Ko e mimiti 'e fiha 'oku tau ngāue fakapotopoto'aki 'i he 'aho 'e tahá? Ko e miniti 'e fiha 'oku 'ikai ke tau ngāue fakapotopoto'akí?

• Ko e hā 'a e me'a 'e lava ke fakahoko 'i he miniti 'e hongofulu pe hongofulu mā nima 'i he'etau ngāue fakapotopoto 'aki 'a e taimí?

• 'Okú ke tui te ke ha'isia 'i he anga ho'o ngāue'aki 'a e taimí?

'I he hili pe hono fai mai 'e he kau finemuí ha talí, fakamahino'i ange 'oku 'i ai 'a me'a 'e taha 'a ia 'oku tatau ai 'a e kakai kotoa pē 'a ia ko hono fie ma'u 'e he taha kotoa pē 'a e taimi tatau 'i he 'aho taki taha. 'Oku ha'isia 'a e finemui taki taha ki he taimi 'oku tuku ange kiate iá.

Ko Hotau Fatongia ke Tokanga'i 'a e Anga 'o 'Etau Faka'aonga'i Hotau Taimí

Kumi folofola 'oku taimi'i

Fakamamafa'i heni 'oku ako'i kitautolu 'e he folofolá ke tau ngāue fakapotopoto'aki 'a e taimí. Vahevahe 'a e kau finemuí ke he kulupu 'e ua. Ui ha sikalaipe ki he kulupu taki taha; pea 'oange kiate ia ha peni vahevahe pea mo e lisi 'o e ngaahi Fakamo'oni Fakafolofolá.

Lisi ʻo e Ngaahi Fakamoʻoni Fakafolofolá

1. ʻOku ʻi ai hono (*kuonga*) ʻo e meʻa kotoa pē (Tangata Malanga 3:1).
2. ʻOku ʻiloʻi ʻe he (*loto-potó*) ʻa e ʻahó pea mo e fakamāú (Tangata Malanga 8:5).
3. ʻOua naʻá ke(*fakamoleki noa*) ho (*taimí*) (T&F 60:13).
4. Ko kinautolu ʻe (*fakamāuʻi*) ʻo fakatatau mo ʻenau (*ngaahi ngāué*) . . . ʻa ia naʻe fai ʻe he (*sino fakaemāmaní*) ʻi honau ngaahi ʻaho ʻo e (*ʻahiʻahí*) (1 Nīfai 15:32).

ʻI he hili pē hono fai ʻo e fakaʻilonga ke nau kamatá, pea fekau leva ki he kulupu taki taha ke nau kumi ʻa e ngaahi fakamoʻoní pea ʻoku totonu ke fakafonu ʻe he sikalaipé ʻi he ava taki taha ʻa e foʻi lea pe ko e ngaahi foʻi lea totonú. ʻOua naʻa toe lōloa ange ʻi he miniti ʻe tolú. Fakahā ange ki he kau sikalaipé ke nau fetongitongi ʻi hono lau ʻo e ngaahi fakamatala fakafolofola kakató.

Lea

Tuku ange ki ha mēmipa ʻo e kalasí ke ne lau ʻa e fakamatala ko ʻeni meia Palesiteni Pilikihami ʻIongí:

"Siʻoku fanga tuofāfine . . . ko e taimí ko e koloa mahuʻinga ia ki māmani: kapau te tau ngāue fakapotopoto ʻaki, te tau lava ke maʻu ʻa e ngaahi meʻa ke fakalahi mai ko hono fakafiemālieʻi kitautolú, fakafaingamālieʻi kitautolu, pea ke tau nonga. Tuku ke tau fakakaukau ki ai, pea ʻoua te tau kei tangutu ai pē ʻo kūnima, pea mo maumauʻi ʻa e taimí" (*Discourses of Brigham Young,* sel. John A. Widtsoe [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1941], p. 214).

ʻOku Hanga ʻe Hono Fakaʻaongaʻi Lelei ʻo e Taimí, ʻo ʻOmi ha Ngaahi Tāpuaki Fakalaumālie mo Fakatuʻasino

Fealēleaʻaki

• Ko e hā ʻa e ʻuhinga ʻoku ʻikai ke tau ngāué fakapotopotoʻaki ai hotau taimí? (Fakamatalaʻi fakaikiiki ʻeni, pea fakahā ange ki he kau finemuí ke nau felīngiaki ʻa e ngaahi sīpinga mei heʻenau moʻuí pe ko ha ngaahi moʻui ʻa ha niʻihi kehé.)

Fakapapauʻi ko e ngaahi ʻuhinga ko ʻEni ʻoku lau ki ai ʻi he lolotonga ʻo e fealēleaʻakí.

Ngaahi ʻuhinga ki hono maumauʻi ʻo e taimí:

1. ʻIkai ke palani fakalelei
2. ʻIkai ke lava ke mahino lelei kiate kita ʻa e ngaahi meʻa ʻoku ʻaonga ke faí pea mo e meʻa mahuʻinga taha ko ia ʻoku totonu ke ʻuluaki faí
3. Fakatoloi meʻa
4. Ko e ʻikai ke fokotuʻutuʻu ʻa e taimí pe ko e ngaahi ngāué
5. Ko e ʻikai ke ngāueʻaki ʻa e ngaahi meʻa totonú pe ko e meʻa ngāué pe ko e founga lelei taha ke fakahoko ʻaki ʻa e ngāue ko iá
6. Fakaʻaongaʻi ʻo e taimí ʻaki ha ngaahi meʻa ʻoku ʻikai ke mahuʻinga

Fakamatalaʻi ange ʻe hoko ʻa ʻetau palaní, vaheʻi ʻo e ngāue fakatatau ko honau ngaahi mahuʻingá, fokotuʻutuʻu, mo e kamata ke ngāue, mo e ngāueʻaki ʻo e ngaahi meʻangāue totonú mo e ngaahi founga totonú ke ne fakasiʻisiʻi atu ʻa e loto-mamahí mo e fehālaaki ʻo e ʻamanaki ʻi he moʻuí pea ʻoku nau ʻai ʻa e moʻuí ke toe mohu tāpuaki ange. ʻOku lava ʻe he toko taha ʻokú ne ngāueʻaki ki he tuʻunga fakapotopoto ʻa e taimi ke ne maʻu ʻa e ngaahi tāpuaki fakalaumālie ʻoku toe lahi angé pea mo ha ngaahi tāpuaki fakatuʻasino.

Ngaahi ako fakapalōpalema mo e fealēleaʻaki

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau toko ni ke heʻenau veteki ʻa e ngaahi ako palōpalema ko ʻení koeʻuhí ke lava ʻe he taʻahiné ke ne maʻu ha ngaahi tāpuaki fakatuʻasino mo fakalaumālie ʻoku lahi angé ʻi he foʻi ako palōpalema taki taha.

Ako Fakapalōpalema 1

Ko ʻAná, ko ha finemuí ʻa ia ko ha palesiteni ia ʻo ha kalasi ʻo e Kau Finemuí pea ko ha taʻahine ia ʻoku fai mālohi ʻi he ako māʻolungá, pea ʻokú ne kau ʻi ha ngaahi kalasi ako mūsiká pea ko e taʻahine pē ia ʻe taha ʻi honau ʻapí. ʻOku hangē ʻoku ngali faingataʻaʻia ʻa

'ene mo'uí 'i he taimi kotoa pē 'i he'ene ngāue fakaako 'oku fai 'i 'apí, 'ekitivitī 'i he Siasí, kae 'uma'ā 'a 'ene ngaahi ngāué, ngaahi fakatahá, pea mo e anga 'o 'ene teuteú, kae 'uma'ā 'a hono ngaahi fatongia 'i 'apí. 'Oku 'ikai 'aupito ke hangē 'okú ne ma'u ha taimi ke ne 'alu ai 'a e folofolá, pea 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'okú ne tō atu 'o mohe lolotonga 'a 'ene ngaahi lotú, pea 'okú ne fa'a tōmui ma'u pē ki he ngaahi fakatahá.

• 'Oku lava fēfē 'e 'ana ke ne fiefia pea ke ne fokotu'utu'u 'a e mo'uí kae 'ikai ke ne kātaki'i pe ha fa'ahinga mo'ui 'oku ngali fakaaoao? ('Oku totonu ke ne fakakaukau 'i ko fē 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá pea ke ne fokotu'utu'u 'a hono taimí ke kau ai 'a 'ene lotú pea mo 'ene ako 'a e ngaahi folofolá faka'aho, pea mo e ngaahi me'a kehé.)

Ako Fakapalōpalema 2

'Oku ngāue 'a Kilisitina 'i ha ngaahi houa lahi 'i he hili 'a e akó ki hono tokanga'i 'a hono fanga ki'i tuonga'ané mo hono fanga ki'i tokouá. 'Okú ne loto ke toe lahi ange ha taimi ke ne ma'u ke ne fakatupulaki 'aki 'a 'ene mo'ui fakalaumālié pea ke ne ngāue'aki foki mo ha ngaahi poto fakatauhi'api 'i hono 'apí.

• Te ne lava fēfē ke ne sio fakataha 'a hono ngaahi fatongia to'otamá pea mo 'ene fakatupulaki fakalaumālié kae 'uma'ā 'a e ngaahi me'a fakatauhi'api? (Te ne lava ke ne ako'i 'a e fānaú 'aki ha ngaahi lēsoni ki he ongoongoleleí mo ha ngaahi hiva; pea te ne lava ke fa'u ha palani pea ke ne ako'i hono fanga ki'i tokouá ke nau lava ke feime'atokoni, tuitui, pea ke nau fai 'a 'enau ngaahi ngāué 'aki 'a e nimá; pe te nau lau 'a e ngaahi folofolá 'o lau 'a e ngaahi talanoá mei he ngaahi folofolá ki he fānaú.)

Ako Fakapalōpalema 3

'Oku fakakakato 'e Lisa 'ene ngaahi ngāue 'i he Siasí pe ko ha ta'ahine ako lelei ia, pea ko ha toko taha ako mālohi ia, pea 'okú ne hoko ko ha 'ofefine 'okú ne matu'aki tokoni 'aupito. 'Oku ngāue'aki 'a hono ngaahi taimi 'ataá 'i he'ene fanongo ki he ngaahi mūsiká, 'alu 'o kaukau tahi, pea fakakaukau-loto ki he ngaahi me'a fakalaumālié, pea 'okú ne toe fakakaukau ai pē ki he ngaahi me'a kehekehé.

• Ko e hā ha'o fakakaukau ki he founga 'oku ngāue'aki ai 'e Lisa 'a hono taimi 'ataá? ('Oku hangē 'oku fu'u mohu fakakaukau 'a Lisá pea 'okú ne ngāue lelei 'aki hono taimí. 'Oku totonu foki ke kau 'i he'etau taimi- tēpile'í 'a hotau taimi ke mālōlō, 'a e taimi ke fakafo'ou ai 'a 'etau ngaahi fakakaukaú, kae 'uma'ā 'a e taimi 'oku tau fakafiemālie aí. Ko e taimi 'oku 'ikai ke taimi tēpile'í 'oku 'ikai ke fa'a hoko ma'u ai pē ai ko ha taimi 'oku maumau'i.)

Fakamatala'i fakanounou 'i he lea

Lau 'a e lea ko 'ení:

" 'Oku 'ikai ko ha faka'ilonga 'a 'ete mo'ua ma'u pē 'okú te ngāue fakapotopoto'aki 'a e taimí. 'Oku totonu ke 'i ai ha taimi ke te fakatupulaki ai 'a hoto 'atamaí mo hoto laumālié pea mo ha taimi ke te fakafiemālie'i ai: ha taimi ke te lotu mo ha taimi ke te fakahaa'i ai 'a 'ete toe fakamālō'ia koe'uhí ko hoto mālohí mo e ivi ke te fai ha ngāué, mo e fakakaukaú, mo e lotú, mo e lau tohí, mo e tokoní, mo e misí, mo kata, mo palani, mo ako ai.

"Ko e taimi ko ia 'oku tau ngāue'aki ke tau ako ke toe lahi ange 'a 'etau 'ilo'i ki he'etau Tamai Hēvaní te ne 'omai ha ngaahi tāpuaki kiate kitautolu 'i he ngaahi 'aho kotoa pē 'o 'etau ngaahi mo'uí" (John Longden, "Time Is of the Essence," *Improvement Era,* June 1966, pp. 511–512).

Kuo Pau ke Palani ki Hono Faka'aonga'i Fakapotopoto 'o e Taimí

Lēsoni fakatātaa'i

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e ngaahi 'ekitivitī kuo pau ke nau fai faka'ahó ('alu ki he akó, kai, mohe, fai 'a e ngāue fakaakó 'i 'api, mo ha ngaahi me'a kehe). 'I he taimi kuo nau 'ilo'i ai 'a e ngaahi 'ekitivitī ko 'ení, tuku ha fo'i maka ke ne fakafofonga'i 'a e 'ekitivitī taki taha 'i ha siā painite 'e taha pe ko ha fo'i tisi. (Ko e fo'i tisi pe siaá 'okú ne fakafofonga'i 'a e houa 'e ua fā 'o e 'ahó.) Fakafonu 'aki 'a e siaá ha ngaahi fo'i maka. fakahā ange ki he kau finemuí ke nau tala mai ha ngaahi me'a kehe 'oku fie ma'u ke nau fai 'i he 'aho taki taha ('alu ki he akó, mo e foki mai, ngaohi 'a e ngaahi mohe'angá, tui 'a e valá, kaukau, fakama'a 'o e lokí, tokanga'i 'a e fanga ki'i manu 'oku tauhi 'i 'apí, lotu, ako 'a e

ngaahi folofolá, teuteu ʻa e ngaahi kofu, ako hiva, ʻalu ki he ngaahi fakataha ʻa e Siasí, mo e ngaahi meʻa kehé). ʻI he taimi te nau ʻiloʻi ai ʻa e ngaahi ʻekitivitī kehe ko ʻení, hanga ʻo tānaki atu ki ai mo ha ʻoneʻone, laise, pe māsima ki he foʻi siā ʻoku ʻi ai ʻa e ngaahi foʻi maká kae ʻoua kuo hangē ʻoku fonú. (ʻOku fakafofongaʻi ʻe he ʻoneʻoné ʻa e ngaahi ʻekitivitī kehekehe.) Fakahā ange ʻoku hangē ʻoku hangē ʻa e fonu ʻa e ngaahi moʻui ʻa e kau finemuí ko e fonu ʻa e siā. Hili iá pea ke toki huaʻi ki ai ha vai, mo ke fakamatalaʻi ange, ʻoku aʻu ki he ʻaho ʻoku fonú ʻoku kei ʻi ai pe ha taimi te ke fakakaukau loto ki he ʻEikí, mo te fai ha faʻahinga ʻekitivitī fakamālōlō, kae ʻumaʻā ha ngaahi ʻekitivitī kehe ke ne fakafiefiaʻi kita. (ʻOku fakafofongaʻi ʻe he vaí ʻa e ngaahi ʻekitivitī ko ʻení.) ʻOku totonu kiate kitautolu kotoa pē ke tau feinga ke potupotu tatau ʻa ʻetau ngāueʻaki ʻa hotau taimí. ʻOku fie maʻu ke tau palani lelei ke tau lava ke fakahoko ʻa e ngaahi meʻa kotoa pē ʻoku fie maʻu mo tau loto ke faí.

Talanoa

"Naʻe ʻi ai ha taukei ʻi ha taimi ʻe taha naʻá ne ʻalu atu ki he palesiteni ʻo ha fuʻu kautaha ukamea lahi peá ne fakahā ange kiate ia ʻa e fokotuʻutuʻu ʻo e ngāue ʻa ʻene kautahá. Naʻe pehē ange ʻe he palesitení kiate ia, " ʻOku ʻikai ke ʻi ai hano ʻaonga, ʻoku ʻikai ke lelei ange ʻa ʻeku tokangaʻi ʻa e ngaahi ngāué ʻi he meʻa ko ia ʻoku ou ʻilo ʻi he taimí ni. ʻOku ʻikai ke mau toe fie maʻu ha ʻilo lahi ange, ko e meʻa ʻoku mau fie maʻú ko e ngāue. Ka ʻo kapau te ke lava ke fakahā mai kiate kimautolu ʻa e meʻa ke faí ʻa ia ʻoku totonu ke mau faí. Te u totongiʻi ʻaki koe ha meʻa pē te ke fie maʻú.

Naʻe tali ange ki ai ʻe he taukei ko ʻení, " ʻE lelei, Te u ʻoatu kiate koe ha meʻa ʻi ha kiʻi miniti siʻi pē te ke fakalakalaka ʻaki hoʻo ngāué ʻaki ha peseti ʻe nimangofulu. Ko e ʻuluakí, hikiʻi ʻi ha lauʻi pepa ʻa e ngaahi ngāue ʻe ono ʻoku mahuʻinga tahá ʻa ia ʻoku fie maʻu ke fai ʻapongipongí. Ko hono uá, fokotuʻutuʻu fakahokohoko kinautolu ʻo fakatatau ki honau mahuʻingá. Ko hono tolú, toʻo ʻa e lauʻi pepa ko ʻení ʻapongipongi peá ke kamata ke ngāue ki he fika ʻuluakí. ʻI he taimi ʻe ʻosi ai iá, hoko atu ki he meʻa hono uá, peá ke toki hoko atu ki he meʻa hono tolú. Hangē ʻo fai ʻa e meʻa ko ʻení kae ʻoua kuo aʻu ki he taimi tukú. ʻOua te ke tokanga kapau te ke ʻosiki ʻa e meʻa pē ʻe ua pe tolu ʻo aʻu ai pē kapau ko e meʻa pē ʻe taha kuo ʻosí. Te ke ngāue ʻi he ngaahi meʻa mahuʻinga tahá. Ko hono faá, fakaʻaongaʻi ʻa e miniti ʻe nima fakaʻosí ke ke hiki ha lisi ʻo e ngaahi meʻa "Kuo pau" ke ke fai ki he ngaahi ngāue ʻo e ʻaho ka hoko maí."

"Naʻe fakahā ʻo pehē, ne ʻoatu ʻe he palesiteni ʻo e kautaha ko ʻení ki he taukei ko ʻení ha $25,000 ki heʻene foʻi fakakaukaú, pea $1,000 ki he miniti ʻe uofulu mā nima taki taha kotoa pē naʻá ne ʻaʻahi ange ai ki aí" (*Teacher Developement Program — In-service Series 2, 1971–72*, Participants Materials, p. 58).

Fakahā atu ʻa e papa fakaʻaliʻali kuo fokotuʻu ai ʻa e faleʻi ʻa e taukeí.

Faleʻi ʻa ha Taukei

1. Hikiʻi ʻa e ngaahi ngāue mahuʻinga taha kuo pau ke faí.
2. Fakafika fakahokohoko ʻeni ʻo fakatatau ki hono mahuʻingá.
3. Kamata ke ke ngāue ʻi he fika ʻuluakí ʻi he pongipongí.
4. Ko e taimi ʻe ʻosi ai ʻa e fika ʻuluakí, hoko atu ki he fika uá pea hokohoko atu ai pē.
5. Hiki ha lisi foʻou ʻo e ngaahi meʻa ke ke ngāue ki aí ʻi ha ʻaho ka hoko maí ʻi he efiafi taki taha.

• Te tau lava fēfē ke fakakau ʻa ʻetau Tamai ʻoku ʻi Hēvaní ʻi he palani ko ʻení? (Kole ha tokoni mei heʻetau Tamaí ʻi hono fakaʻaongaʻi hotau taimí pea mo hono fili ʻo e ngaahi meʻa ʻoku mahuʻinga tahá.)

Tohi

Tufaki atu ha lauʻi pepa mo ha peni vahevahe ki he taʻahine taki taha. Tuku ange ki he finemui taki taha ke ne vahevahe ʻa ʻene lauʻi pepá ki he ngaahi kōlomu ʻe tolu pea ke ne fakahingoa ʻa e ʻuluaki kōlomú ko e "Ngaahi Meʻa kuo Pau ke u Faí," pea ko e kōlomu hono uá "Ko e Ngaahi Meʻa ʻoku totonu ke Fai," peá ko hono tolú "Ko e Ngaahi Meʻa ʻoku ou Loto ke Faí." Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau hikiʻi ʻi lalo ʻi he ʻuluʻi fakamatalá ʻa e "Ngaahi Meʻa Kuo Pau ke Faí" ʻa e ngaahi meʻa kuo pau ke nau fai ʻi he ʻapongipongí; ʻi lalo ʻi he ʻuluʻi fakamatalá "Ko e Ngaahi Meʻa ʻoku Totonu ke Faí" ʻa e ngaahi meʻa ʻoku

totonu ke nau faí, pea ʻi lalo ʻi he ʻuluʻi fakamatalá ko e "Ngaahi Meʻa ʻoku ou Loto ke Faí" ʻa e ngaahi meʻa te nau saiʻia ʻi hono faí pea maʻu ai ʻa ʻenau fiefiá. ʻOku tatau ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení mo e ngaahi meʻa ʻi he lēsoni fakataumuʻá ʻo fekauʻaki mo e ngaahi maká, ʻoneʻoné, mo e vaí. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakafika ʻa e ngaahi meʻa ʻi he kōlomu ʻe ua fakamuimuí ʻo fakahokohoko ʻo fakatatau ki honau ngaahi mahuʻingá, he ko e ngaahi ʻekitivitī ʻEni te nau lava ke mapuleʻí.

Fakahoko ʻo e Lēsoní

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he ngaahi meʻa mahuʻinga kuo nau ʻiloʻí peá ke nau fakakaukauʻi pe te nau lava ke fakaʻaongaʻi ʻo toe lelei ange honau taimí ke nau fakahoko ʻa e ngaahi ngāue mahuʻinga taha ʻi he kōlomu ʻe ua fakamuimuí. Fokotuʻu ange ke nau muimui ki he faleʻi ʻa e taukei kuo toki fakamatala ki aí ʻi ha uike ʻe ua. Tuku ange ha taimi kiateʻkinautolu ke nau fai ha lipooti ki he ngaahi meʻa kuo nau lava ʻi he uike ʻe ua kuo hili angé.

Poupouʻi ʻa e kau finemuí ke nau tūʻulutui ʻo lotu ki he ʻEikí ʻi he pongipongi kotoa pē. Te nau lava ke talanoa mo Ia ʻo fekauʻaki mo honau ngaahi fatongiá mo e ngaahi meʻa ʻoku totonu ke nau tomuʻa faiʻi he ʻaho ko iá, pea ke nau kole ha tokoni mo ha ueʻi ʻa e Laumālié ʻi ha ngāue ko ia te nau faí pea ke nau fai ʻa e lipooti ki honau ngaahi olá kiate Ia ʻi he efiafí.

Ngaahi ʻEkitivitī ʻoku Fokotuʻu Atu

Fakaafeʻi ʻa e toko taha kuo feʻunga ʻo hangē ko ha (tamasiʻi ako ʻi he ʻunivēsitī, faʻē kei talavou, pe ko ha mēmipa kehe ʻo ho uōtí ʻa ia ʻokú ne lava ke ne fokotuʻutuʻu lelei ʻa ʻene ngāué) ke ne fakamatala ki ha ngaahi meʻa ʻe niʻihi ʻokú ne lava ke fakaʻaongaʻi lelei ai ʻa hono taimí ʻo kapau ʻe loto ki ai ʻa e Pīsopé pe ko e Palesiteni Fakakoló.

Ko e Mahu'inga 'o e Ngāué

Lēsoni
45

TAUMU'Á	Ke hounga ki he finemui taki taha 'a hono mahu'inga 'o e ngāué.
TEUTEÚ	1. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: 'Omai ha ngaahi tohi hiva ke lava ke ma'u koe'uhí ke lava ke hiva ai 'a e kau finemuí 'i he himi fika 155, " 'E 'Aonga ki Māmani ha Kau Ngāue Lelei" 2. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu ha fo'i maka kuo 'osi toh'i ai 'a e fo'i lea ngāue ma'á e finemui taki taha. 2. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu ha fo'i maka kuo 'osi toh'i ai 'a e fo'i lea ngāue ma'á e finemui taki taha. 3. Vahe'i ha kau finemui ke nau lea fekau'aki mo e ngāue 'okú ne faí pea mo ha kau finemui kehe ke nau lea fekau'aki mo e ngāue ko ia 'oku fakamatala'i 'i he lēsoní. 4. Vahe'i ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU	**'Oku Hoko 'a e Ngāué ko ha Konga Mahu'inga 'o e Palani 'o e Ongoongoleleí** Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakafanongo ki ha ngaahi fo'i lea te ke lau atú pea hiki honau ngaahi nimá ke fakahā 'a e ngaahi fo'i lea ko ia 'okú ne 'omai 'a e ngaahi ongo'i totonu kiate kinautolú. Lea'aki 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení — mālōlō, fo'i ngāue ke fai, mālōlō ta'e fai ha me'a, ngāue — ki'i fakalongolongo 'i he hili hono lau 'a e lau 'a e fo'i lea taki taha koe'uhí ke fakahā 'a 'enau ngaahi talí. Fakamatala'i heni ko e fo'i fakakaukau ko ia ke ngāué 'oku 'ikai ke hā manako a ma'u pē kiate kitautolu, Ka ko e lava ko ia mo e faingamālie ke ngāué 'okú ne lava 'e ia ke 'omai ha ngaahi tāpuaki lahi ki he'etau mo'uí. • Na'e mei anga-fēfē ha'ane mei kehe 'a ho'o mo'uí 'i he 'ahó ni kapau na'e 'ikai ke loto fiemālie 'a ho'o ongo mātu'á ke fai ha ngāue ma'aú? • Na'e mei anga-fēfē 'a e tu'u 'a e Siasí 'i he 'ahó ni kapau na'e 'ikai ke loto-fiemālie 'a e kau fuofua mēmipa 'o e Siasí ke nau fai ha ngāué?
Potufolofola	Lau fakataha 'a e Mōsese 5:1 mo e 'Ekesōtosi 20:9.
Lea	Fakamatala'i heni kuo ako'i kitautolu 'e he kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ní ke tau fa'a ngāue, falala kiate kitautolu pē, pea mo'ui 'iate kitautolu pē. Lau 'a e fakamatala ko 'ení: " 'Oku 'ikai totonu ki ha toko taha 'o e Siasí, lolotonga 'okú ne lava lelei fakaesino mo faka'atamai, ke ne tuku ange 'i he'ene fili 'a'ana pē 'a e kavenga 'a'aná pe ko e ngaahi fie ma'u 'a hono fāmilí ki ha toko taha kehe. Lolotonga ko ia 'o 'ene kei malava ke faí, fakataha mo e fakahinohino 'a e 'Otuá pea mo 'ene ngaahi ngāue 'a'aná, 'oku totonu ke ne tokoni'i ia pea mo hono fāmilí 'aki 'a e ngaahi fie ma'u fakalaumālie mo fakatu'asino 'o e mo'uí" (Spencer W. Kimball, 'i he Cnference Report, Oct. 1977, p. 124; pe *Ensign*, Nov. 1977, pp. 77–78).
Lea	'I he taimi ko ia na'e kamata ai 'a e 'uluaki polokalama uelofea 'o e ngaahi 'aho ní, na'e pehē 'e he 'Uluaki Kau Palesitení: "Ko 'etau 'uluaki taumu'a ke fokotu'ú, 'e he lahi taha ko ia te tau lavá ke fai ha founga ngāué 'a ia 'e fakamaa'i ai 'a e fakapikopikó, fakangata ia 'a e foaki noa'ia kiate kinautolu ta'e fai ha ngāué, kae toe fokotu'u 'i he lotolotonga 'o hotau kakaí 'a e falala kiate kitá, fa'a ngāué, fakapotopotó, mo e faka'apa'apa'i kitá. Ko e taumu'a 'a e Siasí ke tokoni'i 'a e kakaí ke nau lava 'o tokoni'i 'a kinautolu. Ke toe fokotu'u 'a e ngāué ko e lao ia ke ne pule'i 'a e ngaahi mo'ui 'a e kau mēmipa hotau Siasí" ('i he Conference Report, Oct. 1936, p. 3).

Fealēlea'aki mo e palakipoe

• Ko e hā hono 'uhinga 'o e me'a ka hoko ai 'a e ngāué ko ha "lao ia ke ne pule'i 'a 'etau mo'uí"?

• Ko e hā hono 'uhinga 'oku ui ai 'a e fakapikopikó ko e "fakamāu'i"? Ko e hā 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku "foaki noa'ia'í"?

• Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki te tau ma'u 'o kapau te tau fai 'a e lao ko 'ení? (Tohi'i 'a e ngaahi fo'i lea falala kiate kita, fa'a ngāue, fakapotopoto, mo e faka'apa'apa'i kita 'i he palakipoé.)

Fealēlea'aki

Fehu'i ki he kau finemuí pe kuo 'i ai nai ha taha 'iate kinautolu ne ne puke lahi 'o 'ikai te ne toe malava ke fai ha me'a. Kapau na'e hokohoko atu 'ene puke ko 'ení 'i ha taimi fuoloa, na'e mei anga-fēfē 'a 'enau ongo'í 'o kapau na'e 'ikai ke nau malava ke fai ha me'a 'o a'u pē ki he ki'i ngāue si'isi'i taha 'i hono tokanga'i kinautolú?

Fakamatala 'a e faiakó

Na'e 'i ai ha finemui na'e pau ke ne tokoto 'i hono mohengá 'i hono kotoa 'o e fa'ahita'u māfaná koe'uhí he na'á ne fu'u puke lahi na'á ne fai ai ha fuakava he 'ikai pē te ne toe lāunga 'i he totonu ko ia ke ne tu'u hake mei hono mohe'angá 'i he pongipongí. Na'á ne tu'u loto-hounga'ia 'i he'ene toe lava ko ia ke faka'aonga'i 'a hono ongo nimá mo e ongo va'é ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngāue 'oku fie ma'u ke faí.

Fakamatala'i heni ko e taha 'o e ngaahi konga mahu'inga taha 'o e ma'u 'o e fiefiá ko e fakatupulaki ko ia 'o e 'ulungāanga ke ngāue fakamātoató. Ko 'etau ngāué 'oku lava pē ke fakafiemālie, manakoa, faka'ai'ai, tupulaki faka'atamai, fekau'i, mo manakoa. 'Oku 'ikai totonu ke fakapipiko, ta'e oli, fakahela, fakapōpula, pe 'ikai fakamanakoa. Ko hotau 'ulungāanga 'e makatu'unga mei ai pe ko fe'ia 'i he ngaahi fakakaukau ko 'ení 'Oku tau fie ma'ú. Na'e ako 'e he fefine 'e taha 'a e lēsoni mahu'inga ko 'ení 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'i he talanoa ko 'ení:

Talanoa

" 'I he ta'u 'e fitu kuo hili angé, na'e kamata 'a 'Ana Kiliniki (Clynick) ha ngāue ko e tokanga'i 'o e fānaú 'i hono 'apí ke fakatoloi 'aki 'o e totonu ko ia ke ne 'alu 'o fai ha ngāue taimi kakato 'i tu'a mei hono 'apí.

"Koe'uhí na'e kei 'i ai 'a 'ene ki'i fānau iiki 'e toko fā 'i hono 'apí pea mo e tamasi'i 'e toko taha 'i he akó 'i he taimi ko iá, pea mo e ngaahi fie ma'u fakapa'anga ko ia 'oku mafasia ai 'a e fāmilí, na'á ne pehē ai ko e fehu'í 'oku 'ikai ko ē pe te u lava 'o ngāue pe 'ikai, ka ko e hā ko ā 'a e fa'ahinga ngāue 'oku totonu ke u faí.

" 'I he mahino ko ia 'a e palani ke ne faí (ko e palōpalemá ke ne nofo 'i 'api pea mo 'ene fānaú), na'e toe vave mo 'ene fakatupu mai 'e ia mo ha palōpalema 'e taha.

"Na'á ne pehē, 'Oku ou fehi'a ai, na'á ku ngāue 'i ha houa 'e 60 'i he uike 'i hono tokanga'i 'a e fānau 'a e kakai kehé. Na'e 'ikai te u tokanga'i 'e au 'a e fānaú 'i he'eku kei finemuí. Pea 'ikai ngata aí, ka na'e 'ikai te u fiefia au ke u toe nofo mo ha fānau kehe mei he'eku fānau totonú. Pea 'i he toe lahi ange 'a 'eku fehi'a 'i he me'a kuo hokó koe'uhí he na'á ku ongo'i 'oku fakamālohi'i au ke u fai ia. Ko e me'a fakatupu-loto-mamahi 'aupito ia.

" 'Ka na'e 'ikai pē te u lava ke li'aki 'a e ngāué pea 'ikai te u lava ke u 'alu 'o ngāue 'i tu'a mei 'api.'

"Ka 'i he 'uluaki ta'e 'e uá, na'á ku faingata'a'ia 'i he 'aho taki taha, 'i he'eku feinga ko ia ke fakahūhū mai 'a e ngaahi fetongi 'o e ngaahi napikení 'i he lolotonga ko ia 'o e fakama'a falé mo e ngaahi me'akaí, fakataha ia mo hono feinga ke tokanga'i 'a e fanga ki'i tamaiki longomo'ui ko ia 'e toko hongofulú — 'a ia ko e toko fā 'a'aku mo e toko ono kehe.

" 'I he 'aho 'e taha na'á ku lau ai 'a e fakamatala 'a e Taki Mā'olunga 'o e Siasí 'o kau ki ha tangata na'á ne 'a'ahi atu ki ha fefine fufulu fale 'a ia na'á ne ma'u 'a e ngāue ta'e manakoa ko ia ko e fufulu ha konga 'o e ngaahi sitepú 'i he 'aho kotoa.

" 'I he taimi ko ia na'e lāunga ai 'a e fefiné fekau'aki mo e fai 'o e me'a tatau ai pē 'i he'ene mo'uí, na'e fakamatala'i ange 'e he tangatá kapau te ne ma'u 'a e ngāué te ne feinga ke ngaohi ia ke toe manakoa ange 'aki hano fekumi 'o e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo e fo'i ngāue ko iá.

" 'Ko e me'a na'e fai 'e he fo'i talanoa ko 'eni kiate aú ko 'ene ngaohi au ke u 'ilo'i ko hoto 'ulungāanga fekau'aki mo e me'a ko ia 'okú ke faí 'oku mahu'inga, ka 'oku 'ikai ko e fo'i ngāué, ko e lau ia 'a Sisitā Kiliniki.

" 'Kuó u ako ha ngaahi me'a lahí, kuó u tupulaki pea 'oku ou fiefia 'i he me'a 'oku ou faí'" (John Forster, "Attitude — Not Necessarily Job Itself — Is Important," *Church News*, 29 May 1982, p. 12).

Fealēlea'aki

Fehu'i ange ki he kau finemuí pe ne 'i ai ha taha 'iate kinautolu ne hoko ki ai ha me'a tatau te ne fie ma'u ke ne fakamatala'i.

• 'E lava fēfē 'a e me'a ko 'eni na'e hokó 'o tokoni ia ki ho'o ngaahi ngāue fakaako 'a ia 'oku fie ma'u ke faí, ngaahi ngāue faka'apí, ngaahi ngāue konga taimí, pe ngaahi ngāue faka-Siasi 'a ia 'oku 'ikai ke nau ngali manakoá? 'E lava fēfē hotau 'ulungāangá ke ne uesia 'a e anga 'o 'etau fai 'a 'etau ngaahi ngāué? Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi pale 'o e fai ko ia 'o e ngāue leleí?

Lea

Lau 'a e fakamatala ko 'ení:

" 'Oua 'aupito na'á ke sio ki lalo ki ha taha 'okú ne si'i fai ha fa'ahinga ngāue totongi kovi. 'Oku 'i ai 'a e ngeia mo e mahu'inga 'i he ngāue 'aonga mo faitotonu kotoa pē. 'Oua na'á ke pehē kuo mā'ulalo ha fa'ahinga ngāue 'oku tokoni ke fakaleleī'i 'a māmani pe ko e kakai 'oku nofo aí.

" 'Oku 'ikai totonu ke tau maa'i 'a e fa'ahinga ngāue 'oku 'aongá" (Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Apr. 1982, p. 121; pe *Ensign*, May 1982, p. 84).

'Oku Mahu'inga 'a e Ngāue ki He'etau Mo'ui Lelei Fakatu'asino, Fakasōsiale, mo Fakalaumālié

Talanoa

'I ha 'aho 'e taha na'e fakaofi atu ai ha tangata fononga ki ha vaitafe 'a ia na'e tu'u 'i he hala ko ia na'á ne 'alu atu aí. Na'e hā mai kiate ia ha tangata muli 'o ne fakahā ange kiate ia kapau te ne to'o ha ngaahi fo'i maka 'o fa'o ia ki hono kató 'i he taimi ko ia te ne a'u ai ki he feitu'u 'okú ne 'alu ki aí, te ne fakatou ongo'i mamahi mo fiefia. Na'á ne fai 'a e me'a ko ia na'e fakahā ange 'e he tangata mulí pea na'á ne hoko atu 'a 'ene fononga. 'I he'ene a'u ko ia ki he kolo ko ia na'e hoko maí, na'á ne to'o hake 'a e ngaahi fo'i maká mei hono kató pea na'á ne 'ohovale 'aupito 'i he'ene 'ilo'i ko ia kuo nau liliu kinautolu ko e ngaahi maka koloá. Na'á ne 'ilo'i leva 'a e me'a ko ia na'a 'uhinga ki ai 'a e tangata mulí. Na'á ne ongo'i loto-mamahi ko e 'ikai ke ne hanga 'o to'o mai ha ngaahi fo'i maka lahi angé, ka na'á ne toe fiefia koe'uhí na'á ne to'o mai 'a e lahi taha ko ia na'á ne lava ke ma'ú.

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

Tā ha ngaahi fo'i siakale ke ne hanga 'o fakafofonga'i 'a e ngaahi fo'i maká 'i he palakipoé. Tohi'i 'i he ngaahi fo'i maká 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku hā ko 'eni 'i he fealēlea'akí. Siakale'i 'a e fo'i lea 'e fā 'a ia kuo 'osi 'i he palakipoé mei ho'omou 'uluaki fealēlea'akí: mo'ui 'iate kitautolu pē, *fa'a ngāue, fakapotopoto,* mo e *faka'apa'apa'i kita.*

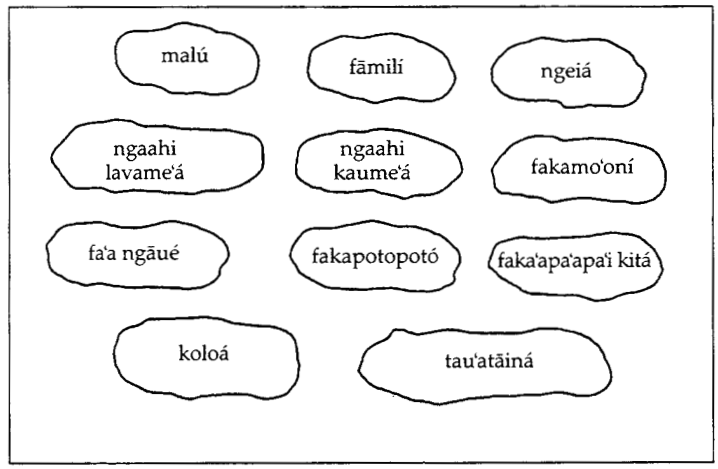

Fealēlea'aki

• Kapau ko e toko taha fononga ko 'ení ko kimoutolu taki taha ia 'i he ngata'anga 'o ho'o mo'uí, ko e hā 'a e me'a 'oku fakafofonga 'e he ngaahi fo'i maká kiate koé?

• Ko e hā 'a e ngaahi taumu'a 'okú ke fie ma'u ke ke lava'í? Ko e hā 'a e ngaahi lelei mo e ngaahi me'a 'okú ke manako ke ke ma'u lolotonga 'a ho'o mo'uí?

• 'E fēfē 'a e anga ho'o ongo'i 'i he konga ki mui 'a ho'o mo'uí 'o kapau he 'ikai te ke faka'aonga'i 'a e ngaahi faingamālie ko ia ke ke to'o hake kotoa 'a e ngaahi fo'i "maka" 'okú ke fie ma'ú?

Maau

Ko e founga 'eni 'e taha hono fakamatala'í:

Ko e ngaahi lea fakamamahi taha kuo lea'aki pe tohí
Ko e fakamamahi tahá 'eni: "Pehe ange maí!"
(John Greenleaf Whittier, "Maud Muller," *A Treasury of the Familiar*, ed. Ralph L. Woods [New York: Macmillan Publishing Co., 1942], p. 236.)

Fakamatala 'a e faiakó

Fakahā ange ko e me'a pango pē 'oku 'i ai ha kakai tokolahi 'oku 'ikai ke nau a'usia 'a 'enau ngaahi taumu'á pe lava'i 'a e ngaahi me'a ko ia kuo tukupaa'i ke nau fai ko hono 'uhingá pe ko e 'ikai ke nau loto-fiemālie ke ngāue pe 'ikai ke nau ngāue lahi fe'ungá. 'Oku 'ikai ke nau loto-fiemālie ke "totongi 'a hono mahu'ingá" ki he fiefia ko ia te nau lava ke ma'ú. 'Oku tokolahi 'a e kakai 'oku nau fononga atu kinautolu 'i he hala ko ia 'o e mo'uí mo e 'ikai ke mahino kiate kinautolu te nau lavá, ta'e 'i ai ha mana, ke fetongi 'a 'enau ngaahi faka'amu ki he mo'oní — 'aki hono ngāue'i kinautolú.

Lea

Lau 'a e fakamatala ko 'ení:

" 'Oku 'ikai ke 'i ai ha hala faka'ei'eiki ia ki ha fa'ahinga ako, 'o tatau ai pē pe ko e hā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha hala faka'ei'eiki ia ki ha fa'ahinga me'a 'oku mahu'inga. 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e ta'emalava ke ma'u 'i hano ngāue'i pe fai hano fakahounga'i tuku kehe pē 'i he ngāue mālohí. 'E tatau ai pē pe ko e hā hono lahi ho potó, ka 'e tatau ai pē 'a e laó ia. (J. Reuben Clark, Jr., as quoted in *Vital Quotations*, comp. Emerson Roy West, (Salt Lake City: Bookcraft, 1968), pp. 401–402).

Fakamatala 'a e faiakó mo e palakipoe

Fakamatala'i te tau lava ke fakafuofua'i 'a e ngaahi ola lelei 'o e ngāué 'i ha ngaahi konga lalahi 'e tolu.

'I he fo'i lea ko ia "ngaahi fo'i maka" 'a ia 'oku tu'u 'i he palakipoé, laine'i ai ha ngaahi fo'i laine 'e tolu pea tuku fakaava pē kinautolu. 'I he hokohoko atu 'a e fealēlea'akí, fakafonu 'a e ngaahi fo'i avá 'aki 'a e ngaahi fo'i lea fakatu'asino, fakasōsiale, mo e fakalaumālie.

Tānaki ki he palakipoé:

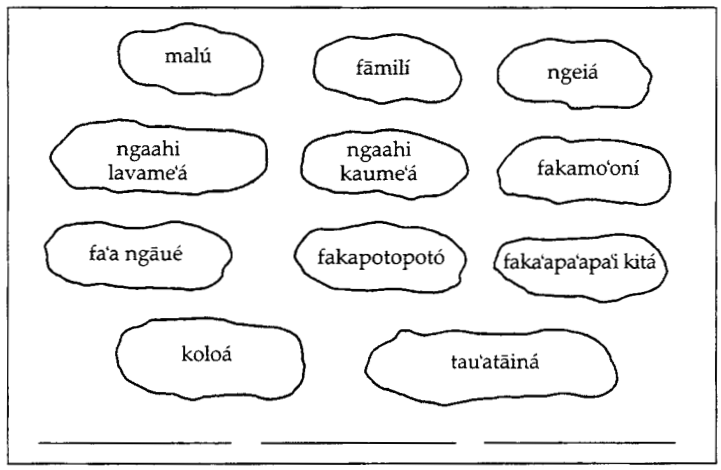

Tohi'i 'a e fo'i lea *fakatu'asino* 'i he 'uluaki avá. Fakamatala'i ko e ngāué 'oku fie ma'u ia ke he'etau mo'ui.

Lea

"Ko e me'a kotoa pē 'oku tau ma'u 'i he mo'uí 'oku fakanatula 'a hono mahu'ingá pea 'oku ma'u ia tupu 'i he'etau ngāué pea mo e tauhi 'ofa 'a e 'Otuá. He ko 'etau ngāué pē 'oku lava ai ke tau ma'u 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí" (Ezra Taft Benson, 'i he Conference Report, Oct. 1980, p. 45; pe *Ensign,* Nov. 1980, p. 32).

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i 'oku tau 'ilo'i ko e ngāué 'oku 'i ai 'a hono ngaahi mahu'inga fakapa'anga. 'Oku fa'a totongi'i kitautolu pe fakapale'i 'o fakatatau ki hotau poto fakangāué, mo e alafalala'angá.

• Ko e hā 'a e ngaahi sitepu 'oku tau fei ma'u ke fai 'i he taimí ni ki he'etau mo'ui fakatu'asino 'i he kaha'ú?

• Ko e hā 'a e ngaahi 'ulungāanga te ne ta'ofi kitautolu mei he'etau ako ko ia ke ngāue ke tokanga'i 'a 'etau ngaahi fie ma'u fakatu'asinó?

• 'E lava fēfē 'e he loto fie ngāué ke ne tokoni'i koe 'i ho'o ngāué fakaakó pea mo ho'o mo'ui fakafāmilí?

Fakamatala 'a ha mēmipa 'o e kalasí

Tuku ange ki ha finemui ke ne fakamatala fekau'aki mo ha ngāue 'okú ne fai. Ko fe'ia 'a e feitu'u na'á ne ako ai 'o hono fai 'o 'ene ngāué? Na'e anga fēfē 'a 'ene fiefia hono fai iá? 'Oku anga fēfē 'a 'ene fakalakalaka pe tānaki mai ki he'ene ngaahi poto fakangāué?

Lea

'I ha lea ki he fānau ako kolisí, na'a fakamamafa'i ai 'e he palesiteni 'o e 'Univēsiti ko Pilikihami 'Iongí, 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi (Dallin H. Oaks), 'a e fie ma'u ki he fānau akó ke nau ako ke ngāue pea mo mapule'i kinautolú.

"Ko e ni'ihi 'o e ngaahi me'a 'okú ne fakamamahi'i aú ko 'eku mamata ki he kau finemuí mo e kau talavoú 'oku 'ikai ke mahino kiate kinautolu 'a honau fatongiá, 'oku 'ikai te nau mapule'i kinautolu 'i he ngaahi ngāue 'aongá ke ma'u ai 'a e ngaahi poto ngāué mo e ngaahi 'ulungāanga 'o e ako leleí. 'Oku fu'u lahi 'a e fakapikopikó, fu'u lahi fau mo e mamata televīsoné, fu'u lahi mo e fakala'ala'ā 'i he loto-māfaná, fu'u lahi mo e fekumi ki he ngaahi me'a fakafiefia 'o e māmaní, fu'u lahi fau mo e fakafalala ki he ngaahi fakakaukau mo e ngāue 'a e ni'ihi kehé, pea si'isi'i 'a e falala kiate kitá" (Dallin Oaks, "The Formula for Success at BYU," *Speeches of the Year, 1979* [Provo: Brigham Young University Press, 1980], p. 169).

Fealēlea'aki

Alea'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'okú ne ta'ofi koe ke ke ngāue 'a ia na'e lava ki ai 'a Palesiteni 'Oakesí.

• 'E lava fēfē ke tau mapule'i kitautolu ke tau fai ha ngāue lelei 'i he akó? Ko e hā 'a e fakapikopikó?

• Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungāanga mo e ngaahi fakakaukau 'a ia te ne ta'ofi kitautolu mei hono maumau'i hotau fakangāué?

Palakipoe

Tohi'i 'a e fo'i lea *fakasōsialé* 'i he ava hono uá.

Lau pea faka'ilonga'i 'a e ngaahi veesi folofola ko 'ení: Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:31; 42:42; 75:29.

• 'Oku lava fēfē 'e he nofo noá ke ne tataki 'a e kakaí ki he fai angahalá? Alea'i 'a e ngaahi ola 'o e nofo noá fekau'aki mo e mo'ui fakafo'ituituí, fakafāmilí, fakaekoló.

Lea

Tuku ki ha toko taha ke ne lau 'a e fakamatala ko 'eni 'a 'Eletā Niila A. Makisiuele (Neal A. Maxwell) fekau'aki mo hotau ngaahi fatongia fakasōsiale ke ngāué:

"Kapau te tau ako ke ngāue 'i he'etau kei tupu haké ke tau toko ko e kakai lelei ange, kau mēmipa lelei ange 'o e ngaahi fāmilí, kaungā-'api lelei ange, kau ākonga lelei ange 'a Sīsū Kalaisi, he ko Ia foki na'á Ne ako ke ngāue ko ha toko taha tufungá" (Gospel of Work," *Friend,* June 1975, p. 7).

Fealēlea'aki

• 'E lava fēfē 'e he'etau loto-fiemālie ko ia ke ngāué ke ne tāpuaki'i 'a e mo'ui 'a e kau mēmipa kehe 'o hotau ngaahi fāmilí. Mo hotau ngaahi kaume'a 'i he akó? Mo e kakai 'i hotau koló?

Fakamatala 'a ha mēmipa 'o e kalasí

Tuku ange ki ha finemuí ke ne fai ha fakamatala fekau'aki mo e ngaahi ongo na'á ne ma'u fekau'aki mo hano fai 'o ha fo'i ngāue 'ofa. Ko e hā 'a e ngāue na'e lava 'o faí? Na'e anga fēfē 'e hono tokoni'i 'e he fo'i ngāué 'a e ni'ihi kehe? Na'e anga fēfē 'a 'enau tali iá? Na'e anga-fēfē 'a 'ene ongoi'í?

Fakamatala ʻa e faiakó	Fakamamafaʻi ko e sōsaieti moʻui leleí ʻoku makatuʻunga ia ʻi he loto lelei ʻa hono kau mēmipá ke nau fai ha ngaahi tokoni ʻo fakafou ʻi heʻenau ngāué. ʻE ʻikai ke tau lava ke fakakakato ʻa hotau ngaahi fatongia ko ia ko e fānau akó, kau faifekau, kau taki, mātuʻa, mo e kau tangataʻi fonua kae ʻoua kuo tau ako ke ngāue.
Palakipoe	Tohiʻi ʻa e foʻi lea *fakalaumālie* ʻi he ava hono tolú.
Fakamatala ʻa e faiakó	Fakamatalaʻi naʻe ʻiloʻi ʻe ʻĀtama mo ʻIvi kuo hanga ʻe he ʻOtuá ʻo fakamalaʻiaʻi ʻa e kelekelé koeʻuhí ko kinaua (vakai, Mōsese 4:23). • Ko e hā hono ʻuhinga naʻe hoko ai ʻa hono fakamalaʻiaʻi ʻo e fonuá ko ha meʻa lelei ia kia ʻĀtama mo ʻIví? Ko e hā hono lelei kiate kinaua ʻo e ngaahi ʻulungāanga ko ia ʻo ʻena fie maʻu ke ngāué? • Ko e hā ʻa e ngaahi meʻa ʻe hoko ki hotau laumālié ʻi he taimi ko ia ʻoku tau ngāue aí? Ko e hā ʻa e meʻa ʻe hoko ki hotau laumālié ʻi he taimi ko ia ʻoku ʻikai ke tau ngāue aí?
Fealēleaʻaki ʻi he folofola	Lau fakataha ʻa e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 75:3–5. Ko e hā ʻa e meʻa ʻoku folofola mai ʻaki ʻe he ʻEikí kiate kitautolu ke tau faí? Ko e hā ʻa hotau palé?

Fakaʻosí

Lea	" ʻOku tau kaungā-kau foki pea mo e ʻOtuá ʻi hono faʻu ʻo e ngaahi meʻa lahi. Kuó Ne tuku mai kiate kitautolu ke tau fai ʻa e ngaahi ngāue ko ia ʻoku teʻeki ai ke malavalava ke fakaʻosí, hangē ko hono ngāueʻaki ʻo e ngaahi ivi kehekehe, keli ʻo e ngaahi ʻelemēniti ʻo e maama ko ʻeni mei lalo fonuá pea ke tau ngāueʻaki foki ʻa e ngaahi koloa kehekehe ʻo e maama ko ʻení ke maʻu mei ai haʻatau lelei. Ne naʻe ʻafioʻi foki ʻe he ʻEikí ʻa e meʻa mahuʻinga ko ʻení, ʻoku maʻu ʻa e kakai leleí pea mei he faʻa ngāué" (J. Richard Clarke, ʻi he Conference Report, Apr. 1982, pp. 109–110; pe *Ensign,* May 1982, p. 77).
Hiva (faʻiteliha ke ngāueʻaki pe ʻikai)	Hivaʻi pe lau ʻa e veesi kotoa ʻo e " ʻE ʻAonga ki Māmani ha Kau Ngāue Lelei" (*Ngaahi Himi,* fika 155).

Fakahoko ʻo e Lēsoní

ʻOange ki he finemui taki taha ha foʻi maka fōlahi ʻa ia kuo ʻosi tohiʻi ai ʻa e foʻi lea ngāue. Fakalotolahiʻi ʻa e finemui taki taha ke fakalakalaka ʻa hono ngaahi poto fakangāué pea mo hono ʻulungāanga fekauʻaki mo e ngāué.

Ko Hono Taumu'a mo e Mahu'inga 'o e Akó

Lēsoni
46

TAUMU'Á

Ke mahino ki he finemui taki taha 'a hono taumu'a mo e mahu'inga 'o 'ene ako lolotonga 'o 'ene mo'uí.

TEUTEÚ

1. Fakatātā 20, Ko ha Finemui 'i Ha'ane Ngāue; fakatātā 21, Ko ha Fa'ē kei Si'i 'okú ne Tokoni'i 'a 'Ene Fānaú ke nau Laukonga; fakatātā 22, Ko ha Finemui 'oku Faiako 'i ha Fakataha'anga 'a e Siasí. 'E ma'u kātoa 'a e ngaahi fakatātā ko 'ení 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoni ko 'ení.
2. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu ke faka'ali'ali ha ngaahi nāunau fakaako 'o hangē ko ha ngaahi tohi lēsoni, ngaahi tohi tapu, ngaahi tohi hiva, pea mo ha ngaahi lula.
3. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: Teuteu ha ngaahi lau i pepa lea 'e tolu 'a ia 'oku pehē ai: " 'I ha fo'i ngāue," " 'I 'Api," " 'I he Siasí mo e koló."
4. Vahe'i ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea te ke fie ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateú

Talanoa

Na'e fai 'a e talanoa ko 'ení 'e Sefilī R. Hōlani (Jeffrey R. Holland), 'i he'ene kei palesiteni 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí:

" 'Oku ou fie fai atu kiate kimoutolu ha fo'i talanoa mo'oni fekau'aki mo ha ki'i talavou 'a ia na'e 'ikai ke ne ma'u ha faingamālie ke ne 'alu ki he akó 'i ha taimi lōloa. Na'e mate 'a 'ene tamaí pea na'á ne tuku ha pa'anga si'isi'i ki he fāmili ko 'eni 'o e ki'i tamasi'í. 'I he 'aho 'e taha, na'e puke lahi 'a e tamasi'i ko 'ení 'i he simolopōkisí ko ia ai na'e pau ke ne mama'o fuoloa mei he akó.

"Na'e tuai 'a 'ene mo'ui leleí, ko ia ai, na'á ne fiefia 'aupito 'i he'ene lava ko ia ke toe foki ki he akó. Ka 'i he taimi ko ia na'á ne foki ai ki he akó na'e fe'unga pē mo e ta'u 'e taha, na'á ne 'osiki 'a e kalasi fitú, pea toe pau leva ke ne nofo 'aupito 'o 'ikai toe 'alu ki he akó. Ko ia ai, na'e pau kiate ia mo hono tokouá ke kumi ha'ana ngāue ke tokoni ke ma'u mai ha pa'anga fe'unga ke fakatau 'aki 'a e me'akai mo e vala na'e fie ma'u 'e he fāmilí.

"Na'e ngāue mālohi 'a e tamasi'í pea na'á ne tupu sino mālohi, pea na'á ne ako ha ngaahi me'a lahi 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a ko ia 'e hoko ki he'ene mo'uí. Na'á ne lau ha ngaahi tohi 'i he taimi ko ia na'á ne lava ke fai ai iá, peá ne manako 'i hono ako 'o e ngaahi me'a na'e mole meiate iá koe'uhí koe 'ikai ke ne lava ke 'alu ki he akó. Pea 'i he taimi lahi na'á ne fa'a lea'aki 'a 'ene loto-mamahí 'a e 'ikai ke ne ma'u ko ia ha faingamālie ke ne ma'u ha ako leleí. Ko e tangata lelei 'eni pa'an'á ne ngāue mālohi ke fakalakalaka'i ia. Pea na'á ne 'amanaki ma'u pē 'e 'i ai ha 'aho te ne lava ai ke toe foki ki he akó. Ka na'e 'ikai pē ke ne toe lava ke ma'u 'a e faingamālie ko iá. Ko e ki'i tamasi'i ko 'eni na'á ne tupu hake mo e fie ma'u ke hoko atu 'a 'ene akó ko 'eku tangata'eikí ia.

"Koe'uhí ko e mo'ui ko ia na'e a'usia 'e he'eku tamaí, na'á ne fie ma'u ai au ke u ma'u ha ako lelei. Pea 'i he taimi kotoa pē 'oku ou pehē ange ai, "Ka 'oku 'ikai te tau fie ma'u 'e au ke u 'alu ki he akó, na'á ne pehē mai leva, "Te u 'alu au 'o fetongi koe. 'Okú ke pehē nai 'e 'ita 'a e faiakó? 'Oku ou fakakaukau pē te u lava nai ke u hao nai 'i he sea ko ia 'i ho tesí?

"Na'e hanga 'e he me'á ni 'o fa'a ngaohi ma'u pē au ke u kata koe'uhí 'oku fa'a fakakaukau 'e ilifia 'a 'eku faiakó ke ne sio ki ha fu'u tangata lahi 'okú ne 'alu atu ki he akó, na'á ku 'ilo'i he 'ikai te ne lava ke hao 'i hoku ki'i sea 'i hoku tesí. Ko ia na'á ku 'alu leva ki he akó. . . .

" 'I he konga ki mui maí 'i he taimi ko ia na'e 'osi ai 'a 'eku akó mei he ako'anga mā'olungá, ngāue fakafaifekau, pea faka'osi 'a 'eku ngaahi kalasi 'i he kolisí. Na'á ku hoko atu 'o ma'u 'a hoku Phd mei he akó 'i Niu 'Ingilani (New England).

" 'I he taimi ko ia na'á ku ma'u ai 'a hoku tipilomá na'á ku fie ma'u 'a 'eku tamaí ke ne ma'u ia. Na'e 'ikai pē te ne ma'u 'e ia ha lau'i pepa fakamo'oni ako mei ha fa'ahinga ako pea na'á ku fakakaukau 'oku totonu ke ne ma'u 'a e tipiloma ko 'ení. Na'á ku fakahā ange kiate ia neongo pē ko hoku hingoá kuo 'osi toh'i ia 'i he lau'i tohi fakamo'oni akó, ka 'oku totonu ke foaki ange kiate ia 'a e lau'i tohi fakamo'oni ako ko 'ení. Na'á ku fakahā ange kiate ia mahalo pē na'a nau fai ha fehālaaki 'i hono pākí. Na'á ne kata pea na'á ne tangi. Na'e 'ikai ke mahino kiate au 'i he taimi ko iá pe ko e hā 'a e me'a na'á ne tangi aí — ka 'oku ou 'ilo'i ia 'i he taimí ni" ("Do You Think I Can Fit into Your Seat?" *Friend,* Sept. 1978, pp. 6–7).

Fealēlea'aki

• 'Okú ke pehē ko e tamai ko 'ení pea mo e fohá na'á na ako 'a e mahu'inga 'o e akó? 'E lava fēfē 'e he fakatātā ko 'ení ke ne tokoni'i kitautolu ke toe hounga ange 'a e ngaahi faingamālie ko ia 'oku tau ma'u ke tau ma'u ai ha akó?

Kuo 'Osi Fale'i Kitautolu ke Tau Ako

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i kuo fakalotolahi'i ma'u pē kitautolu 'e he'etau kau TAki 'i he Siasí ke tau ako. Ko e kau fuofua paionia Māmongá, neongo 'a e ngaahi fakatanga mo e fehikitaki honau ngaahi 'api, ka na'a nau hokohoko atu pē ke feako'aki 'iate kinautolu. Ko e akó na'e hoko ma'u pē ia ko ha me'a mahu'inga. Na'a nau 'omai mo kinautolu ha ngaahi tohi fekau'akí mo e ngaahi lēsoni lahi, pea 'i he feitu'u kotoa pē na'a nau 'alu aí, na'a nau langa leva ha ngaahi ako.

Potufolofola mo e fealēlea'aki 'i he palakipoe

Tuku ki he kau finemuí ke nau huke hake pea lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:118. Fakamatala'i 'i he potu folofola ko 'ení pea mo ha ngaahi feitu'u kehe kuo fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau fekumi ki he ngaahi lea 'o e potó.

• Ko e hā 'okú ke fakakaukau ai 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí kitautolu ke tau ako? Lisi 'a e ngaahi tali 'a e kau finemuí 'i he palakipoé. Pea toe lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:77–79 pea tānaki ki he lisi 'a e ngaahi me'a ko ia na'e 'ikai ke fai ha lau ki aí.

• Ko e hā 'a e ngaahi lēsoni 'okú ke ako 'i he taimí ni 'a ia 'okú ne tokoni'i koe ke ke ako fekau'aki mo e ngaahi me'a ko ia 'i he lisí?

Ngaahi lea

'Oku hokohoko atu pē 'a hono fakamamafa'i 'e he'etau kau taki 'o e Siasí 'a hono mahu'inga 'o e akó. 'Oku 'omai kiate kitautolu 'e he'etau ongo palōfita 'i he ngaahi 'aho ní 'a e fakahinohino ko 'ení:

"Ko e Siasí talu mei he kamata'angá ne tukupā ki he lao ko ia "ko e nāunau 'o e 'Otuá ko e 'atamai poto" (T&F 93:36). Ko ia ai, 'oku mau fakalotolahi'i 'a hotau kakaí ke ako mo teuteu ke ngāue'aki 'a honau 'atamaí mo honau nimá.

"Ko e ni'ihi 'Oku nau fekumi fekau'aki mo e ako faka'atamaí, ka ko e ni'ihi 'oku nau toe fekumi 'o lahi ange fekau'aki mo e ngaahi ako fakaengāué. 'Oku mau ongo'i ko hotau kakaí 'oku totonu ke nau ma'u 'a e fa'ahinga ako ko iá 'a ia 'oku fekau'aki fakahangatonu mo honau ngaahi manakó pea mo e ngaahi talēnití. 'O tatau ai pē pe 'i he ngaahi mala'e 'o e tā fakatātā, pe ngaahi ngāué; pe 'i he ngaahi ako faka'univēsití pe fakangāué, 'oku mau faka'ai'ai mo fakalotolahi'i ia" (Spencer W. Kimball, 'i he Conference Report, Oct. 1977, pp. 4–5; pe *Ensign,* Nov. 1977, p. 4).

"Ko e akó 'oku fakatokanga'i ma'u pē 'e he Siasí ke hoko ia ko e fatongia fika 'uluaki ki he to'u tangata taki taha ki hono kakaí pea mo e toko taha kotoa pē kiate ia. Ko kitautolu taki taha kuo 'osi fakakoloa'i fakalaumālie, mo fakata'engata, 'aki 'a e 'atamai potó. 'I he'ene pehē ko hotau fatongiá leva ke fakalotolahi'i mo tauhi ke mo'ui 'a e laumālié 'aki 'a e fekumi ke ako mo hokohoko atu 'i hono ako 'a e ngaahi me'a kotoa pē te tau lava 'o fai fekau'aki mo kitautolú, mo hotau kaungā tangatá, mo hotau māmaní, pea mo hotau 'Otuá" (Hugh, B. Brown, 'i he Conference Report, Apr. 1968, p. 101; pe *Improvement Era,* June 1968, p. 34).

'Oku Lava ke 'Aonga 'a e Akó 'i He'etau Mo'uí Kotoa

Fealēlea'aki 'i he palakipoe

Fakamatala'i 'oku hanga 'e he akó 'o fakaava ha ngaahi matapā lahi fakatou'osi 'i he'etau ngaahi fekumi fakatu'asino mo fakalaumālié.

• 'E lava fēfē ke tokoni'i kitautolu ke tau ako 'i he hokohoko atu 'o 'etau mo'uí?

Hiki 'a e ngaahi fakamatala 'a e kau finemuí 'i he palakipoé. Fakapapau'i 'oku alea'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení.

Fakatātā mo e kaati fo'i lea

1. (Fakahā 'a e kaati fo'i lea "'I he ngāué" pea faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e finemui ko ia 'i he ngāué.) Fakamatala'i ko e akó 'okú ne 'omai kiate kitautolu 'a e poto fakaengāué pe ngāué 'a ia te ne tokoni'i kitautolu ke tau ma'u ai ha ngāue 'aonga. 'Oku mahu'inga 'eni ki he kau finemuí pea tatau pē ki he kau talavoú, 'o hangē ko ia 'oku fakahā mai 'i he fo'i fakamatala ko 'ení:

Lea mo e fealēlea'aki

"'Oku 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga 'okú ne faka'ai'ai ai 'a hotau fanga tuofāfiné ke nau palani fekau'aki mo e ngāué. 'Oku tau fie ma'u kinautolu ke nau ma'u 'a e ngaahi ako mo e ngaahi ako fakaengāue kotoa pē te nau lava ke ma'u ki mu'a pea nau toki malí. Kapau te nau hoko ko ha uitou pe ko ha toko taha mali vete pea fie ma'u ke ngāue 'oku mau fie ma'u kinautolu ke nau ma'u ha ngāue lelei mo fakafiemālie. Kapau 'oku 'ikai ke mali 'a e fefiné, 'oku 'i ai 'a 'ene totonu ke ne ngāue 'i he fa'ahinga ngāue ko ia 'okú ne sai'ia aí ke ne faka'aonga'i 'a hono ngaahi talēnití pea mo hono ngaahi potó" (Howard W. Hunter, *Ensign*, Nov. 1975, p. 124).

• Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi 'uhinga 'oku totonu ke tau teuteu ai ki ha ngāué? 'E lava fēfē 'e he ako leleí ke ne tokoni'i kitautolu ke tau teuteu ki ha ngāué?

• Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau 'alu ma'u pē ki he akó, ako, mo fa'u ha ngaahi palani ki he akó? Ko e hā 'a e ola 'e ma'u 'e ho'o ako mo e palani 'i he taimí ni fekau'aki mo ho kaha'ú?

Fakatātā mo e kaati fo'i lea

2. (Fakahā 'a e kaati fo'i lea "'I hotau ngaahi 'apí" pea faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e fa'ē kei talavou 'okú ne tokoni'i 'a 'ene fānaú ke nau laukonga.) Fakamatala'i ko e ako leleí 'okú ne tokoni'i kitautolu ke tau hoko ko ha ngaahi fa'ē lelei ange mo ha kau tauhi-'api lelei ange.

Lea

"'Oku fa'a lahi 'a e 'ikai ke tokanga ki hono ako'i 'o 'etau kau finemuí. Te nau ma'u ha fatongia lahi. Ko kinautolu te nau pule'i 'a hono fa'u 'o e ngaahi 'ulungāanga totonu mo 'ulungāanga fakapotopoto 'o e to'u tupú. Tuku ange 'a e kau finemui 'o hotau fonuá ke ngaohi kinautolu ke nau anga fakapotopoto pea ko e mo'oni 'e hoko 'a 'enau fānaú 'o hangē pē ko kinautolú. Ko e ako'i totonu ko ia 'o ha tangata 'e makatu'unga mei ai 'a e anga 'o 'ene mo'uí; ko e ngaahi lelei fakalūkufua ko ia 'a e fāmilí 'oku fakapapau'i ia 'aki 'a hono ako'i totonu 'o e fefiné" (George Q. Cannon, *Gospel Truth*, sel. Jerreld L. Newquist [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1974], 2:138).

Fealēlea'aki

• 'E lava fēfē 'e he ako ko ia 'oku ma'u 'e he fefiné ke ne fakalelei'i 'a hono fāmilí?

Fakatātā mo e kaati fo'i lea

3. Fakahā 'a e kaati fo'i lea "'I he siasí mo e koló" pea faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e fefine kei talavou ko ia 'okú ne faiako 'i he fakataha 'a e Siasí. Fakamatala'i ko e lelei ange ko ia 'o hono teuteu'i 'o e fefiné, ko e lahi ange ai pē ia 'o 'ene lava ko ia ke tokoni ki hono Siasí pea mo e kolé. Ko e akó ko e taha ia 'o e ngaahi founga lelei taha te ne lava ke teuteu'i ai ia ke ngāue-'ofá.

Ke tokoni'i 'a e kau finemuí ke nau fakakaukau fekau'aki mo ha ngaahi founga 'a ia te nau lava ai ke faka'aonga'i 'a 'enau ako 'i he Siasí mo e ngāue-'ofa 'i he koló, fakatou'osi 'i he taimí ni pe 'i he kaha'ú fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

• 'E lava fēfē ke ke faka'aonga'i 'a ho'o akó 'i ho'o faiako 'i ha kalasi 'i he Palaimelí? 'I he faiako fefine 'a'ahi 'a e Fine'ofá? 'I he faiako 'i ha kalasi 'a e kakai lalahi 'i he Lautohi Faka-Sāpaté? 'I hano fai ha lea 'i he lotú?

• 'E lava fēfē ke ke faka'aonga'i 'a ho'o akó 'i hono tokoni'i ha kakai 'oku puké? 'I hano tokoni'i ha kakai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ngaahi ngāué?

• ʻE lava fēfē ke keʻaongaʻi ʻa hoʻo akó ke ke tokoniʻi ʻa e fānau ʻa ho kaungāʻapí ʻa ia ʻoku ʻikai ke ʻi ai ha meʻa mahuʻinga mo feʻunga ke nau fai lolotonga ʻa e mālōlō ʻa e akó ʻi he faʻahitaʻu māfaná?

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau toe fokotuʻu mai ha ngaahi founga kehe ʻa ia te nau toe lava ke teuteu lelei ange ai ke tokoni kapau naʻa nau ako.

Fakaʻosí

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ko e akó koe konga mahuʻinga taha ia ʻi heʻetau fakalakalaka ʻi he māmaní. ʻI heʻetau maʻu ko ia ʻa e ʻiló, te tau ako leva ke fakahoungaʻi ʻa e ngaahi meʻa kotoa pē kuo foaki mai ʻe he ʻOtuá maʻa kitautolú. Ko e fakalakalaka ko ia ʻo e ʻilo mo e poto fakaeakó te ne tokoniʻi kitautolu ʻi he tafaʻaki kotoa pē ʻo ʻetau moʻuí mo ngaohi kitautolu ke tau toe lava lelei ange ke langa hake ʻa e puleʻanga ʻo e ʻOtuá. ʻOku ʻikai pe ke toe ʻi ai ha taimi lelei ange mo feʻunga ange ke tau maʻu ai ha ako lelei ka ko ʻetau kei tupu haké. ʻOku totonu ke tau fakaʻaongaʻi ʻa e ngaahi faingamālie fakaako kotoa pē ʻoku lava ke tau maʻú pea fekumi ki he ʻiló ʻi he feituʻu kotoa pē.

Fakahoko ʻo e Lēsoní

Fakalotolahiʻi ʻa e finemui taki taha ke ne fakaʻaongaʻi ʻa e lahi taha ʻo e ngaahi faingamālie fakaeako ʻa ia ʻokú ne lolotonga lava ke maʻú. Fokotuʻu ange ke ne fili ha foʻi lēsoni ʻe taha ʻi he akó pe ko ha foʻi konga ʻe taha ʻo e Ongoongoleleí ʻa ia ʻokú ne fie maʻu ke ne toe ako ʻo lahi ange ki ai pea fakamoleki hono taimí kotoa ʻi hono ako ʻo e foʻi tefito ko iá. Fakahā ange kiate ia ke ne lipooti mai ki he kalasí, ki he taki ko ia ʻo e kau finemuí pe hiki ʻi heʻene tohi noá ʻa e ngaahi meʻa ko ia ʻokú ne akó.

Poupou'i Hono Fakatupulekina 'o e Ngaahi Talēnitī

Lēsoni
47

TAUMU'Á	Ke hounga ki he finemui taki taha pea mo fakalototo'a'i 'a e fakalakalaka 'o hono ngaahi talēnitī pea mo e ngaahi talēniti 'o e kau mēmipa 'o e fāmilí.
TEUTEÚ	1. Fakatātā 23, 'a ia na'e tā valivali 'e Viniseni Veni Koki, 'oku lava ke ma'u ia 'i he konga ki mui 'o e tohi lēsoni ko 'ení. 2. 'Omai ha pepa mo ha peni vahevahe ki he ta'ahine taki taha. 3. Fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai: 'Omai ha ngaahi me'a 'e lava ke fufuu'i 'i he ta'ahine taki taha, 'o hangē ko ha konga maea, hui tuitui, pine napikeni, pine 'ulu, konga filo, uaea, fo'i fakama'u, peni vahevahe, mo e fo'i me'a fakamingimingi 'ulu. 4. Hiki ha lisi 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku fufuu'í ma'á e finemui taki taha. 5. Vahe'i ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi veesi folofolá, ngaahi talanoa, ngaahi lea te ke fine ma'ú.

FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATU

Talateú: Ko e Ngaahi Me'a 'oku Fufuu'í

Va'inga (fa'iteliha ke ngāue'aki pe 'ikai)

'I he hū mai ko ia 'a e finemui taki taha ki he loki akó, taki'i atu ia ki he tafa'akí pea 'ai kiate ia 'a e taha 'o e ngaahi nāunau ko ia 'oku fufuu'i na'á ke 'omaí. Fokotu'u 'a e me'a ko iá 'i ha feitu'u p 'a ia 'e lava ke 'ilo ngofuá (fakatātā, hilifaki hifo 'a e konga filó 'i he uma 'o e ta'ahiné, tui'i 'a e uaeá pe ko e pine 'ulú 'i ha fo'i fakama'u, pe fokotu'u 'a e peni vahevahé 'i he funga telingá).

Tufa ki he finemui taki taha ha lisi 'o e ngaahi me'a na'e fufuu'i takai hoko 'i he finemuí taki taha. Fakahā ki he kalasí ke kamata leva hono kumi 'o e ngaahi me'a ko 'ení pea faka'ilonga'i 'a e ngaahi me'a iii ia 'oku nau 'illó he'enau ngaahi lisí taki taha. Tuku ange ha miniti 'e ua ki he kau finemuí ke nau fai fakalongolongo ai 'a 'enau fekumí; pea toki vakai'i leva pe ko fē 'a e ngaahi me'a kuo 'osi ma'ú pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku te'eki ke ma'ú. Pea 'i he lau hokohoko hifo ko ia 'e he kau finemuí 'a 'enau lisí, tuku ke nau tala mai 'a e ngaahi me'a ko ia na'e fufuu'í pea mo e feitu'u ko ia na'e fufuu'i aí, to'o leva 'a e me'a ko iá mei he ta'ahine ko iá 'o tuku ia ki he tafa'akí. Mahalo pē na'e 'i ai ha me'a 'e taha pe ua 'a ia he 'ikai ke lava ke 'ilo'i ia. Fakahā ange leva 'a e feitu'u 'oku 'i ai 'a e ongo me'a ko iá.

Fealēlea'aki

Alea'i 'a e founga ko ia 'o e fekau'aki hono kumi 'o e ngaahi me'a ko 'ení peá mo 'etau 'ilo ko ia 'a hotau ngaahi talēnitī.

- 'E anga-fēfē 'a 'etau 'ilo'i 'a hotau ngaahi talēniti?
- 'E anga-fēfē 'a 'etau lava ke ma'u 'a hotau ngaahi talēnitī 'i ha ngaahi feitu'u faingofua ka 'oku 'ikai ke tau tokanga ki aí?
- Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i ai 'a e talēnitī?
- Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku tau pehē ai 'oku 'i ai hotau ngaahi talēniti kotoá?
- Ko e hā 'oku fu'u faingata'a ai ke tau 'ilo'i ha ngaahi talēnitī?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke tau kumi kae 'oua pē kuo tau 'ilo'i 'a e ngaahi talēnitī?

Fakamatala'i heni kuo 'osi foaki 'e he'etau Tamai Hēvaní ha ngaahi talēniti ki he toko taha kotoa pē. 'I he taimi 'e ni'ihi 'oku fu'u faingata'a pea puli ai 'iate kitautolu 'a e ngaahi foakí pea mo e ngaahi talēniti ko 'ení. Pea ko ia 'i he taimi 'oku tau ma'u ai 'a e talēnitī, 'oku mahu'inga leva ke fakalakalaka 'a e talēniti ko iá, ka 'ikai kuo pau ke mole.

Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí 'oku 'ikai ke faingata'a, pea mo lahi 'a e ngaahi talēnití kotoa, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi taimi 'oku fu'u faingata'a ke kumí, 'i he taimi 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i ia, 'i he taimi 'e ni'ihi 'oku tau ta'e tokanga'i ia, ka 'oku fu'u mahu'inga mo tokoni ia ki ha kakai kehé.

'Oku Ma'u 'e he Toko Taha Kotoa pē ha Ngaahi Foaki mei He'etau Tamai 'i Hēvaní

Palakipoe

Hanga 'o hiki 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'i 'olunga 'i he palakipoé pea tuku ia ai ki he 'osi 'a e lēsoní: "Ko e fānau fakalaumālie kotoa 'a kitautolu 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní, pea 'oku foaki kiate kitautolu taki taha ha me'a-foaki 'e he Laumālie 'o e 'Otuá." Tuku ange ki he kau finemuí ke nau lau le'o lahi 'a e fo'i lea kotoa pē 'okú ke tohi'i 'i he palakipoé, pea hili iá pea nau toki lau fakataha 'i he 'osi ko ia ho'o hiki 'i he palakipoé.

Fealēlea'aki 'i he folofola

Fakamatala'i ange 'oku lahi ha ngaahi fakahinohino 'oku foaki mai 'e he 'Eikí 'i he ngaahi 'aho faka'osí ni 'o fekau'aki pea mo e ngaahi talēnití.

'I ho'o lau mo alea'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'eni 'e fā, mahalo pe te ke fie ma'u ke hanga 'e he kau finemuí 'o faka'ilonga'i mo fefakamo'oni'aki 'a e ngaahi potu tohi ko 'ení.

Tuku ki ha finemui ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:11–12. Alea'i 'a e 'uhinga 'o e fo'i lea ko 'eni ko e me'a-foaki mo e founga 'oku foaki mai ai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi talēniti ko 'ení kiate kitautolú.

Tuku ange ki ha finemui 'e taha ke na hanga 'o lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:18. Alea'i pe ko e hā 'oku fakahā mai 'e he 'eikí kiate kitautolu 'i he potu folofolá 'o kau ki he'etau faka'aonga'i 'a hotau ngaahi talēnití.

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:2–3 pea alea'i 'a e 'aonga 'o e potu folofola ko 'ení ki he'etau faka'aonga'i 'a hotau ngaahi talēnití.

'I he tohi Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 60:13, 'oku folofola ai 'a e 'Eikí ki he tokoua 'o e kau fuofua faifekaú. Tuku ki ha toko taha 'i he kalasí ke ne lau 'a e potu tohi ko 'ení pea tuku ki he kalasí ke nau fakamatala'i 'a e fekau'aki ko ia 'a e fakapikopikó pea mo e tanu ko ia 'o e ngaahi talēnití.

• 'I he 'osi ko ia hono lau 'o e ngaahi folofola ko ia 'e fā, 'oku anga-fēfē 'a ho'o ongo'i kau ki he fatongia ke 'ilo, pea mo fakalakalaka, peá mo faka'aonga'i 'a ho ngaahi talēnití?

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau, lolotonga ia 'a ho'O fakahā 'a e ngaahi tu'unga ko 'ení, 'o kau ki he ngaahi founga te tau lava ai ke 'ilo 'a e ngaahi talēnití.

1. Na'e ongo'i 'e Sinitia 'okú ne mateuteu ke ne ma'u 'a hono tāpuaki fakapēteliaké. Lolotonga ia 'oku foaki ange kiate ia 'e Uitiā (Whittier) 'a e tāpuakí, na'e fakafanongo tokanga pē 'a Sinitia pea na'á ne 'ohovale ke fanongo kiate ia 'okú ne fakahā ange kiate ia 'okú ne ma'u ha talēniti lahi ki he faiakó.
2. Na'e fu'u mahu'inga'ia 'aupito 'a Sala 'i he tukupā ko ia na'e fai 'e Nola ki he'enau kalasí ke kamata ke kumi pea fakalakalaka 'a honau ngaahi talēniti ke ngāué.
3. Ko e ta'u pē 'eni 'e ua 'a e ako tā piano 'a Melisa pea hoko ko ia hono kole ange ke ne hoko ko e toko taha tā piano ia 'a e Palaimelí. 'I he efiafi 'e taha hili ia hono ui ia ki he lakanga fo'ou ko 'ení, na'á ne tangutu pē 'i he pianó 'o fakakaukau ki he'ene fehi'a 'i he ako tā pianó. Ka na'á ne toe manatu'i 'i he taimi ko ia na'e vahe'i ai ia 'e Pīsope Hamitoní, na'á ne palōmesi ai kiate ia kuo pau te ne hokohoko atu 'a hono fakalakalaka 'o 'ene poto 'i he tā pianó, peá ne lava ke takiaki'i mai ha ni'ihi tokolahi ki he pule'anga 'o e 'Eikí tu'unga 'i he fe'inasi'aki 'i he hivá.
4. Na'e kole ange 'e he faiako 'a Melioní ke ne hanga 'o tokanga'i 'a e ngāue fakamea'a 'a e kalasí. Kuo te'eki ke ngaohi tu'o taha 'e Melioni ha fa'ahinga me'a 'i he'ene mo'uí. Ka na'e fu'u faka'ohovale kiate ia 'i he taimi na'á ne kamata ai ke tānaki ha ngaahi fakakaukau peá ne ngaohi ha ngaahi me'a, pea na'á ne fiefia 'i he ngaahi me'a ko iá.

Fealēlea'aki

Fakatotolo'i ha ngaahi founga 'oku lava ai 'e he kakaí ke 'ilo 'a honau ngaahi talēnití. Peá ke alea'i leva 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni 'a 'ene fekau'aki peá mo ho'o kau finemuí:

- Kuó ke kumi nai ke ke 'ilo'i ha ngaahi talēniti 'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'okú ke ma'ú?
- Ko e hā 'a e ni'ihi 'o e ngaahi talēniti 'okú ke 'ilo kite koe pe ngaahi kaungā-me'á?
- Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ai ke fe'unga pe 'a e kumi pea mo e 'ilo ki he ngaahi talēnití?

'Oku Hanga 'e he Poupou Leleí 'o Fakatupu Hono Fakatupulekina 'o e Ngaahi Talēnití

Talanoa

Fakamatala'i mo faka'ali'ali 'a e tā fakatātā ko ia 'a Veni Koki (Van Gogh) 'a ia 'oku hā 'i mui 'i he tohi lēsoní. Peá ke fai 'a e ki'i fakamatala fakanounou 'o 'ene tā fakatātaá:

Na'e fanau'i 'a Viniseni Veni Koki (Vincent Van Gogh), 'i Hōlani 'i he ta'u 'e teau tupu kuo hili angé (1853), pea na'á ne ma'u ha fa'ahinga mo'ui maveuveu mo fakamamahi. Ka ne 'ikai hono ki'i tokoua si'isi'í, ko Teiō, he 'ikai ke ne hoko ia ko ha toko taha tā fakatātā ongoongoa. Na'e tui 'a Teiō (Theo) ki hono ta'oketé, pea 'i he tui ko 'ení na'á ne hanga 'o poupou'i 'a Viniseni. Tānaki atu ko ia ki he'ene falala ki he poto 'o Vincent, na'e 'omai 'e Teiō 'a e ngaahi valí, ngaahi nāunau ke fai ai 'a e tā fakatātaá, me'akai, pea mo e nofo 'anga 'i he taimi ko ia na'e 'ikai ke lava ia 'e he toko taha tā fakatātā ko 'ení 'o ma'u 'a e ngaahi me'a ko 'ení. Na'e kei ma'u pē 'e Teiō ha tui fakamātoato kia Vincent neongo na'e 'ikai ke tui ki ai 'a e kakaí. Na'e fu'u 'iloa 'aupito 'a e ngāue ko 'eni 'a Veni Koki 'i he māmani 'o e 'ātí. Ko ia na'e hoko ai 'a 'ene ngaahi tā fakatātaá 'o 'iloa pea tautau ia 'i he ngaahi feitu'u 'i he ngaahi fonua kehekehe.

Fakatokanga ki he faiakó

Fakatokanga'i ai ko e mo'ui 'a Veni Koki na'e 'ikai ke hoko ia ke ala fa'ifa'itaki'anga. Kapau 'e fakahā mai 'e ha finemui 'a e fo'i mo'oni ko 'ení, fakamatala'i ange ko e fealēlea'aki ko 'ení 'oku fai ia 'i he fakalakalaka 'o hono ngaahi talēnití pea mo e tokoni ko ia na'á ne ma'ú, ka 'oku 'ikai ko 'ene mo'uí kotoa.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ko e tokolahi 'o kitautolu, 'oku tau hangē ko Van Gogh, 'oku tau ma'u ha ngaahi talēniti 'a ia 'oku fie ma'u ke fakalakalaka, ka ne ta'e 'oua 'a e tokoni mo e fakalotolahi'i 'a kinautolu 'oku nau 'ātakai'i kitautolú hei'ilo pe te tau lava ke fakalakalaka kinautolu.

Mahalo pē 'e 'i ai ha kau Van Gogh 'i hotau ngaahi fāmilí pe te tau lava ke tokoni kiate kinautolu tu'unga 'i he'etau poupou'i mo fakalotolahi'i iá.

Lea

Ko e 'ofefine ko ia 'o Palesiteni mo Sisitā Hāloti B. Lī, ko Hēleni Lī Koatesi (Goates), na'á ne pehē:

"Na'e tokanga 'aupito 'a 'emau ongo mātu'á ki hono ohi hake 'o 'emau ngaahi ongo fekau'aki mo kimautolú" 'I he ngaahi fuofua ta'u ko ia 'o 'emau feinga ke poto 'i he ngaahi me'alea fakamūsiká na'á ne fa'a 'omai 'a e loto-fo'í mo e fakakaukau 'o e ta'e malavá, ka na'e fakalotolahi'i ma'u pē kimautolu 'aki 'a e fakakaukau ko ia ko 'emau tamaí mo 'emau fa'eé 'okú na pehē ko kimautolu pe 'oku mau fai 'a e mūsika faka'ofo'ofa tahá 'i he tafa'aki ko 'eni 'o hēvaní. Lolotonga 'a e ngaahi ta'u faingata'a ko ia 'o e tupu haké, mo hono ngaahi fakamanamana faka'aho ke faka'apa'apa'i kitá, na'e fakamanatu'i ma'u pē kiate kimautolu 'oku 'ofa'i 'a kimautolu 'e he'emau tamaí mo 'emau fa'eé pea 'okú na 'osi fakapapau'i ko e kau finemui faka'ofo'ofa taha mo anga-lelei taha pē kimautolu kuó na mamata aí. Ko e ngaahi mātu'a poto ko 'eni 'o hangē ko kinauá, 'oku nau 'ilo'i pau kapau te nau fokotu'u 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení ki mu'a 'iate kitautolu, kuo pau ke tau feinga ke hoko 'o fakatatau ki he me'a ko ia 'oku nau fie ma'u kitautolu ke tau hoko ki aí, pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku nau 'ilo'i te tau hoko ki aí" ('i he Neal A. Maxwell, *That May Family Should Partake,* Salt Lake City: Deseret Book Co., 1974, pp. 56–57).

- 'E lava fēfē 'e he kau finemuí ke faka'aonga'i 'a e fo'i fakakaukau totonu ko 'eni 'o e fakalototo'a'i 'i honau ngaahi vā mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí?

Tuku ange ha taimi ki he kau finemuí ke nau alea'i ha ngaahi ngāue pe ngaahi me'a lelei pe kovi 'a ia na'e hoko ki honau ngaahi talēnití pea mo e kau mēmipa 'o e fāmilí. Feinga ke fakamamafa'i ko e fakalototo'a'i totonú 'oku fie ma'u ke ne langa'i 'a e fakalakalaka ha fa'ahinga talēniti pe. Mahalo pe 'oku fie ma'u 'a e kau finemui ke nau fakafehoanaki 'a e talanoa 'o Veni Koki peá mo Sisitā Koatesí ke fakahā 'a hono tokoni'i 'e he mēmipa taki taha 'o e fāmilí 'a e talēniti 'o e mēmipa 'e taha honau fāmilí.

Fealēlea'aki

• 'E lava fēfē 'e ho'o ngaahi tō'ongá mo ho'o ngaahi ngāue 'i 'apí ke ne fakatupu ha faikehekehe neongo pe 'oku fakalakalaka 'a e ngaahi talēniti ho fanga tokouá mo ho fanga tuonga'ane?

• Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku fa'a fo'i ai 'a e ni'ihi ke ngāue'i 'a honau ngaahi talēnití?

'Ekitivitī

Tufa 'a e lau'i pepá ki he ta'ahine taki taha 'i he kalasí. Pea ke nau hanga 'o pelu tolu fakalōloa 'a e lau'i pepa ko iá pea nau hanga 'o hiki'i 'i he 'uluaki 'otu 'i 'olungá 'a e "Hingoa 'o e Mēmipa ko ia 'o e Fāmilí" pea hiki'i 'i he 'otu hono hokó 'a honau ngaahi, "Talēnití" pea 'i he konga tolú leva ke hiki'i ai 'a e "Ko e Hā Te u Lava ke Faí?"

Tuku ange ki he kau finemuí ke nau hanga 'o hiki vahavaha lalahi 'a e hingoa 'o e mēmipa taki taha 'o hono fāmilí 'i he kōlomu 'uluakí. Tuku ange ha ki'i taimi fe'unga ke nau fakakaukau'i ai 'a e ngaahi talēniti 'oku nau 'ilo'i 'oku ma'u 'e he mēmipa taki taha 'o hono fāmilí. Fakahā ange ke nau hanga 'o hiki honau ngaahi talēniti mo'oni mo totonú 'i he kōlomu hono uá. Alea'i 'a e ngaahi founga totonu 'e lava ai 'e he ta'ahine taki taha 'o tokoni ki honau ngaahi fāmilí taki taha; pea ko e ngaahi founga ko iá 'e hiki ia 'i he kōlomu ko ia hono tolú. Fakalototo'a'i 'a e kau finemuí ke nau faka'aonga'i 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'i he lau'i pepá ke tokoni ki hono fakalakalaka 'a e ngaahi talēniti 'o e kau mēmipa 'o honau fāmilí.

Hingoa 'o e mēmipa 'o e fāmilí	Ngaahi talēnití (lolotongá, mo e 'amanaki ki he kaha'ú)	Ko e hā ha me'a te u lava 'o faí?
Poiti	Sipotí Fiká Hivá	Fakamālohi-sino mo ia. Kole ange ke tokoni mai ki he'eku fiká. Fakalāngilangi'i ia he taimi 'oku lelei ai 'ene ngāué.
Sēini	Lelé Tuituí Ta fakatātaá	Hiva fakataha mo ia. Tokoni ki hono taimi'i 'ene lelé. Fakalāngilangi'i 'ene tuituí, lelé, mo e tā fakatātaá. Tokoni ki ai he taimi 'okú ne fie ma'u aí.

Faka'osí

Fealēlea'aki

• Kapau 'oku 'i ai ha mēmipa 'i ho fāmilí 'okú ne tokoni kiate koe ke ke fakalakalaka peá ke lava ke fai ha me'a 'a ia na'á ke faka'amu ma'u pē ke ke lava 'o faí, ko e hā ha fa'ahinga tokoni pe lelei 'okú ke ongo'i 'o kau ki he toko taha ko iá?

Alea'i pe 'e anga-fēfē 'a 'etau lava ke fe'unga mo e ngaahi talēniti 'o e toko taha taki taha. Tuku ki he kau finemuí ke nau fakamatala'i ha ngaahi me'a 'a ia na'e hoko kiate kinautolu 'i honau fāmilí 'a ia na'e lava ai 'e ha taha ke tokoni'i ha taha ke tokoni'i ha taha kehe 'i he fāmilí ke fakalakalaka 'a hono talēnití.

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi heni ko e tokolahi ʻo kitautolu ʻoku ʻikai ke lava ke fakafuofuaʻi ʻa e ivi ki he leleí ʻoku maʻu ʻe ha taha. Kapau te tau fokotuʻu mo fakatapuʻi kitautolu ke tau tokoni ki he ngaahi mēmipa ʻo hotau fāmilí peá mo fakatupulaki ʻa hotau ngaahi talēnití, te tau lava ke ʻilo ai ʻoku tupulaki ʻa ʻetau ʻofa kiate kinautolú pea mo e fakalakalaka ʻa honau ngaahi talēnití. ʻOku tau lava foki ke ako ʻoku lahi ʻa e ngaahi faʻahinga ʻo e ngaahi talēnití, pea ʻoku ʻikai foki ke fuʻu faingofua kotoa ke maʻu ia, ke ʻo kapau te tau feinga, kuo pau ke tau fakalakalaka pea ke tau lava ai ke tokoni ki he ngaahi mēmipa ʻo e fāmilí ke nau fakalakalaka pea nau fiefia ʻi he moʻuí ni pea mo e taʻe ngatá foki.

Fakatupulaki'o e Ngaahi Poto Fakatakimu'á

Lēsoni
48

Hoko ʻa e Ngaahi Taumuʻa Fuonounoú ko e Ngaahi Makatuʻunga

TAUMUʻÁ

Ke mahino ki he finemui taki taha ko hono fokotuʻu ko ia ʻo e ngaahi taumuʻá ʻoku taimi nounou pē peá te aʻusiá ʻe lava ke tokoni ia kiate ia ke ne aʻusia ʻa e ngaahi taumuʻa ʻa ia ʻe taimi lōloa pea toki lava ke ne aʻusiá.

TEUTEÚ

1. ʻOmai ha lauʻi pepa mo ha peni vahevahe ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí.
2. Faʻiteliha ke ngāueʻaki pe ʻikai: Teuteu ha nāunau tufa ʻo hangē ko ia ʻoku fokotuʻu atu ʻi he konga ʻuluaki ʻo e lēsoní.
3. Vaheʻi ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea te ke fie maʻú.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

Talateú

ʻEkitivitī

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau-loto angé ki ha taʻu ʻe nima mei he taimí ni. Fakahā ange kiate kinautolu ke nau fakakaukau ʻi ha miniti ʻe ua pe tolu fekauʻaki pea mo eʻa ko ia te nau manako ke faí pea mo e toko taha ko ia te ne nofo mo iá ʻo kapau ʻe hoko ʻo moʻoni ʻa e meʻa ko ia ʻoku nau ʻamanaki atu ki aí. Fakahā ange kiate kinautolu ke nau fakapapauʻi ko e ngaahi taumuʻa ko ia ʻoku nau fakamatalaʻí ʻoku fakapapauʻi pea fekauʻaki fakahangatonu pe mo ia ʻo hangē ko ʻení: " ʻOku ou fie maʻu ke u mali ʻi he temipalé; ʻoku ou fie maʻu ke ʻosi ʻa ʻeku ako mei he kolisí; ʻOku ou fie maʻu ke u hoko ko ha faiako (sekelitali, toketā, mo e alā meʻa pehē.)." Hili k ia haʻa nau maʻu ha timi feʻunga ke fakakaukaú, fakahā ange kiate kinautolu ke nau hiki ʻa e ngaahi taumuʻa ko ʻení ʻi lalo ʻi ha lauʻi pepa. Pea kole ange ki he kau finemuí ke nau hiki ʻo ʻoua naʻa toe siʻi ange ʻi he tolú ʻa e ngaahi meʻa mahuʻinga taha te nau lava ke fai ke tokoniʻi kinautolu ke nau aʻusia ai ʻa ʻenau ngaahi taumuʻá.

Fakamatalaʻi ki he kau finemuí ko e ngaahi meʻa ko ʻeni ʻo tolú ko e ngaahi taumuʻa ia ʻoku taimi nounou pe peá te aʻusia, pe ngaahi maka tuʻuʻanga ia, te ne tataki atu kinautolu ke nau aʻusia ʻa ʻenau ngaahi taumuʻa ʻa ia ʻoku taimi lōloa pea toki lava ke aʻusiá. ʻOku ʻi ai ha foʻi palōvepi faka-Siaina motuʻa ʻoku pehē: "Ko e fononga ko ia ʻo e maile ʻe taha afé ʻoku kamata ia ʻaki ʻa e foʻi manga ʻe taha." Kole ange ki ha taha pe tokoua ʻo e kau finemuí ke nau fevahevaheʻaki mo e kalasí ha foʻi taumuʻa ʻa ia ʻe taimi lōloa pea toki lava ke aʻusia peá mo ʻenau ngaahi taumuʻa ʻe taimi nounou pē pea lava ke aʻusia ʻa ia ʻe hoko ia ko e ngaahi maka tuʻuʻanga ke ne taki atu ki he taumuʻa ko iá. Hiki ʻa e ngaahi meʻa ko ʻení ʻi he palakipoé, fakataha mo e taumuʻa ʻoku taimi lōloa pea toki lava ke aʻusiá ʻi ʻolunga pea mo e ngaahi taumuʻa nounou pe pea lava ke aʻusiá ʻi lalo.

ʻOku Hanga ʻe Hono Fokotuʻu ha Taumuʻá ʻo Tokoniʻi ʻEtau Fakalakalaká

Fakamatala ʻa e faiakó

Fakamatalaʻi ko e fokotuʻu ko ia ʻo e ngaahi taumuʻa ʻe lava ke ne tokoniʻi kitautolu ke tau aʻusia ʻa ʻetau ngaahi fakaʻamú.

• Ko e hā hono ʻuhinga ʻoku ʻikai feʻunga ai pē ʻa e foʻi fakaʻamu pē ke tau aʻusia ha faʻahinga meʻá ke ne fakaʻaiʻai kitautolu ke fakalakalaká?

Fakamatalaʻi heni ko e ngaahi taumuʻá ʻokú ne ʻomai kiate kitautolu ha ngaahi meʻa pau mo lava ke maʻu ke tau feinga ki ai. ʻOku nau ʻomai ha hala kiate kitautolu ke tau muimui ai. Lau ʻa e fakamatala ko ʻení:

Lea

"Ikai ha palani. Ikai ha taumuʻa. Ikai ha tukupā. Ko e hala ki ha feituʻu pē ko e hala ia ki ha feituʻu taʻe ʻiloa,pea ko e hala ko ia ki ha feituʻu taʻe ʻiloá ʻoku fakaiku atu ia ki he

feilaulau'i ' e ngaahi misí, maumau'i 'o e ngaahi faingamālié mo e mo'ui ta'e 'aongá" (Thomas S. Monson, 'i he Conference Report, Oct. 1976, p. 73; pē *Ensign,* Nov. 1976, p. 51).

Ko e founga ko ia ki hono fokotu'u 'o ha ngaahi taumu'á, 'e lava ke hoko ia ko ha founga mahu'inga 'o e fakalakalaká, lolotonga 'o 'etau mo'uí. Pea ko e taimi lelei taha pē 'eni ke ako ki he anga hono tataki hotau ngaahi iví ki hono fokotu'u mo fakahoko 'o ha ngaahi taumu'a 'oku 'aongá.

Nāunau tufa pe palakipoe

Toe fakamanatu mo e kau finemuí 'a e ngaahi sitepu 'e fā 'o e founga fokotu'u ha taumu'á:

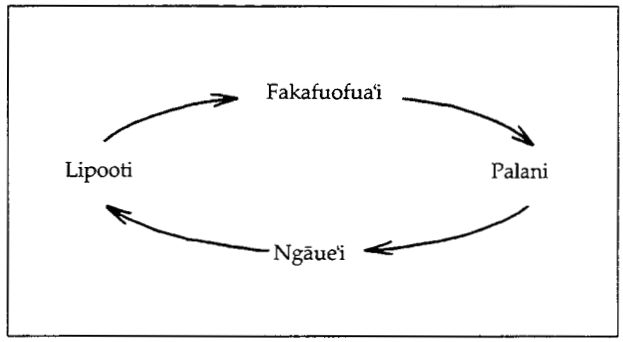

Founga fokotu'u ha taumu'á

Sitepu 1: *Fakafuofua'í* (fakakaukau'i pe ko e hā 'a e me'a 'oku fie ma'u ke faí) — Hiki ha lisi 'o e ngaahi me'a 'okú ke fie 'ilo'í, ngaahi 'ulungāanga mo e ngaahi anga 'okú ke fie ma'ú, mo e ngaahi me'a 'okú ke fie fakahoko 'i ho'o mo'uí.

Sitepu 2: *Palaní* (ko e me'a ke faí, mo e taimi ke fai ai iá) — Hiki 'a e taumu'á mo e founga 'okú ke palani ke fakahoko ai iá. Manatu'i, kapau 'oku 'i ai ha taumu'a 'oku 'ikai hiki ki ha pepa, 'oku hoko ia ko ha faka'amu pē. Kapau 'okú ke fie ma'u, peá ke fili ha mātu'a, kaume'a, pe takimu'a te ke lipooti ki ai 'a e fakalakalaka ho'o ngāué. Fokotu'u ha taimi ke fakahoko ki ai ho'o taumu'á, mo e ngaahi 'aho lolotonga ho'o ngāue'i iá, ke ke vakai'i ai ho'o fakalakalaká.

Sitepu 3: *Ngāue'i* 'o e palaní — Kapau ko ha ngāue pe ko ha me'a te ke lava pe 'e koe 'o fakahoko 'a e taumu'á, *peá ke fai pē ia 'e koe!* Kapau 'okú ke fie ma'u ha tokoni, peá ke kole ki ha taha ke tokoni atu kiate koe 'i ho'o fakahoko ho'o taumu'á.

Sitepu 4: *Lipooti* 'a e fakalakalaka mo e ngaahi olá — Fakataha mo e toko taha ko ia na'á ke fili ke ke lipooti ki ai ho'o fakalakalaká. Fakahā ki ai 'a e me'a kuó ke fakahokó, peá ke vakai'i ho'o fakalakalaká. Mahalo 'e 'i ai ha'o ngaahi taumu'a 'e ni'ihi 'oku 'ikai fie ma'u ke fakahāhā holo. Te ke lava 'o vakai'i ia 'e koe pē, pe te ke lipooti ia ki he Tamai Hēvaní 'i he lotu.

Ko e 'osi pē ho'o fakahoko 'a e sitepu faá, peá ke toe kamata leva hono fakafuofua'i 'a e me'a 'okú ke loto ke hoko atu ki ai ho'o ngāué.

Talanoa

Na'e hoha'a 'aupito 'a e faiakó pea mo e kau finemui 'o e kalasi 'a e kau Finemuí fekau'aki mo e toko taha 'o e kau mēmipa 'o 'enau kalasí. Na'a nau fili leva ko e taumu'a ia 'o 'enau kalasí ke feinga ke fakamālohi'i 'a Seli 'i he ngata'anga 'o e ta'u fakaakó. Na'a nau 'ilo'i foki ko e taumu'a 'eni 'e taimi lōloa pea toki lava ke a'usia, he ne tu'o ua pē 'a 'ene ha'u ki he kalasí 'i he ta'u ko 'eni 'e tolú. Ne nau fokotu'u leva ha ngaahi taumu'a 'a ia 'e taimi nounou pē pea lava ke a'usia pea fakahā ange ki he'ene faiakó te nau lipooti ange 'a e anga 'o 'enau fakalakalaká kiate ia. Ko 'enau ngaahi taumu'á na'e (1) ke feinga'i 'a Seli ke ha'u ki he taha 'o 'enau ngaahi 'ekitivitī pea ko e (2) ke feinga'i ke 'omai ki ha lēsoni 'i he 'aho Sāpaté. Na'a nau hiki leva ki lalo 'a e palaní ki he fo'i taumu'a taki taha pea kamata leva ke ngāue'i.

Ko e 'uluaki taumu'á na'e faingofua 'aupito. Na'e 'ilo'i 'e he kau finemuí 'oku sai'ia 'aupito 'a Seli 'i he va'inga pasiketipoló pea na'á ne va'inga 'i he timi pasiketipolo 'o 'ene akó. Na'e palani leva 'e he kau finemuí ha pō va'inga pea nau kole kiate ia pe 'e lava ke ne ha'u 'o 'oange kiate kinautolu ha ngaahi fakahinohino 'i he va'inga pasiketipoló. Na'á ne tali loto fiemālie ia pea na'e fakafiefia 'aupito 'a e 'ekitivitī.

Ko e taumu'a hono uá na'e ki'i faingata'a ange. Na'e hoko atu pē 'a 'enau hoko ko ia ko hono kaume'a 'i he akó. Na'a nau 'ave foki kiate ia 'a e ngaahi nāunau tufa 'a e kalasí, ka na'e ngalingali 'okú ne kei ongo'i faingata'a'ia pe mo ta'e manakoa ke ne ha'u 'i he 'aho Sāpaté. Ko e taha leva 'o 'enau ngaahi 'ekitivitī fakakalasí, na'e 'alu 'a e kau finemuí mo 'enau faiakó ki he taha 'o e ngaahi va'inga pasiketipolo 'o e 'api ako 'a Seli ke sio 'i he'ene va'ingá. Na'a nau kaikaila faka'ai'ai atu mo lele atu ke fakafe'iloaki mo ia pea mo lulululu hili 'a 'ene ikuná. 'I he Sāpate hono hoko maí na'e 'i he lotú 'a Seli! Ko e fuofua taimí ia, na'e hangē 'okú ne ongo'i fiemālie ai mo kata mo talanoa mo e kau finemuí. Na'e hokohoko atu 'a e kau finemuí 'a 'enau ngāué mo e 'ofá pea na'e hokohoko ha'u leva 'a Seli ki he ngaahi toe fakataha lahi ange 'a e Siasí. Ko ia ai na'e ui leva 'a Seli ke ne hoko ko e mēmipa 'o e kau palesiteni 'o e kalasí 'i he ta'u ne hoko maí.

Fealēlea'aki

Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau to'oto'o konga lalahi mai angé 'a e ngaahi sitepu ko ia 'e fā 'o e founga 'o e fokotu'u taumu'á 'i he'enau hoko ko ia 'i he talanoa ko 'ení. Fakamatala'i ko e ngaahi taumu'a 'oku taimi nounou pe pea lava ke a'usiá ko e ngaahi maka tu'u'anga ia ki he ngaahi taumu'a 'e taimi lōloa pea toki lava ke a'usiá.

'Oku Hanga 'e He'etau Fakafuofua'i 'Etau Ngaahi Taumu'a Fuonounoú 'o Tokoni'i Kitautolu ke Tau Fua 'Etau Fakalakalaká pea Fakatonutonu 'Etau Taumu'á

Fakamatala'i 'oku fie ma'u ke tau toe fakafuofua'i 'a 'etau ngaahi taumu'a ko ia 'e taimi nounou pē pea lava ke a'usiá ke fakapapau'i 'okú ne lava ke tataki kitautolu ki he me'a ko ia 'oku tau fie ma'u ke tau 'alu aí.

Lea

Lau 'a e lea ko 'ení:

" *'Oku totonu ke tau toutou fakafuofua'i pe 'a 'etau fakalakalaká.* Ke tau nofo 'i ha mo'ui angatonu mo a'usia 'a e taumu'a ho tau fakatupú, kuo pau ke tau toutou vakai'i 'a e kuohilí, vakai'i 'a hotau tu'unga 'i he lolotongá, pea fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki he kaha'ú. Kapau 'e 'ikai fai 'a e founga ko 'ení, 'oku si'isi'i 'a e 'amanaki 'e a'usia 'e ha taha 'a 'ene ngaahi taumu'á" (III. Leslie Stone, 'i he Conference Report, Apr. 1978, p. 87; pe *Ensign*, May 1976, p. 57).

Talanoa

Fai 'a e talanoa ko 'ení:

Na'e ma'u ma'u pē 'e Kalōtia 'a e taumu'a lōloa ko iá pea 'e toki lava ke ne a'usia 'a e mali 'i he temipalé, ka na'e hā ngalingali ko ha fu'u hala lōloa 'eni ki he kaha'ú. Na'á ne kamata leva ke ne toutou 'alu 'o teiti mo ha toko taha 'a ia na'e 'ikai ko ha mēmipa 'o e Siasí. Na'e 'ikai te ne lava ke ne sio ki he me'a 'e kovi aí koe'uhí he ko e taha 'eni ha talavou anga lelei. Pea 'ikai ngata aí ka na'e 'ikai te ne fakakaukau 'E hoko 'a hona vā ko ha me'a ke fai ki ai ha fu'u fakakaukau fakamātoato. Ko e lahi taha 'o 'ena ngaahi teití na'e palani ia ki he 'aho Sāpaté koe'uhí ke ne 'ata'atā ai mei hono taimi ngāué. 'I he kamata'angá, na'e feinga 'a Kalōtia ke ne 'alu ma'u pē ki he'ena ngaahi fakataha lotú foki. Ka ko e ngaahi taimi fakatahá na'e 'ikai ke fehokotaki lelei ia peá mo 'ena ngaahi palani ki he'ena teití, ko ia na'e kamata leva ke ne li'aki 'a e ngaahi fakataha'anga lotú 'o tu'o lahi. Na'á ne hoko leva 'o 'ikai te ne toe malava ke 'alu ki he lotú kae kamata ke ne kau 'i he ngaahi 'ekitivitií 'i he Sāpaté 'a ia na'e hā ta'e fe'unga kiate ia 'i he kuohilí.

Na'e fu'u tokanga 'aupito 'a e ongo mātu'a 'a Kalōtiá pea mo 'ene vīsoné ki he me'a 'okú ne faí. Pea 'i he faka'eke'eké, na'e fehu'i ange 'e he'ene pīsopé kiate ia 'o fekau'aki mo 'ene ngaahi taumu'a 'a ia 'e taimi lōloa pea toki lava ke a'usiá. Na'á ne kei fakapapau'i pe ko e mali 'i he temipalé 'oku kei mā'olunga taha 'i he'ene lisí. Na'á na kamata fakataha leva ke na fakafuofua'i 'a 'ene fakalakalaka fekau'aki mo e taumu'a ko iá pea fakafuofua'i 'a e ngaahi taumu'a 'a ia 'oku taimi nounou pē pea lava ke ne a'usiá 'a ia te ne tataki atu ia ki he fo'i taumu'a ko iá. Na'e fakatokanga'i leva 'e Kalōtia ko 'ene ngaahi taumu'a 'o e ako folofolá, ma'u lotú, mo e talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'oku 'ikai ke a'usia. Na'e tokoni'i leva 'a Kalōtia 'e he'ene ongo mātu'á pea mo 'ene pīsopé ke ne fa'u ha ngaahi taumu'a 'a ia 'e taimi nounou pē pea lava ke a'usia 'a ia te ne lava ke fakatonutonu'i 'a hono 'alu'angá pea tokoni'i māmālie ia ke ne a'usia 'a 'ene taumu'a lōloa ko ia ko e mali temipalé. Fakataha'i 'a e fakalotolahi'i, tukupā, mo e tokoni 'a e Tamai Hēvaní, na'e liliu leva 'e Kalōtia 'a e ngaahi me'a ko ia na'e totonu ke liliu 'i he taimi faingata'a taha ko 'eni 'o 'ene

mo'uí. Hili ha ngaahi ta'u mei ai na'á ne fetaulaki mo ha talavou anga-ma'a pea na'á na mali leva 'i he temipalé ki taimi mo e ta'e ngatá.

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e me'a na'e mei hoko 'o kapau na'e hokohoko atu pē 'a Kalōtia 'i he hala ko ia na'á ne lolotonga 'i aí? Na'e anga-fēfē 'a e liliu 'o 'ene taumu'a taimi lōloa ko ia ke mali temipalé 'aki 'ene ta'e tokanga ki he mahu'inga 'o e ngaahi taumu'a 'a ia 'oku taimi nounou pea lava ke a'usiá 'o hangē ko ha teiti pē mo kinautolu ko ia 'oku anga tāú, pea nau faka'apa'apa'i 'ene ngāue 'i he Siasí?

Fakamatala'i 'a hono faingofua ko ia ke tau mavahe mei he'etau ngaahi taumu'a ko ia 'a ia 'oku lōloa pea toki lava ke a'usiá 'o kapau 'e 'ikai ke tau tuku ha taimi ke fakafuofua'i mo vakai'i 'a 'etau fakalakalaka ma'u pē. Tokoni foki ki he kau finemuí ke nau 'ilo'i ko e ni'ihi kehe hangē ko e ongo mātu'á pe pīsopé, te nau lava ke tokoni'i kitautolu 'i he fakafuofua'i ko iá.

'Oku Fie Ma'u ke Tau Tukupā Kakato 'i He'etau Ngāue'i 'Etau Ngaahi Taumu'a Taumama'ó

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni kuo pau e tau tukupā ki he'etau ngaahi taumu'á, he ka 'ikai 'e lolotonga pē 'a 'etau fonongá kuo tau hē mei hotau talá pe to'o 'a e hala 'oku faingofua tahá.

Lea

"Ko e ngaahi fili 'e ni'ihi 'oku lōloa pea faingata'a ka 'oku nau 'ave atu kitautolu 'i ha hala totonu ke tau a'usia ai 'etau taumu'a mā'olunga tahá; ko e ni'ihi 'oku nounou pea fālahi, pea faingofua, ka 'oku nau 'alu atu kinautolu 'i he feitu'u 'oku halá. 'Oku mahu'inga ke fokotu'u 'a 'etau ngaahi taumu'a mā'olunga tahá ke mahino lelei ki hota 'atamaí koe'uhí ke 'oua na'a tau puputu'u 'i he manga taki taha 'i he halá" (Spencer W. Kimball, "Decisions: Why It's Important to Make Some Now," *New Era,* Apr. 1971, p. 3).

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i heni kuo pau pē ke tau tukupā fe'unga ke feilaulau'i mo totongi 'a hono mahu'inga ke a'usia 'a 'etau ngaahi taumu'á. Na'e tukupā 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ki ha taumu'a 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'i he talanoa ko 'ení.

Talanoá

" 'I he hili ko ia 'o 'eku ngāue fakafaifekaú, na'á ku fie ma'u ke u 'alu 'o ako 'i he kolisí, ka na'e 'ikai lava ke ma'u 'e hoku fāmilí ha pa'anga fe'unga ke 'ave au. Na'á ku fai leva 'a e ngāue ko e fakaheka 'o e ngaahi utá 'i he kautaha lēlue ko e Kautaha Lēlue Pasifiki Tongá (Southern Pacific Railroad) 'i Losi 'Enisilisí ke ma'u ha pa'anga ki he akó. Na'á ku ngāue 'i he houa 'e ua fā ' ha 'aho 'i hono fetuku 'o e ngaahi koloá 'i he vaha'a 'o e fale tuku'anga koloá pea mo e loli uta koloa 'a ia 'oku toho 'aki pē 'a e nimá. Taimi lahi na'á ku ma'u ha uta fe'unga mo e pāuni 'e taha afe 'i he loli uta koloá. 'Oku ou 'ilo'i pē 'oku lava ke mahino kiate kimoutolu 'a hono 'uhinga na'á ku fu'u hela'ia pehē ai 'i he 'osi 'a e 'ahó.

"Na'á ku nofo mo hoku tuofefiné 'a ia na'e fe'unga mo e maile 'e ua pe tolu 'a hono mama'ó. Ko e totonu ki he kā ko ia na'e lelei 'i he halá na'e fe'unga mo e sēniti 'e hongofulu, ko ia na'á ku lue lalo pē ki he ngāué mo foki mai koe'uhí ke fakahaofi 'a e sēniti 'e uofulú 'i he 'aho. Na'á ku fu'u fie ma'u lahi 'aupito ke u 'alu ki he kolisí, pea ko e lue lalo ko ia 'i he vaha'a mama'o ko 'ení na'á ne ngaohi ai 'a 'eku taumu'á ke fakaofi mai ki hono mo'oní. Na'á ku lava leva ke fakahaofi ha silini fe'unga ke foki ki hoku 'api 'i 'Alesona pea hū 'o ako 'i he 'Univēsiti 'o 'Alesoná" (Spencer W. Kimball, "Decisions: What is Important to Make Some Now," *New Era,* Apr. 1971, pp. 2–3).

Fakahoko 'o e lēsoní

Fakalototo'a'i 'a e finemui taki taha ke ne fokotu'u, fakafuofua'i, mo tukupaa'i ia ki he'ene ngaahi taumu'a 'a ia 'oku taimi nounou pē pea lava ke a'usiá. Fokotu'u ange ke ne hiki ki lalo ha ni'ihi 'o ha ngaahi taumu'a fo'ou 'o kapau 'oku ma'u pea ngāue'i kinautolu 'aki hono faka'aonga'i 'a e ngaahi taumu'a 'e taimi nounou pē pea lava ke a'usiá ke hoko ia ko e ngaahi makatu'unga.

Lēsoni
49

Ko Hono Vahevahe Atu ʻo e Fatongiá ki ha Niʻihi Kehe

TAUMUʻÁ

Ke mahino ki he finemui taki taha ʻa e ngaahi lao mo e ngaahi sitepu ʻa ia ʻoku kau ʻi hono vahevahe totonu ʻo e ngaahi fatongiá ki ha toko taha kehé.

TEUTEÚ

1. ʻOmai ha ngaahi peni vahevahe mo ha pepa ke taki tāuhi ʻa e kau finemuí.
2. Faʻiteliha ke ngāueʻaki pe ʻikai: Mahalo pē te ke fie maʻu ke ʻoange ki he finemui taki taha ha tatau ʻo e sitepu ko ia ʻe nima ʻo e vahevahe atú ke ne ʻalu mo ia ki hono ʻapí.
3. Vaheʻi ha ongo finemui ʻe toko ua ke na kau ʻi hono faʻifaʻitaki ʻo e ngaahi sitepu ko ia ʻe nima ʻo e vahevahe atú.
4. Vaheʻi ha kau finemui ke nau lau ha ngaahi talanoa, ngaahi veesi folofola, pe ngaahi lea te ke fie maʻú.

Fakatokanga ki he faiakó:

ʻOku totonu ke ke matuʻaki ʻiloʻi ʻa hono fakaʻaongaʻi ʻo e ngaahi sitepu ko ia ʻe nima ʻo e vahevahe atu ʻo e ngaahi fatongiá ʻoku fakamatalaʻi ʻi he lēsoni ko ʻení. Koeʻuhí ko e ngaahi poto ngāué ʻoku maʻu ia ʻi he akó, ko e konga lahi ʻo e taimí ʻoku totonu ke fakamoleki ia ki he konga hono ua ʻo e lēsoní.

FOUNGA FAI ʻO E LĒSONÍ ʻOKU FOKOTUʻU ATU

ʻOku Hoko Hono Vahevahe Atu ʻo e Ngāué ki ha Niʻihi Kehé ko ha Tefitoʻi Moʻoni Fakatakimuʻa Mahuʻinga

Talanoa

Kole ange ki he kau finemuí ke kuikui honau matá ʻi ha kiʻi taimi siʻi pea fakakaukau-loto ʻi honau ngaahi ʻatamaí ki ha kulupu ʻo ha kau finemui ʻoku nau lolotonga vaʻinga ʻi ha feʻauhi fakasipoti ʻa ia ʻoku ʻiloa ʻi honau feituʻú. Fakamatalaʻi ʻa e ngaahi ngāue ʻa e foʻi timi finemui ko ʻení. Fakatātā: Kuo ʻosi vaheʻi ʻe he kapitení ʻa e kau vaʻingá pea taki taha vaʻinga ʻi hono tuʻunga. ʻOku nau vaʻinga lelei kātoa pea muimui ki he ngaahi fakahinohino ʻa e kapitení. ʻOku nau kai, peá ko kinautolu fakataha mo e kakaí ʻoku nau kaikaila mo fiefia.

Kole ange ki he kau finemuí ʻi he taimí ni ke nau fakakaukau ki ha timi tatau pe ʻa ia ʻoku nau toe kamata ke toe vaʻinga. Ka ʻi he timi ko ʻení ne ngalo ʻi he kapitení ke vaheʻi ʻa e ngaahi tuʻungá pe ke ʻoange ha ngaahi fakahinohino pau. Naʻe puputuʻu ʻa e kau mēmipa ʻo e timi ʻi he kamata ko ia ʻo e vaʻingá pea nau lelei noaʻia ʻi he ngaahi feituʻu kotoa pē. Naʻe feinga ʻa e kapitení ke ne vaʻinga ʻi he ngaahi tuʻungá kātoa. Naʻe ʻikai toe maʻu ʻe ha taha ke he ia ha faingamālie ke ʻai ha kai, ka naʻá ne kai tuʻo tolu.

Fealēleaʻaki ʻi he palakipoe

Tuku ange ʻi he taimí ni ke fakaava ʻe he kau finemuí ʻa honau ngaahi matá pea aleaʻi ʻa e ngaahi faikehekehe ko ia naʻa nau mei ongoʻi kapau naʻa nau vaʻinga ʻi he ongo foʻi ko ʻeni ʻe uá. Lisi ʻa ʻenau ngaahi tali ʻi he palakipoé. Ko e niʻihi ʻo kinautolu ʻe mei hangē ko ʻení:

Sīpinga fakatātā ʻi he palakipoe

Timi 1	Timi 2
Fua Fatongia	Loto-mamahi
Fie Tokoni	ʻIkai fie vaʻinga
Tauʻatāina	Taʻe ʻaonga
Fiefia	Mamahi
Faingamālie ke u fakahā ʻa e meʻa te u lava ʻo faí	Faingataʻaʻia

- Ko feʻia ʻa e timi te ke saiʻia keke vaʻinga ai? Ko e hā hono ʻuhinga?

Fakamatala'i 'i he taimi ko ia 'oku tau 'i ha fa'ahinga kulupú ai 'oku tau ongo'i 'oku tau 'aonga pea tau lava ke fai ha ngaahi fili mo tokoni, 'oku tau tupulaki peá mo ongo'i fiefia. Ko e kapiteni 'o e timí, sea 'o e kōmití, pe ko ha toko taha taki pe 'okú ne tokoni'i kitautolu ke tau ma'u 'a e ngaahi ongo ko 'eni 'okú ne faka'aonga'i fakapotopoto 'a e mahu'inga ko ia 'o e lao 'o e takimu'á. Fakahā ange ki he kau finemuí pē 'e lava ke nau tala mai 'a e lao ko 'ení. Tohi'i 'a e fo'i lea *vahevahe atu 'a e ngāué* 'i he palakipoé.

'I he taimi ko ia 'oku tau vahevahe atu ai 'a e fatongiá, 'oku tau vahevahe 'a 'etau ngāué pe fatongiá pea mo e ni'ihi kehé pea tuku ange kiate kinautolu 'a e mafai ke ngāue ma'anautolú.

Ki'i sivi 'i he folofola pe lova kumi folofola

Tokoni ki he kau finemuí ke nau ako 'a e anga hono faka'aonga'i 'e he 'Otuá 'a e ngaahi lao ko 'ení ke vahevahe atu 'o e fatongiá 'aki hono faka'aonga'i 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení. Fai 'a e fehu'i taha taha, 'oange 'a e fakamo'oni fakatohitapu totonú. Tuku ki he kau finemuí ke nau kumi 'a e folofolá, lau ia fakalongolongo, pea fakahā pe 'oku anga-fēfē 'a 'ene tali 'a e fehu'i.

Pe te ke 'oange 'a e fakamo'oni fakafolofolá pea tuku ke nau lova fekumi 'a e folofolá. Fai 'a e fehu'i pea tuku ki he kau finemuí ke nau kumi 'a e talí mei he ngaahi veesi folofolá. 'E lava pē ke ke 'oange ha ngaahi fakamatala 'o kapau 'e fie ma'u.

1. Ko e hā 'a e ngāue 'o 'etau Tamai 'i Hēvaní? (Mōsese 1:39)
2. Ko hai na'á ne vahevahe mo Ia 'a 'Ene ngāué? (Sione 6:38)
3. Ko hai na'e vahevahe atu ki ai 'e he Fakamo'uí 'a e mafaí? ('Efesō 4:11–12)
4. 'I he taimi ko ia 'oku vahevahe atu ia 'e ha taha 'a e fatongiá kiate kitautolú, ko e hā 'a e me'a 'oku fie ma'u ke tau faí? (T&F 107:99–100)
5. Hili 'a e foki mai 'a e kau 'Aposetoló mei he'enau fua honau fatongiá, ko e hā 'a e me'a na'a nau faí? Ko e hā ha me'a kuo pau ke tau faí? (Ma'ake 6:30)

Fakamatala'i heni ko 'etau Tamai Hēvaní pea mo e Fakamo'uí na'a Na toutou faka'aonga'i 'a e lao ko ia 'o e fevahevahe'akí. Ko e lao ko 'eni 'okú ne tokoni'i kitautolu ke tau tupulaki, pea tuku ange kitautolu ke tau faka'aonga'i 'a 'etau tau'atāina ke filí mo e ngaahi talēnití, pea 'oku fie ma'u ke tau totongi ki he'etau ngaahi angafaí.

Te Tau Lava 'o Ako ke Vahevahe Lelei Atu 'a e Ngāué 'i He'etau Muimui ki ha Ngaahi Sitepu Pau

Fakafaiva'i

Fakamatala'i heni te tau lava hono kātoa ke ako 'a e lao 'o e fevahevahe'akí pea faka'aonga'i ia 'i he taimi totonu. Kole ange ki he kau finemui ko ia ne 'osi vahe'i ki mu'á ke nau fakafaiva'i 'a e taha 'o e ngaahi sitepu ko 'eni 'e nima 'o e fevahevahe'akí. Hiki 'a e ngaahi sitepu ko iá 'i he palakipoé, pea tuku ki he kau finemuí ke nau fakafaiva'i kinautolu taki taha.

Sitepu 1: Fakamatala'i ke mahino 'a e ngāue ko ia 'oku vahe'i ke faí.

Palesiteni 'o e Kalasí: 'Ana, 'oku mau tokanga tama ki he kau finemui Pununga hone ko ia 'oku nau toki ha'u ki he Kalasi 'a e Kau Finemuí. 'Oku mau fie ma'u ke mau 'ilo'i 'oku tali lelei kinautolu mo ongo'i fiemālie. 'Oku mau fie ma'u koe ke ke pule'i ha 'ekitivitī fakakalasi ke tokoni ki he'etau kalasí ke nau maheni pea mo e kau finemui fo'ou ko 'ení. Kuo taimi-tēpile'i ia ki ha uike 'e tolu mei he taimí ni 'a ia ko e 'aho 28.

Sitepu 2: Fakamatala'i 'a e mahu'inga 'o e ngāue ko ia 'oku vahe ke faí pea fakahā 'a ho'o falalá

Palesiteni 'o e Kalasí: Kapau 'e 'ikai ke ongo'i 'e he fanga ki'i kau finemui iiki ko 'ení 'oku tali lelei mo fie ma'u kinautolu, te nau kumi leva ha nau ngaahi kaume'a 'i he ngaahi feitu'u kehé. 'Ana, 'okú ke ma'U ha founga makehe 'o e fetu'utaki mo e kakaí pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku totonu ke faí. 'Oku mau 'ilo'i pē te ke lava ke tokoni'i kimautolu 'aki ha 'ekitivitī ke ngaohi 'a e kau finemui ko 'eni ke nau ongo'i fiemālie.

'Ana: ['Oku tali lelei 'e 'Ana]

Sitepu 3: Fokotu'u leva ko hai te ne fai 'a e me'a taki taha pea ko fe'ia 'a e taimi 'oku totonu ke 'osi aí.

Palesiteni 'o e Kalasí: 'Okú ke 'ilo'i foki ko e 'ekitivitī ko e uike pe 'e tolu mei heni. Ko e hā 'a e me'a 'okú ke fakakaukau 'oku fie ma'u ke faí, 'Ana?

'Ana: ['Oku tali totonu atu pē 'a 'Ana ki he fehu'í]

Palesiteni 'o e Kalasí: Ko fe'ia 'i he ngaahi me'a iii 'enā 'okú ke fakakaukau 'oku fie ma'u ke 'uluaki faí?

'Ana: [Tali totonu atu pē]

Palesiteni 'o e Kalasí: Ko e hā hono vave 'okú ke fakakaukau te ke lava ke fai ai ia?

'Ana: [Tali totonu atu pē]

Palesiteni 'o e Kalasí: Ka ko fe'ia 'a e taimi te tau lava ai ke fai 'a e ngaahi me'a kehé?

'Ana: [Tali totonu atu pē]

Palesiteni 'o e Kalasí: Ko hai te ke kole ki ai ke tokoni atu kiate koé?

'Ana: [Tali totonu atu pē]

Palesiteni 'o e Kalasí: Ko e hā 'a e me'a te ke 'oange ki he toko taha taki taha ke ne faí?

'Ana: [Tali totonu atu pē]

Palesiteni 'o e Kalasí: Ta tohi'i fakatou'osi ia ki lalo koe'uhí ke 'oua na'a ngalo 'iate kitaua.

Sitepu hono 4: Fakakaukau'i 'a e taimi ke ke vakai'i ai 'a e ngāue ne vahe ke faí.

Palesiteni 'o e Kalasí: Te u toe vakai'i mo koe hili ha uike 'e taha mei he 'ahó ni, pea kapau 'e 'i ai ha me'a 'e toe liliu pe te ke toe fie ma'u ki mu'a ange ai, fakamolemole 'o fehu'i mai kiate au.

Sitepu hono 5: Fakahā 'a ho'o fakalototoa'i mo e ngaahi fakamālō.

Palesiteni 'o e Kalasí: 'Ana, 'oku ou hounga'ia mo'oni ho'o ngaahi palani ki he 'ekitivitií. 'I he'eku fanongo ki he talanoa ia 'a e fanga ki'i kau finemuí, 'oku nau fu'u fiefia 'aupito ke ha'u. 'Oku hounga 'aupito kiate au 'a ho'o ngāué. Pea 'i he taimi ko ia 'oku ou kole ai kiate koe 'a ho'o tokoní, 'oku ou 'ilo'i te u lava 'o falala kiate koe.

Alea'i 'a e ngaahi fehu'i pe ngaahi fakamatala 'e 'omai 'e he kau finemuí. Fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e sitepu hono tolú, tuku ange ki he toko taha ke ne fokotu'u mai 'a e me'a totonu ko ia te nau faí pea 'e fai ia 'a fē. Ko 'enau tuku ā 'eni ke tali 'a e fatongiá. 'Oku fie ma'u 'e he takí ke ne toe vakai'i fakalelei 'aki hono toutou fehu'i pe ko e hā 'a e me'a 'oku fai 'e he toko taha ko iá pea ko fe'ia 'a e taimi 'e fai ai 'a e ngāué. 'E lava pē 'i he taimi 'e ni'ihi ke faka'aonga'i ta'e totonu 'aki 'a e fevahevahe'akí kapau ko e toko taha ko iá 'okú ne feinga pe ke ne hao mei hono fai ko ia 'o 'ene ngāue totonú. 'E toe lava pe foki ke toe faka'aonga'i ta'e totonu 'o kapau ko e ngāue ko ia na'e totonu ke faí ne 'osi vahevahe atu pea 'ikai ke ma'u 'e he takí 'a e kātaki fe'unga pe ko e falala ko ia ke sio ki ai 'oku fai ai peá ne fakakaukau ke ne fai pe ā 'e ia 'a e ngāué. Fakatokanga'i 'a e kau finemuí fekau'aki mo e ngaahi faka'aonga'i hala ko 'ení.

'Oku Lahi ha Taimi 'e 'Aonga Lahi ai Hono Vahevahe Atu 'o e Fatongiá

'Ekitivitī fakakulupu pe tauhoa 'a e kalasí

'I he taimí ni kuo 'osi mama ta foki 'a e kau finemuí ki he me'a ko ia na'e fakafaiva'í, vahe'i kiate kinautolu ke nau ako ki hono vahevahe atu 'a e fatongiá ki he ni'ihi kehé 'a ia 'e faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení, pe ha ngaahi me'a kehe te ke fili. Fakahā ange ki he kau finemuí ke nau muimui ki he ngaahi sitepu ko ia kuo 'osi lisi 'i he palakipoé.

1. Kuo vahe'i mai 'i ho'o mou kalasí ke mou lau tohi ki ha fefine uitou 'a ia 'okú ne nofo ofi mai 'i he Uōtí. Kuo pau ke mou 'alu tu'o ua 'i he uike ki he fo'i houa 'e taha. Vahe'i ha mēmipa 'o e kalasí ke ne pule'i 'a e fo'i ngāue ko 'ení pea fa'ufa'u 'a e ngaahi 'a'ahí.
2. 'Oku palani 'a e konifelenisi 'a e kau talavou 'a ho 'ēliá ki he uike 'e ono mei he taimí ni. Ko e taumu'á "Tuku ke u Puna." Vahe'i ki ha taha ke ne pule'i 'i hono tu'uaki 'o e me'a ko 'eni 'e faí.

3. Ko e palesiteni koe ʻo e kuaea ʻa e akó. ʻOku ʻi ai ʻa e ngaahi konga ʻe fā ʻo e kuaeá. Ko e fatongia ʻo e palesitení ke ne tauhi ha lekooti ʻo e ngaahi hiva ko ia ʻoku tufaki atú, tānaki mai, pea fakapapauʻi ʻoku nau ʻi ai kotoa ʻi he taimi kotoa pē ʻoku hiva ai ʻa e kuaeá ke ne palani ha founga ke tauhi ai ha lekooti ʻo e hivá pea fakamatalaʻi ʻa ʻene fakakaukau ki he kuaeá ʻi he ako hiva ko ia ka hoko maí.
4. Ko e taʻahine lahi taha koe ʻi ho fāmilí. Pea ʻoku ʻi a ha fakatuʻutāmaki ʻoku hoko, pa tuku atu ʻe hoʻo tamaí mo hoʻo faʻeé kiate koe ʻa e ʻaho ʻe tolu ke ke puleʻi ai ho fanga kiʻi tokoua ʻe toko tolú ʻa ia ʻoku nau taʻu valu, hiva mo e taha ua. ʻOkú ke fie maʻu ha taimi ke ke ako ai ki hoʻo sivi ko ia ʻi he vaeua ʻo e taʻú. ʻE anga-fēfē ʻa hoʻo vahevahe atu ʻa e fatongia ʻo hono teuteuʻi ʻo e ngaahi meʻakaí, fufulu ipú, mo e ngaahi fatongia kehe fakaʻapi ke faí?

Fealēleaʻaki

Vakaiʻi ʻa e ako ko ia ʻoku fai ʻe he kau finemuí pea ʻoange ha ngaahi tokoni ʻo kapau ʻoku fie maʻu. Kapau ʻe ʻi ai ha taimi feʻunga ʻe lava ke fakatātaaʻi ʻe ha hoa ʻe tahá ʻa ʻena ngāue ko ia ʻoku vaheʻi ke faí. Tuku ki he kau finemuí ke nau fokotuʻu mai mo ha toe ngaahi feituʻu kehe (Siasi, fāmili, ako, ngāue) ʻa ia ko ʻete ʻiloʻi ko ia ʻa e founga ʻo e fevahevaheʻakí ʻe fuʻu ʻaonga ʻaupito.

Fakahoko ʻo e lēsoní

Tufa ki he kau finemuí ha peni vahevahe mo e pepa. Fekau ke hanga ʻe he finemui taki taha ʻo hiki ʻi heʻene lauʻi pepá ha ngaahi fatongia kehekehe ʻoku nau maʻu. Kole ange ke nau hanga ʻo fakafuofuaʻi ʻa ʻenau lisí, ke nau ʻiloʻi pe te nau lava ʻo ngāueʻaki ʻa e tefitoʻi moʻoni ʻo e vahevahe atu ʻa e ngāue ki honau fatongiá ki ha taha kehe. Fekau ke nau ʻahiʻahi ngāueʻaki ʻa e sitepu ʻe nimá ʻi he uike ko ʻení.

Lēsoni
50

Ki he ʻEtivaisa ki he Kau Finemuí: Ko Hono Faʻu ʻo e Ngaahi Lēsoni mei he Ngaahi Malanga ʻo e Konifelenisi Lahí

ʻOku hoko ʻa e meʻa ʻa e kau palōfitá ko ha ngaahi maʻuʻanga tokoni lelei moʻoni ia ki he ngaahi lēsoni makehé. Fili ha ngaahi malanga mei he *Tūhulu* ʻo e konifelenisi naʻe toki faí. ʻOku hanga ʻe hoʻo teuteuʻi mo fai ʻa e ngaahi lēsoni ko ʻení ʻo ʻoatu ha ngaahi faingamālie ke hanga ai ʻe he Laumālié ʻo fakahinohinoʻi koe ʻi hoʻo fai ha ngaahi ako ʻoku kau tonu ki he ngaahi fie maʻu ʻa e kau mēmipa ʻo e kalasí. ʻOku totonu ke tomuʻa fakahā ki muʻa ki he kau finemuí ʻa e ngaahi malanga ʻe akoʻí, koeʻuhí ke nau mateuteu mai ki he lēsoní. Ngāueʻaki ʻa e ngaahi akonaki ʻa e Kau Taki Māʻolungá, mo e ngaahi malanga ʻi he konifelenisí mo e folofolá ʻi hono teuteuʻi ʻo e ngaahi lēsoni ko ʻení.

Ko Hono Teuteuʻi mo Fai ʻa e Ngaahi Lēsoní

Muimui ki he ngaahi founga tatau pē ki hono teuteuʻi mo hono fai ʻo e ngaahi lēsoni ʻi he tohi lēsoni ko ʻení. Ko e meʻa pē ʻe tahá, ʻe ʻaonga ʻaupito kiate koe ʻa e ngaahi sitepu ko ʻeni ʻo e teuteú:

1. Fakakaukauʻi ʻi he faʻa lotu ʻa e tefitoʻi moʻoni ʻo e ongoongoleleí pe ko e tefitoʻi fakakaukau ʻoku akoʻi ʻe he malanga ʻoku fili ke akoʻí. Hanga ʻo hiki ha tefitoʻi fakakaukau tokoni ʻe ua e tolu ʻa ia ʻe tokoni ki he tefitoʻi fakakaukau mahuʻingá.
2. Fakakaukauʻi ʻa e meʻa ʻoku fie maʻu ke hoko tuʻunga ʻi he lēsoní. Hangē ko ʻení, ʻokú ke loto ke tokoniʻi ʻa e kau mēmipa ʻo e kalasí ke mahino kiate kinautolu ʻa e tefitoʻi moʻoní, fakatupulekina ʻenau tuí, fakatupulekina mo honau ʻulungāangá, ueʻi hake kinautolu ke nau ʻiloʻi honau ʻulungāangá.
3. Fokotuʻutuʻu ʻa e ngaahi nāunau ʻo e lēsoní. Kumi ha ngaahi potufolofola kehe ʻoku fie maʻu ke ngāueʻakí. Kole ki he tauhi-laipelí ʻa e fale lotú ke maʻu mei ai ha ngaahi fakatātā pe nāunau ke ke ngāueʻaki.
4. Teuteuʻi ha ngaahi fehuʻi ke ngāueʻaki pe ha ngaahi potufolofola ʻi he malanga kuo mou filí. Ko e hā ʻa e ngaahi lea ʻoku ngāueʻaki ʻi he ngaahi potufolofolá. Fakataʻau ia ki he kau finemuí. (vakai, 1 Nīfai 19:23).
5. Fili ha ngaahi founga fakafaiako ke fakakau ai ʻa e kau finemuí, pea vahe ha kau mēmipa ʻo e kalasí ke nau kau ki ai. Vakai ki he, *Faiakó, ʻOku ʻIkai ha Ui ʻe Mahuʻinga Ange* (33043 900) ke maʻu mei ai ha ngaahi fakamatala kai he ngaahi founga fakafaiakó.

Siate

'E 'aonga 'a e siate ko 'ení 'i he taimi te ke teuteu'i ai ha lēsoni mei ha malangá

Tefito 'o e malangá _____

Tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí pe tefito'i fakakaukaú _____

Ngaahi fakakaukau tokoní: _____

_____

_____

Fokotu'utu'u 'Oku Fokotu'u Atú	**Ngaahi Founga Fakafaiako 'oku Fokotu'u Atú**
1. Fakahā 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí mo e ngaahi tefito'i fakakaukau tokoní	• Hanga 'o hiki 'i he palakipoé 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí mo e ngaahi tefito'i fakakaukau tokoní. Ngāue'aki ha lēsoni fakatātaa'i, talanoa, fakatātā, folofola, pe fehu'i fakatupu-fakakaukau ke hoko ia ko ha talateu ki he lēsoní.
2. Fakahoko 'a e lēsoní. • Ko e hā ha folofola 'a e 'Eikí 'o fekau'aki mo e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí? • Ko e hā ha fakamatala 'a e kau palōfita 'i he 'aho ní 'o fekau'aki mo ia? • 'E anga-fēfē nai ha'atau fakahoko 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí ki he'etau mo'ui faka'ahó? 'E lava fēfē nai hano hanga 'e he'etau mo'ui'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení 'o fakatupulaki 'a 'etau tuí pea tau fai ha ngaahi fili 'oku mā'oni'oní, pea fakalelei'i ai 'a 'etau ngaahi palōpalemá?	• Kumi mo alea'i 'a e ngaahi potufolofola mei he malangá pe ko ha ngaahi potufolofola kehe ke fakamahino'i 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí. • Fai ange ha ngaahi fehu'i mei he malangá. Fai 'a e ngaahi talanoa pe ngaahi fakatātā mei he malangá ke fakatātaa'i 'aki 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí. • Fai ha ngaahi fehu'i pea fakataumu'a 'a e fealēlea'aki ki ha me'a 'e tokoni'i ai 'a e kau finemuí ke nau fakahoko 'i he'enau mo'uí 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí. • Kole ki ha kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a na'e hoko kiate kinautolu, pe ko e anga 'o 'enau fakakaukaú, mo 'enau fakamo'oni 'o kau ki he tefito 'okú ke ako'í. Tānaki atu ki ai mo ha'o ngaahi fakakaukau 'a'au pē.
3. Faka'osi 'aki hano fakamatala'i fakanounou 'o e ngaahi me'a na'e ako'í.	• Fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí 'a ia 'okú ke ako'í, mo hono mahu'inga 'i ho'o mo'uí.

NGAAHI FAKAMATALÁ

NGAAHI FAKAMATALÁ

NGAAHI FAKAMATALÁ

SIASI ʻO

SĪSŪ KALAISI

ʻO E KAU MĀʻONIʻONI

ʻI HE NGAAHI ʻAHO

KIMUI NÍ

TONGAN

4 02348 23900 3

34823 900